

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

JUHÁSZ LAJOS

**A RÓMAI PROVINCIAPERSZONIFIKÁCIÓK IKONOGRÁFIÁJA
ÉS SZEREPE A CSÁSZÁRKORI PROPAGANDÁBAN**

Történelemtudományok Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: Dr. Erdődy Gábor, DSc

Régészeti Doktori Program

Doktori Program vezetője: Dr. Borhy László, MHAS

A bizottság tagjai:

Dr. Szabó Dániel, PhD

Dr. Zsidi Paula, PhD

Dr. Timár Lőrinc, PhD

Dr. Kalla Gábor, PhD

Hivatalosan felkért bírálók:

Dr. Torbágyi Melinda, PhD

Dr. Bartus Dávid, PhD

Témavezető: Dr. Szabó Miklós, MHAS, Prof. em.

BUDAPEST, 2014

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Juhász Lajos

MTMT-azonosító: 10030317

A doktori értekezés címe és alcíme: A római provinciaperszonifikációk ikonográfiája és szerepe a császárkori propagandájában

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2014.036

A doktori iskola neve: Történelemtudományi

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Régészet

A témavezető neve és tudományos fokozata: Szabó Miklós, MHAS

A témavezető munkahelye: ELTE-BTK Régészettudományi Intézet

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2014.11.07.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Tartalomjegyzék

I.	Előszó	5
II.	Bevezetés	6
II.1.	Kutatástörténet	7
II.2.	A katalógus használata	9
II.3.	Fogalmak	10
III.	A provinciaperszonifikációk előzményei	15
III.1.	Görög előzmények	15
III.2.	Római előzmények	19
IV.	Képtípusok	25
V.	Achaia	39
VI.	Aegyptos	42
VII.	Africa	49
VIII.	Arabia	148
IX.	Asia	156
X.	Bithynia	160
XI.	Britannia	163
XII.	Cappadocia	180
XIII.	Cilicia	182
XIV.	Dacia	185
XV.	Gallia	200
XVI.	Germania	220
XVII.	Hispania	236
XVIII.	Iudaea	262
XIX.	Mauretania	280
XX.	Moesia	286
XXI.	Noricum	289
XXII.	Pannonia	291
XXIII.	Raetia	305
XXIV.	Sicilia	307
XXV.	Syria	319
XXVI.	Thracia	321

XXVII. A provinciaperszonifikációk csoportos ábrázolásai	323
XVII.1. Hadrianus provinciasorozata	323
XXVII.2. Antoninus Pius <i>aurum coronarium</i> sorozata	331
XXVII.3. Hadrianeum	333
XXVII.4. Ephesosi Parthus emlékmű	338
XXVII.5. Mozaikok	341
XVII.6. Összegzés	348
XXVIII. A provinciaperszonifikációk története és szerepe a császárkori propagandában	350
XVIII.1. Kr.e. 81-71.	350
XXVIII.2. Kr.e. 40-es évek.....	352
XXVIII.3. A négy császár évétől a III. századig	353
XXVIII.4. A III. század második fele	363
XVIII.5. Összegzés	367
XXIX. Összefoglalás	369
XXX. Bibliográfia	371
XXXI. Képjegyzék	395

I. Előszó

A disszertációm megírásához szükséges kereteket az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományok Doktori Iskola 2009 és 2012 közötti PhD-ösztöndíja biztosította. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Régészeti Doktori Program oktatóinak, mindenekelőtt témavezetőmnek, Szabó Miklósnak, aki munkámat értékes tanácsaival és fontos kritikáival mindvégig támogatta.

Dolgozatom nem jöhetett volna létre a külföldi ösztöndíjak nélkül, amiért Borhy Lászlónak nagy hálával tartozom. Itt meg kell említenem Marion Meyert (Universität Wien) és Silvia Orlandit (La Sapienza, Róma), akik biztosították számomra a bécsi és a római kutatási lehetőséget. Köszönettel tartozom még Bartus Dávidnak az évek során nyújtott sokrétű és önzetlen segítségéért.

Külön köszönet illeti a Magyar Nemzeti Múzeum teljes Éremtárát, különösen Torbágyi Melindát, Vida Istvánt és Tóth Csabát, akiknél mindig nyitott ajtókra találtam: a velük folytatott gondolatébresztő beszélgetések nélkül dolgozatom nem készülhetett volna el.

II. Bevezetés

Jelen doktori disszertáció célja a római provinciaperszonifikációk ikonográfiai vizsgálata és a császári propagandán belüli jelentőségének meghatározása. A dolgozat témájául szolgáló, a Római Birodalom tartományainak nőalakban való megszemélyesítései az egyes kutatók számára más és más ábrázolásokat jelentettek. Elsődleges célom tehát az eddig provinciaperszonifikációként megnevezett képek összegyűjtése volt, majd alapos ikonográfiai elemzésüket követően annak eldöntése, hogy ezek valóban tartományok megszemélyesítéseinek tekinthetők-e.¹ Munkám egyik fő motivációja volt kísérletet tenni a szakirodalomban uralkodó általános bizonytalanság eloszlatására, amely az erről a speciális anyagcsoportról szóló kutatásokat jellemzi. Eddig ez sokszor nem objektív szempontok szerint történt, ami zavart eredményezett a fogalmakat és a vizsgált anyagokat illetően. A témát ezért az ikonográfia felől közelítem meg, hogy így a sokszor megalapozatlan interpretáció helyett az ábrázolások alapján osztályozhassam őket. Mivel értekezésem tárgya a provinciaperszonifikációkra korlátozódik, így disszertációm nem terjed ki Italia vagy például Phrygia megszemélyesítéseire.² A munka ezen fázisának elvégeztével igyekszem a feldolgozott provinciaperszonifikációk csoportos megjelenítéseinek elemzése révén, azok gondolati és alkalmazási háttérébe bepillantást nyerni. Végül, mivel a provinciaperszonifikációk szorosan a központi hatalomhoz kötődnek, igyekeztem megjelenésüktől kezdve a római császárok propagandájában betöltött szerepüket is megvizsgálni.

Gyűjtésem nem korlátozódik anyag- vagy tárgytypusra, csupán az ikonográfiai szempontok vezéreltek. Az összegyűjtött tárgyak között a leghangsúlyosabban az érmek találhatók meg, amelyek Raetia kivételével minden provinciánál előfordulnak. Dolgozatom ennek megfelelően leginkább az elő- és hátlapok elemzésével foglalkozik. Az érmek legnagyobb jelentősége abban rejlik, hogy a képek mellett a körirat egyszerre általában azonosítja is a megjelenített nőalakot. Ezekből kiindulva akár új, felirat nélküli ábrázolásokat is azonosítani lehet. Kivételt képeznek a provinciális verdékben készült pénzek, amelyek tisztázatlan viszonya a központi veretekkel átfoghatatlanná tette volna a témát. A kihagyott érmek említés szintjén azonban a megfelelő részeknél megtalálhatók. A

¹ A kritériumrendszer részletezéséhez lásd a fogalmak fejezetet.

² Italia egészen a III. század végéig nem volt provincia, Phrygia pedig egy vidék, de nem római közigazgatási tartomány neve volt. Hasonlóan nem foglalkozom részletesebben Kréta perszonifikációival sem, mivel azok csak a szigetet és nem a tartományt ábrázolták. Kréta legtöbbször mitologikus történetek színhelyének megszemélyesítéseként tűnik fel. A Római Birodalomban Creta et Cyrenaica néven szervezték provinciává. Libyának külön léteznek megszemélyesítései, ám együtt sosem ábrázolták őket. Ostrowski 1990, Creta 1-4, Libia 1-3.

disszertáció kronológiai keretét a provinciaperszonifikációk Kr.e. I. századi megjelenése és a Kr.u. IV. század elejére keltezhető eltűnése jelenti.³ A késő római időkben inkább a városok megszemélyesítései kerülnek előtérbe. A *Notitia Dignitatum*-ban megjelenő tartományok megszemélyesítései teljesen más ikonográfiai tradíciókkal magyarázhatók, amelyek túlfeszítették volna a disszertáció kereteit.

A disszertációm elején a fogalmak tisztázására és a kritériumok meghatározására térek ki, amelyet a provinciaperszonifikációk görög és római előzményei követnek. A IV. fejezetben összegyűjtöttem és rendszereztem a provinciaperszonifikációk ábrázolásainál alkalmazott képtípusokat, és azok előzményeit is igyekeztem megkeresni.

A dolgozat törzsét az egyes tartományok ábécé sorrendben történő taglalása képezi (V-XXVI. fejezet). Fontosnak tartom megvizsgálni, hogy melyik provincia, mikor, hogyan és, amennyiben lehet, akkor azt is, hogy miért jelent meg. Igyekeztem továbbá a provinciaperszonifikációk egymással való ikonográfiai kapcsolatán túl az egyéb ábrázolásokkal való interakcióra is kitérni. A könnyebb használhatóság kedvéért a katalógusomat minden fejezet végére helyeztem, amely minden, általam az adott provincia perszonifikációjaként értelmezett tárgy leírását tartalmazza. A fejezetek és a katalógus felépítése egymással meg vannak feleltetve.

Külön fejezetben foglalkozom (XXVII. fejezet) a provinciaperszonifikációk csoportos megjelenésével, ami másfajta megközelítést tesz lehetővé. Ezt követi a tartományok megszemélyesítésének időrendben történő áttekintése és elhelyezése a császári propaganda többi eleme között (XXVIII. fejezet).

II.1. Kutatástörténet

A provinciaperszonifikációkkal foglalkozó szakirodalom megjelenésének időpontja alapján két nagy részre osztható. Az első periódus a XIX. század végétől a XX. század első harmadáig tart. A második az 1980-as évek közepétől napjainkig, amelybe jelen disszertáció is - reményeim szerint - szervesen illeszkedik. Földrajzi területek megszemélyesítésével először P. Gardner foglalkozott, aki elsősorban a görög anyagból indult ki, 1888-ban megjelent *Countries and Cities in Ancient Art* című cikkében.⁴ A római provinciák megtestesítésének első nagy összefoglalása P. Bieńkowski nevéhez fűződik. Az 1900-ban kiadott *De simulacris barbarum gentium apud Romanos* című művében azonban keverték a legyőzött népek és a tartományok megszemélyesítései.⁵ 1908-ban M. Jatta *Le*

³ Africa esetében előfordul, hogy a IV-V. századra keltezhető lelet ikonográfiailag az általam vizsgált anyaghoz kapcsolódik, amelyet ezért belevettem a katalógusomba.

⁴ Gardner 1888.

⁵ Bieńkowski 1900.

rappresentanze figurate delle provincie romane című tanulmányában már elkülönítette a szerinte biztosan azonosítható provinciaperszonifikációkat a kétségesektől.⁶ P. Strack Hadrianus pénzverésével foglalkozó 1933-as monográfiájában (*Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts. Teil. II. Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian*) a császár provinciisorozatának szentelt nagyobb figyelmet.⁷ Egy év múlva jelent meg J. M. C. Toynbee *The Hadrianic school* című munkája.⁸ Ő Hadrianus provinciisorozatával kapcsolatban tárgyalja az egyes tartományok megszemélyesítéseinek történetét. A kötet kiváló ikonográfiai elemzése és alapos képanyaga miatt a téma mai napig megkerülhetetlen műve. Ez után 50 évig ebben a témában nem született jelentősebb munka. A csendet J. A. Ostrowski törte meg, aki művét 1985-ben lengyelül (*Personifikacje prowincji w sztuce rzymskiej*), majd 1990-ben franciául (*Les personifications des provinces dans l'art romain*) is kiadta.⁹ Ez mindmáig a téma legalaposabb és legteljesebb összefoglalása, amelyben a szerző a provinciaperszonifikációk történetét is részletesen tárgyalja. Nagy hibája azonban, hogy nem tesz különbséget a legyőzött népek és a tartományok megszemélyesítései között. N. Méthy fontos cikkében, *La représentation des provinces dans le monnayage romain de l'époque impériale (70-235 après J.C.)*, a provinciaperszonifikációkat numizmatikai szempontból vizsgálta, Vespasianustól a Severus-korig.¹⁰ A tartományok megszemélyesítéseivel foglalkozó máig utolsó összefoglalás L. Houghtalin nevéhez kötődik. 1996-ban jelentette meg *The personifications of the Roman provinces* című monográfiáját, amelyben elkülöníti egymástól a népek és a tartományok megszemélyesítéseit, ezzel megteremtve a provinciaperszonifikációk modern kutatásának alapjait.¹¹ F. Salcedo az előzőekhez képest teljesen más jellegű munkával állt elő. Ő az 1996-ban kiadott *Africa. Iconografia de una provincia romana* című művében ugyanis csak egyetlen provincia, Africa perszonifikációjának ikonográfiáját dolgozta fel.¹² Ezen alapszik a 2007-ben megjelent *Darstellung der Africa. Typologie und Ikonographie einer römischen Provinzpersonifikation*, I. Domes tollából is.¹³ Ő művében ugyancsak Africát dolgozta fel, ami egyben a provinciaperszonifikációkkal foglalkozó szakirodalom legutolsó nagyobb publikációja is.

⁶ Jatta 1908.

⁷ Strack 1933. P. Strack a Traianus és Antoninus Pius éremverésével foglalkozó művében a provinciaperszonifikációk sokkal kisebb szerepet töltenek be. Strack 1931. és 1937.

⁸ Toynbee 1934.

⁹ Ostrowski, J. A. *Personifikacje prowincji w sztuce rzymskiej*, Kraków 1985. és Ostrowski 1990.

¹⁰ Méthy 1992.

¹¹ Houghtalin 1996.

¹² Salcedo 1996.

¹³ Domes 2007.

II.2. A katalógus használata

A katalógusomban szereplő tárgyakhoz igyekeztem a szakirodalmi hivatkozásokat a legnagyobb körültekintéssel összegyűjteni. Hadrianus éremсорozata azonban gyakran csak illusztrációként szerepel a különböző művekben, ezek teljes feltüntetése tehát értelmetlen lett volna, mivel ikonográfiai és történeti szempontból nem tartalmaznak új információt. Ezekben az esetekben megelégedtem a témához relevánsan kapcsolódó szakirodalom feltüntetésével.

A katalógusban szereplő tételek az egyes provinciák nevének első három betűjével, majd egy számmal vannak azonosítva.

Az ábrázolásokat tárgytípusonként rendszereztem, és amennyiben lehetséges volt, igyekeztem a kronologikus sorrendet is követni. Az érmek nagy hangsúlya és ikonográfiai jelentősége miatt általában ezeket tárgyalom a fejezetek elején.

Az érmek köriratánál nem térek ki külön az S C megjelölésre, míg a – jelzés a körirat hiányát jelöli. Mivel a gemmák nagy részénél a lelőhely ismeretlen, így azokat csak akkor említem meg, ha ismertek. A méretek megadásánál az első adat a szélességre, a második a magasságra, a harmadik a mélységre vonatkozik.

Az *adventus* érmeken az áldozati bika meglétét vagy hiányát nem tartottam a provinciaperszonifikációk szempontjából lényegesnek. Az *adventus* és *restitutor* jeleneteknél azok egységessége miatt pusztán a provinciaperszonifikációt írom le, a képtípushoz magához lásd a képtípusok fejezetet.

A katalógusban használt rövidítések feloldása:

Ag – ezüst	d – átmérő
Ant – <i>antoninianus</i>	Dp – <i>dupondius</i>
Au – <i>aureus</i> (medalionnál arany)	Med - medalion
Br – bronz	Quin - <i>quinarius</i>
D – <i>denarius</i>	S – <i>sestertius</i>

II.3. Fogalmak

Lényegesnek tartom a disszertációmban alkalmazott fogalmak rövid ismertetését, és a problémáinak tisztázását.

II.3.1. Allegória

Az *'Αλληγορία* az *'άλλος* (más) és az *'αγορεύω* (beszélni, szólani) szavak összetételéből keletkezett.¹⁴ Ez a retorikai fogalom, amelynek jelentése „másképp beszélni, máshogy mondani”, a Kr.e. I. században jelent meg.¹⁵ Az allegória a metaforák következtében létrejött dolgot jelentette, tehát azt a folyamatot, amivel leírunk egy ideát. Ezzel a szóval tulajdonképpen csak helyettesítették a klasszikus kortól használatos *'υπόνοια* (annyi mint „rejtett feltételezés”) retorikai fogalmát. Az allegória és a *'υπόνοια* ugyanazt jelentette.¹⁶ A szónoklattanban mindkét fogalom arra szolgált, hogy a hallgatóság számára érthetővé, felfoghatóvá váljon valamilyen elvont fogalom.¹⁷ A művészetben viszont az allegória annak a technikáját jelenti, ahogy a kompozíció egészében rejlő metafizikai értelmet kinyerjük. Ez a kettősség jól mutatja a filozófiai gondolkodás és a szemantikai kifejezés közti különbséget.

II.3.2. Attribútum és szimbólum

Az attribútumok csakúgy, mint a szimbólumok, a perszonifikációk felismerésére és közelebbi azonosítására szolgálnak.¹⁸ Az attribútum a latin *attribuo* szóból ered, amelynek jelentése odaatolni, egy tulajdonságot valakinek tulajdonítani. Ez a perszonifikációknak maguknak és azok hatáskörének jellemzésére szolgál. Az attribútum lehet élőlény (növény, állat) és élettelen dolog is, lényege, hogy valamilyen magyarázó, kiegészítő adalékkal szolgáljon. Ezek segítségével kifejezhetik például a provinciák gazdagságát vagy katonai jelentőségét, amelyek mind a birodalom gazdasági és katonai erejét hangsúlyozzák.

A szimbólum az attribútumnál átfogóbb fogalom. A szimbólum olyan jelkép vagy ismertetőjel, amelynek a jelentése annyira összenőtt az általa jelölt dolog absztrakt és érzékelhető megjelenésével, hogy azok átmehetnek egymásba.¹⁹ Más szavakkal a szimbólum egy tárgynak, cselekvésnek, elvont dolognak azon része, amely az egész megjelenítésére szolgál.²⁰

¹⁴ Toynbee 1956, 210-213; Ostrowski 1990, 17-18; Salcedo 1996, 8.

¹⁵ Cic. *Orat.* 94; Quint. *Inst.* 8, 6, 44.

¹⁶ Plat. *Rep.* 378 d; Xen. *Symp.* 3, 6.

¹⁷ Ostrowski 1990, 18.

¹⁸ Toynbee 1956, 220; Hölscher 1980, 273-274; Salcedo 1997, 7-8; Domes 2007, 15-16.

¹⁹ Salcedo 1997, 9; Domes 2007, 16.

²⁰ Toynbee 1956, 213.

II.3.3. Perszonifikáció

A perszonifikáció élettelen dolgok vagy fogalmak emberi tulajdonságokkal való felruházását jelenti.²¹ Így mindennek testet, lelket lehet adni, mindent emberré lehet tenni, sőt még istenként is lehet tisztelni.²² A római művészetben nemcsak magukat az országokat, területeket, népeket, provinciákat személyesítik meg, hanem egyben azok tulajdonságait és feladatait is a Római Birodalmon belül.²³ Mindezt szimbólumok és attribútumok segítségével fejezik ki.

A perszonifikáció szó, az antik eredetű szimbólum, allegória és attribútum szavakkal ellentétben, csak a XVIII. században jelenik meg.²⁴ A perszonifikáció két latin szó, a *persona* (maszk, személy) és a *facio* (tenni, csinálni) összekapcsolásával jött létre.²⁵ Feltehetően a görög *προσωποποιία*, illetve *προσωπεῖον* (maszkon keresztül beszélni) szóból származik, ami a színház és a dramaturgia fogalmköréhez köthető.²⁶ Latin megfelelője a *personarum confictio*. A görög fogalom először phaleroni Démetriosnál fordul elő a IV. században.²⁷

Városok vagy országok megszemélyesítései a késő archaikus kortól jelennek meg a görög irodalomban, képzőművészetben és a lokális kultuszokban.²⁸ Ezek a megszemélyesítések az istenek, hősök és démonok köréből származnak, akik Gé leszármazottaként szorosan helyhez vagy vidékhez kötődnek.²⁹ Színpadon helységek perszonifikációit csak a Kr.e IV. századi komédiáktól kezdve láthatjuk, például a szigetek kórusainál.³⁰ Ezen perszonifikációk politikai vetülete, mint Eiréné, Tykhé, Démos, Demokratia a Kr.e. V. század végétől kezdve válnak egyre hangsúlyosabbá.³¹

²¹ Toynbee 1956, 216-217; EAA Personificazione 77; Ostrowski 1990, 18-19; Salcedo 1996, 8-9; Domes 2007, 9.

²² Nincs éles határ a perszonifikációk és az istenek között. Petersen 1939, 1; Östenberg 2009, 219-221; Bühl 1995, 3. Lásd még Africa és Britannia fejezetet.

²³ Domes 2007, 9.

²⁴ A *personnifier* szó először az 1711-ben elhunyt Biroleau-nál jelenik meg, míg a *personification* XVIII. századi szó. Bühl 1995, 5. vedd össze Ostrowski 1990, 17, aki reneszánszkorinak tartja.

²⁵ EAA Personificazione 77; Ostrowski 1990, 7; Domes 2007, 9.

²⁶ Gencheva-Mikami 2005, 285.

²⁷ Démetr. 265.

²⁸ Domes 2007, 9.

²⁹ Hamdorf 1964, 25-30; Ostrowski 1990, 24.

³⁰ Hamdorf 1964, 26.

³¹ Hamdorf 1964, 30-32, 37, 53, 57.

II.3.4. *Provincia - natio, gens, ethnos*

A latin *provincia* szó eredetileg a *praetor* vagy *consul* hivatali feladatkörét jelentette.³² Csak miután Sicilia igazgatása a *praetor* hivatalkörébe került, használták a *provincia* szót a Román kívüli, földrajzilag lehatárolt területekre.³³ A provinciát az *Urbs*ből évente kiküldött *imperiummal* rendelkező helytartó irányította.

A *provincia* csakúgy, mint a *terra* és a földdel kapcsolatos kifejezések, nőneműek, ezért ábrázolják ezen fogalmak megszemélyesítéseit is kivétel nélkül nőként.³⁴ Erre vezethető vissza a különböző allegóriák nőnemű perszifikációja is. A megszemélyesítések és allegóriák az irodalomban korábban jelentek meg, mint a képzőművészetben. A föld nőnemű volta ókori népeknél feltehetően sokkal erősebben élt a köztudatban. A latin földanya kifejezés, *Terra Mater* is ezt sulykolja. Ugyanígy a görögöknél *Potnia Théron* vagy Gé is mindig nőként jelenik meg. Ennek megfelelően provinciaként is csak nőalakban kivitelezett ábrázolások jöhetnek szóba.³⁵ Akkor sem beszélhetünk tartomány megszemélyesítéséről, ha egy legyőzött nő mellett legyőzött férfi is megjelenik, többnyire *tropaeum* alatt, mivel nem tarthatjuk az egyiket egyszerű fogolynak, míg a másikat egy földrajzi egység perszifikációjának.

Lényeges különbség mutatkozik azonban az ókori írott források és a képanyag között. Előbbiek ugyanis csak *natio, gens* vagy *ἔθνος* ábrázolásait említik, sosem provinciákat. Idősebb Plinius és Plutarkhos megemlíti a Pompeius által leigázott népek képmásait.³⁶ Servius Augustus *porticus*ánál mondja, hogy ott minden *natio* felállította saját képmását (*simulacra omnium gentium*), amiről az épületet *porticus ad nationes*nek hívtak.³⁷ Velleius Paterculus említi, hogy Augustus *forumát tituli gentium* díszítették. Alföldy G. egy ott talált bázisfelirat alapján a *tituli* szót szobroknak vélte.³⁸ Strabón Lugdunumban 64 gall törzs által Augustusnak és Romának szentelt oltárról ír, amely ezek nevét és képmásait is tartalmazta.³⁹ Herodes Jeruzsálemben a színház *caveaját* díszítette Augustus győzelmeit ábrázoló emlékekkel.⁴⁰ Cassius Dio Augustus és Pertinax temetésénél megemlíti, hogy a

³² RE Provincia 997-998.

³³ Richardson 1986, 4-7.

³⁴ Houghtalin 1996, 483-484.

³⁵ Houghtalin 1996, 7-8. vedd össze Ostrowski 1990, 20-21, aki nem zárja ki a férfiak ábrázolásait sem.

³⁶ Plin. *Nat. Hist.* 7, 98; Plut. *Pomp.* 45. Korábbi példákhoz lásd a provinciaperszifikációk előzményeivel foglalkozó fejezetet.

³⁷ *Serv. Aen.* 8, 721. Idősebb Plinius még azzal egészíti ki, hogy az épület előtt Melkart szobra állt. Plin. *Nat. Hist.* 36, 39. Nem állapítható meg biztosan, hogy a „*simulacra omnium gentium*” kifejezés milyen alkotást takart, de ezek feltehetően szobrok voltak. Valószínűleg számukat illetően is rendkívül jelentékenyek voltak, ha a birodalom minden népének megszemélyesítését tartalmazták. Smith 1988, 72.

³⁸ Vell. 2, 39, 2; Alföldy 1989, 231-234; Liverani 1995, 221. vedd össze Smith 1988, 73-74.

³⁹ Strab. 4, 3, 192. Bővebben lásd Gallia fejezet.

⁴⁰ *Ios. Ant. Iud.* 16, 8, 1.

halotti menetben a legyőzött *ethné* képmásait is felvonultatták.⁴¹ Ennek okai a provinciaperszonifikációk kialakulására vezethetők vissza, amikor a *pompa triumphalis* során legyőzött népek és városok, illetve folyók megszemélyesítéseit vitték körbe.⁴² Ez több kutatót is arra ösztönzött, hogy elvesse a provinciaperszonifikáció gondolatát, vagy csak idézőjelben alkalmazza a kifejezést, találóbb fogalom hiányában.⁴³

Aphrodisiasban található a Iulius-Claudius dinasztiának és Aphroditének szentelt Sebasteion, amelyből provinciákat és ellenséges területeket legyőző uralkodók, valamint *ethné* ábrázoló reliefek kerültek elő.⁴⁴ Az északi részen a felső szintet különböző allegóriák ábrázolásai foglalták el, mint Hemeraé vagy Ókeanosé. Alatta álltak az *ethné* domborművei, felirattal ellátott bázisokon.⁴⁵ Az egyetlen biztosan azonosítható darab az *ethné Piroustae*, ami a relief hátoldalán található felirat alapján volt lehetséges.⁴⁶ A bázisok összesen 13 *ethnost* (*Aigyptii, Andizeti, Arabi, Bessi, Bospori, Daci, Dardani, Iapodes, Iudaei, Callaeci, Piroustae, Rhaeti, Trumplini*⁴⁷) és 3 szigetet (Creta, Cyprus, Sicilia) neveznek meg, amelyek mind Augustus győzelmeinek állítanak emléket.⁴⁸ R. R. R. Smith úgy véli, hogy a reliefsorozatot Roma városi előképekről mintázták.⁴⁹ A déli *porticus* felső szintjén foglaltak helyet a császárok és az istenek, az alatta lévön pedig a görög mítoszok ábrázolásai kaptak helyet. Ezek között található a Britanniát legyőző Claudius (BRI-1), és az Armeniát meghódító Nerót ábrázoló dombormű is.⁵⁰

Léteznek azonban olyan ábrázolások is, amelyek kétségtől provinciákat jelölnek.⁵¹ Ilyen például Traianus Dacia hátlapja (DAC-4/1), amelynek körirata DACIA AVGVST PROVINCIA. Hasonló figyelhető meg a viminaciumi és daciai provinciális veretek hátlapjain.⁵² Problémát jelent, hogy a provinciaperszonifikációk legnagyobb csoportját alkotó hadrianusi émsorozatban is egyszerre találhatók meg tartományok, vidékek és

⁴¹ Cass. Dio 56, 34,5; 75, 4, 5.

⁴² Bővebben lásd a provinciaperszonifikációk előzményeivel foglalkozó fejezetet.

⁴³ Toynbee 1934, 24; Ostrowski 1990, 21; Domes 2007, 12. ved össze Houghtalin 1996, 499-500, Vitale 2012, 159-160.

⁴⁴ A városközponttól keletre fekvő nyugati-keleti tájolású szentély egy *propylon*ból, két hosszú *porticus*ból és a templomból állt. Az építkezés Tiberius alatt kezdődött meg, amelyet Claudius idejében földrengés hátráltatott, és végül csak Nero korában fejeződött be. Smith 1987, 88-138; Smith 1988, 50-77; Liverani 1995, 227-229.

⁴⁵ Nagy problémát jelent a talapzatok és a reliefek egymáshoz való társítása, mivel ezek külön-külön kerültek elő.

⁴⁶ Smith 1988, 60-62. Bővebben lásd Pannonia fejezet.

⁴⁷ A Trumplini neve a La Turbie-i *tropaeum*on is olvasható volt az Augustus által legyőzött törzsek felsorolásában. Plin. *Nat. Hist.* 3, 20; CIL V 7817; Liverani 1995, 229.

⁴⁸ Smith 1988, 53-59.

⁴⁹ Smith 1988, 75-77.

⁵⁰ Smith 1987, 115-120.

⁵¹ Houghtalin 1996, 500-501; Vitale 2012, 158-160.

⁵² Lásd Dacia és Moesia fejezetek bevezetését.

városok megszemélyesítései.⁵³ Phrygia például nem volt római provincia, de Asia nem jelölhetett *genst* vagy *ethnost*.⁵⁴ Tény, hogy a provinciaperszonifikációk nem a közigazgatási értelemben vett tartományokat ábrázolják. Hispania például hiába volt Baetica, Lusitania és Tarraconensis részre tagolva, megszemélyesítése pusztán egy nőalakban történik.⁵⁵ Ez azzal magyarázható, hogy az alapvetően a központi hatalom felől érkező ábrázolás céljának megfelelőbb volt a nagyobb léptékben történő leképezés.⁵⁶ A provinciaperszonifikáció a központi hatalom szemszögéből jobban áttekinthető egység és semlegesebb fogalom volt.

Népek ábrázolása vagy megszemélyesítése valóban sokkal természetesebb dolog, mint mesterségesen létrehozott közigazgatási egységek megjelenítése, amelyek több különböző törzset, népcsoportot és népet fogtak össze. A lakosság nyelvében és a köztudatban nem a provincia, hanem a *natio*, *gens* és *ethnos* fogalma élt, ahogy ezt az ókori források is mutatják.⁵⁷ Az írott források legyőzött népekről, illetve azok képmásairól beszélnek, ami egy régi, a *pompa triumphalis*hoz köthető hagyomány. A provinciaperszonifikációk viszont ettől szándékosan eltérő, más üzenet közvetítésére szolgáló ábrázolások voltak, amelyek teljesen más ideológiai háttérrel rendelkeztek. Céljuk a hódító hadvezér, illetve császár *virtus*ának kifejezése mellett a Római Birodalom nagyságának és sokszínűségének hangsúlyozása volt. Ezért csak kis részük tartozik az alávetett ábrázolásokhoz, nagy részük a különböző okokból értékes tartomány képét tükrözi. Véleményem szerint tehát a provinciaperszonifikáció fenntartható és joggal alkalmazható szó, amely a Római Birodalom tartományainak nőalakban való megszemélyesítését jelenti.

⁵³ Lásd a provinciaperszonifikációk csoportos ábrázolásáról szóló fejezetet.

⁵⁴ Toynbee 1934, 5. o. 3. láb.

⁵⁵ Ez alól GAL-4 és PAN-2-3 kivétel.

⁵⁶ A provinciaperszonifikációk nem a tényleges közigazgatás, hanem egy magasabb szintű ideológia kifejezésére szolgáltak.

⁵⁷ Ostrowski 1990, 20.

III. A provinciaperszonifikációk előzményei

A provinciaperszonifikációk teljes megértéséhez elengedhetetlen kialakulásuk történetének áttekintése. Mivel mind a római, mind a görög művészetben is a Kr.e. I. századot megelőzően már léteztek allegóriák és perszonifikációk, így a tartományok megszemélyesítései ezeknek csupán változatai és nem kiindulópontjai voltak. A provinciaperszonifikációk előzményeit tehát, bármennyire szorosan köthetők is a Római Birodalomhoz, részben a görög kultúrkörben találjuk. Továbbá a katonai győzelmek körébe tartozó képi emlékek, amelyekhez a tartományok megszemélyesítései megjelenése is kapcsolódott, a hellén világban szintén hosszú tradíciókkal rendelkeztek.

III.1. Görög előzmények

A csatáról történő megemlékezés ábrázolásának legkiemelkedőbb eseménye a görög-perzsa háború volt. A marathóni csata után emelt monumentális *tropaion*⁵⁸ fordulópontot jelentett a politikai, katonai és győzelmi emlékművek állításának és megjelenítésének szokásaiban.⁵⁹ Ezzel együtt ugyanis megszületett a „győzelmi művészet” is, amely ezután nagy propagandisztikus jelentőségre tett szert.⁶⁰ A perzsák feletti diadal felébresztette a görög öntudatot, aminek hatására egyre terjedtek a Hellas⁶¹, vagy a csata színhelyeinek emlékére állított mementók. Megkezdődött a nyertes háborúk allegorikus módon történő ábrázolása is. Fellendülésnek indultak az *amazono*, *kentauro*- vagy *gigantomakhiák*, amelyek a civilizált világ által aratott sikert szemléltették a barbárság felett. A felvirágzás nem csak a megrendelők, hanem az alkotó művészek számára is új teret biztosított eddig sosem látott ábrázolások megalkotásához. Az ellenség megjelenítése során fokozatosan kialakultak azok a képtípusok, amelyek hosszú időre meghatározók maradtak a csataábrázolások számára. Később ugyanis ezeket alkalmazzák az ellenséges etnikumok legyőzésének visszaadására.⁶²

A *tropaion* (*τροπαιον*) eredetileg azt a helyet jelölte a csatában, pontosabban a csatatéren, amelyen az ellengés megfutamodott.⁶³ A hátrálás gyakorlatilag eldöntötte a

⁵⁸ A *tropaion*hoz bővebben lásd alább.

⁵⁹ Paus. 1, 32, 3-5; Rabe 2008, 101-104. A marathóni emlékművet minden valószínűség egy lépő Niké díszítette, amely egy koszorút tartott.

⁶⁰ Az „art de la victoire” kifejezést J. A. Ostrowski vezette be. Ostrowski 1990, 23-24.

⁶¹ Bővebben lásd alább.

⁶² Ostrowski 1990, 24-25.

⁶³ A *tropaion* a *tropé* (*τροπή*) szóból ered, amely a fordulópontot jelentett. Rokon még a megfordulni (*τρέπειν*) kifejezéssel is. Rabe 2008, 8, 14. A *tropaion* propagandisztikus szerepéhez lásd Ostrowski 1990, 23-24.

(Kr.e. 450 körül)

harcok kimenetelét, így az ott állított emlékmű gyorsan a győzelem szimbólumává vált.⁶⁴ A *tropaion* az ellenség összegyűjtött fegyvereiből (*σκυλα*) állt, amelyet az emberi test felépítésének megfelelően egy fatörzsre aggattak.⁶⁵ A *tropaion* első ábrázolása egy Kr.e. 450 körülre keltezhető, vörösalakos *pelikén* található (1. kép), amelyen Niké ilyet épít.

1. kép: *Tropaion* állító Niké

Régészetileg már a Kr. e. VI. sz. közepén is megfogható az olympiai szentélykörzetben, ami valószínűsíti a csatatereken való állítását is.⁶⁶ Érdekes továbbá, hogy a nyelvben a „*tropaion* állítani” kifejezés nem csak egy konkrét győzelmet, hanem akár az egyén *aretéjét* is jelenthette.⁶⁷ Ezen kívül már a Kr.e. V. sz. végétől a győzelem szinonimájaként is használatos volt, a harci eseményektől függetlenül, akár például egy művészeti versenyben is. Nagyon érdekes megfigyelni, hogy a görög szentélyekben a Kr. e. V. sz. közepére fokozatosan megszűnő fegyverszentelési gyakorlat mellett egyre gyakrabban emeltek monumentális *tropaionokat*.⁶⁸ Ezzel párhuzamosan már az istenség szerepe csökkent, és a felajánló és annak cselekedetei kerültek előtérbe.

Tropaion állított Miltiadés a marathóni⁶⁹, Themistoklés a salamisi⁷⁰ és Pausanias a plataiai csata után.⁷¹ A görögök a nagy perzsák feletti sikereiknek tehát mind ugyanolyan emlékművel adóztak, ami értelemszerűen nagy hatással volt az egész hellén világra. A régiókat, földrajzi területeket és az ellenséget is ábrázolni akarták, amihez ugyanígy perszifikációk kellettek.⁷² Nagy jelentősége van Vitruvius egyik helyének, amely Artemisia 351-ben aratott rhodosi győzelméről tudósít.⁷³ Miután bevette a várost, *tropaion* és két bronzszobrot emelt, amelyek az Artemisia által alávetett Rhodost testesítik meg. Ez

⁶⁴ Néha előfordult, hogy a csata kezdetének helyét jelölte. Rabe 2008, 8-11.

⁶⁵ Eleinte az ellenségtől elvett fegyvereket egyenként ajánlották fel. Rabe 2008, 7-8, 19, 22.

⁶⁶ Rabe 2008, 14-15, 37. Az állításuk az írott források alapján az Kr.e. V. században eleinte egyszerre zajlott csatatereken és szentélyekben egyaránt. A *tropaion* csata utáni állításának első írásos említése Aiskhylos *Heten Thébai ellen* című 467-es megjelent művében található.

⁶⁷ Rabe 2008, 38-43.

⁶⁸ Rabe 2008, 28-34

⁶⁹ Az athéni Stoa Poikilé egyik festménye a marathóni csatát örökítette meg, amely szintén a feléledt hellén öntudat manifestációja volt. Paus. 1, 15, 3.

⁷⁰ A salamisi csata után Delphoiban is szobrot állítottak, amely egyes vélemények szerint Apollónt, más elméletek szerint a sziget megszemélyesítését ábrázolta. Hdt. 8, 121; Gardner 1888, 56; Toynbee 1934, 7.

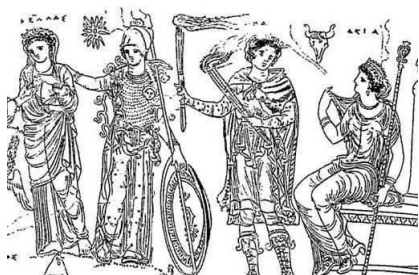
⁷¹ Ostrowski 1990, 23-25.

⁷² Földrajzi területek megszemélyesítése lényegesen egyszerűbb és a szemlélő számára érthetőbb volt, mint egy-egy távoli vidék domborzati- és vízrajzi viszonyainak megfestése.

⁷³ Vit. 2, 8, 15; Picard 1957, 49.

az első adat a *tropaion* alatti perszonifikáció legyőzött módon történő ábrázolásáról, ami feltehetően keleti inspirációra történt.⁷⁴

A görög-perzsa ellentétet Hellas és Asia perszonifikációival is kifejezték.⁷⁵ Aiskhylos *Persae*jében Atossa meséli el álmát, amelyben egy dór ruhába öltözött nőalakban Hellast látta, egy perzsa öltözetet viselőben pedig Asiát.⁷⁶ Őket Xerxés a kocsija elé fogja, de Hellas lerúgja igáját, míg Asia szolgálalkúen túri rabságát. Az olympiai Zeus szobor trónját tartó, falszerű korlátokat többek között a Panaios által festett Hellas és Salamis díszítik.⁷⁷ Az egyik leghíresebb földrajzi terület megszemélyesítése a nápolyi Dareios *kratéron* (2. kép) látható, amelyen Asia és Hellas jelenik meg.⁷⁸

2. kép: Hellas és Asia a Dareios-kratéron

3. kép: Tropaion vivő Niké (Pyrros)

Pausanias Olympiában látta Antigonost, illetve a Démétrioszt koronázó Hellas és Élis szobrát.⁷⁹ Ez az ábrázolás is megerősíti, hogy a földrajzi területek megszemélyesítései elsősorban a győzelmi propaganda elemei voltak. Ugyanakkor Niké is egyre nagyobb szerephez jutott. A változásoknak köszönhetően létrejött a *tropaion* állító típus, amelyet később a kezében is visz (3. kép).⁸⁰

Az V-IV. században a politikai fogalmak perszonifikációi is fontossá válnak.⁸¹ Parrhasiosról tudjuk, hogy megfestette az athéni Démost.⁸² A IV. században Euphranór a Stoa Basileiosban Théseust vetette vászonra, akit Démos és Demokratia kísért.⁸³ Fontos azonban, hogy a Démos perszonifikációja nem csak írásos formában, hanem sztéleken is fennmaradt szakállas férfiként ábrázolva (4. kép).

4. kép: Démost koronázó Demokratia egy athéni reliefen (Kr.e. 337/336)

⁷⁴ Ostrowski 1990, 26-27.

⁷⁵ Részletesebben lásd Achaia fejezet bevezetőjét.

⁷⁶ Aiskhyl. *Persae* II. 181-196.

⁷⁷ Paus. 5, 11, 5.

⁷⁸ Schmidt 1960, 24.

⁷⁹ Paus. 6, 16, 3; Ostrowski 1990, 28.

⁸⁰ LIMC Nike 170-171; Rabe 2008, 37.

⁸¹ Részletesebben lásd Hamdorf 1963, 30-32; Ostrowski 1990, 25-26.

⁸² Plin. *Nat. Hist.* 35, 69.

⁸³ Paus. 1, 3, 3; Plin. *Nat. Hist.* 34, 78 és 35, 128.

A görög művészetben a városok vagy nagyobb földrajzi területek nevének eredetét gyakran a mitológiai hagyomány nimfákhoz kötötte, ami egyben megkönnyítette megszemélyesítésüket is. Ilyen figyelhető meg Thracia⁸⁴ vagy Libya esetében is. Utóbbi egy delphoi szoborcsoportban Battost koronázza a Kyréné által hajtott kocsin.⁸⁵ A római provinciaperszonifikációk egyik variánsának előfutára a thesszáliai Larisszát ábrázoló bronz szobor, amely a phókai Telephanés alkotása.⁸⁶ A várost kövön ülő nőalak képében ábrázolják, miközben fejét az egyik kezére hajtja, ami a római korban is fontos lesz.⁸⁷ A hellénisztikus kor legismertebb földrajzi terület megszemélyesítése az antiokhiai Tykhé (5. kép), amelyet Eutykhidész alkotott meg 300-290 között.⁸⁸ Ez a várospersonifikáció olyan nagy hatású volt, hogy még a Kr.u. VI. században is tovább élt, sőt a késő antik ábrázolásokra is nagy hatást gyakorolt.⁸⁹

5. kép: Az antiokhiai Tykhé

6. kép:

Aitólia perszonifikációja az aitóliai liga pénzén (Kr.e. 279-260)

Újabb mérföldkő volt a kelták betörése és Delphoinál való megállítása.⁹⁰ Aitólia ennek örömeire 278-ban a területet megmintázó szobrot emeltetett, amelyet Pausanias leír.⁹¹ Szerencsére azonban az aitóliai liga a pénzein is megörökítette az emlékművet (6. kép). A hátlapon egy pajzshalmon ülő nőalak jelenik meg, jobbában lándzsát tartva, fején *petasosszal*. Ebben az alakban már megjelenik számos olyan elem, amely a római provinciaperszonifikációkra is jellemző lesz. A kelták színrelépése azonban még egy fontos

⁸⁴ Lásd Thracia fejezet bevezetőjét.

⁸⁵ Paus. 10, 15, 6.

⁸⁶ Plin. *Nat. Hist.* 34, 68.

⁸⁷ Ezt az ábrázolásfajtát nevezik *gyászoló nő* vagy *Penelopé* típusnak is. Olmstead 1950, 10-12. Ostrowski 1990, 26.

⁸⁸ Christof 2001, 23-24; Ostrowski 1990, 27. Részletesen lásd Meyer 2006, 5-120.

⁸⁹ Christof 2001, 267-268.

⁹⁰ Ostrowski 1990, 27-28.

⁹¹ Paus. 10, 18, 7.

ikonográfiai elemmel gazdagította a görög, majd a római művészetet, mégpedig a galaták ábrázolásaival (7. kép), amelyek I. Attalos győzelmét hirdetik.⁹²

7. kép: A haldokló gall

Nagyon lényeges volt a hellénisztikus uralkodók diadalmenete (*πομπή*), amelyből a római *triumphus* is sok elemet vett át.⁹³ Meglehetősen részletes leírás maradt fenn II. Ptolemaios Kr.e. 279-ben rendezett felvonulásáról, vagy IV. Antiochos által 168-ban és 163-ban rendezett ünnepségekről.⁹⁴ Ezeken többek között városok (Korinthos, Nysa), az Éjszaka, a Nappal és az Év jelentek meg. Apellés egyik Romában álló festménye a *currus triumphalis*on hajtó Nagy Sándort ábrázolja, miközben mellette a Háború perszonifikációja áll hátrakötözött kezekkel.⁹⁵ Látható tehát, hogy elvont fogalmak mellett földrajzi területek megszemélyesítései is a *pompé* fontos részét képezték. A hellénisztikus uralkodók diadalmeneteinek fontos része volt a királyok hatalmának hirdetésében és alátámasztásában.⁹⁶ Apellés festménye bizonyára nagy hatással volt nemcsak a római népre, hanem az ottani művészekre is, akik később ennek ismeretében alkották meg a provinciaperszonifikációk különböző típusait.

III.2. Római előzmények

A rómaiaknál a reprezentációs művészet csak a kései Kr.e. IV. és korai III. században jelenik meg, amikor addig ismeretlen típusú emlékek tűnnek fel.⁹⁷ Ezek a római vizuális kultúrában való megszilárdulásának egyik kulcseleme a *pompa triumphalis*, majd később a *pompa funebris* volt. A győztes római hadvezérek ünnepi menete eleinte ritka és

⁹² Boardman 2006, 226. Romában a Forum Romanumra például egy gall férfit ábrázoló festményt állítottak fel a II. század végén-I. század elején. Cic. *Orat.* 2, 266; Quint, *Inst.* 6, 3, 38; Plin. *Nat. Hist.* 35, 24-25; Liv. 25, 40, 1-3; Ostrowski 1990, 45.

⁹³ Ostrowski 1990, 28.

⁹⁴ Athen. 5, 194-195, 197-202; Scullard 1974, 124-125.

⁹⁵ Plin. *Nat. Hist.* 35, 93-94. Augustus a festményt saját *forum*ának legforgalmasabb helyén ajándékként állította fel.

⁹⁶ Ostrowski 1990, 28.

⁹⁷ Hölscher 1980, 269.

egyszerű volt, de aztán a hellénisztikus udvarokban tapasztalható extravagáns megvalósítás hatására fokozatosan egyre nagyszabásúbb lett.⁹⁸ A *triumphus* egyszerre szolgálta a győztes hadvezér magasztalását, az istenek előtti tisztelgést és a háború jogosságának igazolását.⁹⁹ A diadalmenet során ismerte meg Roma népe a távolabbi helyek földrajzát, népeit és az ott zajló hadi eseményeket.¹⁰⁰ Ezeknek különösen akkor volt nagy jelentősége, amikor már Romától távol eső vidékeken folytak az ütközetek, ahová a római átlagpolgár sosem jutott el.

A *pompa triumphalis* és a provinciaperszonifikációk kapcsolatának részletezése előtt két fogalmat fontos tisztázni. A kutatás a legújabb időkig ugyanis összemosta az írott források által említett közhelyeken felállított *tabulae pinctae* és az ünnepi menetben nem festmények formájában felvonultatott különböző megszemélyesítéseket.¹⁰¹ Léteztek azonban a *triumphus* során valóban körbevitt, győztes csatajeleneteket drámaian ábrázoló festett táblák is, de azokat pusztán a *pompán* használták fel. Ezzel szemben a köztéren kiállított kétdimenziós ábrázolások külön, a diadalmenettől független megrendelésre készültek.¹⁰² Az első adat Kr.e. 264-263-ban Manius Valerius Maximus Messala által készített festményről maradt fenn, aki a karthágóiak feletti győzelmének képét a *Curia Hostilia* oldalára helyezte.¹⁰³ Kr.e. 189-ben L. Scipio asiai sikereit megörökítő festményt állíttatott ki a Capitoliumon. L. Hostilius Mancinus a Forum Romanumon helyezte el Karthagót és az annak bevételét megjelenítő képet. Az ábrázolások korai időkben betöltött nagy szerepét jól példázza, hogy Aemilius Paullus, a 168-as pydnai csata győztese, az athéniektől egy kimagasló festőt kért azért, hogy megörökíttesse a tetteit.¹⁰⁴ A II. század elejére már bevett gyakorlattá vált a győzelem megünneplésekor felvonultatni a csatákat, meghódított területeket és legyőzött népeket ábrázoló képeket.¹⁰⁵ A hagyomány a császárkorban is tovább élt, Septimius Severus a parthus hadjárata során írt a *senatus*nak, hogy sikereit fessék meg és tegyék közszemlére.¹⁰⁶ Maximinus a Curia épülete elé állíttatta a germánok feletti diadalát ábrázoló festményeit, amelyeket halála után elégettek.¹⁰⁷

⁹⁸ Holliday 2002, 22-23, 28.

⁹⁹ Holliday 2002, 23-28. A *triumphus* lezajlásáról részletesebben ugyanitt és Künzl 1988, 65-108.

¹⁰⁰ Holliday 2002, 104-105.

¹⁰¹ Összefoglalóan lásd Östenberg 2009, 189-199. vedd össze Holliday 2002, 80-83, aki még mindig összemosta a kettőt. A Cornelii Scipiones és az Arieti sírjában található falfestménytöredékhez lásd Holliday 2002, 33-43.

¹⁰² Östenberg 2009, 247-255.

¹⁰³ Plin. *Nat. Hist.* 35, 7, 22-23.

¹⁰⁴ Plin. *Nat. Hist.* 35, 135.

¹⁰⁵ Ostrowski 1990, 45; Liv. 33, 27, 3-4; 37, 3, 7.

¹⁰⁶ Hdn. 3, 9, 12.

¹⁰⁷ SHA Maximinus 12, 10-11.

Speciálisan a *pompa triumphalis*ra készült ábrázolások is léteztek városok, folyók, vidékek és hegyek háromdimenziós modelljeinek formájában, a fent említett festményekkel szemben.¹⁰⁸ Ezeket az írott források *simulacra*, *imagines* és *effigies* szóval illették. Az ókori auktorok 25-ször említenek várost, 13-szor folyót, 8-szor *gentes* vagy *natiót*, 7-szer hegyet, 1-szer az *oikumenét* és 1-szer épületet. Sajnálatos módon egyetlen példányuk sem maradt fenn, ám feltehetően az irodalmi említések arányaikban hűen tükrözik valós megjelenésük számát. A *pompa*en a Kr.e. II. század óta rendszeresen felvonultatott városokat a rómaiak valószínűleg inkább torony alakban testesítették meg, szemben a görögöknél megszokott allegorikus móddal.¹⁰⁹

A legyőzött ellenséges foglyok tényleges felvonultatása mellett a meghódított népek megszemélyesítéseire is vannak írásos adatok, amelyeket *natió*ként vagy *gens*ként említenek.¹¹⁰ Ezek a megszemélyesítések idővel a *triumphator* előtt, vagyis a menet legrangosabb helyén haladnak.¹¹¹ L. Scipio Asiagenus 134 *simulacra oppidorum*ot vonultatott fel a diadalmenetében.¹¹² Pompeius Kr.e. 61-es *triumphus*án az általa meghódított ázsiai népeket, valamint a legyőzött kalózok feletti győzelmét ünnepelte.¹¹³ Feltehetően ez szolgált Coponius szobrásznak a Pompeius színházának *porticus*án felállított 13 vagy 14 meghódított nemzet előképéül.¹¹⁴ Caesar Pompeiusszal a *triumphus* grandiozitásában is igyekezett felvenni a versenyt. Kr.e. 46-ban Gallia feletti ünnepi menetében a provincia képmását is felvonultatta.¹¹⁵ Cornelius Balbus afrikai győzelmeiért Kr.e. 19-ben *triumphus*án 18 vagy 19 város, 4-5 nép, 2 folyó és 2 hegy képmását vonultatta fel.¹¹⁶ Augustus *pompa funebris*én az általa meghódított népek képmásait hordozták körbe, amelyek mindegyike valamilyen egyedi jellegzetességet tükrözött.¹¹⁷ A temetés egyébként is inkább egy *pompa triumphalis*ra hasonlított, mivel a Porta Triumphalis alatt haladt át, amelyhez jól illettek a legyőzött népek képmásai.¹¹⁸

¹⁰⁸ Östenberg 2009, 189-261.

¹⁰⁹ Östenberg 2009, 199-205, 214.

¹¹⁰ Ezek megegyeznek a görög *ethnos* szóval. Östenberg 2009, 228-229.

¹¹¹ Östenberg 2009, 220.

¹¹² Ezt követően az ázsiai győzelmét ábrázoló festett táblát a Capitoliumban helyezte el. Liv, 37, 59, 3-5.

¹¹³ Plin. Nat. Hist. 7, 98; 37, 12-14; Plut. Pomp, 45.

¹¹⁴ Plin. Nat. Hist. 36, 41; Suet. Nero 46; Östenberg 2009, 219-220.

¹¹⁵ Lucan. 3, 76-78; Östenberg 2009, 221.

¹¹⁶ Plin. Nat. Hist. 5, 5, 36-37. I. Östenberg elképzelhetőnek tartja, hogy itt a városok is megszemélyesítéseként és nem torony alakban jelentek meg. Östenberg 2009, 215, 223.

¹¹⁷ Cass. Dio 56, 34, 3; Tac. Ann. 1, 8, 4.

¹¹⁸ Smith 1988, 74; Östenberg 2009, 217.

A *triumphus* fontos eleme volt a zsákmányolt hadijelvények és fegyverek felvonultatása.¹¹⁹ Utóbbiakat a görögök templomokban ajánlották fel, míg a római hadvezérek inkább saját házaikban függesztették ki.¹²⁰ A fegyverek csata utáni összegyűjtése nem pusztán gyakorlati, hanem nagyon fontos szimbolikus funkcióval is bírt. Romulus, az első *triumphator*, az általa legyőzött Acronnak, Caenina királyának fegyverzetével tért vissza Romába, ahol azt Iuppiter Feretrius templomában feláldozta (8. kép).¹²¹ A zsákmányolt fegyverek ezen felül a *virtus*nak az egyik legfőbb ismérve. A zsákmányolt fegyverek bemutatása Romában eleinte csak halomban történt, így vitték végig a *triumphus*okon is. A Kr.e. I. században viszont a fegyverhalmokat egyre inkább a görögöktől átvett *tropaion*ok váltották fel.¹²² Az első kőből készült *tropaeum* Marius nevéhez fűződik Kr.e. 122-ben, de érmeken már a III. század végétől kezdve megjelent a *victoriat*us vereteken (9. kép).¹²³ A fegyverek *triumphus*on való felvonultatása a császárkorral megszűnik, a házakban való kifüggesztéssel együtt. Ehelyett a gazdagság hangsúlyozása kap nagyobb szerepet például Vespasianus és Titus diadalmenetén is.¹²⁴ Traianus *forum*át viszont fegyverekkel és hadijelvényekkel is díszítette, amelyekkel saját nagyságát hangsúlyozza.¹²⁵

8. kép: Freskó: Romulus *tropaeum*mal (Pompeii, via dell'Abbondanza)

9. kép: *Victoriat*us hátlap (Kr.e. 201-208)

A hadifoglyok képezték a *triumphus* egyik fő attrakcióját, akik a *tropaeum*mal együtt a római győzelmi művészet egyik leggyakoribb és legismertebb motívuma lettek. Külön

¹¹⁹ Az ellenséges hadijelvényekhez lásd Östenberg 2009, 39-41.

¹²⁰ Östenberg 2009, 19-26.

¹²¹ Picard 1957, 277; Holliday 2002, 23; Zanker 2009, 206.

¹²² A *tropaion*ról részletesebben lásd feljebb és Holliday 2002, 23. Tarpeia mítoszához és a *tropaeum* eredetéhez lásd Flor. *Epit.* 1, 1, 12.

¹²³ Ezeken az érmeken Victoria *tropaeum*ot koszorúz. RRC 628-630. o.

¹²⁴ Flavius Josephus részletesen leírta Vespasianus és Titus zsidók feletti *triumphus*át is. *Ios. Bell. Iud.* 7, 3-7. Lásd még Künzl 1988, 14-15. A pénz *triumphus*on való felvonultatásának jelentőségéhez lásd Östenberg 2009, 58-79.

¹²⁵ A fegyverek és a hadijelvények a dák foglyok képmásai fölött helyezkedtek el a *forum*ot övező *porticus* attikareliefjein. Seelentag 2004, 308-315, 336-348, 363-366; Östenberg 2009, 29-30. Lásd legutóbb az új ásatások eredményeit összefoglalóan Milella 2007, 192-211. és Meneghini 2009, 117-163.

kuriózum volt az ellenség vezéreinek, királyainak a felvonultatása.¹²⁶ A női alakok elsősorban ezen fő egyéniségek kapcsán jelentek meg, de mindig férfiak vagy gyerekek mellett (10. kép).¹²⁷ Ennek megfelelően az ábrázolásokon a nők csak búsulva, a férfiak viszont megkötözve jelennek meg. A férfi-női páros az utódokkal kiegészülve a nép teljes

legyőzését jelképezte.

10. kép: Apollón Sosianus templom fríze:
triumphus során *ferculum*on vitt hadifoglyok

Az ellenség megalázása a diadalmenetnek szintén fontos részét képezte. A különböző törzsek *triumphus*on való szerepeltetésével Roma az egész világ feletti uralmát hangoztatta. A késő köztársaságkorban a nagy hadvezérek versenye az ábrázolásokban is kiéleződött.¹²⁸ Az éremképeken egyre gyakrabban jelennek meg alávett népek. Ekkor kezd a győzelmi művészet Romában nagyobb méreteket ölteni, elsősorban szobrok, reliefek és diadalívek formájában, de utat talált a kisművészetbe is.¹²⁹ Legnagyobb szerepe Caesar gall háborúinak volt, amelyeket a hadvezér minden lehető módon igyekezett beépíteni a köztudatba. Ezek az érempropagandájában is hangsúlyos szerepet kaptak. Ilyen például az ellenség fegyvereiből épült *tropaeum* vagy egy ahhoz kötözött gall férfi látható (11-12 kép).¹³⁰ Hasonló ábrázolások figyelhetők meg például az La Turbie-i vagy carpentasi diadalíveken is (13-14. kép), amelyek már a császárkorba való átmenetet, és a képtípus bevett ikonográfiai elemmé válását mutatják.¹³¹

¹²⁶ L. Aemilius Lepidus Paullus 62-ben kibocsátott érmén Perseus király és fiai állnak egy *tropaeum* mellett, amelynek másik oldalán egy római polgár látható. RRC 415/1.

¹²⁷ Östenberg 2009, 128-188.

¹²⁸ Zanker 2009, 42-73.

¹²⁹ Bieńkowski 1900, 26-78; Hölscher 1980, 274-275; Caló Levi 1952, 6-9; Ostrowski 1990, 50; Holliday 2002, 114-118.

¹³⁰ RRC 480. További Kr.e. I. századi érmek *tropaeum* ábrázolással RRC 332 (Kr.e. 98-ban T. Clovi Q.), 452, 468 (Caesar), 503 (Q. Caepio Brutus). Lásd még Zawadka 2009, 35-43.

¹³¹ Ostrowski 1990, 51, Armenia 8, Gallia 26, 28, 35, Germania 58; Löwy 1928, 12-13; Bieńkowski 1928, 193-194; Picard 1957, 283-284, 291-294.

11-12. kép: Caesar galliai győzelmeit hirdető érmei (Kr.e. 48-45)

13-14. kép: La Turbie-i *tropaeum* és a carpentasi diadalív legyőzött ellenségeket ábrázoló reliefjei

Összegzés

A provinciaperszonifikációk létrejöttét láthatóan több különböző tradíció tette lehetővé. Egyik fő elemük volt a győzelmi ikonográfia hangsúlyos szerepe a görög kultúrában, amely elsősorban a perzsák feletti diadallal jutott nagy szerephez. Ez a hellénisztikus uralkodók *pompéja* révén átkerült a római *pompa triumphalis*hoz, amely a hadvezérek politikai csatározásainak fontos elemévé vált. A provinciaperszonifikációk másik fontos előzménye az allegóriák és földrajzi perszonifikációk hangsúlyos megjelenése volt, különösen a görög győzelmi művészetben. A római *triumphus* ezeket is beolvasztotta saját ünnepi menetébe, ahol városok és nagyobb földrajzi egységek megszemélyesítései mellett a meghódított népekéi is megjelentek.

IV. Képtípusok

A provinciaperszonifikációk tipologizálását a korábbi szerzők más és más szempontok szerint végezték el. Ez természetesen nagyban függött attól, hogy milyen ábrázolásokat tartottak tartományok megszemélyesítéseinek. Legelőször P. Gardner négy különböző típusba sorolta a város és vidékek ábrázolását a görög és római művészetben: védőistenség, névadó *héros* vagy alapító, allegorikus alak vagy Tykhé/Fortuna által.¹³² P. Bieńkowski a provinciaperszonifikációkat *provinciae captára* és *pia fidelisre* osztotta, a búsuló tartástól és etnográfiai karakterüktől függően.¹³³ M. Jatta ezt három további típussal egészítette ki: *tipo della provincia militare, ideale, és legionario*.¹³⁴ P. Strack viszont a romanizáltság mértéke alapján inkább egy új rendszerezést alkalmazott: Tellus-Motiv, Peplos-Motiv, Amazonentracht, „Darstellung der natio in der Tracht des Landes” és a „Bild eines einzelnen Bewohners”.¹³⁵ J. M. C. Toynbee inkább csak realista és idealizált perszonifikációk között tett különbséget.¹³⁶ A klasszifikációt a könnyen alkalmazhatósága miatt J. A. Ostrowski is átvette.¹³⁷ L. Houghtalin ellenben nem látta célszerűnek saját tipológia felállítását.¹³⁸ A korábbi rendszerezések részben nehezen megfogható kategóriákat állítottak fel, többnyire azonban eleve interpretációval is ellátták. Ez különösen akkor volt zavaró, amennyiben a provinciaperszonifikációkat legyőzött népek ábrázolásával együtt vizsgálták anélkül, hogy különbséget tettek volna közöttük. Én sokkal célszerűbbnek találtam a tartományok megszemélyesítéseit pusztán ikonográfiai szempontból, vagyis az ábrázolásukhoz alkalmazott képtípusok szerint vizsgálni. Ennek keretén belül a rendszerezés mellett igyekszem a korábbi képi előzményeiket is felderíteni.

A provinciaperszonifikációkat alapvetően fej/büszk és egész alakos ábrázolásokra lehet osztani. Utóbbi típuson belül számos altípus és variáns különböztethető meg:

¹³² Gardner 1888, 47-48, 57-73.

¹³³ A *provincia capta* elnevezést a Iudaea, Germania és Dacia érmek köriratokból, míg a *pia fidelis* a *legiók* nevéből vette át. Bieńkowski 1900, 10-12.

¹³⁴ Jatta 1908, 68-69.

¹³⁵ Meg kell jegyezni, hogy P. Strack pusztán Hadrianus provinciásorozatát vizsgálta. Strack 1933, 152-155.

¹³⁶ Toynbee 1934, 8-9.

¹³⁷ Ostrowski 1990, 36-41.

¹³⁸ Houghtalin 1996, 1-5.

I. Fej/büsztt ábrázolás

II. Egészalakos ábrázolás

1. Álló

- a) Megkötözött
- b) *Aurum coronarium* típus

2. Ülő

- a) Földön
 - a.1) Megkötözött
- b) Fegyvereken
 - b.1) Mellpáncélon
 - b.2) Pajzson vagy pajzshalmon
- c) Sziklán, széken vagy *globuson*

3. *Adventus*

4. *Restitutor*

5. *Penthesilea*

6. *Clementia*

7. *Dextrarum iunctio*

8. Fekvő

I. Fej/büsztt ábrázolás

A fej/büsztt ábrázolások rendkívül számottevő csoportot alkotnak a provinciaperszonifikációkon belül, ám egyszerűségük miatt nem kívánok részletesebben foglalkozni velük.¹³⁹ A legkorábbi provinciaperszonifikációk fejként, illetve büsztként jelennek meg, ám már a korai időszakban az egészalakos típusok is feltűnnek. Érmeken utoljára Kr.u. 68-ban találhatók meg mellképként, ám más tárgytipusokban az ábrázolás tovább él.

II. Egészalakos ábrázolás

A provinciaperszonifikációk másik nagy csoportja az egészalakos ábrázolásokat takarja, amelyek további hét részre oszthatók: álló, ülő, *adventus*, *restitutor*, *Penthesilea*, *clementia*, *dextrarum iunctio* és fekvő típusra.

¹³⁹ Ezt a típust hiba lenne görög előzményekre visszavezetni, mivel ugyanúgy bárhol kialakulhattak, egymástól teljesen függetlenül is. v. össze Houghtalin 1996, 484-485.

II.1. Álló provinciaperszonifikációk

Az álló provinciaperszonifikációk a fej- és büsztábrázolásokhoz hasonlóan egyszerű ikonográfiai megoldásnak tekinthetők. Az egyszerű attribútumokkal álló nőalak megjelenítése mellett megkülönböztethetünk megkötözött és *aurum coronarium* típust is.

II.1.a) *Megkötözött*

Megkötözött kézzel csak Iudaea provinciaperszonifikációja áll (IVD-6) egy Kr.u. 71-ben vert érmen. A rendkívül ritka megoldást egyértelműen a fogolyábrázolásoktól kölcsönözték, amely az alávetettség *tropaeum* nélküli megjelenítése. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy ezt a megoldást túl direktnek, nyersnek tartották, mivel az ilyen ábrázolások csak ritkán és rövid ideig voltak használatban.¹⁴⁰

II.1.b) *Aurum coronarium*

Külön altípust képeznek az *aurum coronarium* ábrázolások, amelyek Antoninus Pius és Maxentius érmén jelennek meg.¹⁴¹ A provinciaperszonifikációk ezeken az éremképeken kezükben koszorút vagy pénzzel telt dobozt, *fiscust* tartanak, amelyet a császárnak nyújtanak át. Az *aurum coronarium* kezdetben a győztes hadvezérnek járó elismerés volt, amelyben már Nagy Sándor is részesült a perzsák feletti diadalt követően.¹⁴² A hellénisztikus uralkodók gyakorlatát vették át a római hadvezérek.¹⁴³ Első említése Cn. Manlius galaták felett Kr.e. 189-ben aratott diadala, aki az általa felszabadított városoktól hálából kapott 200 aranykoronát római *triumphusán* is felvonultatta.¹⁴⁴ Cicero idejére azonban már a fejékek helyét az azokkal megegyező összegű pénzösszeg megfizetése váltotta fel, amit azonban még szintén *aurum coronariumnak* neveztek.¹⁴⁵ Ezek eleinte önkéntes felajánlások voltak, de idővel kötelezővé váltak. A helytartók visszaéléseinek megfékezésére Iulius Caesar törvénybe foglalta, hogy *aurum coronarium* csak *triumphus* esetén kérhető. A császárkorban azonban a provinciáknak és a városoknak már nem csak katonai sikerek után, hanem trónra lépéskor és az uralkodók nagyobb évfordulóikor

¹⁴⁰ Lásd még alább a megkötözött ülő ábrázolásokat.

¹⁴¹ Antoninus Pius *aurum coronarium* éremsorozatához lásd a csoportos provinciaperszonifikációkkal foglalkozó fejezetet.

¹⁴² Athen. 12, 539A. A római köztársaság kori történetéhez lásd Östenberg 2009, 76-77, 119-127.

¹⁴³ DNP *Aurum coronarium* 327.

¹⁴⁴ Liv. 38, 37; 39, 7. Később Aemilius Paulus *triumphusán* már 400 koronát vonultatott fel. Plut. *Aemilius* 34, 5.

¹⁴⁵ Cic. *Leg. Agr.* 2, 22; Aug. *Res Gest.* 4, 21; Gellius *Noct. Att.* 5, 6, 5-6. „*Triumphales coronae sunt aureae, quae imperatoribus ob honorem triumphī mittuntur. Id vulgo dicitur "aurum coronarium."*”

(*quinquennalia*, *decennalia*) is pénzösszegeket kellett felajánlaniuk.¹⁴⁶ Tudjuk például, hogy Claudius britanniai győzelme után *Hispania citerior* és *Gallia comata* különösen nagy koronákat ajánlott fel.¹⁴⁷ Bevett gyakorlat volt ugyanakkor a felajánlott összeg mérséklése, ami különösen az itáliai városoknál fordult elő.¹⁴⁸ Roma viszont soha nem fizetett *aurum coronariumot*.

Az Antoninus Piust megelőző időszakból Traianus beneventumi diadalívén jelenik meg két nagyméretű korona *ferculumon*, amelyet egy *triumphuson* vittek (15. kép).¹⁴⁹ Az *aurum coronarium* a késő római időkben tesz szert nagyobb jelentőségre, amikor a Notitia Dignitatumban, az Arcadius-oszlop talapzatán és Probianus *diptychonján* is megtalálhatók a pénzt vagy koronát átnyújtó nőalakok.¹⁵⁰

15. kép: *Aurum coronariumot* ábrázoló jelenet Traianus beneventumi daidalívén

II.2. Ülő provinciaperszonifikációk

Ülő provinciaperszonifikációként csupán Africa, Britannia, Cilicia, Dacia, Gallia, Germania és Iudaea jelenik meg. Ezek eleinte a legyőzöttséget jelképezték, majd a II. századtól kezdve fokozatos változtak. A típus további altípusokba tagolható attól függően, hogy a megszemélyesítések földön (a), pajzson vagy pajzshalmon (b), illetve sziklán vagy széken (c) ülnek-e. A földön ülő provinciaperszonifikációk zömében a legyőzöttséget fejezik ki.

II.2.a) Földön ülő provinciaperszonifikációk

A földön ülő provinciaperszonifikáció ábrázolása egyedül Iudaeánál, Daciánál és Germaniánál fordul elő. Előbbi tartománynak léteznek hátrakötözött kezű variánsai is. A *tropaeum* alatt ülő Iudaea hátlap (IVD-2/1) a tartomány alávetettségét szimbolizálja. Ezt másolta később némi változtatásokkal Germania megszemélyesítése is (GER-6) a markomann háborúk idejében. A IVD-1-es éremképen a győzelem tényét Victoria alakja erősíti, aki épp egy pajzsot helyez a *tropaeumra*. Ez a kompozíció abból a szempontból is

¹⁴⁶ DNP *Aurum coronarium* 327; RE *Aurum coronarium* 2552-2553.

¹⁴⁷ Plin. *Nat. Hist.* 33, 16.

¹⁴⁸ A III. századra már ez is kezdett kimenni a gyakorlatból. RE *Aurum coronarium* 2552-2553.

¹⁴⁹ Östenberg 2009, 120-121.

¹⁵⁰ Bühl 1995, 254-269.

érdekes, hogy két külön részből tevődik össze, a pajzsot vivő Victoria és a *tropaeum* alatt ülő nő típusából.¹⁵¹ A győzelem istennője így Nero 65-67 között vert érmein jelenik meg (16. kép).¹⁵²

16. kép: Pajzsot vivő Victoria (Nero Kr.u. 65)

17. kép: ARMENIA CAPTA (Augustus Kr.e. 19-18)

Traianus alatt a földön ülő Daciát egy folyamisten gyűri le (DAC-4). A jelenet különlegessége, hogy két földrajzi egység küzd egymással, ami az allegorikus gondolkodás ékes példája. Az erőszakos jelenet rendhagyó a provinciaperszonifikációk ábrázolásai között. Hasonlóan Niké gyűri le maga alá a bikát a klasszikus kortól kezdve.¹⁵³ Augustus ráadásul ilyen hátlapot veretett ARMENIA CAPTA körirattal, tehát egy másik terület legyőzésének emlékére (17. kép).¹⁵⁴ Később ugyanezt másolta a kétségtelenül gyakrabban előforduló Mithras ábrázolása is.

II.2.a.1) Megkötözött provinciaperszonifikációk

Iudaea hátrakötözött kezű változatai *tropaeum* vagy az azt helyettesítő pálmafa alatt jelennek meg. Ez kötődik legszorosabban a hagyományos *tropaeum*ábrázoláshoz, amelyből a férfi jelen esetben elmarad.¹⁵⁵ Az egyedül megjelenő nőalaknál a *tropaeum* már nem a nő fogoly voltát fejezi ki, hanem a provincia feletti győzelmet szimbolizálja. Iudaea érdekessége a *tropaeum* pálmafával való helyettesítése. Ennek megvalósítását két dolog engedte meg, először a *tropaeum* fegyvereinek fatörzsre való rögzítésének szokása, másrészt a datolyapálma jellegzetesen Iudaeához való kötése.¹⁵⁶ A hagyományos *tropaeum* ábrázolása nem tűnik el teljesen, inkább csak felbomlik. Ez már a férfialak eltüntetésével megindult, de a fegyverek földre helyezésével teljesebb ki. Az ikonográfia átalakulásában feltehetően az is közrejátszott, hogy a terület már a Római Birodalomhoz tartozott, és csak egy felkelést kellett elfojtani. A hátrakötözött kezű nőalakot (IVD-3) megjelenítő hátlap fejezi ki legközvetlenebbül a provincia felkelés utáni megzabolázását. Érdekes módon ez az

¹⁵¹ Hölscher 1967, 122-124.

¹⁵² RIC I² 312-316, 351-352, 368, 422-423, 473-478, 540-548, 605-606; LIMC Victoria 142. Victoria hasonlóan jelenik meg az Augustus-kori érmeken és oltárokon is. LIMC Victoria 168, 175-176; Hölscher 1967, 121-122; Hölscher 1988, 394-396/223.

¹⁵³ LIMC Nike 170-171.

¹⁵⁴ RIC I 32.

¹⁵⁵ A *tropaeum*ábrázolásokhoz lásd a provinciaperszonifikációk előzményeivel foglalkozó fejezetet.

¹⁵⁶ Pálmafa alatt jelennek meg foglyok az *Arcus ad Isis* tetején is. Künzl 1988, 45.

éremkép csak rövid ideig (Kr.u. 69-72) volt forgalomban, feltehetően az ábrázolás durvasága miatt.

II.2.b) Fegyvereken ülő provinciaperszonifikációk

A fegyvereken ülő provinciaperszonifikációk közül alapvetően a mellpáncélon (b.1) vagy pajzson, illetve pajzshalmon (b.2) ülőket különböztethetjük meg.

II.2.b.1) *Mellpáncélon ülő provinciaperszonifikációk*

A mellpáncélon ülve egyedül a legyőzött Iudaea jelenik meg Vespasianus és Titus éremverésében (IVD-2/2, 4-5). Szokatlan azonban, hogy ilyen megjelenítést korábban Roma alakjánál alkalmaztak (18. kép). Az ábrázolás talán azért enyhült, mivel Iudaea már a Római Birodalom részét képezte, és nem barbároktól elfoglalt terület volt. Ezt támasztja alá, hogy a provincia nem *tropaeum*, hanem csak pálmafa alatt ül. Hasonlóan zavarba ejtő, hogy római fegyverek jelennek meg Iudaea (IVD-2/2) és Britannia (BRI-1/6) mellett. Érdekes módon hasonlóra a klasszikus, de elsősorban a hellénisztikus korban görög területeken is volt már példa, ahol nem etnikumra, hanem általánosságban az *aretére* utaltak.¹⁵⁷

18. kép: Mellpáncélon ülő Roma (Nero Kr.u. 65)

A győzelem vagy a *Virtus Augusti* hangsúlyozására születtek meg a komplexebb ábrázolások, amelyek általában több korábbi kép keveredésének eredményei. Ezeken az ülő provinciaperszonifikáció a császár vagy Victoria alakjával egészül ki. A IVD-4 hátlapon a *Virtus Augusti* nyomtatékosítása a cél, ami azért is fontos, mivel először jelenik meg a császár Virtus tartásában provinciaperszonifikációval együtt.¹⁵⁸

Figyelemre méltó a IVD-5 hátlap is, amely a későbbiek során nagy szerepet fog játszani a római művészetben. Ezen Victoria egy pálmafára helyezett pajzsra ír, miközben alatta a provincia búsul.¹⁵⁹ Domitianus alatt ez annyiban változik meg, hogy a pálmafa törzsén fegyverek lógnak, vagyis *tropaeum* lett (GER-2). Pajzsra író Niké már a Kr.e. IV. századból ismert egy kilikiai Mallosból származó pénzen, ám ott a győzelmet még nem

¹⁵⁷ Rabe 2008, 149-163

¹⁵⁸ LIMC Virtus 279-280. Virtus ilyen formában először a boscorealei Augustus csészén jelenik meg Honos mellett (AFR-II/84)

¹⁵⁹ A kép komplexitásához lásd IVD-5 elemzését.

pajzsra írja. Ez a képtípus a hellénisztikus korban viszont a magát Arés pajzsában szemlélő Aphrodité típusából fejlődött ki.¹⁶⁰ Az első biztosan datálható megjelenése a Kr.e. 97-ben kibocsátott C. Egnatuleius érmén található, ahol Victoria egy *tropaeum* függő pajzsra ír (19. kép).¹⁶¹

19. kép: *Tropaeum* függő pajzsra író Victoria (C. Egnatuleius Kr.e. 97)

20. kép: Pajzsokon ülő Roma

(L. Caecilius Metellus Kr.e. 96)

II.2.b.1) *Pajzson vagy pajzshalmon ülő provinciaperszonifikációk*

A pajzson vagy pajzshalmon ülő perszonifikáció voltaképpen a II.2.a típus továbbfejlesztett változata, mivel a tartományt kiemelik a *tropaeum* alól, jellegzetes fegyvereivel együtt. Ebben az esetben a mondanivalóban még mindig jelen van a győzelem és a legyőzöttség, de már nem olyan hangsúlyosan. Így először Germania jelenik meg pajzsán ülve (GER-1) Domitianus idejében, amelyet később Traianus (DAC-1) lemásolt. A képtípus eredete a pergamoni galaták ábrázolásaira vezethető vissza, ahol a haldokló gall is saját pajzsán ül (7. kép).¹⁶²

Traianus idejében újabb fontos változások következtek be. Germania (GER-4) ugyanis békésen pajzshalmon ülve, ággal kezében jelenik meg. Így először Aitólia perszonifikációja jelent meg az aitóliai liga pénzein (6. kép).¹⁶³ A hátlap egy szobrot mintáz, amelyet a 279-es gall betörés megállításának emlékére emeltek Delphoiban. Hasonló módon a római művészet is alkalmazta ezt az ikonográfiai megoldást, de elsősorban Roma alakjánál (20. kép).¹⁶⁴ Daciánál (DAC-2) viszont már a búsuló legyőzött provincia ül pajzsokon, néha *tropaeum* mellett.

¹⁶⁰ Hölscher 1967, 100, 122-126; LIMC Nike 165, 418.

¹⁶¹ RRC 333.

¹⁶² Boardman 2006, 226.

¹⁶³ Ostrowski 1990, 27-28.

¹⁶⁴ Az első ilyen a M. Nonius Sufenas által Kr.e. 59-ben kibocsátott érmen található, ahol a pajzsokon ülő Romát hátulról Victoria koronázza. RRC 421.

II.2.c) Sziklán, széken vagy globuson ülő provinciaperszonifikációk

Sziklán ülve jelenik meg Gallia perszonifikációja (GAL-8) Prima Porta-i páncélszobron található, ahol a búsuló tartás mellett az üres kardhüvely is a provincia legyőzöttségére utal. A sziklán ülő búsuló nőalak legkorábbi példája a thesszáliai Larisszát ábrázoló bronzszobor, amely a phókai Telephanész alkotása.¹⁶⁵ Egy II. századi mozaikon Cilicia jelenik meg (CIL-2) szirten, ám ott már alávetettségre semmi sem utal. A fején lévő *corona muralis* miatt az ábrázolás sokkal inkább emlékeztet az antiokhiai Tykhé (5. kép) megjelenítéseire. Traianus alatt 112-114 között jelenik meg a sziklán ülő Dacia (DAC-4) kezében *aquilával*, ölében gyermekekkel, ami már provincia pacifikáltságát fejezi ki. Ez az ábrázolás adja az alapját Britannia megszemélyesítéseinek Hadrianus idejében (BRI-1/1), amelyet Antoninus Pius is módosítva tovább alkalmaz. Utóbbi uralkodása alatt jelent meg a globuson ülő Italia (21. kép), amely már egyáltalán nem a legyőzöttség, hanem épp ellenkezőleg a földkerekség feletti uralmat fejezi ki.¹⁶⁶ Ezzel keveredett véletlenül egy esetben Britannia megszemélyesítése is, aminek végeredménye szikla helyett földgömbön ülő provincia lett.¹⁶⁷

Széken egyedül Africa perszonifikációja ül az Augustus-korra keltezhető Palazzo Bellettiben található reliefen (AFR-V/8). Vele szemben álló hadvezér által tartott *aplustre* a győzelem tengeri aspektusáról tanúskodik.

21. kép: Italia perszonifikációja (Antoninus Pius Kr.u. 143-144)

II.3. *Adventus*

Adventus típusú ábrázolás Hadrianus szériáján kívül csak Hispania perszonifikációjánál figyelhető meg, amely ráadásul az első ilyen jelenet.¹⁶⁸ Utóbbi

¹⁶⁵ Plin. *Nat. Hist.* 34, 68; Ostrowski 1990, 26; Olmstead 1950, 10-12.

¹⁶⁶ Az éremképet később Commodus, Septimius Severus és Caracalla is lemásolta. RIC III Antoninus Pius 73, 85, 98, 594, 746-747, 789, Commodus 438, 447, 458, IV/1 Septimius Severus 268, Caracalla 132; Ostrowski 1990, Italia 11, 13a-b; Strack 1937, 70, 79, 91, 550, 836, 882, 970; LIMC Italia 18-21; Méthy 1995, 34, 40-42; Garzón Blanco 1991, 264-265; Schmidt-Dick 2011, V.2.07.

¹⁶⁷ A keveredést támasztja alá, hogy Italia megfigyelhető pajzsszerű globuson ülve vagy hátradőlt pózban, mintha bal kezével valaminek támaszkodna. <http://www.acsearch.info/record.html?id=297763>;

<http://www.acsearch.info/record.html?id=205416>; <http://www.acsearch.info/record.html?id=338955>

¹⁶⁸ Vesd össze Houghtalin 1996, 498, aki az AFR-V/4 hátlapot is *adventus* típusúnak véli, holott a kibocsátás időpontjában Commodus nem utazott Africába.

tartomány megszemélyesítése fogadja Pompeius fiainak partraszállását (HIS-2). A korábbi értelmezésekkel ellentétben azonban ki kell emelni, hogy nem a provincia üdvözli a római katonát, hanem fordítva. Ez az utóbbi alak kezében tartott pálmaágból derül ki, amelynek vége maga felé hajlik, vagyis felőle indult meg a mozgás. Az ágat tehát a katona Hispaniának nyújtja át, nem fordítva.

A legtöbb *adventus* típusú provinciaperszonifikáció Hadrianus érem sorozatában található, amelyek a császári látogatásoknak állítanak emléket.¹⁶⁹ Ezek a felemelt kezű császárt ábrázolják, akit a tartományok oltárnál végzett áldozatbemutatással köszöntenek. A 118-ban készült ADVENTVS AVG köriratú hátlapjain az álló császár az ülő vagy álló Romával fog kezét (22. kép).¹⁷⁰ Az ábrázolás tehát merőben eltér a provinciaperszonifikációknál alkalmazottaktól, ám jobban beleillik a többi *adventus* típusú jelenetbe, amelyek elsősorban az uralkodó Romába való megérkezését jelenítik meg.¹⁷¹ Ezek reliefeken¹⁷² és pénzekben egyaránt megjelennek, ám nagyon eltérő módon.¹⁷³ A domborműveken nagyobb hely volt többszereplős kompozíciók megalkotásához, a hátlapokon viszont elsősorban a felemelt kezű lovon ülő császár ábrázolása jellemző (23. kép), ami a reliefeken sosem figyelhető meg.¹⁷⁴

22. kép: Hadrianus megérkezése Romába (Kr.u. 118)

23. kép: *Adventus* (Commodus Kr.u. 166-167)

II.4. *Restitutor*

A *restitutor* ábrázolások elsősorban Hadrianus provinciáisorozata¹⁷⁵ mellett csak Britannia (BRI-5) és Gallia (GAL-7/2-6) megszemélyesítéseinél találhatók meg. A *restitutio* első megjelenése a római éremverésben Kr.e. 12-ben figyelhető meg Augustus egyik

¹⁶⁹ Bővebben lásd a provinciaperszonifikációk csoportos ábrázolásaival foglalkozó fejezetet.

¹⁷⁰ Ugyanez az éremkép 134-138 között megismétlődik. RIC II 224-229, 547, 554, 740-742, 793-794.

¹⁷¹ Ezek elsősorban a II-III. században figyelhetők meg. A Romába való megérkezés miatt a reliefeken a *pomerium* hangsúlyos jelenik meg. Koeppl 1969, 190-194. A sikeres hadvezérek, illetve császárok Romába való visszatérés megünneplése az idők folyamán egyre inkább hasonlított a *triumphus*okra. Künzl 1988, 36-44, 79, 106.

¹⁷² *Adventus* jelenetet található a Constantinus diadalív attikareliefjén és frízén, a Palazzo de Conservatori egyik domborművén, beneventumi diadalív reliefjein, a Cancellaria B reliefjén, valamint a Traianus- és Marcus-oszlopokon. Koeppl 1969, 148-179.

¹⁷³ Koeppl 1969, 179-185.

¹⁷⁴ A Severus-korban ez Victoriával kiegészül, aki az uralkodó lova előtt halad. RIC 719.

¹⁷⁵ Iudaea Hadrianus érmén található *restitutor* típusú megszemélyesítésénél érdekes módon a köriratban nem jelenik meg a RESTITVTOR szó.

hátlapján, ahol a *res publicát* emeli fel (24. kép).¹⁷⁶ Később Vitellius VRBEM RE... S C köriratú veretén a katonai ruhában álló császár felsegíti az előtte térdelő nőalakot.¹⁷⁷ Hadrianus hátlapjainak közvetlen előzményei a Traianus által 111 elején veretett Italia megszemélyesítéseit ábrázoló hátlapok, amelyeken a császár a *globust* tartó perszonifikációt segíti fel (25. kép).¹⁷⁸ Hadrianust követően Gallienus Gallia megszemélyesítésével (GAL-7/2-6) élesztette újra a *restitutor* típusú provinciaperszonifikációkat, amelyeket II. Valerianus, Postumus és Victorinus is másolt. A típus utolsó előfordulása Constantius Chlorus medalionján található, ahol a császár Britanniát segíti fel (BRI-5).

24. kép: Augustus a *res publica* helyreállítója (Kr.u. 12)

25. kép: *Restitutori Italiae* (Traianus Kr.u. 111)

II.5. Penthesilea

Penthesilae típusú ábrázolás csak Sicilia első megszemélyesítésénél (SIC-1) található.¹⁷⁹ Ezt azonban a kutatás hagyományosan a legkorábbi *restitutor* ábrázolásoknak tartja, Staius Murcus Kr.e. 42-41-ben kibocsátott *denarius*ának hátlapjával egyetemben.¹⁸⁰ Utóbbit azonban még provinciaperszonifikációnak sem lehet tekinteni. A földre rogyott Siciliát egy római katona tartja, ám ez a Penthesilea ábrázolásokra (26. kép) vezethető vissza, amelyek már a Kr.e. VII. századi görög írott és képi forrásokból is ismertek.¹⁸¹ A mitologikus történet tragikus fíntora, hogy az amazont legyőző Akhilleus Penthesileia halálának pillanatában szeretett belé. Ez az ábrázolás a provinciaperszonifikációknál a legyőző, de egyben megsegítő római hatalom komplex képének könnyen felfogható megtestesülése.

¹⁷⁶ RIC I² 73/413; Wallace-Hadrill 1986, 79. vedd össze a Penthesilea típussal alább.

¹⁷⁷ RIC I² 277. o. A négy császár évében megjelenő LIBERTAS RESTITVTA, ROMA RESTITVTA és ROMA RENASC köriratú érmek nem *restitutor* jelenetet ábrázolnak. RIC I² 203-204/8, 11, 205/26-27, 208/60-63.

¹⁷⁸ RIC II Traianus 105-106, 470, 472-473; MIR 14, 349, 352, 366-369.

¹⁷⁹ Az aphrodisiaszi Sebasteionban taláta reliefen az Armeniát legyőző Nero is így jelenik meg. Smith 1987, 117-120; Ostrowski 1990, Armenia 9; LIMC Penthesileia 53a.

¹⁸⁰ Toynbee 1934, 130; Houghtalin 1996, 453, 497-498; Zahrt 2007, 206-207.

¹⁸¹ LIMC Penthesileia 296-297, 304-305. o. Így később Nero és Armenia jelenik meg az aphrodisiaszi reliefen. Smith 1987, 117-120; Ostrowski 1990, Armenia 9; LIMC Penthesileia 53a. Elképzelhető, hogy már korábban az olympiai Zeus szobor trónján vagy Athéna Parthenos pajzsán is megtalálható volt. Rigdway 2001, 82, 281-282; Paus. 5, 11, 6.

II.6. *Clementia*

A *Clementia* az egyik legfontosabb római erények közé tartozott, amelyet istenként is tiszteltek.¹⁸² Különösen nagy jelentőséggel bírt ez a győztes hadvezéreknél, akik a legyőzött ellenfeleknek kegyelmezhettek meg. Híres volt a *clementia Caesaris*, vagyis Iulius Caesar corfiniumi ellenségeinek való megbocsátása, amelyet Romában nagy megkönnyebbüléssel fogadtak.¹⁸³ A *senatus* ezért a polgárháború lezárása után a hadvezérnek és *Clementiának* közös templom építését szavazta meg, amelyben a kettejük kézfogását ábrázoló szobor volt látható.¹⁸⁴ Ezenkívül Augustus a *senatus*tól kapott arany pajzsát *clementia* felirata díszítette, *virtus*, *pietas* és *iustitia* mellett, amelyek a későbbiekben is az uralkodók legfőbb erényei voltak.¹⁸⁵ Meg kell említeni, hogy *Clementia* megszemélyesítései nem egyeznek meg a provinciaperszonifikációknál látható *clementia* jelenetekkel. Előbbiek ugyanis az erényt ülő vagy álló nőalakként személyesítik meg (27. kép).¹⁸⁶

27. kép: *Clementia* (Hadrianus Kr.u. 132-134)

Clementia jelenetben csak Germania és Africa perszonifikációi jelennek meg. A GER-3-as hátlap, amelyen a térdelő tartomány a császárnak ajánlja fegyvereit, a teljes és feltétel nélküli kapitulációt fejezi ki. Az eredetileg Domitianus által alkalmazott éremképet Marcus Aurelius használta fel újra, de kiegészítette a CLEMENTIA körirattal. Feltehetően a Domitianus-kori kompozícióban is ugyanezt kell látni, hiszen Germania ott már megadta magát. Hasonló jelenik meg Africa perszonifikációjánál Maxentius idejében (AFR-V/6), ám ott nem a fegyvereit, hanem kalászt ajánl fel az uralkodónak. Ez jelen esetben érthető is, mivel egyrészt Rómának fontosabb volt a gabonaellátás helyreállítása, másrészt az érmet Ostiában verték, vagyis ott, ahova az élelem befutott.

II.7. *Dextrarum iunctio*

¹⁸² Plin. *Nat. Hist.* 2, 14; LIMC *Clementia* 295. o.

¹⁸³ Plut. *Caes.* 34. Treu 1948, 197-217; LIMC *Clementia* 298. o.

¹⁸⁴ Plut. *Caes.* 57, 4; App. *Civ.* 2, 106; Cass. Dio 44, 6, 4. Caesar pénzein a tölgykoszorút vielő nőalak is erre utal. RRC no. 452 és 735. o.

¹⁸⁵ Aug. *Res Gest.* 34.

¹⁸⁶ Ezek elsősorban Vitellius (ülve), Hadrianus és Antoninus Pius, Marcus Aurelius korában jelennek meg. LIMC *Clementia* 3-8.

A kézfogás (*δεξιόσις*, *dextrarum iunctio*) összesen négy esetben, de öt különböző provinciánál fordul elő. A mozdulat ábrázolása már a görög sírsztéléken vagy szerződést ábrázoló domborműveken is megjelent a Kr.e. V. századtól kezdve.¹⁸⁷ A kézfogás a római kultúrában nagyon ősi, szent és szinte mágikus aktus volt, amely közvetlen kapcsolatban állt Fides istennővel.¹⁸⁸ A két jobb kéz ábrázolása elsősorban Concordiához köthető, ami pénzekben nagyon gyakori motívum. Kr.e. 70-ben Romát és Itáliát ábrázolják kézfogással érmen, ám az Egységesség ikonográfiai kiindulópontja feltehetően egy kultuszszobor volt (28. kép).¹⁸⁹ Concordia a sok különböző attribútuma miatt az egyik legkevésbé konkrét megszemélyesítés. A kézszorítás azonban annyira jellemző rá, hogy teljesen absztrakt módon is lehetett ábrázolni, csupán az egymást fogó két kézfejjel (29. kép).¹⁹⁰ A *dextrarum iunctio* az Egységességgel szoros kapcsolatban álló Fidesnél is megjelenik, ugyanolyan ábrázolási típusokban. A kézszorításnak és Fidesnek mágikus ereje volt, amely megvédett és összekötött, de rontást hozott arra, aki megszegte.¹⁹¹ Ha tehát a Hűség mágikusan összeköti a feleket, akkor annak *concordia* lesz az eredménye. Utóbbi az egyik leggyakoribb allegória a római császárkori éremverésben, amely Nerótól kezdve a IV. századig szinte minden uralkodó pénzein megjelenik.¹⁹² Különös jelentőségre a négy császár évében tesz szert, amikor Gallia és Hispania kézszorítását ábrázoló hátlap (GAL-3=HIS-6) is megjelenik Galba érmein. Legközelebb csak a III. században, Traianus Decius uralkodása idején figyelhető meg a két Pannonia (PAN-2), amint egy hadijelvény előtt fognak kezét. Ez az ábrázolásmód is Vitellius és Vespasianus *Fides militum* vagy *exercituum* hátlapjai óta tett szert nagy jelentőségre.¹⁹³ Legutoljára Britannia perszonifikációja fog kezét Carausiusszal annak *usurpatio*jakor vert hátlapokon (BRI-4).

28. kép: Roma és Italia (P. Mucius Scaevola és Q. Fufius Calenus Kr.e. 70)

29. kép: (Brutus Kr.e. 48)

¹⁸⁷ Hölscher 1980, 278; Ricks 2006, 431-432. Például a híres szerződéskötés Athéna és Samos (Héra) között Kr.e. 403-ból. Lippold 1950, 198. Taf. 73, 4. A *dexiosis* jelentőségéhez és alkalmazásához a görög szerződésreliefeken lásd Meyer 1989, 140-145.

¹⁸⁸ Hamberg 1945, 22.

¹⁸⁹ RRC I 403/1; LIMC Italia 9; Ostrowski 1990, Italia 2; Toynbee 1934, 108; Hamberg 1945, 19; Hölscher 1980, 274.

¹⁹⁰ Hölscher 1980, 278; RRC I 450/2, 451/1, 480/24, 494/10-12 és 41, 529/4.

¹⁹¹ Hamberg 1945, 22-23.

¹⁹² A két egymást szorító kézfej változatlan formában fennmarad a IV. századig. Hamberg 1945, 19, 24.

¹⁹³ Vitellius BMC I 2, 86-87, 103-104, 113-117; Vespasianus BMC II 756; Hamberg 1945, 20-21.

II.8. Fekve

Fekve pusztán 3 provinciát ábrázoltak Hadrianustól a III. század elejéig. A szakirodalom a földön fekvő, sziklának vagy terménykosárnak támaszkodó ábrázolást gyakran Tellus sémának nevezi.¹⁹⁴ Erre Hadrianus szintén 134-138 között vert Tellus hátlapos érméi adnak okot, amelyeken az istennő ugyanígy jelenik meg (30. kép).¹⁹⁵ Hadrianus sorozatában Hispanián (HIS-7) kívül csak Aegyptos (AEG-1), Africa (AFR-IX/1) és Alexandria látható fekvő.¹⁹⁶ Közös jellemzőjük a nagyfokú termékenység és gazdagság, amellyel magyarázható a Tellust imitáló testhelyzet.¹⁹⁷ Legtöbb esetben Africa perszonifikációja (AFR-IX) figyelhető meg így Hadrianus, Antoninus Pius, Commodus és Septimius Severus érmein. Érdekes módon ezeknek a gemmákon való lecsapódása két esetben is megfigyelhető. Egyedi a *tropaeum* alatt fekvő Africa (AFR-IX/2), amely a hadi sikerek helyszínét jelzi nem pedig a provincia legyőzését. A kép több korábban meglévőből jött létre: a páncélban lándzsával álló császáréból, a *tropaeumot* építő Victoriából¹⁹⁸ és a fekvő nőalakéból.

30. kép: Fekvő Tellus (Hadrianus Kr.u. 134-138)

¹⁹⁴ Strack 1933, 153.

¹⁹⁵ RIC 277.

¹⁹⁶ Toynbee 1934, 102-103.

¹⁹⁷ Houghtalin 1996, 323, 496-497.

¹⁹⁸ A *tropaeumot* építő Victoria és provinciaperszonifikáció korábban Iudaeánál (IVD-1, 5) és Germaniánál (GER-2) fordul elő.

1. ábra: A Római Birodalom provinciái

V. Achaia

A rómaiak a görög szárazföldet Kr.e. 146-ban foglalták el, és szervezték provinciává Macedonia néven.¹⁹⁹ Augustus a Peloponnészt, a szigeteket és a mai Közép-Görögországot leválasztotta, és belőlük alapította meg Achaia *senatori* tartományt. Kr.u. 15-44 között Moesia *legatusa* irányítása alá tartozott, majd Nero rövid időre megszabadította a provincia státus, voltaképp azonban pusztán a provincia megnevezés alól.

Hellas első megszemélyesítései már jóval a római kor előtt, a Kr.e. V. század első felében megjelennek.²⁰⁰ Aiskhylos *Persae*jében Atossa meséli el álmát, amelyben egy dór ruhába öltözött nőalakban Hellast látta, egy perzsa öltözetet viselőben pedig Asiát.²⁰¹ Őket Xerxés a kocsija elé fogja, de Hellas lerúgja igáját, míg Asia szolgálalkúen tűri rabságát. Az olympiai Zeus szobor trónját tartó falszerű korlátokat többek között a Panaios által festett Hellas és Salamis díszíti.²⁰² Euphranór bronz szobra Hellast Areté mellett ábrázolta.²⁰³ A Dareios-kratéron viszont újból Asia jelenik meg Hellas oldalán, és együtt a Nagy Sándor korabeli görög-perzsa ellentéteket jelképezik (2. kép).²⁰⁴ Ezen kívül felmerült, hogy az Akháj liga érmein az ülő, *sceptrumot* és koszorút tartó nőalak Achaia lenne.²⁰⁵ Asia és Hellas falkoronás alakja egymással szemben még a Kr. e. I. század végére keltezhető Chigi reliefen is feltűnik, amelyen a gaugamelai csatát ábrázoló pajzsot tartanak.²⁰⁶ Másik kezükkel a köztük lévő oltár felett *paterával* áldoznak. Pausanias Olympiában látta Antigonost, illetve Démétrioszt koronázó Hellas és Élis szobrát.²⁰⁷

V.1. ACH-1

Achaia provincia egyetlen biztosan azonosítható perszonifikációja Hadrianus

¹⁹⁹ Ostrowski 1990, 75; Houghtalin 1996, 12-13.

²⁰⁰ Toynbee 1934, 26. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a területek perszonifikálást a rómaiak is a görög művészetből vették át.

²⁰¹ *Persae* II. 181-196.

²⁰² Paus. 5, 11, 5.

²⁰³ Toynbee 1934, 26; Plin. *Nat. Hist.* 34, 19.

²⁰⁴ Ioannitis 2007, 42-43; Toynbee 1934, 50-51; Houghtalin 1996, 121-122; LIMC Asia I.1; Ostrowski 1990, 111.

²⁰⁵ A kibocsátó ligán kívül semmi sem indokolja a nőalak Achaiaként való azonosítását. Toynbee 1934, 26; Houghtalin 1996, 13. vedd össze Ostrowski 1990, 77. Emellett felmerült még a nőalak Démétér Panakhaiával való azonosítása is.

²⁰⁶ Houghtalin 1996, 121-122; LIMC Asia I.2; Ostrowski 1990, 111.

²⁰⁷ Paus. 6, 16, 3; Ostrowski 1990, 28.

restitutor sorozatában jelenik meg.²⁰⁸ A császár előtt térdelő nőalak *khitónt* és *himationt* visel, előtte a földön *amphora* áll benne pálmaággal. J. M. C. Toynbee a vázát *Panathénaia amphoraként* azonosította, amely az azonos nevű verseny győzteseinek jutalma volt.²⁰⁹ A pálmaág ezt alátámasztandó szintén a bajnokoknak járó jutalmat jelképezné.²¹⁰ A *restitutor* hátlap Hadrianus kiterjedt tevékenységének a lenyomata, amely igyekezett Achaia, de elsősorban Athén kulturális, építészeti, atlétikai és szellemi hagyományait helyreállítani. Cassius Dio említi, hogy a császár megengedte Athénban a Panhellenion építését, amelyhez versenyek is kapcsolódtak.²¹¹ Hadrianus továbbá a Dionysia fesztivál fővédnöke is volt, amelynek legfőbb elemét a színházi versenyek alkották. Az uralkodó tehát jól tudta, mennyire fontosak a különböző megmérettetések a hellén világban, és ennek megfelelően támogatta is azokat.²¹² Achaia kedveltségét a különböző címletek is jelzik az *aureustól*, *denariuson*, *sestertiuson* át a *dupondiusig* vagy *asig*. Meglepő módon Hadrianus számos Achaia provinciában való tartózkodása ellenére a tartomány nem jelenik meg az *adventus* sorozatban.²¹³

²⁰⁸ Állítólag Fulvio Orsini gyűjteményében létezett egy karneol gemma, amelyen nőalak volt látható előtte vázával és pálmaággal. Mivel a darab elveszett, így nem lehet leellenőrizni sem eredetiségét, sem korát. Ostrowski 1990 Achaia 2; Houghtalin 1996, 14-15. o. és Achaia 2; Jatta 1908, Achaia 1; Nolhac 1884, 158/93.

²⁰⁹ Toynbee 1934, 27-28.

²¹⁰ Ostrowski 1990, 75.

²¹¹ Cass. Dio 69, 16, 1-2.

²¹² SHA *Hadrianus* 13, 1. Hadrianus további görögök iránti rajongásáért lásd még SHA *Hadrianus* 1, 5; 22, 4; 25, 10.

²¹³ Hadrianus Kr.u. 124-125-ben, 128-129-ben és 131-132-ben is Achaiában járt. Halfmann 1986, 191-194.

ACH-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: Au, D, S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: RESTITVTORI ACHAIAE

Hátlap: *Restitutor* jelenet. A nő ruházata fél mellett szabadon hagyó *khitón* és *himation*, középen a földön *amphora* páлмаággal.

Irodalom: RIC II 321, 938-939; Toynbee 1934, 26-27; Ostrowski 1990, Achaia 1; Houghtalin 1996, Achaia 1; Strack 1933, Nr. 317, 767; Jatta 1908, Achaia 1; EAA I, 15; LIMC Achaia 2; Schmidt-Dick 2011, I.6.1.17.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=8576>

VI. Aegyptos

A mai Egyiptom területét az ókor folyamán mindvégig nyersanyagban és kulturálisan is rendkívül gazdag vidékként tartották számon. A térség a görögökkel már korán kapcsolatba került, de közvetlen hatást Nagy Sándor hódításai után, elsősorban a Ptolemaidák alatt fejtett ki. Aegyptost Augustus az actiumi csata után Kr.e. 30-ban csatolta a Római Birodalomhoz, és lovagrendi helytartó irányítása alá helyezte.²¹⁴ Rendhagyó módon *senatorok* és a leghatalmasabb lovagok is csak császári engedéllyel léphettek területére. Tacitus magyarázata szerint azért, mert a császár ezzel próbálta elejét venni, hogy egy befolyásos római Aegyptost elfoglalva Italiát kiéheztesse.²¹⁵ Ez is jól mutatja, mennyire fontos terület volt ez már a kezdetektől fogva az egész Birodalom, de legfőképpen Roma és Italia számára.

Aegyptos perszonifikációi összesen 6 esetben fordulnak elő a Claudius-kortól a III. század első feléig.²¹⁶ Ezek Hadrianus pénzein, három mozaikon, egy freskón és egy applikáción jelennek meg.²¹⁷ Aegyptos specifikus attribútuma a krokodil, amely 3 esetben jelenik meg mellette mozaikon, freskón és applikáción (AEG-2, 5-6). Másik jellemző tárgya a *sistrum*, amelyet Isis ikonográfiájából kölcsönzött. Ez az afrikai mozaikon (AEG-3) és az érmeiken látható Aegyptos kezében (AEG-1). Aegyptos azonosításában három esetben feliratok is segítenek, amelyek kivétel nélkül a görög Aegyptos alakot használták. Ez különösen a latin területeken érdekes, mint a Romában vert érmeiken (AEG-1) vagy a valentiai freskón (AEG-5), ahol a tartományt ráadásul görög betűkkel nevezik meg.

VI.1. AEG-1

²¹⁴ *Res Gestae* 27, 1; Ostrowski 1990, 79; Houghtalin 1996, 21. A korábbi elképzelésekkel ellentétben Aegyptos hagyományos provincia státuszt kapott, de különleges jelentősége miatt némely téren egyedi szabályok vonatkoztak rá. Boissel 2007, 441-442.

²¹⁵ Tac. *Ann.* 2, 59.

²¹⁶ A. Landskron felvetette, hogy a Bécsben őrzött úgynevezett Parthus emlékművön az Isis-csomós ruhát viselő, madarat tartó nőalak Aegyptos perszonifikációja lenne. Landskron 2006, 103-104, 122. Ennek azonban ellentmond, hogy a terület biztosan azonosítható ábrázolásai között sosem viseli az istennőre jellemző ruhát. Isisszel jóval szorosabb kapcsolata viszont Alexandriának volt, amelyet a szerző szintén felvet. Isis és Alexandria kapcsolatához lásd Toynbee 1934, 39-44; Houghtalin 1996, 23-25; Boissel 2007, 439-440. A madarat tartó alak ráadásul jól összevethető Hadrianus ADVENTVI AVG ALEXANDRIAE, illetve Antoninus Pius ALEXANDRIA COS II hátlapjával. RIC II 317; RIC III 577, 593.

²¹⁷ Létezik egy sepphorisi mozaik is, amelyen Aegyptos perszonifikációja látható. A padló a Nílus áradásának ünneplését ábrázolja, amelyen Aegyptos csupán a földrajzi keretet adja, és nem provinciát jelképez. A lelet ráadásul 400 körülre vagy az V. század elejére keltezhető, így már a koránál fogva sem képezi disszertációm tárgyát. LIMC Suppl. Aegyptos add. 4; Weiss-Talgam 2002, 61-73; Dvorjetski-Segal 2004, 65-84; Hachlili 2009, 97-99; Boissel 2007, 436; Houghtalin 1996, 22.

Aegyptos megjelenik Hadrianus provincia sorozatában is, amely 4 variánssal rendelkezik.²¹⁸ Közös bennük, hogy a földön fekvő, terménykosárnak támaszkodó nőalak *sistrumot* tart, lábánál íbisz található. A gabonával és gyümölcsökkel teli kosár a terület híres gazdagságára és termékenységre utal, amelyet a Nílusnak köszönhetett.²¹⁹ A *sistrum* eredetileg Hathor istennőhöz kapcsolható hangszer volt, amely a görög-római időkben Isishez került át.²²⁰ Az Aegyptos kezében tartott rituális tárgy a II. századra egybemosódott az istennővel és kultuszának kiindulópontjával. Az íbisz a provincia rendkívül fontos és szent állata volt, amely megszabadította a lakosságot a veszélyes kígyóktól.²²¹

Az AEG-1/1-nél a provincia lábánál található íbisz talapzaton áll. Az AEG-1/2-esnél Aegyptos fején lótosz található, amely a Nílus áradásának és a vegetáció újjászületésének első jele volt.²²² Ennek megfelelően a virág a folyóhoz kapcsolódó istenségek (Hapi, Nilus, Isis és Osiris) attribútuma lett. Az AEG-1/3-as változatnál eltűnik az íbisz alól a talapzat, illetve Aegyptos fejéről a lótosz.²²³ Az AEG-1/4-esnél a terménykosár mellett kígyó ágaskodik, amely szintén a Aegyptos jellemző élőlénye volt. Ezen túlmenően Isis szent állata is volt, tehát egy újabb olyan attribútum, amely az istennőhöz köthető.²²⁴ Érdekes módon a Hadrianus érmének két szélén található állat ellentétet képez egymással.

Az Aegyptos érmek kedveltségét jól mutatja a címletek nagy diverzitása az *aureustól*, *denariuson*, *sestertiuson* át a *dupondiusig* vagy *asig*. Aranyban csak az AEG-1/1-2 és 4-es variánst verték, míg ezüstben az AEG-1/1, 2 és 4-est. *Sestertiusban* az AEG-1/1-3 létezett, *dupondius* vagy *as* értékben viszont csak az AEG-1/1-es. Jól látszik, hogy legáltalánosabb variáns mindenképpen az AEG-1/1-es volt, amely nemcsak minden címletben, de számszerűen is a leggyakrabban fordul elő.

Hadrianus szakított a korábbi elképzeléssel, és nem a krokodilt²²⁵ választotta Aegyptos attribútumának, hanem az éremsorozatában megtartotta azt Nilus megszemélyesítésének (31. kép).²²⁶ A *sistrum* és a kosárból ágaskodó kígyó a kor éremverésében Alexandria kezében is megfigyelhető (32. kép).²²⁷ Egy másik típusnál a fekvő, terménykosárra támaszkodó város

²¹⁸ Hadrianus Aegyptost 130-131-ben látogatta meg. Halfmann 1986, 193-194.

²¹⁹ Toynbee 1934, 30.

²²⁰ Boissel 2007, 434-435; Slim 1999, 184; Toynbee 1934, 29, 40-41.

²²¹ Az íbisz a kígyók mellett még a sáskák és a hernyók ellen is védelmet nyújtott. Diod. 1, 83, 1; 87, 6; Boissel 2007, 171-176; Toynbee 1934, 29-30; Ostrowski 1990, 79; Houghtalin 1996, 22.

²²² Weiss-Talgam 2002, 67.

²²³ A BMC szerint barbár jellegű variánsát Ásiában is verték. BMC III 379/11.

²²⁴ Slim 1999, 185. Hadrianus másik érmén Alexandria is *sistrummal* és kígyóval jelenik meg. Lásd alább.

²²⁵ Hadrianus szintén 134-138 között veretett olyan érmet, amelyen *virtus* pózban krokodilra lép. RIC II 782. A krokodil jelentőségéhez lásd alább.

²²⁶ Az *aureus* címlet is a folyó kiemelt fontosságát jelöli. RIC II 308-314, 861-870. Részletesebben lásd Toynbee 1934, 28, 30-33. Felmerült, hogy a folyónak tulajdonított különleges figyelem a gazdagság és egzotikusság mellett Hadrianus kedvencének, Antinoosnak halálával is magyarázható. Ostowski 1990, 80.

²²⁷ RIC II 300.

szőlőindát és kalászt tart, míg lábainál gabona nő.²²⁸ Az ADVENTVI AVG ALEXANDRIAE hátlaapon Alexandria *paterával* áldoz és madarat tart, fején lótosz található.²²⁹ A város jelentőségét jól példázza, hogy valójában nem is tartozott Aegyptoszhoz, hanem mint *Alexandrea ad Aegyptumot* emlegették.²³⁰

31. kép: Nilus (Hadrianus Kr.u. 134-138)

32. kép: Alexandria (Hadrianus Kr.u. 134-138)

VI.2. AEG-2

Aegyptosz legkorábban egy Claudius-kori ostiai fürdő mozaikján jelenik meg. A fekete-fehér padlón négyszögletes keretbe foglalt, profilból ábrázolt női büszt látható, mögötte krokodillal. A mozaik a további 3 provinciával (Africa, Sicilia és Hispania) együtt Roma gabonaellátását biztosító tartományokat jelképezi, amelyek Ostia kikötőjének kibővítése után el tudták élelemmel látni az *Urbst*.

Aegyptosz és a krokodil összekötésének már korábban is léteztek példái a római művészetben. Augustus az actiumi győzelem után kibocsátott AEGVPTO CAPTA köriratú hátlapját ez az állat díszítette (33. kép), ami jól mutatja, hogy a krokodil mennyire összetartozott Aegyptosszal, és annak elsődleges szimbólumává vált.²³¹ Nem csoda, hogy pont ezt a különleges ragadozót választották, amely a birodalom más részein ismeretlen volt.²³² Roma népe a Nílus menti állatokkal elsősorban a játékok és ünnepségek során bemutatott *venationes* során ismerkedhetett meg. Aegyptosz római megítélésében mindvégig fontos szerepet kapott egzotikussága és a Nílus idillje, amely számos zsánerjelenetnek volt a témája.²³³ Természetesen ezek is görög előzményekre nyúlnak vissza, amelyek a hellén művészetben a Ptolemaida-kortól kezdve jelentek meg.²³⁴

²²⁸ RIC II 843-844.

²²⁹ RIC II 317, 876. vedd össze Toynbee 1934, 42, aki a madarat *situlanak* vélte. Egy másik változaton Isis és Serapis köszönti a császárt. RIC II 318, 877.

²³⁰ Boissel 2007, 439.

²³¹ RIC I² 275, 544-545. A RIC I² 546-os, vízilovat ábrázoló AEGYPTO CAPTA érme eredetisége nem tisztázott. Lásd még RIC I² 28-29. o.

²³² Boissel 2007, 433.

²³³ Az erre való utalásban elsősorban a krokodil mellett a vízilónak, a pigmeusoknak és a lótosznak volt nagy szerepe. Bővebben erről és korábbi korokban való megjelenésükről lásd Boissel 2007, 139-159; Toynbee 1934, 31; Ostrowski 1990, 80.

²³⁴ Segal 2004, 66.

33. kép: AEGVPTO CAPTA (Augustus Kr.e. 28)

Később a krokodil átkerült Nemausus városhoz is, amelynek a mai napig is a jelképe (34. kép).²³⁵ A helyben vert bronz érmek azonban eredetileg Aegyptosz legyőzését jelképezték.²³⁶ Az előlapon Augustus és Agrippa portréja található, míg a hátlapon egy pálmafához láncolt krokodil. A provincia szimbóluma újfent az egzotikus ragadozó, amelynek alávetését a béklyó jelképezi.

34. kép: Nemausus jellegzetes hátlapja (Augustus Kr.u. 10-14)

VI.3. AEG-3

Aegyptosz büszkje az El Djemben talált mozaikon *sistrumot* tartva jelenik meg, „dugóhúzó” tincsekkel és fülbevalóval, sárga *khitónban* és barna *himationban*. Ez az ábrázolásmód közelebb áll Hadrianus érméihez (AEG-1), mint a valentiai freskó, holott az az Antoninus-korra keltezhető.²³⁷ Isis hangszere elvileg akár Alexandriához is köthető lenne, ám a mozaikpadló közepén elhelyezkedő Romát minden oldalról provinciaperszonifikációk veszik körbe.²³⁸ Részletesebben erről és a többi el djemi megszemélyesítésről külön fejezetben foglalkozom.

VI.4. AEG-4

Aegyptosz legközelebb a zeugmai mozaikon tűnik fel ugyanolyan sematikus módon ábrázolva, mint a többi provincia. Ezért ezt részletesebben külön fejezetben tárgyalom.

VI.5. AEG-5

Az Antoninus-korból származik egy valentiai freskótöredék, amelyen egy nő lábszárai és hosszú *tunicája* látszik, amely mögül egy krokodil protoméja bukkan elő. Az azonosítást az ΑΙΓΥΠΤΟ[Σ] felirat teszi kétségtelenné. A lelet egy *domusból* került elő, tehát a perszonifikáció a

²³⁵ Boissel 2007, 432. RIC I² 154-161; Veyrac 1998, 16-18.

²³⁶ Nemausus Augustus alatt kapott *colonia* rangot, ahogy erre a COL NEM körirat is utal. Az Aegyptosz elfoglalására való utalás feltehetően a résztvevő katonáknak a városban való letelepítésére vezethető vissza. RIC I² 27. Részletesebben lásd Veyrac 1998, 47-66.

²³⁷ Elképzelhető, hogy a freskó elpusztult felsőbb részén egykoron *sistrumot* tarthatott, ám erre nincs semmilyen bizonyíték.

²³⁸ Más érvelés alapján, de ugyanerre a következtetésre jut I. Boissel is. Boissel 2007, 440.

magánszférában tűnik fel.²³⁹

VI. 6. AEG-6

Szintén krokodil jelenik meg a Bécsben őrzött bronz applikáción. A profilban ábrázolt, hosszú *peplos* és vállon megcsomózott *himation* viselő nőalak az állat fején áll. Sajnálatos módon a 10 cm magas tárgy felerősítési helye nem ismert, de feltehetően a magánszférához kötődik. Leletkontextus híján datálása is meglehetősen kétséges, ám legközelebbi párhuzama mindenképpen a hispaniai freskó (AEG-5). A privát és közszférában is alkalmazott azonos ikonográfia mögött nem feltétlenül egy konkrét közös előképet kell feltételezni.²⁴⁰ Pusztán annak a bizonyítéka, hogy az Aegyptosról alkotott felfogás, vagyis a krokodillal való összekötés volt közös.

VI.7. Összegzés

Aegyptosz az ókori világ egyik leggazdagabb területének számított, így a Római Birodalomban is jelentős helyet foglalt el. Ennek ellenére összesen csak 6 perszónifikációja azonosítható a Kr.u. I-III. századig, amely három fő okra vezethető vissza.²⁴¹ Egyrészt a területet éltető Nílusnak mindig is nagyobb tisztelete és hagyománya volt, amely a művészetben is fontosabb szerepet töltött be. A folyót és különleges élővilágát zsánerjelenetek sora örökölte meg a görög-római világban. A másik az Isis-kultusz nagy kedveltsége, amely sok szempontból lefedte egész Aegyptosz távoli misztikumát. Harmadikként Alexandria jelentősége is befolyásoló tényező volt, amely Isis tiszteletének is fő központja volt, és minden más tekintetben is Roma mellett a második legjelentősebb városként tartották számon. Mindhárom elem megjelenik Aegyptosz perszónifikációiban is, mivel az összes közül ez volt a legkésőbbi ikonográfiai újítás. Ezek az elemek mind visszatükröződnek Aegyptosz perszónifikációiban, amelyek alapvetően részben krokodillal (AEG-2, 5-6), részben *sistrum*mal jelennek meg (AEG-1, 3), illetve a zeugmai mozaik (AEG-4) a saját sematikus módján. Érdekes módon a tartomány fontos gabonatermő szerepére egyetlen megismerése sem utal.

²³⁹ Boissel 2007, 432.

²⁴⁰ A lábhoz helyezett állati attribútum más esetekben is gyakran megfigyelhető, és általános megoldásnak tekinthető.

²⁴¹ LIMC Aegyptosz 380. o.; Houghtalin 1996, 23-24.

AEG-1

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: Au, D, S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: AEGYPTOS

Hátlap: 1. Földön fekvő, terménykosárra támaszkodó nőalak, ruházata *khitón* és *himation*, jobb kezében *sistrum*, lábánál íbisz talapzaton.

Variációk: 2. Mint az 1., de nőalak fején lótosz.

3. Mint az 1., de íbisz a földön.

4. Mint a 3., de kosárnál kígyó.

Irodalom: RIC II 296-297, 375, 386, 838-839, 1009; Ostrowski 1990 Aegyptus 1; Toynbee 1934, 29-30; Houghtalin 1996, Aegyptus 1-2, 4-5; LIMC Aegyptus 1-6; EAA I p. 92; Boissel 2007, 434-435; Slim 1999, 185; Strack 1933, 294-295, 707.

Fotó:

1. http://www.acsearch.info/ext_image.html?id=123000

2. http://www.acsearch.info/ext_image.html?id=237967

3. http://www.acsearch.info/ext_image.html?id=56490

4. http://www.acsearch.info/ext_image.html?id=23746

1.

2.

3.

4.

AEG-2

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Via dei Vigili alatti *thermae*, Ostia

Őrzési hely: *In situ*

Méret: 13x9 m

Datálás: Claudius-kor

Leírás: Női büszt, mögötte krokodil.

Irodalom: Ostrowski 1990, Aegyptus 3; Calza 1912, 107; Becatti 1961, 46-47. no. 68; Clarke 1994, 96-98; Parisi Presicce 1999, 92; LIMC Suppl. Aegyptus add. 1; Boissel 2007, 33. no14, 422-424; Slim 1999, 185.

Fotó: <http://www.ostia-antica.org/regio2/5/5-1-a.htm>

AEG-3

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Maison d'Africa, Thysdrus

Őrzési hely: Museum El Jem

Méret: 72 cm (átlósan), egész 3,49x3,44 m

Datálás: II. sz. 2. fele

Leírás: Női büszt „dugóhúzó” alakú tincsekkel, fülében fülbevaló, ruházata *khitón* és *himation*, amely a jobb vállát szabadon hagyja, jobb kezében *sistrum*.

Irodalom: LIMC Suppl. Aegyptus add. 2; Slim 1999, 184-185; Slim 1995, 17-35; Slim 1995/2, 264-266; Boissel 2007, 68. no 60, 424-427.

Fotó: Slim 1995, Fig. 9.

AEG-4

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Zeugma (Belkis), Törökország

Örzési hely: Dr. Adolphe Poche gyűjteménye, Aleppo
(Belga Királyság konzulátusa)

Méret: 92×54 cm, átmérője 34 cm

Datálás: t.a.q. 256.

Felirat: ΑΙΓΥΠΤΟΣ

Leírás: Medalionban női büszt, balra fordított fején *corona muralis*, ruházata *peplos* és fejére húzott *himation*.

Irodalom: Parlasca 1983, 295/10; Ostrowski 1990, Aegyptus 4; IGLS I 80/120; LIMC Suppl. Aegyptus add. 3.

Fotó: Parlasca 1983, Pl. CXCII.4.

AFR-5

Tárgytípus: Freskó

Lelőhely: Valentia, Spanyolország

Örzési hely: ?

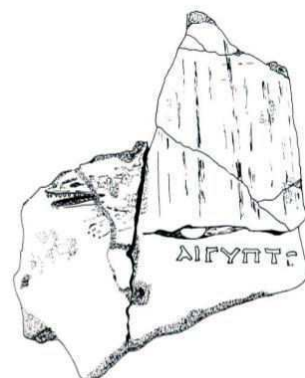
Méret: ?

Datálás: Antoninus-kor

Felirat: ΑΙΓΥΠΤΟ[C]

Leírás: Nőalak hosszú *tunicájának* alsó része, mögüle krokodil protoméja bújik elő.

Irodalom: Boissel 2007, 432-433.

Fotó: Boissel 2007, Fig. 31.

AEG-6

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Örzési hely: Kunsthistorisches Museum, Bécs

Méret: 10 cm

Datálás: ?

Leírás: Jobbra álló nőalak, behajlított bal lába krokodilfejen, jobb lába annak nyakán, kézfejei maga előtt egymásban, ruházata hosszú *khitón* és jobb vállon megcsomózott *himation*, fején szalag.

Irodalom: Sacken 1871, 88; Jatta 1908, 32/14; Ostrowski 1990 Aegyptus 5; Boissel 2007, 433; Gschwantler 1986, 310.

Fotó: Sacken 1871, Taf. 27/2.

VII. Africa

Africa megszemélyesítései számos tekintetben különlegesek a többi provinciához képest. Egyrészt az ábrázolások száma messze túlszárnyalja a többiét, másrészt pedig minden tárgytípusban megjelennek. Az anyag nagy részét ráadásul nem a központi hatalom felől jövő hivatalos ábrázolások képezik, hanem a társadalom minden rétegénél megtalálható tárgyak. Így tehát a provinciaperszonifikációk sokkal változatosabb és mélyebb értelmezési síkjai is kutathatóvá válnak. A nagy mennyiségű anyag miatt Africával két monográfia is foglalkozik, F. Salcedo és I. Domes tollából, amelyek a fejezet kiindulópontját képezték.²⁴² Az említett kutatók tárgytípusok szerint katalogizálták a tárgyakat, míg én az ábrázolásokat az attribútumok és a képtípusok szerint csoportosítottam.

Az Africánál a többi provinciához képest tapasztalható leletbőség különböző okokkal magyarázható. Egyrészt a terület tényleg nagy megbecsülésnek örvendett gazdagsága, termékenysége és nem utolsósorban egzotikuma miatt. Másrészt viszont Africa perszonifikációit a legkönnyebb a szinte mindig megjelenő *exuviae elephantis*ről²⁴³ ismerni fel.²⁴⁴ Némileg bonyolítja a helyzetet, hogy Afrika a kontinens neve is volt, amelyen több királyság és provincia terült el. Léteznek olyan ábrázolások is, amelyek a fölrészt és nem a tartományt személyestestítik meg, viszont biztos elkülönítésükre a legtöbb esetben nincs mód.²⁴⁵ Amennyiben van, úgy azok nem szerepelnek a katalógusomban.²⁴⁶ Továbbá Mauretaniának is vannak saját perszonifikációi, amelyek csak csoportos megszemélyesítések között jelennek meg.²⁴⁷

VII.1. Ókori források

²⁴² A két mű sok szempontból átfedéseket tartalmaz, mivel I. Domes 11 évvel később megjelent műve alapvetően F. Salcedo könyvére alapul.

²⁴³ Az *exuviae elephantis*hoz bővebben lásd alább.

²⁴⁴ Kivételt csak a zeugmai mozaik képez (AFR-XII), mivel ott minden provinciaperszonifikáció ugyanúgy jelenik meg. Africa egy másik esetben, egy alexandriai kerámia relíeffen nem visel *exuviae elephantis*-t, de felirat azonosítja. Ez a lelet azonban a késő római időkre keltezhető, így nem tartozik a vizsgált időszakhoz, ráadásul ikonográfiáját tekintve is teljesen eltér az itt tárgyalt anyagtól. Salomonson 1964, 126; Salomonson 1973, 73-74; Hayes 1972, 87/g 21; LIMC Africa 17 – Mauretania 13; Ostrowski 1990, Africa 64-64a; Salcedo 1996, nr. 72; Domes 2007, Te. 7.

²⁴⁵ Houghtalin 1996, 35-37, Domes 2007, 9-18.

²⁴⁶ Ilyen például a boscorealei tál vagy három pompeii freskó, ahol az afrikai kontinenst kell az *exuviae elephantis* viselő nőalakban látni. Bővebben lásd alább.

²⁴⁷ Bővebben lásd Mauretania fejezetet.

Az Africa szó az *afer* (gen. *afri*) népnévből ered, amelyet először Plautus említ.²⁴⁸ Feltehetően az afarikas vagy awrighas törzs nevéből származhat, akik Karthagótól északra a Bagradas folyó középső folyásánál éltek.²⁴⁹ Titus Livius Afrinak a pun fennhatóság alatt élő őslakókat hívja, akik jelentős katonai erőt képviseltek.²⁵⁰ Ahogy az *Africanus agnomen*ből is látszik, legkésőbb a 2. pun háború idején a szót már egy nagyobb területet megjelölésére használták.²⁵¹ Kr.e. 146-tól kezdve a rómaiak közigazgatási értelemben a *fossa regia* által határolt karthagói területeket a *provincia Africa* névvel illették. Nem sokkal később már egész Észak-Afrikára alkalmazták, Aegyptost kivéve.

P. P. Spranger kimutatta, hogy a rómaiak az Africa szót ugyanabban a 3 értelemben használták, mint a görögök a *Λιβύη* kifejezést: 1. földrajzi fogalomként a Karthago által uralt területekre, 2. közigazgatási egységként Africa provinciára, 3. az egész kontinensre.²⁵² A rómaiak is alkalmazták a Libya/Libye kifejezést a földrésze, míg a görögök az Ὀφρυκή szót a provincia szinonimájaként.²⁵³ A görögök, a rómaiakhoz hasonlóan az általuk először megismert törzs nevét később sokkal nagyobb földrajzi terület megjelölésére használták.²⁵⁴

A görög források különbséget tettek az északabbra lakó, világos bőrszínű Libyes és a délebbi négerek között.²⁵⁵ Ez vonatkozik Africára is, amely Aegyptosz és a déli negroid területek kivételével mindent magában foglalt.²⁵⁶ Nem meglepő tehát, hogy Africa megszemélyesítései csak kevésszer jelennek meg négerként.²⁵⁷ Id. Plinius művében földrajzilag is megjelenik a bőrszínbeli eltérés, ahol a Niger folyó jelenti a határt Africa és Aethiopia között.²⁵⁸ Ezek alapján jól látszik tehát, hogy Africát, illetve az ottani népességet a rómaiak optikailag és ikonográfiai is jól elkülönítették a délebbre lakó négerektől, illetve az aegyptosiaktól.

²⁴⁸ Plaut. *Caec. frg.* 10.

²⁴⁹ Spranger 1955, 76-93; Domes 2007, 13; Salcedo 1996, 94-95.

²⁵⁰ Liv. 23, 29, 4; 28, 14, 4.

²⁵¹ Idősebb Scipio *agnomenje*. DNP Afrika 222.

²⁵² A fejlődés fokozatosan ment végbe, a kisebb terület nevét alkalmazták az egész kontinensre. Spranger 1955, 78-82.

²⁵³ A Libya szó a *lebou* vagy *rebou* nép nevéből ered, akik a Nilus völgye és a Szidrai-öböl közötti területen laktak. Domes 2007, 13-14; Salcedo 1996, 63.

²⁵⁴ DNP Libyes, Libye 151.

²⁵⁵ DNP Libyes, Libye 151.

²⁵⁶ Salcedo 1996, 63.

²⁵⁷ Domes 2007, 53-54.

²⁵⁸ Plin *Nat. Hist.* 5, 30.

Africa abban a tekintetben is kilóg a provinciaperszonifikációk közül, hogy megszemélyesítéséről ókori források szólnak.²⁵⁹ Ezek az I. századból vagy a késő római időkből valók, amelyek elsősorban megjelenését, tulajdonságait és természetfeletti képességeit írják le, többnyire katonai események vagy a tartomány gazdasági teljesítőképességével kapcsolatban.²⁶⁰ Idősebb Plinius említi, hogy Africában fontos vállalkozásokkor, döntésekkor Africát nevének kimondásával segítségül hívták, míg a többi nép az isteni közbenjárást ünnepélyes szertartások során kérte.²⁶¹

Van továbbá egy érdekes történet, amelyet Tacitus és ifj. Plinius is leír.²⁶² A Nero korában játszódó cselekmény főszereplője Curtius Rufus, aki előtt hadrumentumi látogatása során megjelent Africa, és megjövendölte, hogy ő lesz a tartomány kormányzója. Curtius Rufus valóban *proconsul*ként tért vissza, ám nem sokkal később meg is halt.²⁶³

Az írásos adatok ellenére Africa neve a perszonifikáció mellett először csak Hadrianus éremsorozatában jelenik meg, ahogy Mauretaniáé is. Hogy a szakirodalom mégis inkább az előző névhez köti az *exuviae elephantis* női fejeket, több dologgal magyarázható. Egyrészt a modern és az ókori szóhasználatban Afrika az egész kontinenst, és nem csak egy közigazgatási egységet jelölt. Ez sokkal általánosabb és így kevésbé pontatlan kifejezés, mintha egy megszemélyesítést Mauretaniaként vagy Numidiaként határoznánk meg, amire legfeljebb a lelőhely utalhat. Ezt támasztja alá az is, hogy Africa fején mindig megjelenik az *exuviae elephantis*, míg Mauretanián nem feltétlenül. Africa ráadásul már a pun háborúk óta benne volt a római köztudatban, míg Mauretania csak sokkal később.

VII.2. Történelmi áttekintés

Afrika ókori történelmének áttekintése elengedhetetlen a terület kulturális viszonyainak és ebből fakadóan a megszemélyesítéseinek megértéséhez. A kontinens északi partvidékén hozzávetőleg Kr.e. 1100-tól kezdve a föníciaiak kereskedőtelepeket hoztak létre.²⁶⁴ 814 körül Tyros és Sidón megalapították Karthagót, amely hamarosan regionális központtá nőtte ki magát. A görög telepések csak a VII. századtól kezdve érkeztek Kyrené partjaihoz.

²⁵⁹ Domes 2007, 14, 97.

²⁶⁰ Claud. *Stil.* 2, 256; Claud. *Gild.* 134-139.

²⁶¹ Plin. *Nat. Hist.* 28, 24; Domes 2007, 97.

²⁶² Plin. *Epist.* 7, 27, 2-3; Tac. *Ann.* 11, 21.

²⁶³ Domes 2007, 97; Salcedo 1996, 173. A többi *proconsul*hoz lásd Le Bohec 2005, 93.

²⁶⁴ Domes 2007, 1; Le Bohec 2005, 22-24.

Mauretania az Ampsaga folyó és az Atlanti óceán között terül el, ahol a Kr.e. I. évezred folyamán pun telepések városokat hoztak létre (Lix, Tingis, Mogador).²⁶⁵ A Kr.e. IV. században a *mauriból* erős törzsszövetség jött létre, amelyet Kr.e. 118-81 között I. Bocchus vezetett. Tőlük délre a *gaetuli* laktak. A rómaiak Kr.e. 105-ben Numidia királyának, Jugurthának kiszolgáltatását Nyugat-Numidia Mauretaniának való átengedésével hálálták meg.²⁶⁶ Kr.e. 49-38 között Mauretania nyugati részét II. Bogud, míg a keletit II. Bocchus uralta. Kr.e. 46-ban Caesar a támogatásukért cserébe mindkettejüknek újabb területeket adományozott.²⁶⁷ II. Bocchusnak 38-ban Octavianus hozzájárulásával sikerült újra egyesíteni a két országrészt, mivel II. Bogud Marcus Antonius mellé állt. II. Bocchus Kr.e. 33-ban bekövetkező halála után Octavianus Kr.e. 25-ig nem nevezett ki új uralkodót Mauretania élére, hanem megtartotta azt magának.²⁶⁸ Az interregnum időszakát a Romában nevelkedett II. Juba (Kr.e. 25 - Kr.u. 23) kinevezése zárta le. Kr. u. 21-től fia Ptolemaios is vele együtt kormányzott, akit 40-ben Caligula öletett meg. A mauretaniai királyság ezzel megszűnt, noha a béke csak egy 2 évig tartó felkelés leverése után állt be Claudius alatt, aki a területet Mauretania Tingitana és Caesariensis tartománnyá szervezte.²⁶⁹

Ettől keletre éltek a *masaesyli* és a *massyli*, akiket a rómaiak *numidaenek* neveztek.²⁷⁰ A Numidia nyugati részén lakó *massaesyles* törzsről a Kr.e. III. sz. végétől van tudomásunk, akik az első pun háború során jelentős törzsszövetséggé szerveződtek. A Massyli királyság feltehetőleg már a Kr.e. IV. században is létezett, de első ismert királyuk Syphax (Kr.e. 213-202) volt, akit Massinissa legyőzött, és átadott a rómaiaknak.²⁷¹ Utóbbi volt Numidia legjelentősebb uralkodója, aki Roma fontos szövetségese volt a punok elleni háborúban.²⁷² Halála után a több részre tagolódott birodalom folytatta a Romával való szoros kapcsolatok ápolását. Kr.e. 84-től kezdve a római polgárháború Afrikába is áttevődött, ahol a helyi királyok a különböző római felekkel szövetkezve igyekeztek minél nagyobb befolyásra és területre szert tenni.²⁷³ 49 után az újabb római belső ellentétek is elérték a déli kontinenst. I. Juba, Numidia királya, Pompeiust támogatta, így 46-ban a thapsusi csata után birodalmát

²⁶⁵ Salcedo 1996, 65-66; Domes 2007, 1; DNP Mauretania 1048-1050.

²⁶⁶ Domes 2007, 1, 4; Le Bohec 2005, 41-43.

²⁶⁷ R.-Alföldi 1979, 68-69.

²⁶⁸ Cass. Dio 49, 43, 7; CNM 67. o. A területet azonban nem szervezte provinciává, sőt az általa alapított városok később nem kerültek a későbbi királyok fennhatósága alá. R.-Alföldi 1979, 69-74.

²⁶⁹ Salcedo 1996, 66-67; Domes 2007, 4-5; Le Bohec 2005, 51, 54, 59-60.

²⁷⁰ A Tusca és az Ampsaga folyók között. Salcedo 1996, 67-68; Domes 2007, 2.

²⁷¹ R.-Alföldi 1979, 46; DNP Numidia, Numidia 1056-1057.

²⁷² R.-Alföldi 1979, 53; Domes 2007, 2.

²⁷³ Bővebben lásd Salcedo 1996, 69; Domes 2007, 3.

Africa nova néven provinciává szervezték.²⁷⁴ A terület 40-től Lepidus, majd 36-tól Octavianus fennhatósága alá tartozott.

Afrika római fennhatósága a harmadik pun háború lezárásával Kr.e. 146-ban kezdődött. P. Cornelius Scipio Aemilianus ekkor alapította *Africa* provinciát a Karthago uralta és a *fossa regia* által határolt területen.²⁷⁵ Az új székhely Utica lett, ahonnan a tartományt az évente cserélődő *praetor* vagy *propreator* irányította. A thapsusi csata után 46-ban Caesar, a Pompeiusszal szövetséges I. Juba numidiai területeiből létrehozta *Africa nova* provinciát. A már korábban meglévő tartomány így az *Africa vetus* nevet kapta. A két provinciát Octavianus Kr.e. 27-ben egyesítette *Africa proconsularis* néven, amelyet a *legio III Augusta* parancsnoka irányított.²⁷⁶ Septimius Severus *Africa proconsularis*ból leválasztva megalapította Numidia provinciát.

VII.3. *Exuviae elephantis*

Az *exuviae elephantis* az elefánt fejbőrét jelenti az ormánnyal és agyarakkal, amely méretben az emberi fejhez lett igazítva.²⁷⁷ Ez a viselet *Africa* megszemélyesítésének legjellemzőbb és szinte elengedhetetlen attribútuma a legkorábbi időktől kezdve.²⁷⁸ A fejfedő annyira összenőtt a tartománnyal, hogy akár önállóan, szimbólumként is előfordulhatott.

Érdekes módon az *exuviae elephantis* emberi attribútumként került át az elvont, mitologikus ábrázolásokra.²⁷⁹ Első megjelenése I. Ptolemaios Sótér és I. Seleukos Nikátor érmein figyelhető meg, amelyeken a speciális fejfedő Nagy Sándoron látható (36. kép).²⁸⁰ Ez még diadémával, a Zeus Ammónra jellemző kosszarvakkal és Athéna *aegis*ával is kiegészül.²⁸¹ Alexandros itt, mint India meghódítója jelenik meg, ahol maga is harcolt elefántok ellen.²⁸² Az *exuviae elephantis* eredete a Héraklész által viselt oroszlánbőrre

²⁷⁴ R.-Alföldi 1979, 65-67.

²⁷⁵ Salcedo 1996, 69-72; Domes 2007, 2-4; DNP Afrika 222-223; Le Bohec 2007, 53, 91, 207-209.

²⁷⁶ D. Fishwick szerint az egyesítés már Lepidus idejében (Kr.e. 40-36) megtörténhetett. Fishwick 1993, 53-62.

²⁷⁷ Az *exuvia* kifejezés az *exuere* (levetni) szóból származik, és levetett ruhadarabot, zsákmányolt fegyvereket vagy az állatok lenyüzött bőrét jelenti. Szakrális értelemben isteni attribútumokat jelöl, amelyeket ünnepi felvonulások során vittek körbe. DNP *Exuviae* 352; Domes 2007, 29. Az elefánt szimbolikus jelentőségéhez lásd Salcedo 1996, 123-128.

²⁷⁸ A kivételhez lásd AFR-XII.

²⁷⁹ Stribny 1991, 378-379.

²⁸⁰ Salcedo 1996, 128-129; Domes 2007, 30; Svenson 1995, 106-112; Michel 1967, 41.

²⁸¹ Zeus Ammón kultusza is szorosan kapcsolódik Nagy Sándorhoz, aki Kr. e. 332-ben a siwai oázisszentélyben tett látogatása után magát az istenség fiának tekintette. Stribny 1991, 378-379.

²⁸² Scullard 1974, 64-76. Az afrikai és indiai elefántok különbségéhez az ókori írott forrásokban lásd Scullard 1974, 23-24, 60-63.

vezethető vissza, amelyet pénzein Nagy Sándor saját portréjával veretett.²⁸³ Mindkét megoldás ugyanarra a hiedelemre vezethető vissza, miszerint a legyőzött ellenség ereje átszáll a skalpot megszerzőre. Másrészt az ellenfél fejbőre a diadal egyik legplasztikusabb szimbólumaként is szolgál.

36. kép: Nagy Sándor
exuviae elephantis (I.
Ptolemaios)

Az *exuviae elephantis* hamarosan átkerült más uralkodók fejére is, ahol már mint *imitatio Alexandrit* kell értelmezni és Nagy Sándor világhódító képességeire való utalást. Kr.e. 310-304 között syrrakusai Agathoklés arany *statért* veretett, amelyen egy férfifej jelenik meg az *exuviae elephantisszal*, ám szarvak, diadém és *aegis* nélkül. Az érme Agathoklés Karthago felett 310-ben aratott győzelmét dicsőíti.²⁸⁴ A fejdísz Kr.e. 184 után baktriai Démetrios pénzein már saját fején jelenik meg.²⁸⁵ Az új típusú ábrázolás a pénzverés mellett a szobrászatban is megfogható; egy New Yorkban őrzött, lovast ábrázoló kisméretű bronz szobor, fején *exuviae elephantist* visel.²⁸⁶ A darab egy hellénisztikus kori eredeti római másolata, amely minden bizonnyal egy Ptolemaidát ábrázol.

A következő fontos lépés I. Kleopatra Kr.e. 180-176 között vert bronz pénzein figyelhető meg, amelyek VI. Ptolemaios arcképét viselik a hátlapjukon. Ezek előlapján már egy nőalak, az uralkodónő viseli az *exuviae elephantist*.²⁸⁷ A változás legitimációs céllal magyarázható, mivel I. Kleopatra, III. Antigonos Seleukida király lánya volt, de igyekezett magát aegyptosiként feltüntetni. Szükség is volt erre, hiszen pont ebben az időszakban (180-176 között), férje V. Ptolemaios halála és fia VI. Ptolemaios kiskorúsága miatt, neki kellett a hatalom folytonosságát Aegyptoszban biztosítani. Az *exuviae elephantis* tehát már nem győzelmi elemként, hanem tisztán legitimációs céllal jelenik meg.

Az *exuviae elephantist* először a helyi, mauretaniai és numidiai uralkodók vonatkoztatták Africára. Első bizonyítéka Hiarbas/Hiertas numidiai király Kr.e. 87-83-ban

²⁸³ Nagy Sándor eleinte Hérakléstől származtatta magát. Gutekunst 1992, 543-544.

²⁸⁴ Bővebben lásd Domes 2007, 30-31; Salcedo 1996, 129-130; Stribny 1991, 380. vedd össze Toynbee 1934, 35.

²⁸⁵ Stribny 1991, 379.

²⁸⁶ Sauer 1964, 156-157; Laubscher 1991, 229-232; Svenson 1995, 109-111.

²⁸⁷ Svenson 1995, 108-109; Domes 2007, 31; Stribny 1991, 381. Egyes vélemények szerint a nőalak Alexandria perszifikációja. LIMC Alexandria 1-2; Gutekunst 1992, 543-544; Salcedo 1996, 130.

vert érméjén látható.²⁸⁸ Itt zajlik le tehát az a folyamat, amely során az *exuviae elephantis* Nagy Sándor győzelmi jelképéből kiindulva Ptolemaida közvetítéssel egy terület megszemélyesítésének elsőszámú attribútumává vált. Nem sokkal később, Kr.e. 71-ben már a jelkép a római pénzverésben is feltűnt, majd az élet számos területén a legkülönbözőbb tárgytypusokon is nagy sikert aratott. A helyi veretek nem kerültek bele a katalógusomba, mivel azok nem Africa provincia megszemélyesítései, ennek ellenére az ikonográfiai fejlődés miatt szükségesnek tartom rövid ismertetésüket.

Hiarbas *usurpator* volt, aki Mariusszal szövetekezett Sulla és II. Heimpsal ellen.²⁸⁹ Mariusék 87-es győzelme után Hiarbas lépett a trónra. A hatalmat azonban csak rövid ideig élvezhette, mivel 81-ben a Sulla oldalán álló Pompeius végleg felülkerekedett, aminek hála, II. Heimpsal nemcsak visszakapta királyságát, hanem még újabb területeket is szerzett.²⁹⁰

Hiarbas hirtelen trónra kerülésével legitimációra volt szüksége, ami magyarázatot ad Africa megjelenésére a hátlapon.²⁹¹ Szakítva tehát a hellénisztikus tradíciókkal, nem egy uralkodó, hanem a terület megszemélyesítést ábrázolta *exuviae elephantisszal*, igaz saját arcvonásait ültetve át rá.²⁹² A legitimációs szándék mellett Africa a terület védelmezőjeként is funkcionál, amire a római források is utalnak.²⁹³ A korábbi védőistenség, Tanit mellett tehát az új politika jegyében új ikonográfiai és talán új hiedelmi elemek jelentek meg.²⁹⁴

Africa perszonifikációja a következő pénzekben a Pompeius és Caesar közötti háborúhoz kapcsolódik. Az előző támogatója volt I. Juba, aki Kr.e. 60-46 között uralkodott Numidiában.²⁹⁵ Hiarbas érméhez képest fontos különbség, hogy I. Juba pénzén az *exuviae elephantist* viselő női fej az előlapon jelenik meg.²⁹⁶ A másik veret a Caesar párti II. Bogud

²⁸⁸ CNNM 94-95, 97-98; Salcedo 1996, 1; LIMC Africa 1b; Domes 2007, Mz. 26; Baldus 1979, 198. Az előlapon Hiarbas saját portréja, míg a hátoldalon egy női fej látható *exuviae elephantisszal*. Érdekes módon Hiarbas arcvonásai figyelhetők meg a női portrén is. Domes 2007, 47, 87.

²⁸⁹ R.-Alföldi 1979, 64; CNNM 45. és 53. o; DNP Hiarbas 529.

²⁹⁰ Christ 2002, 112-113.

²⁹¹ Erre utal a portré saját magához hasonlítása is. Salcedo 1996, 131-132; Domes 2007, 87-88.

²⁹² Hellénisztikus tradíciót tükröz az *exuviae elephantis*, helyi elem az Isisre emlékeztető spirálfürtök és a portré saját magához hasonlítása, míg végül római hatás a perszonifikáció alkalmazása. Stribny 1991, 382.

²⁹³ Plin. *Epist.* 7, 27, 2-3; Tac. *Ann.* 11, 21.

²⁹⁴ Salcedo 1996, 132; Domes 2007, 88. A megszemélyesítések és az isteni szféra között nincs éles határ. Östenberg 2009, 219-221; Bühl 1995, 3

²⁹⁵ I. Juba a Pompeiusnak nyújtott támogatásért cserébe megkapta a *senatustól* a *rex* címet. Ezzel szemben a Caesarhoz hű *senatorok* a köztársaság ellenségének kiáltották ki, és Mauretania királyait, II. Bocchust és Bogudot ismerték el *rex*nek. Alföldi 1959, 1-2; R.-Alföldi 1979, 65-68; CNNM 49, 60. o; Domes 2007, 91-93; Salcedo 1996, 133.

²⁹⁶ CNNM 93; Salcedo 1996, nr. 3b; LIMC Africa 1a; Domes 2007, Mz. 27; Salzmann 1974, 176-177; Baldus 1979, 194; Toynbee 1934, 35. A hátlapon oroszlán található, amely a királyi családra vonatkoztatható. Az állat ugyanis Hercules/Melqart istenséghez köthető, akitől az észak-afrikai bennszülött uralkodók magukat származtattak. Domes 2007, 91; Salcedo 1996, 133; CNNM 51. o.

(Kr.e. 49-38), Nyugat-Mauretania királya bocsátotta ki feltehetően a Kr.e. 47-46-os évek eseményeivel kapcsolatban.²⁹⁷ Ekkor folyt háború I. Juba és a pompeianusok ellen, akiken végül sikerült felülkerekedni.²⁹⁸ A hadi események hangsúlyozására I. Juba Africa megszemélyesítését két gerellyel fegyverezte fel veretein.²⁹⁹ Africa éremképe egyrészt az I. Jubával való versengéssel magyarázható, másrészt a képpel a római pénzrendszer és Caesar támogatása mellett a helyi jelleget is erősítette.

Az interregnum időszakában Iol/Cherchelben történt egy császári pénzkibocsátás, amelyben feltűnik az *exuviae elephantis* női fej is, esetenként két gerellyel mögötte.³⁰⁰ A megszemélyesítés arcát Octavianushoz hasonlították, ami az új uralkodó hatalmi pozícióját tükrözte.³⁰¹ Ráadásul ebben a szériában szereplő 3 típus³⁰² közül egyedül az Africa pénz előlapján jelenik meg Octavianus arcképe. A *princeps*hez való szoros kötődést a DIVI F hátlap körirat is megerősíti.

Augustus Kr.e. 25-ben II. Jubának ajándékozta Mauretaniát, aki követve jótevője példáját, szintén veretett pénzeket Africa perszonifikációval, és annak gerelyes verziójával.³⁰³ Uralkodása alatt új variánsok is feltűnnek, amelyeken a megszemélyesítés mögött a fegyverek mellett pálmaág³⁰⁴ és kalász³⁰⁵ jelenik meg (37. kép). Az utóbbi hátlap II. Juba fia, Ptolemaios (Kr.u. 20-40) is megfigyelhető³⁰⁶ csakúgy, mint a sima *exuviae elephantis*

²⁹⁷ CNNM 103; RPC I 853; LIMC Africa 1c; Domes 2007, Mz. 28; Salcedo 1996, nr. 4. II. Bogud pénzei teljesen integráltak voltak a római monetáris rendszerbe a pénzláb és az éremképek tekintetében is, ami a Romához való szoros kötődést tükrözi. RPC I 210.o.

²⁹⁸ Caesar maga vezette a háborút Africában, akinek segítségére volt II. Bocchus, Kelet-Mauretania királya is, aki P. Sittius zsoldosvezérrel együtt nyugatról támadta meg Numidiát. I. Juba így kénytelen volt megosztani erőit, ami végül az ő és a pompeianusok vereségével végződött. Domes 2007, 3, 93; R.-Alföldi 1979, 66-68.

²⁹⁹ CNNM 89; Salcedo 1996, nr. 3a; LIMC Africa 1a; Domes 2007, Mz. 27; Salzmänn 1974, 176-177.

³⁰⁰ Sajnos, nem lehet eldönteni, hogy az actiumi csata előtti vagy utáni kibocsátásról van-e szó. RPC I 878; Domes 2007, Mz. 5; LIMC 1d; Baldus 1979, 198; CNNM 122; Salcedo 1996, nr. 9. Iolt II. Juba nevezte át Caesareának Augustus tiszteletére. RPC I 214. o.

³⁰¹ Domes 2007, 94.

³⁰² RPC I 877-879.

³⁰³ CNNM 125-127, 130; Domes 2007, Mz. 31 (helytelenül bronz címletként említi); Salcedo 1996, nr. 11a-b; Toynbee 1934, 35. A CNNM 130-as érmén Africa büszkije előtt pont és nyíl jelenik meg, amely azonban nem hasonlít semmilyen szokásos attribútumra, és inkább verdejegyek vagy valamilyen egyéb jelzésnek kell tekinteni.

³⁰⁴ CNNM 296; Domes 2007, Mz. 33; Salcedo 1996, nr. 12.

³⁰⁵ CNNM 128-129, 131, 497; Domes 2007, Mz. 31d, 35 (tévesen bronz címletnek írja); Salcedo 1996, nr. 11c-d, 14. Kétségtelen, hogy a gabona a terület egyik legfontosabb terménye volt, és élelem nélkül háborút sem lehet vezetni. A terményben és katonában gazdag, erős ország benyomását hangsúlyozó éremkép a belső egységet és szervezettséget szimbolizálja.

³⁰⁶ II. Juba és Ptolemaios idejében több valószínű katonai konfliktus is lejátszódott, elsősorban a *gaetuli* és *garamantes* törzsekkel. Legnagyobb horderejű a Tacfarinas vezette felkelés volt, amely Kr.u. 17-24 között zajlott. A *gaetuli* felett Kr.e. 21-ben, a *garamantes* felett Kr.e. 19-ben *triumphus*t is tartottak. Előbbiek ellen újfent Kr.u. 3-6 között Cornelius Cossus vezetett hadjáratot. Ezekben az években bármikor elképzelhető Africa militáns ábrázolása, akár konkrét hadi eseményhez kapcsolódóan, akár pusztán propagandisztikus céllal. A

verzió.³⁰⁷ Érdekes módon mind II. Jubánál, mind Ptolemaiosnál megfigyelhető Africa portréjának az uralkodókéhoz való hasonlítása csakúgy, mint Octavianusnál.³⁰⁸ Ez a finom ikonográfiai megoldás hangsúlyozza a király és az ország összetartozását és egységét.³⁰⁹

37. kép: Africa két gerellyel és kalászzal (II. Juba)

38. kép: Alexandria (Nero Kr.u. 65-66)

VII.4. Africa-Alexandria

Az *exuviae elephantis* viselő nőalakot a kutatók többször Aegyptosszal vagy Libyával azonosították, ami érmekkel vagy más feliratos képanyaggal nem támasztható alá.³¹⁰ Ez alól csak Mauretania perszonifikációi képeznek kivételt (MAV-1-3), ahol a tartomány meg van nevezve.

Az Alexandriában Kr.u. 65/66-tól kezdve vert érmeken megjelent az *exuviae elephantis* viselő nőalak (38. kép), ám fontos megjegyezni, hogy Alexandria és Africa fejdíszei között különbségek mutathatók ki.³¹¹ Általánosságban elmondható, hogy Alexandriánál az *exuviae elephantis* kidolgozása nem részletgazdag, hiányzik a nyakra lógó rész, és az elefántbőr pusztán a fej tetején található meg. Ráadásul Alexandria *exuviae elephantis*ös büszt ábrázolásai pénzeken 65/66-ban jelennek meg, míg Africánál Clodius Macer 68-as verete az utolsó példa rá. Az idők folyamán aztán Alexandria fejdíszé egyre jobban hasonult az Africánál alkalmazott típushoz, míg végül a folyamat Antoninus Pius idejére fejeződött be.³¹²

győzedelmességet, illetve az abból fakadó békét szimbolizálja II. Juba veretén a pálmaág. R.-Alföldi 1979, 70-74; Plin. *Nat. Hist.* 5, 5, 35; Domes 2007, 79, 96.

³⁰⁷ CNM 400-402; Domes 2007, Mz. 34; Salcedo 1996, nr. 13. Kr.u. 28, 31-32-ben bocsátott ki Africa büsztöket *exuviae elephantis*szal.

³⁰⁸ Domes 2007, 48, 96.

³⁰⁹ Erre azért is szükség volt, mivel II. Juba régi numidiai uralkodóház sarjaként került Mauretania trónjára.

³¹⁰ Domes 2007, 32. vedd össze Houghtalin 1996, 40.

³¹¹ Domes 2007, 34; Gutekunst 1992, 540, Salcedo 1996, 194.

³¹² Ezek alapján zárható ki a Carnuntumból származó *tripos* végét díszítő virágkehelyből kinövő női büszt. A csak a fejtetőn ülő *exuviae elephantis* sapkaszerű, így eltér az Africánál találhatóaktól. Ez jól összeegyeztethető a büszt I-II. századi datálásával. Carnuntum 2009, 1014. vedd össze Domes 2007, 34; Salcedo 1996, 194.

VII.5. Ábrázolások csoportosítása, időrendje és elterjedése

Africa 146 darab³¹³ perszonifikációját összesen 13 csoportba soroltam, amely még kiegészül 9 variánssal.³¹⁴ Az egyes csoportok taglalását, illetve a hozzájuk tartozó tárgyakat amennyire csak lehetett, igyekeztem kronologikus sorrendbe rendezni. A rendszerezés a következő elvek szerint történt:

AFR-I – Pompeius Africa érme

AFR-II – Africa csak *exuviae elephantisszal*

AFR-III – Africa gerellyel

AFR-IV – Africa gabonára utaló attribútumokkal

AFR-V – Africa a császárral való interakcióban

AFR-VI – Kettősfejek

AFR-VII – Africa mellén bőségre utaló attribútumok vagy oroszlán

AFR-VIII – Africa elefántaggyarral

AFR-IX – Fekvő Africa

AFR-X – Africa *cornucopiával*

AFR-XI – Africa *vexillummal*

AFR-XII – Africa *exuviae elephantis* nélkül

AFR-XIII – A fentiekbe be nem sorolható megszemélyesítések

Az összegyűjtött anyag már elég számottevő mennyiséget képez ahhoz, hogy statisztikai módszerekkel is vizsgálat tárgyává tegyük.³¹⁵ A csoportok eloszlásában jól látszik az alap II. csoport dominanciája a 85 darabjával, amely 54,8%-t tesz ki. Ezt követi az V. csoport 7,7%-ával (12 darab), a IV. csoport 7,1%-ával (11 darab), majd a VII. és IX. 5,1% (8 darab), X. 3,8%-ával (6 darab), a VI, VIII, XI és XIII. csoport 3,2-3,2%-ával (5-5 darab).

³¹³ Itt meg kell jegyezni, hogy az érmekeket és mécseseket nagy számuk miatt nem darabonként, hanem ábrázolástípusonként vettem figyelembe, mivel pontos számuk felbecsülésére még egyik kutató sem vállalkozott, és ez túlfeszítené a disszertáció kereteit.

³¹⁴ A katalógusból kimaradt három pompeii freskó (Casa di Meleagro, Casa degli Amanti, Accademia di Musica), amelyek az ülő, Aeneas által elhagyott Didót ábrázolják, szolgálólányok és Africa körében. A sokat vitatott mitológus falfestményeken Africa nem mint provincia, hanem mint a cselekvés helyszínének allegóriája jelenik meg, ezért nem kerülhetett bele a disszertációmba. A három freskó nagyfokú hasonlósága, ám a Vergilius által leírt történettől való eltérései miatt feltételezhető egy közös Kr.e. III. századi irodalmi vagy ikonográfiai előkép. Helbig 1868, 1113, 1381; Reinach RP 95/6, 176/3; Schefold 1957, 96, 111; Albentiis 1982/83, 257-264; PPM IV 285/16, 287/18, 677/42; Domes 2007, 77, 113, Wa. 5-7; Houghtalin 1996, Africa 36; Salcedo 1996, 110. o, nr. 124; LIMC Suppl Dido add. 5; Stročka 2005/2006, 100-106; Elai 1934, 330-332; Brendel 1935, 569-570; Overbeck-Mau 1884, 309; Roscher I 1015; Rizzo 1929, 47; Hinks 1939, 69; Catani 1987, 396; EAA I 217; LIMC Africa 51 – Alexandria 80 - Asia 3; Ostrowski 1990, Africa 36.

³¹⁵ A statisztika számolásánál a variánsokat is a többivel egyenértékűnek veszem, tehát nem a 146-ból, hanem az összesített 155 darabból indulok ki.

Africa egyszerű *exuviae elephantis* ábrázolása mellett legnagyobb számban a császárral együtt tűnik fel (V. csoport), amelyet a terménybeli gazdagságát hirdető megszemélyesítések (IV, VII. és X. csoport) követnek. Emellett másik lényeges aspektusa a katonai erejének ad hangot (III. és XI. csoport).

A leggyakrabban előforduló ábrázolások kétségkívül a fejek, illetve büsztök. Lényegesen kevesebb az egészalakos megjelenítés, összesen 38 darab, ami csak 24,5%-a az egész anyagnak. Ide tartozik az AFR-IV/5-öt kivéve az összes freskó is, aminek háttérében a falfelület nyújtotta nagyobb kivitelezési tér áll.

Érdekes megvizsgálni a perszonifikációk anyagtípusok szerinti elosztását. Legnagyobb számban, 28,3%-ban (44 darab) a gemmán vannak jelen, amelyet a bronzok követnek 27,7%-ukkal (43 darab). Szintén jelentős az érmek 16,7%-a (26 darab). A további tárgyak között már kisebb a különbség: a kőszobrok 9%-ot (14 darab), terrakotta 4,5%-ot (7 darab), reliefek 5,1%-ot (8 darab), mozaik 3,8%-ot (6 darab), freskók 2,5%-ot (4 darab), ezüst 1,2%-ot (2 darab) és csont 0,6%-ot (1 darab) tesznek ki.

Ha időrendben nézzük meg Africa perszonifikációit, akkor feltűnő a Kr.e. I. századtól a Kr.u. II. századig növekvő tendencia, amely mellett gyakorlatilag elenyészők a Kr.u. III-IV. század ábrázolásai. A tartomány a Kr.e. I. században (16 darab) és a késő köztársaság/kora császárkorban (34 darab) tapasztalható nagy kedveltsége elsősorban a késő köztársaságkori csatározásokkal magyarázható, amikor még a helyi elem is erős. Az anyag nagy részét az érmek és gemmák teszik ki. Az I. század folyamán (28 darab) már gyakorlatilag minden egyéb anyagtípusban is megjelenik. Ezt valószínűleg már a terület Roma általi teljes bekebelezése és a birodalom gazdasági életében betöltött szerepe indokolja. A II. századi csúcspontot (38 darab) a folyamatok felerősödése, és a Hadrianus, Antoninus Pius és Commodus éremverésében ismét helyet nyerő ábrázolások magyarázzák. A II-III. századi átmeneti időszakban (9 darab), III. (5 darab) és IV. században (6 darab) viszont hirtelen több mint a felével visszaesik a megszemélyesítések száma, amely jól összevethető a többi provinciaperszonifikáció általános megfogytatkozásával ebben a periódusban. A változással a II. csoport visszaszorulása is összefügg, amely inkább más ábrázolásoknak adja át a helyét.³¹⁶ Érdekes módon Septimius Severus alatt nem tükröződik különösebben nagy érdeklődés Africa perszonifikációja iránt, noha a császár a kontinensről származott. A fentiek mellett

³¹⁶ Az I. típusban csak 3 ábrázolás keltezhető a III. századra, míg 1 a tetrarchia korára.

azonban nem szabad megfeledkezni róla, hogy Africa fontos jellemzője az egzotikus megjelenése, ami szintén mindvégig hozzájárult kedveltségéhez.

Africa megszemélyesítéseinek lelőhelyeit figyelembe véve két fő terület rajzolódik ki: Italia (37 darab – 23,8%) és Észak-Afrika (23 darab – 14,8%).³¹⁷ Előbbit ráadásul tovább bonthatjuk Romára (25 darab – 16,1%) és Pompeiire (7 darab – 4,5%), ahol szintén gyakran jelennek meg. Előbbi esetében elsősorban az érmek, illetve szobrászati alkotások, míg utóbbinál a freskók és bronzok adják a tárgyak javát.³¹⁸ Italia egyéb részei (5 darab – 3,2%) közül Ostia magaslik ki 3 perszonifikációval. A leletek Romára való koncentrációja az érmek kivételével is jól magyarázható. A birodalmi főváros egyrészt sok szállal kötődött Africához, másrészt pedig ez volt az egész világ kicsinyített mása. Más szavakkal élve ez volt az a hely, ahol a birodalom nagyságát leginkább lehetett és kellett hirdetni, amire a provinciák megszemélyesítése ideális módszer volt. Mind Africa, mind Roma a késő köztársaság kortól a késő római időkig mutatnak fel leleteket, tehát a két terület számban és időben is egyezést mutat.

Fontos terület még Aegyptosz, ahonnan 12 lelet (7,7%) került elő, elsősorban bronzfejek formájában. Az Illyricumban talált 4 bronz applikáció és 1 gemma a lelőhellyel rendelkező tárgyak 3,2%-át teszik ki. Pannonia és Kis-Ázsia 3-3 lelete (1,9-1,9%) között ráadásul 1-1 IV. századi darab is feltűnik távol Italiától vagy Africától. 2-2 tárgy ismert Siciliáról³¹⁹ és Germaniából (1,2%-1,2%). 1-1 lelettel reprezentálja magát Hispania, Gallia és Thracia (0,6%-0,6%).

A leletek eloszlása alapján jól kirajzolódik egy nagyon erős helyi, afrikai jelleg, ami egészen a késő római időkig megmarad. Másrészt Italia, különösen Roma területén talált sok megszemélyesítés a szoros történelmi és gazdasági kapcsolatokkal magyarázható. Ezek mellett az Aegyptosból származó ábrázolások jelentősek, különösen annak fényében, hogy ezt a területet nem ábrázolták *exuviae elephantissal*. Sokkal kisebb mértékben, de Africa perszonifikációja eljutott a birodalom távoli szegleteibe Hispaniától, Gallián, Germanián, Pannonián és Illyricumon át egészen Szíriáig.

Germania és Pannonia esetében érdekes megfigyelni, hogy a leletek minden valószínűség szerint a katonasághoz köthetők: a xanteni *legió*tábor területén talált két gemma, valamint a Carnuntumból és Brigetióból előkerült bronzok. A csapatok, illetve a hozzájuk

³¹⁷ Észak-Afrika alatt az Egyiptomon kívüli területeket kell érteni.

³¹⁸ Roma esetében az itt kibocsátott érmeket is ide vettem típusonként számolva, az altípusokat mellőzve.

³¹⁹ A szicíliai leletek magyarázataként szolgálhat, hogy a sziget Africa és Italia között fekszik félúton. Salcedo 1996, 177.

kapcsolódó kíséret mozgásával jól megmagyarázható, hogy hogyan került a fekete kontinens megszemélyesítése a birodalom északi peremére.

VII.6. AFR-I

Africa első provinciaperszonifikációja Pompeius Magnus által Kr.e. 71-ben Romában kibocsátott *aureus*on (AFR-I) található. Egyedi módon az *exuviae elephantist* viselő fej mellett egy *sitella* és egy *lituus* jelenik meg, amit egy koszorú fog körbe.³²⁰ Utóbbiak az *imperator*i és *auguri* tisztségre utalnak, amellyel Pompeius már vezethetett sereget Román kívül is.³²¹ Pompeiusnak nem állt jogában saját képével pénzt veretni, ezért a Magnus körirattal indirekt módon belefoglalta magát az előlapba.³²² Ez ugyanis a 81-es Hiarbas és a marianisták feletti győzelemre utal, amely után a katonák *magnusszá* kiáltották ki őt. Az afrikai győzelem rendkívül fontos volt Pompeius karrierjében, ennek köszönhetően ugyanis *triumphus*t tarthatott anélkül, hogy tisztséget töltött volna be, vagy akár *senator* lett volna.³²³ A győzelmi kibocsátást támasztja alá az aranycímlet is. A koszorú szintén a katonai sikerekre utal. Nem véletlen tehát, hogy ez az első numizmatikai bizonyítéka Pompeius Nagy Sándorral való párhuzamba állításának.³²⁴ Az *imitatio Alexandrit* támasztja alá az *exuvia* formája is.³²⁵

Maga az *exuviae elephantist* viselő Africa pont Hiarbas érmén jelent csak meg korábban, azén, akinek legyőzése okot adott Pompeius kibocsátására.³²⁶ Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy ekkoriban a provinciaperszonifikációknak (HIS-1, illetve SIC-1 szintén Kr.e. 71-ből) már voltak előzményei, ami mindenképp megkönnyítette az átvételt. Ezek ráadásul mind a polgárháborús időszak eseményeire reflektáltak, ahogy Pompeius előlapja is.

Különös azonban, hogy az érmét Pompeius mégis 10 évvel afrikai, de közvetlenül a hispaniai győzelmei után verette. M. H. Crawford ezt azzal magyarázza, hogy pont az Africában folytatott hadjárat gyors és fényes győzelmeire szeretne emlékezni, és nem az

³²⁰ II. Juba Kr.u. 7-9 között vert bronz pénzein Africa feje szintén koszorú közepén jelenik meg. A veretek feltehetően a *gaetuli* és *musulami* felett Kr.u. 6-ban aratott győzelmére utal, ami után megkapta az *ornamenta triumphalia*t, amelynek része volt a babérkoszorú is. Domes 2007, 95-96, Mz. 32; CNNM 133-134; Salcedo 1996, nr. 11f.

³²¹ Ennek feltétele a városban elvégzett *auspicia* volt. Hollstein 1993, 121-122.

³²² Domes 2007, 88-90.

³²³ Hollstein 1993, 122-123; Christ 2002, 112-113.

³²⁴ Michel 1967, 39-40.

³²⁵ Domes 2007, 89-90; Michel 1967, 44.

³²⁶ Salcedo 1996, 133.

Ibériai-félszigeten Sertoriusszal folytatott elhúzódo csatározásokra.³²⁷ Utóbbi események emlékei még valószínűleg sokkal élénkebben és fájóbban éltek az emberek emlékezetében.

VII.7. II. csoport

A legtöbb ábrázolás a II. csoportba sorolható, ahol Africa pusztán *exuviae elephantist* visel. A 85 esetben (AFR-II/1-85) így megjelenő provinciaperszonifikáció, amely a késő köztársaság kortól a tetrarchiáig követhető nyomon, a freskó kivételével az összes tárgytypuson megjelenik.

A II. csoport ábrázolásai között az egymáshoz való nagy hasonlóság alapján két alcsoport különíthető el. Az egyikhez 16 kisméretű bronzfej (AFR-II/46-60, 67) tartozik. A második egy 6 applikációból (AFR-II/61-66) álló csoport, amelyek színházi maszkok kombinációja az *exuviae elephantissal*.

Africa II. csoportba tartozó ábrázolásának legkorábbi megjelenése L. Cestius és C. Norbanus *praetores* Kr.e. 42-ben vert *aureus*án látható (AFR-II/1). Itt a perszonifikációnak már nem pusztán a feje, hanem büsztje jelenik meg, ami ettől kezdve általánossá válik az érmeiken. A *sella curilist* ábrázoló hátoldal a halott Caesarhoz köthető.³²⁸ A kibocsátás oka feltehetően Octavianus 44-es Romába érkezése volt, amitől a *senatus* veszélyeztetve érezte saját hatalmát.³²⁹ Védelme érdekében ezért két *legiót* visszarendelt Africából, ám ezek Caesar veteránjaiból álltak, akik 43-ban inkább Octavianus oldalára álltak át. Utóbbi feltehetően azért nem saját nevével verette a vér nélküli győzelmét hirdető pénzeket, mivel a *legiók* hivatalosan L. Cestius és C. Norbanus *pretores* irányítása alatt álltak. Octavianus ezért inkább óvatosságból magát csak közvetve jelenítette meg. Az *aureus* címlet is a veretek különleges voltát támasztja alá, míg a fegyverek hiánya a békés győzelmet.³³⁰

Africa utolsó büsztábrázolása pénzen (AFR-II/2) Clodius Macer nevéhez kötődik. A Kr.u. 68-ban Africában veretett *denarius*on a provincia perszonifikációja látható. A kibocsátás legitimációs célokat szolgált, hiszen Clodius *legatus Augusti pro praetore*ként Nero ellenében kiáltotta ki magát császárrá. Később nem ismerte el Galbát, akinek parancsára

³²⁷ RRC 413. o. Pompeius csupán 40 nap alatt rendezte az afrikai helyzetet. Christ 2002, 111-113.

³²⁸ Schäfer 1989, 117-122; Salcedo 1996, 170.

³²⁹ Domes 2007, 94.

³³⁰ Vessd össze Salcedo 1996, 170, aki szerint Cestius egyik ősenek állít emléket, aki Afrikában tüntette ki magát érdemeivel.

gyorsan kivégezték.³³¹ A büsztös ábrázolással az *usurpator* követi a helyi tradíciókat, II. Juba és Ptolemaios vereteit.³³² Africa perszonifikációjával nemcsak Nerótól határolódik el, hanem Galba veretivel is ellentétet képez, akinek Hispania (HIS-3-6) és Gallia (GAL-3-5) jelent meg érmein.

Africa II. csoportba tartozó perszonifikációja gyakran jelenik meg gemmákon (AFR-II/3-34), elsősorban a Kr.e. I. és Kr.u. I. században.³³³ A 32 darab pusztán fejeket és büsztöket ábrázoló ékkő jól párhuzamba állítható az érmeikkel.³³⁴ Fontos különbség az érmekekhez képest, hogy a perszonifikáció már a privát szférában örvend nagy népszerűségnek. Nyitva marad a kérdés, hogy ezek pusztán divattárgyak voltak-e, vagy esetleg vallásos, illetve bajelhárító tulajdonságokkal is bírtak-e.

Külön érdekesség az AFR-II/9-es gemma, amely nagy hasonlóságot mutat egy Bécsben őrzött Isist ábrázoló darabbal.³³⁵ A legnagyobb különbség a két ékkő között a nőalak fejdíszében mutatkozik, de különben nagyfokú az egyezés. Megfigyelhető tehát, hogy az egyre elterjedtebbé váló Africa perszonifikációjához a korábban jól ismert helyi istenség ikonográfiai elemeit ültetik át.

A 32 gemma közül mindössze egynek ismert a lelőhelye (AFR-II/29), amelyik a xanteni *legió*tábor területéről került elő. Ez egyből felveti a kérdést az ékkő funkciójára és birtokosára nézve.³³⁶ Legvalószínűbbnek természetesen egy katona tűnik, aki esetleg a távoli kontinensen járva, a gemmát emléktárgyként hozta magával.³³⁷ A *legio*, amely a Kr.e. I. században Xantenban állomásozott és Afrikát is megjárta, csak a *legio V Alaudae* és a *legio XVIII Libyca* volt.³³⁸

Időközben Africa II. csoportba tartozó perszonifikációja megjelenik a szobrászatban is. Caesareából ismert egy szobor vagy hermafej (AFR-II/36).³³⁹ Ismeretlen lelőhelyről került elő egy másik hermafej (AFR-II/35), amely szintén ebből a korai időszakból való. A caesareai színház közeléből került elő egy késő Claudius-kor/kora Nero-korból származó

³³¹ RIC I 193. o; Salcedo 1996, 144.

³³² Bővebben lásd AFR-III/6-8.

³³³ Domes 2007, 20.

³³⁴ Domes 2007, 20, 164. o. 1009. lábj.

³³⁵ Kunsthistorisches Museum Inv. IX. B 1282. Zwierlein-Diehl 1973, 204; Zwierlein-Diehl 2007, Abb. 295.

³³⁶ Domes 2007, 20.

³³⁷ I. Domes a gemmák nagy részét a katonákkal hozza összefüggésbe, habár ez az állítása leletkontextus híján nehezen bizonyítható. Domes 2007, 98.

³³⁸ Farnum 2005, 19, 24.

³³⁹ Salcedo 1996, nr. 102; Domes 2007, 21.

szobor- vagy hermafej (AFR-II/37). A jó minőségű darab idealizált arca klasszikus előképeket követ.³⁴⁰ A funkcióját tekintve, a felállítás helyéből fakadóan többféle elképzelés is napvilágot látott. A kultikus mellett ugyanis felmerült a pusztán díszítőfunkció is.³⁴¹ Előbbi mellett szól, hogy a színházban előkerültek a Múzsák és a császári család tiszteletét bizonyító tárgyak. Africa perszonifikációjának kivitelezése és amennyiben a színházban állt, úgy elhelyezése mindenképp nagy jelentőséggel bírt. Egy ennyire nyilvános és szem előtt lévő szobor valószínűleg az idegen látogatókra is nagy benyomást tett, míg a helyiekben erősítette a lokális öntudatot. Hasonlóan szépen kivitelezett szoborfej ismert Romából is a Kr.u. I. sz. 3. negyedéből (AFR-II/38). A darabot B. Cavaceppi a XVIII. században több helyen is kiegészítette, illetve hozzátoldotta a kalászkoszorút és a ruházatot.³⁴² A szoborfej jelzi, hogy ebben az időszakban már Romában is igény volt Africa jó minőségű megjelenítésére, bármilyen célból merült is fel az.

Africa márványportréi nagyobb számban az Kr.u. I. század végén és a Kr.u. II. században tűnnek fel (AFR-II/39-44), elsősorban Roma, illetve Italia más részein. Sajnálatos módon, leletkörülmények híján kevés információ nyerhető ki belőlük. Más a helyzet a Lambaesisben talált fejnél (AFR-II/40), amely egy 3 cellás templomból került elő, a *legiótábor* és a Capitolium között húzódó út mentén. Mellette volt egy másik szentély is, amelyet valószínűleg Isisnek emeltek.³⁴³ M. Le Glay ebből azt a következtetést vonta le, hogy az, ahol a fejet megtalálták, Africának emelt templom volt.³⁴⁴ A közösségi térben felállított szobor még nem bizonyítja a provincia kultikus imádatát.³⁴⁵ A caesareaei színháznál talált fejnél (AFR-II/37) is csak annyi bizonyos, hogy egy központi helyen volt felállítva, de tiszteletére más nem utal.

Africa büsztje az I. században kerámiában is megjelenik Campaniában (AFR-II/45), ami tükrözi az ábrázolás könnyebben hozzáférhető, olcsóbb anyagból új területeken is felbukkanását. A III. században Thamugadiból került elő a provincia terrakotta mellképe (AFR-II/46). A II. századtól bronz Africa mellképek is ismertek (AFR-II/47-49) a mai Algériából és Egyiptomból. A thibilisi lelet (AFR-II/48) érdekessége, hogy virágkehelyből nő ki és a talapzata is fennmaradt. A virágkelyhet H. Jucker a *cornucopia* vagy a gyümölcskosár

³⁴⁰ Fittschen 1979, 238; Domes 2007, 54; Landwehr 1993, 17.

³⁴¹ Landwehr 1993, 18; Le Glay 1966, 1234; Salcedo 1996, 95; Picard 1975, 395.

³⁴² Az *exuviae elephantis* azonban már az eredeti állapotban is megvolt, de megtalálásakor töredékes állapotban. Grassinger 1994, 66.

³⁴³ Le Glay 1966, 1236; Salcedo 1996, 175; Domes 2007, 111.

³⁴⁴ Le Glay 1964, 374-375.

³⁴⁵ Az elmélet részletesebb cáfolatát lásd AFR-XIII/2.

analógiája alapján a bőség szimbólumának tartja.³⁴⁶ F. Salcedo a tárgyban vallási utalást lát Astarté, Tanit-Caelestis istennőkre.³⁴⁷ A számos virágkehelyből kinövő büsztábrázolás alapján azonban egyik elmélet sem támasztható alá, mivel általában ez pusztán egy hozzáadott dekorációs elem.

Africa megszemélyesítései applikációként is szolgáltak (AFR-II/50-72). A legkorábbi, Pompeiiből származó leletnél (AFR-II/50) a provincia büsztje mögött egy 32 cm átmérőjű tárcsa található, amellyel feltehetően egy ládára erősítették.³⁴⁸ Africa II. csoportba tartozó applikációi között kirajzolódik egy 15 bronzfejből álló csoport (AFR-51-65), amelyek nagy hasonlóságot mutatnak egymással. A 15 applikáció és 1 attache nem csak kialakításukat, de méretüket tekintve is egységesnek mutatkoznak átlagosan 5-6 cm nagyságukkal. Az AFR-II/65-öt kivéve a csoport különlegessége, hogy az *exuviae elephantis* az áll alatt is folytatódik egy visszahajló nyúlvány formájában, az elefánt alsó ajkát utánozva.³⁴⁹ Az applikációk elhelyezését egyértelműen nem lehet meghatározni, feltehetően használati tárgyat vagy bútort díszítettek.³⁵⁰ A csoport jellegzetességeit mutatja még az AFR-II/73-as attache is, amely egy *oinokhoét* díszít.

Ásatásból pusztán egy fej került elő, Ephesosból (AFR-II/56), míg 9 darab feltehetően Egyiptomból származik. A nagy arány miatt felmerül a helyi, egyiptomi gyártás lehetősége. Ezt támasztja alá az is, hogy a terület ikonográfiájában az *exuviae elephantis* nem újkeletű. A Ptolemaida pénzverésben többször is előfordult, mint azt fentebb láttuk, ám akkor nem a terület megszemélyesítéseként. Felmerül tehát a kérdés, hogy a fejek vajon Egyiptomot, Alexandriát vagy esetleg Africát ábrázolják.³⁵¹ Az első ellen szól, hogy az sosem jelenik meg ilyen fejfedővel, míg a város veretei Nerótól kezdődően más *exuvia* formával rendelkeznek, amely csak az Antoninus-korban változik meg.³⁵² A leletkontextusok hiánya megnehezíti a darabok datálását.

A fenti csoporthoz kapcsolódik 6 bronz (AFR-II/66-71) applikáció, amelyeken az *exuviae elephantis* női színházi maszkokat díszít. Közülük 5 (AFR-II/66-70) tartozik

³⁴⁶ Jucker 1961, 160; Domes 2007, 64.

³⁴⁷ Salcedo 1996, nr. 97.

³⁴⁸ Barr-Sharrar 1987, 108-109.

³⁴⁹ Domes 2007, 34-35; Sauer 1964, 152.

³⁵⁰ Sauer 1964, 153-155, 160. A londoni darab (AFR-II/55) hátoldalán függőleges pecekkel és felerősítésre szolgáló lyukkal, amellyel feltehetően valamilyen fához erősítették. Domes 2007, 35.

³⁵¹ Edgar 1904, nr. 27843-27844, 32372; LIMC Alexandria 66-72; Gutekunst 1992, 540.

³⁵² Domes 2007, 35.

szorosan össze, amelyeknél a széles hajkorona patkószerűen fogja körbe a duzzadt arcot. A tincsek vízszintes rovátkával vannak jelölve, a homlok feletti rész pedig 3 függőleges tagból áll. A hajra oldalról illeszkednek a nagyméretű lapos fülek, felül pedig a kisméretű agyarak és az ormány. A méretben is megegyező darabok (4-5 cm) közül 4 származik a horvátországi Nin temetőjéből³⁵³, míg az ötödik Baelo Claudia temetőkörzetéből.

Az utolsó, Brigetióból származó szórványlelet (AFR-II/71) több szempontból is kilóg a sorból.³⁵⁴ Ez az applikáció ugyanis egy mécses visszahajló fogójának végét díszítette, ahogy arra a sok párhuzam alapján következtetni lehet.³⁵⁵ A homorú hátoldallal rendelkező, csukott szájú fej két oldalról 3-3 hosszú „dugóhúzó” alakú tincs keretezi, amely a homlok fölött is folytatódik, igaz rövidebb formában. Az Africa perszonifikációk közt egyedi az állból kinövő 7-ágú stilizált palmetta, ahogy a fordított *exuviae elephantis* is. A fordított elefántfej ormánya a mécses fogójába torkollik, ami valószínűleg megmagyarázza az egyedi elrendezést. Az állat kialakítása egyébként jól összevethető a mécseseken ritkán előforduló elefántfejekkel, valamint a színházi maszkok felkunkorodó *mitrájával* (39. kép).³⁵⁶ A brigetiói darab tehát két, egyenként a mécseseknél létező, ám különálló elem rendhagyó összeolvastásából jött létre.

39. kép: Maszkos mécses

Az *exuviát* leszámítva az applikáció jól beleillik az I-II. században gyakori Loeschke XXb típusú bronz mécseseken megjelenő színházi maszkok sorába.³⁵⁷ Közös tulajdonságuk a fiatal arc, amelyet „dugóhúzó” tincsek kereteznek, felettük úgynevezett *mitra* és az állon palmetta. Az ilyen típusú mécsesek, a mai Görögország, Ki-Ázsia, Dél-Itália és Szicília kivételével, az egész birodalomból kerültek elő, ami a maszkok valamilyen többletjelentésére utal.³⁵⁸ A Loeschke XX típusú lámpák Pannoniában is jellemzőek, különösen Superiorban, ahol gyakoriak a színházi maszkok agyagutánzatai.

³⁵³ Annak ellenére, hogy szórványleletekről van szó, J. Medini 2 applikáción megfigyelhető égésnyomok alapján, hamvasztásos sír mellékleteinek gondolja. Továbbá ezt támasztja alá, hogy a nini bronz- és kerámialeletek túlnyomó többsége a temetőből származik. Medini 1968 168.

³⁵⁴ A darab létezésére Dr. Bartus D. hívta fel a figyelmem, amiért hálás vagyok neki.

³⁵⁵ Sedlmayer 2001, 304-307; Green 2012, 23-25.

³⁵⁶ Például Louvre Inv. 4776. A *mitra* szinte kizárólag a maszkos mécseseken jelenik meg. Green 2012, 34.

³⁵⁷ Green 2012, 23-25. Ugyanez a mécséstípus más esetekben gyakran állatfejben végződik. Sedlmayer 2001, 301-303.

³⁵⁸ Green 2012, 28, 37-38; Sedlmayer 2001, 308.

A maszkos mécsesek datálása a leletkörülmények ismeretének híján problematikus, ráadásul egyes esetekben kimutatható, hogy a darabok hosszú ideig voltak használatban.³⁵⁹ A brigetiói lelet stilisztikai alapon (haj, oldalt kihajló *mitra*, sematizált, rosszul kivitelezett palmetta) feltehetőleg a II. századra tehető. Előállításának helye kérdéses, jóllehet nem elképzelhetetlen a helyi gyártás sem. Ezt támaszthatná alá a Dunavidékről nagy mennyiségben előkerült hasonló mécsesek, illetve a brigetiói bronzművesség létezése is. Tovább erősítené a feltételezést a félreértett *exuviae elephantis* is, hiszen nem valószínű, hogy a mécseskészítő valaha is látott élő elefántot.

J. R. Green a mécseseken javarészt férfi (Dionysos), és csak kisebb mértékben női maszkokat határozott meg.³⁶⁰ Az *exuviae elephantis* esetében, a nagyszámú párhuzamok alapján kizárólag női arcról lehet szó. A maszkok pontos azonosítása egyébként is problematikus, mivel sokszor nem egy szereplő megjelenítése a cél, hanem pusztán a színházra való utalás.³⁶¹ A részletek kidolgozása így gyakran elmarad, és sokszor jellegtelen arccá egyszerűsödik. Mindez arra utal, hogy a megjelenítések nem egy konkrét színházi darabhoz, hanem általában a dionysikus körhöz kapcsolódnak. A magyarázatot továbbá az is alátámasztja, hogy egy sírban akár komédia, tragédia és *mimus* maszkok is keveredhetnek.³⁶²

Felmerül a kérdés, hogy hogyan és miért kapcsolódik az *exuviae elephantis* a színházi maszkhoz. Ennek megválaszolásában az 5 szepulkrális kontextusból származó darab segíthet. Színházi maszkok sírba tételére már a Kr.e. V. századtól kezdve van példa.³⁶³ Feltehetően már a kezdetek óta a Dionysos által jelképezett túlvilági boldogság szimbólumai, mintsem színházi rajongók kegytárgyai voltak. Ekkortól ugyanis már megfogható a dionysikus misztériumok gyakorlása, ami egészen a késő antik időkig nyomon követhető.³⁶⁴ Dionysost, mivel maga is meghalt és feltámadt, a halál legyőzőjeként is tisztelték, ami a misztériumvallásaiban fontos szerepet játszott.³⁶⁵ Az álarc által szimbolizált dionysikus-idilli jelenetekben a szabad és gondtalan túlvilági lét iránti vágy tükröződik. Az elmaszkírozással a személy átváltozik, kivetkőzik saját magából. Ez a szepulkrális környezetben is különösen jól helytáll, hiszen ott a halott átkerül az evilágból a túlvilágba.³⁶⁶

³⁵⁹ Green 2012, 30-32; Sedlmayer 2001, 307-308.

³⁶⁰ Például nr. 77, 80, 86, 88. Green 2012, 25, 32.

³⁶¹ Green 2012, 28, 38.

³⁶² Mrogenda 1996, 139-140.

³⁶³ Eleinte természetesen görög, majd hellenizált területeken. Mrogenda 1996, 139-140.

³⁶⁴ Ezek sok szempontból szorosan kapcsolódtak Démétér és Persephoné köréhez. DNP Dionysos 656; Schwarzmaier 2011, 206-210.

³⁶⁵ DNP Dionysos 656, 660; Scullard 1974, 254-255; Cain 1988, 188-189.

³⁶⁶ Mrogenda 1996 139-141.

A temetőkből előkerült színházi maszkok legjobb párhuzama a Lipari-szigeteken található (40. kép). Itt sírokból és személgödrökből is kerültek elő terrakotta álarcok és színésszobrocskák.³⁶⁷ Ezek a Contrada Diana-i Kr.e. IV. századi és III. század eleji sírok 10-12%-ánál figyelhető meg, eleinte csak férfiak és gyermekek mellett. Nagyobb számban helyeztek el edénykészletet, étel-italmellékletet és mécsest. Előbbiek a sírnál végzett libációs és ételáldozatok bemutatásának kellékei voltak. Az élőknek ugyanis kötelességük volt az elhunyt igényeinek kielégítéséről gondoskodni. Ehhez tartoztak a színházi maszkok és darabok szereplőinek másai is, amelyekkel egy *symposion*t vagy egy arra szolgáló helyiséget lehetett a sírnál megidézni. Álarcok elhelyezésére a házakban folytatott rituális italozáson is számos példa van, falra függesztve vagy egyéb módon. Ráadásul minden tárgy, amelyet isteni tiszteletben részesítettek, vagy kultikus rítus elvégzésére használtak, az isten székhelyeként szolgálhatott. Hatékonyasága pusztán a neki tulajdonított erőttől függött. A maszkok és színészek, valamint a bemutatott áldozatok révén a sírhely ideiglenes szentéllyé, kultushellyé változott. A szokásban az örök *symposion*on való részvétel ígérete tükröződik, amely mind az élőkre, mind az elhunyra vonatkozott. Hasonló szerepet tölthettek be a dionysikus jelenetekkel díszített dél-italiai sírvázák és sztélék is.

40. kép: Színházi maszk
a Lipari-szigetéről

Lipariban nem mutatható ki, hogy a maszkok által jelképezett szereplőknek különösebb jelentősége lett volna. Megfigyelhető volt azonban, hogy többnyire fiatal alakok mását helyezték a sírba, ami ellentétet képez az öregséggel és a halállal szemben.

A fentiekhez kapcsolódóan Africa mint a bőség és gazdagság jelképe jelenik meg a halál utáni paradicsomi ígéretével. Ez a felvetés magyarázatul szolgál a szepulkrális leletkontextus, a színházi maszkok, valamint Africa perszonifikációnak egyaránt. Az álarcok misztériumokkal való kapcsolatát támasztja alá az Attist ábrázoló mécsesapplikáció, hiszen ő fontos szerepet töltött be Déméter kultuszában.³⁶⁸ Dionysos mellett a vele sok átfedést mutató

³⁶⁷ A síroknál gondosan a szarkofágokon és urnákon kívül helyezték el ezeket. Schwarzmaier 2011, 201-217.

³⁶⁸ Green 2012, nr. 85.

Liber Pater is elképzelhető, aki Africában és Pannoniában, Dalmatiában és Daciában örvendett nagy tiszteletnek.³⁶⁹

Bár tény, hogy a brigetiói töredék leletkörülményei ismeretlenek, nem kizárt a temetőből való előkerülés sem. A mécses ugyanis szolgálhatott a sírnál napfelkelte előtt végzett rituálék kellékeként, de akár segíthetett az elhunynak utat találni a túlvilágon.³⁷⁰

Dionysos és az elefánt még egyéb módon is kapcsolódik egymáshoz. A monda szerint ugyanis ő volt az első, aki híres indiai kalandozásainak végén elefánton ülve vonult *triumphuson*.³⁷¹ Ezt jelenítette meg egy II. Ptolemaios *pompájában* vonuló kocsi, amelyet további elefántok által vontatott fogatok is követtek, az egyikben Nagy Sándor képmásával.³⁷² Később a rómaiak is átvették ezt a szokást, ami hamar a császárok kiváltsága lett. Ez a magyarázat azonban kevésbé valószínű, mivel nem ismert Dionysos ábrázolása *exuviae elephantisszal*.

A fentiek mellett azonban elképzelhető egy általánosabb szerencsehozó, apotropaikus vagy dekoratív funkció is.³⁷³ A színházi maszkok ugyanis a hellénisztikus időktől fogva kedvelt díszítőmotívumok voltak mozaikokon, freskókon vagy hétköznapi használati tárgyakon.³⁷⁴ Szerepük az élet vidám oldalára való emlékeztetés, és a színházra mint fontos társadalmi érintkezési pontra való utalás lehetett.

Africa és a színház, illetve a dionysikus kör kapcsolatára más bizonyítékok is vannak. Fentebb már szó esett a caesareai színházban talált Africa fejről (AFR-II/37), ahol a Múzsák tisztelete is helyet kapott.³⁷⁵ Itt kell megemlíteni a 3 gemmát is (AFR-VI/1-3), ahol egy szilén és egy *exuviae elephantist* viselő női fej kettősmaszkja látható. Míg az AFR-II/37-nél elképzelhető pusztán a helyi identitás erősítésének az igénye, addig a többi személyes használati tárgy esetében sokkal plauzibilisebb a Dionysossal/Liber Paterrel való kapcsolat.³⁷⁶ Egy II. század közepére keltezhető lüleburgazi *tumulusban* talált Africa büsztje egy láda zárszerkezetet díszített, alatta két négerfejjel (AFR-II/77). A tárgyat további, a

³⁶⁹ Wissowa 1971, 303; Domes 2007, 99.

³⁷⁰ A mécses Démétér és Persephoné kultuszában is fontos szerepet töltött be. Schwarzmaier 2011, 214.

³⁷¹ Diod. 4, 3, 1; 3, 65, 7. Az elefántokat az ókorban istenfélő állatoknak gondolták, akik a Napot és Holdat imádták. Kerényi I. véleménye szerint Dionysos indiai hódítása csak „Nagy Sándor hadjáratának késői, költött előképe”. Kerényi 1997, 148.

³⁷² Athen. 5, 200-202. Lásd még Scullard 1974, 124-125, 254-259.

³⁷³ H-U. Cain a maszkos reliefeknél kimutatta, hogy az álarcok egy dionysikus szakrális-idilli jelenetek lerövidített változatai. Cain 1988, 182-190; Domes 2007, 99.

³⁷⁴ Green 2012, 28-29.

³⁷⁵ Green 2012, 35.

³⁷⁶ Cain 1988, 188-189. Liber Pater afrikai tiszteletéhez lásd Bruhl 1953, 223-238.

dionysikus körre utaló, borostyánnal és szőlővel ellátott maszkok és bűsztök ékesítették.³⁷⁷ Kérdéses azonban, hogy a ládát speciális tartalmi többlettel helyezték a sírba, vagy egyszerűen a halott egzotikusan díszített használati tárgyáról van szó. Érdekes ugyanakkor Africa és a négerek kombinációja, holott általában jól elkülönültek egymástól a római művészetben. Jól látszik tehát, hogy a színház és a perszonifikáció viszonya nem korlátozódott egy anyagcsoportra vagy elterjedési területre, hanem jóval általánosabb és elterjedtebb volt.

Africa megszemélyesítései bronz attache-okként is előfordulnak (AFR-II/73-75) a II. századtól kezdődően. Egyedi a Thanaramusa Castrából előkerült bűszt (AFR-II/75) is, ahol a szegycsonton egy kerek mélyedés található, amely talán egy medalliont tartott.³⁷⁸ A hátulja lapos, így biztosan valamilyen tárgyra erősítették, de pontosabban sajnos nem tudni.³⁷⁹ Hasonló problémákba ütközünk az AFR-II/74 attache esetében is, ahol a 2 elefántfülön összesen 3 felerősítésre szolgáló lyuk található. Érdekes továbbá a vállon lévő 2 kisebb bemélyedés is, amely feltehetőleg fibulák számára szolgált. Pompeiiből ismert továbbá egy súlyként szolgáló Africa bűszt (AFR-II/76), amelyhez a teljes mérleg is fennmaradt. Hasonlóan érdekes Africa II. csoportba tartozó perszonifikációjának legkésőbbi megjelenése egy tetrarchia korabeli bronz edényfedő díszeként (AFR-II/78). Az említett tárgyak is jól mutatják mennyire közkedvelt volt tartomány perszonifikációjának különböző célokra történő alkalmazása. Sikerét elsősorban dekoratív ábrázolásmódjának és egzotikusságának köszönhetette, nem feltétlenül a tulajdonosok afrikai kötődésének.

Nagyon érdekes képet festenek az Africa perszonifikációjával díszített mozaikok. Ostiában egy fekete-fehér padlómozaikon (AFR-II/79) látható, amely a Claudius-korban épült *thermaét* díszítette. Africa feje mellett feltűnik Hispania (HIS-3), Aegyptosz (AEG-1) perszonifikációja, valamint a Siciliát szimbolizáló *triskeles* is. A kompozíció kiegészül a négy fő szél megszemélyesítésével is, ami így Ostia kikötője kibővítésének állít emléket.³⁸⁰ A mozaik összességében a Roma gabonaellátását biztosító négy provinciát jeleníti meg a 4 fő széliránnyal. Jelen esetben tehát Africa termékenysége játszik főszerepet anélkül, hogy külön attribútumot rendeltek volna hozzá.

³⁷⁷ Mansel 1941, 144-147.

³⁷⁸ Waille 1891, 380; LIMC Africa 22; Salcedo 1996, nr. 84 (oroszlán medaillon); Domes 2007, To. 28.

³⁷⁹ V. Waille kardhüvelyre, páncélra vagy kis oltárra gondolt. Waille 1891, 380.

³⁸⁰ Ostrowski 1990, 53. Africa esetében ez a délnyugati szél. Spranger 1955, 77.

A II. század 2. felében Africa további mozaikokon is megjelent két esetben Thysdrusban (AFR-II/81-82), Tunéziában, és egyszer Castello Ursinóban (AFR-II/80), Szicíliában. Utóbbi lelet felveti a kérdést, hogy hogyan és miért kerül Africa megszemélyesítése egy itáliai kisvárosba.³⁸¹ Sajnálatos módon az ostiai darabbal ellentétben itt nem ismertek a leletkörülmények, így konkrét válaszok nélkül maradunk. Szerencsésebb a két thysdrusi mozaik esete, amelyek épsége nagyban hozzájárul értelmezésükhöz. Mindkettőre ugyanabból a jelentős méretekkal rendelkező és fényűzően kialakított házban bukkantak rá, amely rendelkezett egy nyilvános résszel, ahol a fogadásokra egy óriási *oescus-triclinium* szolgált.³⁸² Az egyik mozaikon (AFR-II/82) a középén elhelyezkedő Africát a négy sarokban a négy évszak megszemélyesítései határolják. Utóbbi az örök körforgás, megújulás-elmúlás szimbólumaiként a termékenységet és bőséget hangsúlyozza, amiben a provincia kiemelkedő volt.³⁸³ A másik thysdrusi mozaik (AFR-II/81) már sokkal komplexebb képet mutat, mivel ott a középén ülő Roma alakját összesen 6 provinciaperszonifikáció veszi körbe. A jelenet tehát egyértelműen a városállamból világhódító birodalommá vált közösség tartományok feletti hegemoniájának a megtestesítése.³⁸⁴ Hasonló jelenet a boscorealei csészén (AFR-II/84) látható, ahol azonban az Augustus általi legyőzés, a tőle való függés sokkal közvetlenebbül fejeződik ki.

Africa megszemélyesítése a II. csoportban csupán egy reliefen fordul elő. A Palazzo Senatorio oldalába falazott domborművön (AFR-II/83) rendhagyó a tartomány amazonszerű ruházata, amely fél mellét szabadon hagyja. Hasonlóan az AFR-IV/7-es freskón valamint Hadrianus és Antoninus Pius érmein (AFR-IX/1-2, AFR-V/3) látható. Érdekes módon ez Mauretania jellegzetes ábrázolásmódja (MAV-1-3), de csak a II. századi pénzeken. A római reliefet már korábban is összefüggésbe hozták Hadrianusszal és Antoninus Piusszal, pontosabban a Hadrianeummal.³⁸⁵ Cl. Franzoni és A. Tempesta azonban meggyőzően érvelt amellett, hogy a relief nem képezhette az isteni Hadrianus templomának díszét.³⁸⁶

Africa egyik legérdekesebb ábrázolása a boscorealei Augustus-csészén található (AFR-II/84), ahol a perszonifikáció egy komplex római propagandisztikus kompozíció

³⁸¹ Az afrikai mozaikkészítő műhelyek szicíliai hatásához lásd Wilson 1982, 424-428.

³⁸² Slim 1999, 181. Részletesebben lásd külön fejezetben.

³⁸³ A négy évszakot egymástól négy madár választja el, amelyek az évszakok jellegzetes terményeit csipegetik. Slim 1995, 18, 22; Slim 1999, 182.

³⁸⁴ Slim 1999, 182-183, 189; Slim 1995, 24-25, 34-35.

³⁸⁵ Matz-Duhn III 3624.

³⁸⁶ Franzoni-Tempesta 1992, 24. Lásd még Sapelli 1999, 76.

elemét képezi. A híres *skyphoson* Mars jobb oldalról 7 nőalakot vezet a trónoló császár felé.³⁸⁷ Az első a fején lévő *exuviae elephantis* alapján Africaként azonosítható. A kompozíció értelmezésében ez kiemelt jelentőséggel bír, mivel csak a különleges fejdísz révén vált nyilvánvalóvá, hogy a többi 6 nőalak is 1-1 tartomány megszemélyesítése. Augustus másik oldalán Victoriolát vivő Venus, Amor, *Genius populi Romani* és Roma alakja található.³⁸⁸ A császár ebben a komplex képben mint a földkerekség ura jelenik meg, amit nagyobb mérete, illetve a kezében tartott *globus* is megerősít. Az isteni és allegorikus szférával a császár másik oldala képez ellentétet, ahol Augustus mint az emberek fölött uralkodó személy jelenik meg. A *skyphos* tehát az Augustus előtti égi és emberi behódolás megtestesülése.

Elgondolkodtató a Marsot követő Africa képe a csészen. Augustus idejében ugyanis nem beszélhetünk római hódításról.³⁸⁹ A szövetséges Mauretania kivételével egész Észak-Afrika római fennhatóság alatt állt. Kisebb összetűzések folyamatosan voltak a *gaetuli* és *garamantes* törzsekkel.³⁹⁰ Kr.u. 14-ben újabb, nagyobb zavargások törtek ki a Tacape és Amaedara közötti katonai út kiépítése miatt. A Tacfarinas vezette zavargások 17-re felkeléssé nőttek ki magukat, amikor a *musulamihoz* a *gaetuli* törzs is csatlakozott.³⁹¹ A rómaiakat támogató Ptolemaios a 24-es végső győzelem után megkapta az *ornamenta triumphaliát*.³⁹² Mauretania bekebelezése csak Kr.u. 40-42 között zajlott le, miután Caligula megölette a Romába látogató Ptolemaiost.³⁹³ Erre tehát nem utalhat a császár, hiába Kr.u. 30-60 közé keltezhető, de azon Augustus trónol. Felmerül tehát a kérdés, hogy miért Mars vezeti Africát egy sor provincia élén. Valószínűleg a csészen azon tartományok allegorikus behódolása jelenik meg, ahol Augustus maga is harcolt és biztosította Roma elsőbbségét.

Végül Africa büszkje (AFR-II/85) *exuviae elephantisszal* galliai mécseseket is díszít. A Falvius-Traianus-korra keltezhető darabok jól mutatják, hogy a provincia egzotikus ábrázolása a birodalom más pontjain is felkeltette az emberek érdeklődését.

³⁸⁷ A többi attribútum nélküli alak nem meggyőző azonosítási kísérletéhez lásd Kuttner 1995, 70-73.

³⁸⁸ Kuttner 1995, 13-17; Salcedo 1996, 93; Zanker 2009, 231-232.

³⁸⁹ A Kr.e. 33-25 közötti időszakban Mauretaniát nem szervezték provinciává, pusztán ideiglenesen római fennhatóság alá került. R.-Alföldi 1979, 69.

³⁹⁰ A *Gaetuli* felett Kr.e. 34, 33, 28, 21-ben, ill. a *Garamantes* felett Kr.e. 19-ben *triumphust* is tartottak. Előbbiek ellen újfent Kr.u. 3-6 között Cornelius Cossus vezetett hadjáratot. R.-Alföldi 1979, 70; Plin. *Nat. Hist.* 5, 5, 35.

³⁹¹ R.-Alföldi 1979, 73-74.

³⁹² Domes 2007, 96.

³⁹³ R.-Alföldi 1979, 73-74; Salcedo 1996, 66-67; Domes 2007, 4-5.

Összegzés

Africa II. csoportba tartozó megszemélyesítése nemcsak számszerűleg a legnagyobb, hanem a leghosszabb ideig, a késő köztársaságkortól a tetrarchiáig tartó is. Ezidő alatt az *exuviae elephantist* viselő nő hellénisztikus legitimációs eszközből egy provincia megszemélyesítésévé vált, és a hétköznapi tárgyak révén eljutott az egyszerű emberek intimszférájába is. Közben számos egyéb felhasználási módja is volt, közsobortól kezdve apotropaikus tárgyakon át különleges megjelenésének köszönhetően a divatcikkig. A leletek széleskörű földrajzi elterjedését tekintve 2 terület emelkedik ki: Italia és Afrika. Utóbbi a legtermészetesebb, mivel a területet megtestesítő alak „szülőföldjéről” van szó, noha összevetve a többi provinciaperszonifikációval, kedveltsége messze felülmúlja minden másét. Italia viszont a római hódítás révén az elsőszámú haszonélvezője volt a terület - elsősorban - gazdasági kiaknázásának.

VII.8. III. csoport

Africa III. típusú megszemélyesítései mellett gerely jelenik meg. A 3 különböző darab (AFR-III/1-3) mind büsztábrázolás, közülük 2 érmen és 1 gemmán található.³⁹⁴ Ennek köszönhetően időben is nagyon jól körülhatárolható csoportról van szó, a Kr.e. 42 - Kr.u. 68 közötti intervallumban figyelhetők meg. A pénzeknél fontos megjegyezni, hogy végig helyi afrikai veretekről van szó, eszerint tehát a terület militáns aspektusa lokális jellegű. Később Hadrianus és Antoninus Pius érmein tűnik fel az 1 vagy 2 lándzsa Mauretania (MAV-1-3), tehát egy másik afrikai provincia kezében.

Q. Cornuficius, a provincia *propraetora* helyben arany és ezüst pénzeket veretett, amelyek előlapján Africa látható mögötte két gerellyel (AFR-III/1). Caesar embere lévén, feltehetően a provincia pártállását hirdeti, amit katonailag is hajlandó volt alátámasztani. A gerely a *mauri* könnyűlovasság félelmetes fegyvere volt, amely korábban az *exuviae elephantist* viselő nőalak mögött I. Juba pénzein jelent meg.³⁹⁵ Strabón is említi gerelyt és a mauretaniai lovasság alacsony paripáit, amelyeket kengyel és nyereg nélkül ültek meg.³⁹⁶

³⁹⁴ Ide nem soroltam be azokat az ábrázolásokat, amelyeknél csak valószínűsíthető vagy elképzelhető egy lándzsa megléte, ám mára elveszett. Azokat inkább a másik attribútum alapján csoportosítottam.

³⁹⁵ Speidel 1993, 121-126. A két gerely Hispania perszonifikációinál (HIS-2, 4-5, 7) is megtalálható, ami a hasonló harcmóddal magyarázható. I. Juba és a későbbi gerelyes Africa érmekhez lásd a fejezet bevezetését.

³⁹⁶ Strab. 17, 3, 7.

Érdekes megfigyelni, hogy Q. Cornuficius a korábbi ellenfél előlapját fenntartások nélkül használta fel, igaz, helyi verdében készült érmén.

Ugyanez az ábrázolás Clodius Macer érmein is feltűnik (AFR-III/2), ami egyébként Africa büsztes ábrázolásainak is a végét jelenti a pénzekben. A lázadó *legatus Augusti pro praetore Africae* nagyon jól élt a helyi éremverési kultúrában gyökerező ikonográfiai tradíciókkal, hogy erősítse saját legitimációját, illetve a terület függetlenedési szándékait. Helyi verdében egy helyi militáns és lokálpatrióta képet használ. Ennek jelentőségét támasztja alá az is, hogy ezek lehettek Clodius Macer legkorábbi kibocsátásai. A Nero elleni 68-as tavaszi *usurpatiójának* alapját az egyetlen africai *legio*, a *III Augusta* jelentette.³⁹⁷ Emellé toboroztatott egy újat, a *legio I Macrianát* is. Mindkettő megkapta a *Liberatrix* melléknevet, amely azonban az előlapokon Africára vonatkoztatva jelenik meg. Az *usurpator* feltehetően tehát ilyen szerepet szánt a lázadó provinciának. Karthago feletti uralma, ahol jelentős flotta állomásozott, lehetővé tette számára, hogy markában tartsa a Roma felé irányuló gabonakereskedelmet is.³⁹⁸ Ennek ellenére nem veretett Africa perszonifikációs érmét kalással, mint ahogy arra korábban volt példa.³⁹⁹

Africa alakja mellett a *legiók* is fontos szerephez jutottak Clodius Macer éremverésében. A hadtesteket felmutató hátlapok előlapjain a tartomány, oroszlán⁴⁰⁰, Victoria és Libertas szerepel. Ezek mind a helyi identitásból és harciasságból fakadó győzelem által elért szabadságot hirdetik. A Neróval szembeni ellenállás és a köztársaság visszaállításának ideája jól tükröződik a régi típusú éremképek kiválasztásában, és a rajtuk mindig szereplő S C jelzésben is.

A 2 gerely ugyanekkor tűnik fel ismét Hispania perszonifikációinál (HIS-2-4, 6), ami jól mutatja a Galba és Clodius Macer közötti versengést.⁴⁰¹ Ráadásul mindkettő korábbi képeket használt fel ismét, jöllehet Africa jóval többször viselte ezt az attribútumot. Külön érdekesség, hogy Hispania a teljes alakos ábrázolás helyett büsztöket bocsátott ki először, és csak később tért vissza az egészalakos perszonifikációkhoz. A négy császár évét követően azonban mindkét provincia megszemélyesítésénél megszűnt az érmeken való büsztábrázolás.

³⁹⁷ RIC I² 188-191; Salcedo 1996, 144-145; Domes 2007 79-80.

³⁹⁸ Garnsey 1988, 224. Erre a későbbi kibocsátásaiban utal. RIC I² 190-191. o.

³⁹⁹ AFR-IV/1; CNM128-129, 131, 497; Domes 2007, Mz. 31d, 35; Salcedo 1996, nr. 11c-d, 14. RIC I 193. o.

⁴⁰⁰ Valószínűleg ez lehetett a *legio III Augusta* jelvénye. RIC I² 190. o.

⁴⁰¹ Domes 2007, 79-80.

A British Museumban található késő köztársaság kori/kora császárkori gemma (AFR-III/3) Africát ábrázolja, előtte gerellyel. Az ékkő minden valószínűség szerint az africai pénzeket másolta.

Összegzés

Africa III. csoportba tartozó ábrázolásai helyi ikonográfiai elemnek tekinthetők, amelyek korán, egy nagyjából 100 éves periódusban jelennek meg. A női büszt mellett megjelenő gerely egyértelműen a terület katonai potenciálját hangsúlyozza. Kialakulásában és elterjedésében nagy szerepet játszott a polgárháborús időszak, amely során ez az attribútum a helyi identitás része lett. Utoljára Clodius Macer építi a gerelyes Africa perszonifikációjára ikonográfiai propagandájának alapjait.

VII.9. IV. csoport

Africa IV. csoportba tartozó megszemélyesítések a gabonaellátásban betöltött fontos szerepére utalnak, amelyet többnyire kalász vagy ritkábban *modius* jelez. Természetesen minden ábrázolás az *exuviae elephantisszal* jelenik meg. A Kr.e. 47-46 és Kr.u. 270-280 közé tehető időszakban keletkezett 11 perszonifikáció közül csak 2 egészalakos (AFR-IV/7, 11). A kalász minden esetben Africa gabonabőségére utal, amely a tartomány egyik fő exportcikke volt. Emiatt nem tekinthetünk el a provinciának Roma *cura annonae*jában betöltött szerepétől sem.⁴⁰² A fő gabonatermő vidékek Észak-Numidiában és néhány mauretaniai kikötőváros körül voltak.⁴⁰³

A IV. csoport első darabja a M. Eppius és Q. Caecilius Metellus Pius Scipio által kibocsátott érme (AFR-IV/1). Utóbbi Pompeius veje és Kr.e. 48 óta az afrikai sereg vezetője volt, akinek ősei révén eleve szoros kötődése volt Afrikához.⁴⁰⁴ Az előlapon női fej látható *exuviae elephantisszal*, előtte kalász, alatta eke. Utóbbi két attribútum egyértelműen a gabonatermesztésre utal, habár az eke kapcsán az africai római *coloniák*, illetve azok megerősítése is felmerült.⁴⁰⁵ A városalapításra utaló ábrázolásoknál azonban nem csak egy eke látható, hanem általában egy *togát* viselő férfi szánt, de ez csak Augustus alatt jelenik

⁴⁰² Domes 2007, 57-58.

⁴⁰³ Le Bohec 2005, 141-142.

⁴⁰⁴ Ritter 1995, 67; García-Bellido 1989, 38-40.

⁴⁰⁵ Domes 2007 58-59, 92.

meg (41. kép).⁴⁰⁶ A korábbi éremképek, amelyeken ez az agráreszköz látható mind Ceresre, tehát a földművelés istennőjére utalnak.⁴⁰⁷ Alföldi András a Scipio éremverésében fellelhető nagyszámú africai motívumot a Jubától való függőséggel magyarázta.⁴⁰⁸ Ez megint nem teszi valószínűvé, hogy Scipio az Africában található római városokra utalt volna. A termékenység szimbolizálásának első feltűnése Africánál azért is érdekes, mivel Romát ekkor éhínség sújtotta.⁴⁰⁹

41. kép: Szántás jelenet (Augustus Kr.e. 30-29)

Érdekes módon ugyanezt a hátlapot 107-ben Traianus újraprverte. A régi éremképek újbóli kibocsátása Augustus óta élő hagyomány, amely során Caesar, illetve a korábbi császárok pénzeit másolták.⁴¹⁰ Traianus viszont egy kibocsátás keretén belül már nem csak császárkori, hanem köztársaságkori éremképeket is feléleszt. Célja feltehetően Roma történeti fejlődésének bemutatása: hogyan, milyen változások révén lett a világ urává. Olyan érmekeket választott ki, amelyek kibocsátói vagy az hátlapjai bírtak számára különleges jelentőséggel.⁴¹¹ Eppius és Scipio pénzei mellett feltűnnek Pompeiuséi, Caesaréi és Brutuséi is, amelyek a *principatus* egységét jelképezik a régi köztársaságkori *libertasszal* együtt. Mindezek mellett azonban érthető módon Traianus kihagyta Caligula, Nero, Otho, Vitellius és Domitianus vereteit.

Az AFR-IV/2-3 késő köztársaság kori, illetve korai császárkori gemma legjobb párhuzama II. Juba és Ptolemaios érmein található, amelyeken Africa mellett kalász jelenik meg.⁴¹²

Africa IV. csoportba tartozó ábrázolások között külön csoportot képeznek az *exuviae elephantis* alatt felbukkanó kalászkoszorús darabok. Ebbe 1 Mainzban őrzött bronz applikáció és 3 pompeii falfestmény (AFR-IV/4-7) tartozik. Ilyennel Africa ábrázolásainál

⁴⁰⁶ RIC 402. Városfal előtt *togában* ökörrrel szántó férfi Kr.e. 13-ban vert érmén. RIC 165. Kr.e. 40 vagy valamivel utána Octavianus veteránok letelepítésére utaló hátlapon az eke *vexillum*, *aquila* és *decempeda* mellett jelenik meg. RRC 525/2-4.

⁴⁰⁷ RRC 378 (ökörrrel szántó férfi a hátlapon, míg az előlapon Ceres), 449/2 (Ceres fáklyákat tart, előtte eke).

⁴⁰⁸ Alföldi 1959, 2-4. Az éremképek nagy része a *felix et invictum Scipionum nomen* mellett tesz tanúbizonyságot, amelyben a kibocsátójuk feltétel nélkül hitt. RRC 738. o.

⁴⁰⁹ Garnsey 1988, 203.

⁴¹⁰ RIC II 302-304.

⁴¹¹ Seelentag 2004, 415-417, 425.

⁴¹² CNNM128-129, 131, 497; Domes 2007, Mz. 31d, 35, Salcedo 1996, nr. 11c-d, 14.

más esetben nem találkozhatunk, de Démétérnél, Ceresnél és Tanitnál igen.⁴¹³ A késő római időkben Claudius viszont Africát pont kalászkoronával a fején írja le.⁴¹⁴ A feltehetően egyiptomi származású AFR-IV/4-es darab, a falfestményekkel ellentétben, kezében *cornucopiát* tart. A kompozíció így nem pusztán a gabona, hanem általánosan a terület bőségére utal.

A három pompeii freskó a közös attribútumokat leszámítva teljesen más kompozíciókban jelennek meg. Az AFR-IV/5 Africa büsztje Siciliáé (SIC-2) mellett foglal helyet, vállán ízel és íjjal. Előbbi teljesen egyedi a provincia mellett, míg íjjal csak a boscorealei tálon fordul elő. I. Domes ezeket Héraklés/Melqarttal kapcsolja össze, akit a numidiai és mauretaniai királydinasztiák ősatyjuknak tekintettek.⁴¹⁵ Az elmélet plauzibilitásából sokat veszít, ha figyelembe vesszük, hogy a szóban forgó tárgyak Pompeiiből származnak. Nem valószínű, hogy egy itáliai kisvárosban Africát a helyi uralkodók őseinek attribútumaival ruházták volna fel, míg ilyen ábrázolás Afrikából egyáltalán nem ismert. Rendkívül szokatlan azonban, hogy a két gerely, amely korábban Africa attribútuma volt, Siciliához kerül, akinél ez sosem fordult elő.⁴¹⁶ Az íj és a tegez viszont Dianát ábrázolva megjelenik Augustus érmein alatta a SICIL körirattal az éremszelvényben.⁴¹⁷ Az istennő segítette Octavianust a szicíliai Naulokhosnál aratott győzelméhez, amellyel nem csak a szigetet hanem egyben Africát is újra szorosan Romához kötötte, biztosítva a város gabonaellátását.⁴¹⁸ Elképzelhető talán, hogy a freskón az attribútumok egy része a freskón felcserélődött a két perszifikáció között. Sajnálatos módon a freskó elpusztult, így az eredeti interpretáció és rajz felülvizsgálatára nincs esély. A régi leírások alapján azonban Sicilia fejét is kalászkoszorú díszíti, amely terület szintén fontos szerepet játszott a gabonaellátásban. Joggal sejthető tehát, hogy a falfestmény megrendelője elsősorban a területek élelmezési és katonai jelentőségét akarta kiemelni.⁴¹⁹

Africa szintén büsztként tűnik fel az AFR-IV/6-os freskón, mellette kisméretű Mercurius látható kezében *marsupiummal* és *caduceusszal*. Az isten és a gabonára utaló Africa legkézenfekvőbb magyarázata a gabonakereskedelem lenne.⁴²⁰ Mercurius és a gabona

⁴¹³ Domes 2007 62. Az AFR-II/39 darabról D. Grassinger kimutatta, hogy az csak B. Cavaceppi újkori átfaragásából ered. Grassinger 1994, 66.

⁴¹⁴ Claud. *Gild.* 136.

⁴¹⁵ Domes 2007, 82.

⁴¹⁶ R. J. A. Wilson szénavillaként értelmezi. Wilson 2003, 730.

⁴¹⁷ RIC I 329, 337, 341. Ugyanez a hátlap létezik IMP XI SICIL körirattal is.

⁴¹⁸ Hölscher 1988, 386-387/215; Leppin 2005, 30.

⁴¹⁹ Salcedo 1996, nr. 125.

⁴²⁰ A *caduceus* gyakran tűnik fel karthágói istenek attribútumaként. García-Bellido 1989, 39, 43; Salcedo 1996, 162.

kapcsolata már Cumaéból és Siciliából importált élelem kapcsán is felmerült.⁴²¹ A freskó esetében is joggal feltételezhető tehát az afrikai gabona behozatalára való utalás. Ezen kívül Africa *caduceusszal* egy késő köztársaságkori/kora császárkori gemmán (AFR-XIII/2) található.

Egészalakos Africa tűnik fel az AFR-IV/7 freskón, amelyen baljával oszlopra támaszkodik, kezében *sceptrumot* tart, fején *exuviae elephantis* és kalászkoszorú. Egyik lábát egy másik *exuviae elephantisra* teszi, másik mellett oroszlán látható. Az ábrázolás általában véve nagyon szokatlan. Rendhagyó az elefántfej megkettőzése. Hasonló legfeljebb az AFR-XIII/4 darabon figyelhető meg, azonban ott nem maradt meg a szobor felsőbb része, így nem tudni, hogy a fején viselt-e *exuviaet*.

Érdekes ábrázolás található egy New Yorkban őrzött bronz *oinokhoé* fülén (AFR-IV/8), amelyen Africa haja kalászban és gránátalmában végződik. A darabon még méh, skorpió, Héraklés-csomó⁴²² és egy négerfej látható. Az attribútumok sokasága Africát mint egzotikumokban és terményekben gazdag vidéket mutatja.

A Museo Torloniában őrzött fejen (AFR-IV/9) Africa *exuviae elephantisán modius* helyezkedik el fedlappal. Ugyanehhez a leletcsoporthoz tartozik egy nagyon hasonló Serapis fej is, szintén *modiusszal* és fedlappal. O. Brendel a darabokat építészeti elemként szolgáló hermának véli, amelyek a római villáknak egyiptizáló hangulatot kölcsönöztek.⁴²³

A kalászok feltűnnek Hadrianus *restitutor* sorozatában is (AFR-XI) a térdeplő Africa és a császár között. J. M. C. Toynbee ebből és a császár két földtörvénye miatt a mezőgazdasági megújulásra következtet.⁴²⁴ Az *adventus* sorozat változatán (AFR-V/2.2) Africa szintén kalászokat tart a *patera* mellett, ami inkább a gabonaellátásban betöltött szerepére utal. A provincia tehát a mezőgazdasági reformok gyümölcsével köszönti a látogatóba érkező császárt.

Africa IV. csoportba tartozó megszemélyesítése az I. század folyamán még 2 esetben tűnik fel. Az első Sextus Caesonius Apollonius urnájának oromzatát díszítő reliefen (AFR-IV/10) látható, ahol a perszonifikáció büsztjét egy *cornucopia*, illetve kalász és mák fogja

⁴²¹ Kr.e. 495-ben Mercuriusnak emelt templomhoz a gabonapiac felügyelete és egy *collegium mercatorum* alapítása is kapcsolódott. RE Ceres 1973.

⁴²² Domes 2007, To. 34. vedd össze Salcedo 1996, nr. 89 (gyfk).

⁴²³ Brendel 1935, 245-246.

⁴²⁴ Toynbee 1934, 33-35.

közre. Az attribútumok a termékeny földanya (Démétér, Ceres) köréből ismertek, aki fontos túlvilági szereppel is bírt.⁴²⁵ Kalászkok sírba helyezésére több esetben is bizonyíték van. Nem meglepő tehát, hogy a termények urnát díszítenek, viszont az Africával való keveredés szokatlan. Utóbbi helyen ráadásul Cereres néven fontos kultusza volt Ceresnek és Proserpinának.⁴²⁶ Ceres tisztelete ezen kívül a császárkorban csak Közép- és Dél-Itáliában mutatható ki.

Az utolsó darab a 270-280-ra keltezhető úgynevezett Annona-szarkofág (AFR-IV/11), amely valószínűleg egy a Roma gabonaellátásában tevékenykedő elhunynak készült. A középen egymással kezet fogó házaspártól jobbra található Genius Senatus, Fortuna Annona vagy Abundantia és Africa alakja. A két utóbbi alak mellett 1-1 *modius* áll a földön. A képmező bal szélén a hajóval való szállításra és az elszámolásra utaló nőalakok állnak. A gabonát exportáló provincia Annona ikonográfiáját másolja, aki szintén gyakran jelenik meg a II-III. században jobbjobban kalászkokat lógatva.⁴²⁷ Jelen esetben Africa az elhunyt foglalkozására utal, és nem hordoz a túlvilági hittel kapcsolatos attribútumokat, mint az AFR-IV/8-as urnadísz.

Összegzés

Africa IV. csoportba tartozó ábrázolásai kalással és *modiusszal* a tartomány Roma gabonaellátásában betöltött nélkülözhetetlen szerepét tükrözik. Ezért talán nem is meglepő, hogy a perszonifikációk nagyobb része Pompeiiből és Romából származik. Természetesen ezzel az Italia és Africa közti kereskedelmet is fellendítette, amelyre szintén van utalás a képekben. Különös a kaláskoszorú feltűnése, amelyet a késő római írásos források is említene. A gabona jelentőségét Romában jól tükrözi az Annona-szarkofág, amelyet egy a gabonakereskedelemmel foglalkozó ember büszkén faragtatott rá végső nyughelyére. Az urnafedőt díszítő Africa mellett lévő kalász inkább a túlvilági szimbolika része, de a tartomány termékenységre tett utalásként sem zárható ki.

VII.10. V. csoport

⁴²⁵ Schwarzmaier 2011, 206-209

⁴²⁶ RE Ceres 1978-1979; Fishwick 1996a, 14-15.

⁴²⁷ Érmeken Traianustól Septimius Severusig, majd Macrinus, Severus Alexander és I. Philippus idejében jelenik meg. Legkedveltebb egyértelműen Antoninus Pius alatt volt, amikor a legtöbbféle ábrázolása tűnik fel. Schmidt-Dick 2002, Annona F1A/01-08.

Az V. csoportba tartozó Africa a császárral való interakcióban jelenik meg. A 8 ábrázolás a késő köztársaságkortól a IV. század elejéig fordul elő. A darabok részben a provincia legyőzöttségét jelenítik meg, részben az uralkodó üdvözlését, vagy a neki különböző eseményekkor átnyújtott ajándékokat. Africa a háborús eseményeket követően többnyire pozitív színben tűnik fel, nem úgy, mint mondjuk Iudaea, Germania vagy Dacia. Ennek hátterében az áll, hogy Africa mindig fontos politikai és gazdasági funkcióval bírt Roma számára. Ráadásul a terület már a pun háborúk óta római befolyás alatt állt, aktív szerepet játszva a belpolitikai életben is. Africa tehát nem említhető egy napon a más Roma által meghódított területekkel. Az V. csoport három megszemélyesítését (AFR-V/6-8) leszámítva a központi hatalom minden hadi eseményt követően a győzelem és a terület hűségét igyekezett hangsúlyozni. Ide soroltam még Hadrianus *adventus* és *restitutor*, valamint Antoninus Pius *aurum coronarium* érmeit is. Utóbbiakon, habár a megszemélyesítés nem közvetlenül, csak átvitt értelemben nyújtja át ajándékait a császárnak, maga az uralkodó nincs ábrázolva. Ezt a Hadrianus vereteihez viszonyított csekély időbeli és ikonográfiai eltérés is indokolja, valamint a csoport egy másik pénzével (AFR-V/5) mutatkozó hasonlóság is.

Az V. csoport első ábrázolása Hadrianus *restitutor* érméjén található (AFR-V/1), amelyen a császár és a perszonifikáció közt, illetve utóbbi kezében kalászok találhatók. Az érmét már a gabonákat taglaló résznél (IV. típus) említettem. Bővebben lásd Hadrianus provincia érméi fejezetet.

Hadrianus *adventus* érme 3 (AFR-V/2) variánssal rendelkezik, ami a terület sokszínűségét és jelentőségét tükrözi. A *togát* viselő császár és az oltár mellett Africa *khitón* és *himation* hord (AFR-V/2.1). Máskor kezében gabonakalászokat tart (AFR-V/2.2), amiről fentebb már szó esett. A harmadik alcsoport a *vexillum*ot tartó Africa (AFR-V/2.3), a császár és a hadsereg szoros viszonyát tükrözi.⁴²⁸ Utóbbi két variáns ugyanígy megtalálható Mauretania körirattal is (MAV-2/2-3), ami jól mutatja a két provincia közötti szoros kapcsolatot, amely alapján az ábrázolásokat még Romában is összetéveszthették. Hadrianus Africát 128 nyarán kereste fel, aminek a hátlapok emléket állítanak.⁴²⁹

⁴²⁸ Ennél a variációnál az africai sereg köszönti a legfőbb parancsnokát. Toynbee 1934, 34.

⁴²⁹ Halfmann 1986, 192.

Africa Antoninus Pius *aurum coronarium* sorozatában tűnik fel újra (AFR-V/3). A provincia jobb kezében a kosár és a korona váltakozik, amelyek egyéb attribútumokkal egészülnek ki. Összesen 3 variáció közül az AFR-V/3.1-en a korona mellett bőségszaru látható. Az AFR-V/3.2-ön ez kiegészül egy skorpióval is a lábnál. Az AFR-V/3.3-on már Africa ruházata rövid *tunicára* változik, kezében kalászkot tart, ami ismét a gabonaellátásban betöltött szerepére utal.

Commodus 191-192-ben bocsátott ki egy érmét *aureus*, *denarius* és *sestertius* címletben, amelyen a PROVIDENTIAE AVG körirat olvasható (AFR-V/4). A hátlapon a *khitont* és *himationt* viselő nőalak *exuviae elephantissal* baljában *sistrummal*, kalászkot nyújt át a *prorára* lépő pucér Herculesként ábrázolt császárnak. A nő lábánál oroszlán lépdel. A *sistrum* Africa vonatkozásában csak a boscorealei tálon figyelhető meg, egyébként Isishez való kötődése miatt, inkább Alexandria vagy Aegyptosz attribútuma.⁴³⁰ A lábaknál lépdelő oroszlán viszont csak Africánál tűnik fel. A jelképek keveredéséből R. Ziegler azt a következtetést vonta le, hogy az érem Africa és Alexandria éléskamrájának összeolvadását ábrázolja.⁴³¹ Így a *prora* a gabonát szállító flottát jelképezné, amely ugyanebben az évben megkapta a *classis Africana Commodiana Herculeae* nevet.⁴³² Való igaz, hogy Antoninus Pius korában az alexandriai érmeken megjelenő perszonifikációt egyre jobban Africához hasonlították, de a provincia és a város ikonográfiájának összeolvadása nem valószínű. R. Pera a hátlapot inkább Karthago új nevének megerősítésének véli, amelyet Commodus *Alexandria Commodiana Togatának* nevezett át.⁴³³ Ez egybevág a flotta átnevezésével, mivel a város rendkívül fontos szerepet töltött be kereskedelmileg és hadászatiilag is. I. Domes Africa megszemélyesítését látja Commodus hátlapján.⁴³⁴ Ezt egyrészt arra alapozza, hogy Alexandria *sistrummal*, csak *exuviae elephantis* nélkül jelenik meg, valamint arra, hogy oroszlán nem tűnik fel városperszonifikációknál. Véleménye szerint a *prora* is csak hadihajót jelenthet, ami a gabonaellátás katonai biztosítására utalna. Ezt támasztja alá a Nero, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius és Marcus Aurelius érmein feltűnő hajót is Ceres vagy Annona társaságában (42. kép).⁴³⁵ Egy cirtai felirat 180/188-ból említ egy *classis nova Libycát*, amely bizonyosan katonai és nem élelmezési feladatokat látott el.⁴³⁶ Ezt igazolja az is, hogy

⁴³⁰ Isis tiszteletére van bizonyíték Mauretaniából. Toynbee 1934, 37; Domes 2007, 60.

⁴³¹ Ziegler 1981, 652.

⁴³² SHA Commodus 17, 7-8;

⁴³³ Pera 1991, 519.

⁴³⁴ Domes 2007, 60.

⁴³⁵ RIC Nero 73-87; Schmidt-Dick 2002, Annona f1A/04, 06, 08-09, 11-12, f1B/01-02.

⁴³⁶ Le Bohec 2005, 72.

hadihajó ábrázolása gabonával ismeretlen. Az AFR-V/6 hátlapot apró változtatásokkal Caracalla 215-ben újraverette az Alexandriában tett látogatása okán.⁴³⁷ A jobbra lépő nőalak fejéről eltűnik az *exuviae elephantis* és lábainál nincs oroszlán. Így már viszont nem Africát, hanem Isist, vagy talán inkább Alexandriát kell benne látni. Ráadásul Caracalla lábát krokodilra és nem hajóra helyezi, ami megint nem Africa attribútuma.⁴³⁸ Antoninus Pius egyik *aurum coronarium* érmén Alexandria lábainál ez az állat található.⁴³⁹

42. kép: Ceres és Annona hajóttal (Nero Kr.u. 64)

Az AFR-V/6-os hátlap történelmi előzményei az élelmezési gondok súlyossága miatt 189/190-ben Romában kitört lázongások voltak. Az éhínséget csak tetézte Papirius Dionysius *praefectus annonae*, aki manipulációjával az egészet M. Aurelius Cleander, Commodus *libertus*ának hibájaként tüntette fel, aki egyben az egyik legbefolyásosabb ember volt a birodalomban.⁴⁴⁰ A nép végül utóbbi fejét követelte, és meg is kapta. A beérkező gabonaszállítmányokat a császár igyekezett saját előrelátásaként feltüntetni, ami abban is megnyilvánult, hogy az uralkodónak szándékában állt személyesen is Afrikába látogatni.⁴⁴¹

Az V. csoport következő darabja az a Maxentius által Ostiában 310 végén-311 elején veretett aranypénz, amelynek körirata PAX AETERNA AVG N (AFR-V/5). Utóbbi azért érdekes, mivel a császár éremverésében ez az egyetlen, amely a *pax* szót említené, szemben a gyakrabban előforduló Aeternitasszal.⁴⁴² A hátlapon a *paludamentum*ban álló Maxentius látható *sceptrum*mal, mellette katonai ruhában álló sisakos, pajzsos Mars, aki kezét a császár vállához emeli. Az isten előtt 2 kisebb alak található, kezükben 1-1 *aurum coronarium*, amelyet Maxentiusnak nyújtanak át. A bal oldali fején *exuviae elephantis* van, ami miatt Africaként értelmezhető, míg a mellette lévőnek nincs különleges attribútuma.⁴⁴³ Utóbbit ezért is interpretálták Italiának, Paxnak, Romának vagy Karthagónak is.⁴⁴⁴ A béke istennője nem illik bele az *aurum coronarium* gondolatvilágába, ráadásul még az attribútumok sem

⁴³⁷ RIC IV/1 88. o.

⁴³⁸ RIC II/1 257, 554.

⁴³⁹ RIC III 578.

⁴⁴⁰ Cass. Dio 73, 13; SHA Commodus 14; Garnsey 1988, 226.

⁴⁴¹ Halfmann 1986, 49-50.

⁴⁴² Drost 2008, 274-277. Mars és Africa együtt a boscorealei Augustus (AFR-II/37) csészén jelenik meg korábban.

⁴⁴³ Antoninus Pius érmei mellett a III. század második felében Valerianus, Aurelianus, Carus és Probus egyes érmeit is néha *aurum coronarium*ként interpretálták. Drost 2008, 276.

⁴⁴⁴ RIC VII 144. o. 44. láb, 363 o. 29. láb; Drost 2008, 277-279.

vallanak rá. A történelmi helyzetből adódóan Italia, vagy inkább Sardinia tűnik a leghihetőbb értelmezésnek. A hátlap apropóját ugyanis az adta, hogy Africa és Sardinia visszakerült Maxentius irányítása alá, Domitius Alexander *usurpatiója* után.⁴⁴⁵ Az éremkép az elcsatolt területek újbóli behódolásának ikonográfiai lecsapódása, amellyel a császár megteremti az örök békét.

A római éremverésben egyedi módon ábrázolt Mars mint *comes Augusti* a császárról lesegíti a *paludamentumot*.⁴⁴⁶ Eszerint tehát beköszöntött a béke, amit a körirat és a történelmi helyzet is alátámaszt. Érdekes módon a szóban forgó hátlap egyszerűbb változata később I. Constantinus alatt is készül 313-315 között, tehát már Maxentius legyőzése után.⁴⁴⁷ A jól megalkotott kép mondanivalója ezek szerint még mindig érvényes volt. Nem számított tehát a keresztény vallású császárnak, hogy a régi pogány római szokásokat kövesse, amikor a birodalom részeinek jelképes behódolását jelenítette meg.

Az V. csoport következő ábrázolása Maxentius 310 végén-311 elején Ostiában veretett aranypénzén található (AFR-V/6), amely szorosan kapcsolódik az előző hátlaphoz. A bal oldalt páncélban álló császár előtt a földön fültérdre ereszkedő nőalak látható *exuviae elephantisszal*, aki gabonát nyújt a császárnak. Jobb oldalt páncélos, sisakos Mars jelenik meg, kezében Victoriola, vállán *tropaeum*. Az éremkép a győzelmi ikonográfiából, pontosabban a *clementia* (GER-3) jelenetekből eredeztethető. A térdreesés gesztusa a tetrarchia óta az elismert uralkodónak járó tisztelet volt.⁴⁴⁸ Ezt támasztja alá az esdeklő Africa is, aki a legértékesebb és a birodalomnak legjobban kellő kincsét, a gabonát nyújtja át régi-új urának. A kibocsátás oka ugyanis Africa visszakerülése Maxentiushoz volt, mint ahogy az AFR-V/7-é is.⁴⁴⁹ A VICTOR OMNIVM GENTIVM AVG N körirat is a császár győzedelmességét hirdeti. Africa visszaszerzésével az Italiába irányuló gabonaimport újra helyreállt, ami elsősorban Romát, illetve Ostiát, tehát az éremverés helyét érintette.⁴⁵⁰

Az éremkép nagy hasonlóságot mutat Hadrianus *restitutor* hátlapjával (AFR-V/3), a páncélt, a kézfogás hiányát és Marsot leszámítva. Mindkettőn hangsúlyos szerepet kap a gabona.

⁴⁴⁵ RIC VI 394. o; Drost 2008, 279.

⁴⁴⁶ Drost 2008, 275.

⁴⁴⁷ Az Augusta Treverorumban és Ticinumban vert érmeken azonban már Mars alakja és az *exuviae elephantis* lemarad. Egyes esetekben az egyik nőalak Victoriolát tart korona helyett. Drost 2008, 277-278.

⁴⁴⁸ R.-Alföldi 1963, 31.

⁴⁴⁹ Leppin 2005, 303.

⁴⁵⁰ Drost 2008, 283.

Az V. csoport korai ábrázolása (AFR-V/7) egy bécsi gemmán található, amelyen egy pucér férfi lándzsával, *himation*nal és *Victoriolával* áll, lábát *exuviae elephantis* viselő női fejre helyezi. Az alak megítélése nem egységes a szakirodalomban. E. Zwierlein-Diehl Augustusnak véli, míg F. Salcedo Traianusnak, I. Domes pedig II. Jubának.⁴⁵¹ Az első két értelmezés közötti időbeli eltérés elég nagy ahhoz, hogy észrevehető különbség legyen. E. Zwierlein-Diehl nagy szaktekintélyét és a gemma stílusát tekintve mindenképpen egy korai dátum tűnik valószínűnek. Ehhez járul a hellénisztikus uralkodókra jellemző ábrázolásséma is. Az actiumi diadal után Aegyptos bekebelezése kétségtelenül jelentős esemény volt, ám erre az *exuviae elephantis* nem utalhat. A gemma ábrázolása jól összevethető Octavianus Kr.e. 29-28-as éremképével, amelyen a pucéron álló *princeps* egyik lábát *globus*ra helyezi, míg kezében *aplustrét* és lándzsát tart, oldalán kard, míg nyakában *paludamentum* lóg.⁴⁵² A hátlap a 36-os naulokhosi vagy az actiumi győzelemnek állít emléket, és a Neptunus/Poseidón ábrázolásokra vezethető vissza. Előbbit támaszthatja alá, hogy az akkor legyőzött Sextus Pompeius egy Kr.e. 42-40 között vert érmén hasonló heroikus meztelenségben tűnik fel, egyik lábát *prorára* téve (43. kép). A gemma értelmezéséhez célszerű a következő megszemélyesítést is megvizsgálni.

43. kép: (Sextius Pompeius Kr.e. 42-40)

A csoport utolsó perszonifikációja (AFR-V/8) a Palazzo Bellettiben őrzött márványreliefen található, amelyen egy *exuviae elephantis* viselő ülő nő fejét bal kezébe hajtja, míg előtte katonai ruhába öltözött férfi lándzsával és *aplustrével* áll. A dombormű jobb szélén egy kéztöredék található. Az ábrázolás teljesen példa nélküli Africa perszonifikációi között. Nemcsak búsuló tartása, amely különösen későbbi megszemélyesítéseknel lesz gyakori, hanem az *aplustre* is. A relief datálása a férfialak interpretálásától függ, amiben a szakirodalom megosztott. F. Matz és F. Duhn Augustusszal, C. Vermeule Galbával, illetve K. Stemmer Pompeiusszal azonosította az alakot, míg M. Le Glay II. századnak véli.⁴⁵³ A relief kivitelezése és a hadvezér páncélzata egyértelműen hellénisztikus hatást tükröz, ami szintén inkább egy Kr.e. I. századi alkotást feltételez. Az *aplustre* egyértelműen tengeri győzelemre utal, ami az Augustus-korban általában a legfontosabb, actiumi csata diadalára utal, ahogy a fent említett érmén is. Ennek azonban

⁴⁵¹ I. Domes interpretációját elsősorban az *exuviae elephantis* stilisztikájára alapozza, amit a lokális éremképekkel igyekszik alátámasztani. Domes 2007, 121-122. A többi értelmezéshez lásd a katalógust.

⁴⁵² Domes 2007, 120.

⁴⁵³ Lásd a katalógus irodalomjegyzékét.

ellentmondani látszik az *exuviae elephantis*. Marad tehát a már fentebb felvetett naulokhosi győzelem, amellyel nem csak Siciliát, hanem egyben Africát is újra szorosan Romához kötötte, biztosítva a város gabonaellátását.⁴⁵⁴

Összegzés

Africa V. csoportba tartozó ábrázolásai a császárral való interakciót tükrözik. A késő köztársaság korában és kora császárkorban jelenik meg Africa két legyőzöttként történő ábrázolása, amelyek később csak Maxentius idejében tűnnek fel ismét. Ez a tartomány 155 megszemélyesítéséhez képest nagyon elenyésző szám, ami a provincia kiemelkedő jelentőségével magyarázható. A II. századtól kezdve az éremképek inkább az uralkodónak nyújtott felajánlást tükrözik, elsősorban termények és pénz formájában. Africa tehát fontos hozzájárulásaival a Római Birodalom aktív és nélkülözhetetlen tagjaként jelenik meg. Hadrianus *restitutor*, valamint *adventus* érmeinek három variánsa sorolható ide, amelyek a provincia gabonabőségére és katonai erejére fektetnek hangsúlyt. Antoninus Pius *aurum coronarium* sorozatában Africa 3 változattal jelenik meg, ahol megint a bőség és az élelem kap kiemelt szerepet. Utóbbit hangsúlyozza Commodus hátlapja is, amely Roma gabonaellátásának rendezését hirdeti egy éhínséget követően. Maxentius esetében azonban már nem a gabona, hanem a provincia visszaszerzése játssza a főszerepet.

VII.11. VI. csoport

A VI. csoportba Africa megszemélyesítései kerültek, amelyek kettősfejek vagy hermák egyik oldalát alkotják (AFR-VI/1-5). Ilyen más provinciaperszonifikációknál nem fordul elő. 3 gemmán (AFR-VI/1-3) Africa szilénfejekkel jelenik meg, ami egyértelműen a dionysikus körre utal. Kérdés, hogy ezek mennyire kapcsolódnak vagy kapcsolódnak-e egyáltalán a színházi maszkos Africa perszonifikációkhoz (AFR-II/61-66) vagy a caesareai színház közelében talált fejhez (AFR-II/38).

Egy másik gemmán (AFR-VI/4) Iuppiter Ammón képez ellenpontot. A párosítás azért is érdekes, mivel a legelső *exuviae elephantis* felmutató Nagy Sándor érmeken a kosszarvak is megjelennek. A hódító számára különösen nagy jelentőségű volt az oázisszentély felkeresése, ami után Zeus fiának tartotta magát.⁴⁵⁵ Ammón kultuszának gyökere Afrikában található, tehát az ábrázolást akár úgy is fel lehet fogni, mint az isten origójára való utalást.

⁴⁵⁴ Leppin 2005, 30.

⁴⁵⁵ Végredelele szerint isteni apja, Ammón mellett szeretett volna nyugodni. Nilsson 1950, 138-139.

Némileg meglepőbb a Tusculum közelében talált márvány kettősherma (AFR-VI/5), amelynek másik oldalán Tritón található.⁴⁵⁶ Az istenről Afrikában több folyót és tavat neveztek el, ahol kultikus tiszteletben is részesítették.⁴⁵⁷ Tritón szerepet játszott az argonauták kiszabadításában, amikor Libya előtt zátonyra futottak a róla elnevezett taven.⁴⁵⁸ Ez alapján A. Conze óta az *exuvias* nőt Libyával azonosították, ám ezt semmilyen párhuzam nem támasztja alá.⁴⁵⁹ A herma a föld–víz ellentétpárra épül, ami a nő–férfi egymásnak hátat fordításával akár az ellentétek vonzásaként és taszításaként is értelmezhető.

VII.12. VII. csoport

A VII. csoportba az a 7 ábrázolás tartozik (AFR-VII/1-7), amelyeknél Africa mellén különböző, általában a bőségre utaló attribútumok jelennek meg.⁴⁶⁰ A csoport a késő köztársaság kortól 210-ig terjedő időszakra korlátozódik. Közös még bennük, hogy mindig megjelenik az oroszlán is, és az AFR-VII/7 kivételével mindig a mellen. Az állatok királyának fontos szimbolikus és reális szerepe volt az afrikai életben. Az oroszlán Aegyptosz, de különösen Libya és Északkelet-Numidia területén volt gyakori, ami a kultikus és gazdasági életet is befolyásolta.⁴⁶¹ Egyrészt Hercules szimbóluma volt, akitől a helyi uralkodócsaládok származtatták magukat. Ezen kívül szoláris, asztrális, termékenység és apotropaikus funkciókkal is bírt. Az oroszlán fontos szerepet töltött be Kybelé kultuszában is, akinek tisztelete Kis-Ázsiából az I. században átkerült a déli kontinensre. Nem utolsósorban Afrika volt a játékok során felhasznált oroszlánok legnagyobb beszállítója. Az állat és Africa szoros kapcsolatára Horatius is utal, amikor azt írja, hogy a vidék, amelyik „*leonum arida nutrix*”.⁴⁶² Az állatok királyának harciasságát jól kifejezi, hogy a *legio III Augusta* jelvénye is az oroszlán volt.

Az első darab egy rendkívül jó minőségű aranyozott ezüst büszt (AFR-VII/1), amely legutóbb a Christie's New York 2011-es aukcióján tűnt fel.⁴⁶³ A *khitónt*, *himationt* és *exuviae*

⁴⁵⁶ F. Salcedo ifjú szatírnak interpretálja, de ennek az uszonyok ellentmondanak. Salcedo 1996, nr. 112.

⁴⁵⁷ Hérodotos 4, 188; DNP Triton 833; Domes 2007, 109.

⁴⁵⁸ Hérodotos 4, 179.

⁴⁵⁹ Libya az *exuviae elephantis* egyszer sem viseli. RIC II 958; RPC I 909; Ostrowski 1990, Libia 1; LIMC Libye 5a, 6; Houghtalin 1996, Libia 1-2; Toynbee 1934, 121; Ostrowski 1990, Libia 1; Strack 1933, 780. vesd össze Conze 1891, 89-90/207.

⁴⁶⁰ Az AFR-VII csoportnál a kronológia javára lemondtam arról, hogy az érmekeket tárgyaljam először.

⁴⁶¹ RE Löwe 969; Domes 2007, 65-67.

⁴⁶² Horatius *Carm.* 1, 22, 15-16. Az idézethez bővebben lásd Cowan 2006, 322-324.

⁴⁶³ A mellkép korábban már 1996-ban is megjelent a New York-i műtárgypiacon. Legutóbb 2,546,500\$-ért kelt el. <http://www.christies.com/lotfinder/ancient-art-antiquities/a-roman-parcel-gilt-silver-emblema-of-5509210-details.aspx?pos=120&intObjectID=5509210&sid=>

elephantist viselő nőalak mellét különböző állatok és termények díszítik. Az egyetlen lemezből kialakított magas relief mellkép a haj, fej, test és az állatok egy részének kivételével aranyozott. A göndör haj teljesen körbeéri az arcot, amely hosszú, keskeny orral és csukott szájjal rendelkezik. A szemek jobbra és valamelyest lefelé néznek. Középen egy leopárd és egy oroszán gyümölcsöket (alma, szőlő) és kalászt fog közre. Az enyhén töredékes bal vállon *uraeus* kúszik, míg a jobbon skorpió ül. Az elefántfüleken bekarcolások jelzik az állat kemény, redős bőrét. Az ormány és az agyarak külön készültek, és utólag lettek beillesztve. Külön figyelmet érdemel a skorpió jelenléte, amely csak igen ritkán fordul elő Africa megszemélyesítéseinél (AFR-IV/9, IX/1.2-3, IX/2.2, IX/3-4).⁴⁶⁴

Kifinomultságban és kivitelezésében csak a boscorealei Africa tál fogható hozzá (44. kép), amely egy 1895-ben talált 109 darabos ezüstkincs része.⁴⁶⁵ A leghíresebb Africa perszonifikáció viszont nem kerülhetett bele a katalógusomba, mivel osztom L. Houghtalin véleményét, aki ezt Afrika kontinens és nem provincia megszemélyesítésnek tartja.⁴⁶⁶

44. kép: A boscorealei Africa tál

A boscorealei darab lényegesen összetettebb, mint az első büszt, noha számos közös tulajdonságuk van. Méretben nincs nagy különbség köztük, előző 14,5 cm, míg utóbbi 17,4 cm. Közös továbbá az *exuviae elephantis* kialakítása, amely a fül mögött hajlik le a vállra. A fej mindkét esetben enyhén jobbra fordul. A méretbeli és kivitelbeli azonosságok alapján joggal feltételezhető, hogy a New York-i büszt is egy mára elveszett tál középpontját díszítette. A nagyobb méret ellenére a New York-i darab egy kisebb részt mutat a büsztből. Szintén érdekes megfigyelni, hogy az utóbbin az attribútumok mérete és száma is jóval szerényebb, tehát itt ezek jóval kisebb szerepet töltenek be. A boscorealein Africa sokkal komplexebb kép része, ahol a kontinens bőségét szimbolizáló emblematisz állatai és terményei mellett az isteni szféra legkülönbözőbb szereplői is helyet kapnak.⁴⁶⁷ A perszonifikáció tehát megpróbálja az egész térség eltérő aspektusait és kultúráit egyesíteni.

⁴⁶⁴ A skorpióhoz bővebben lásd AFR-IX. csoport.

⁴⁶⁵ Barr-Sharrar 1987, 29-30; Domes 2007, 100.

⁴⁶⁶ Houghtalin 1996, 37-38. A tál interpretálásával kapcsolatban pont az attribútumok halmozása miatt, számos problémába adódik. Domes 2007, 100-108, To. 1 (részletes szakirodalmi hivatkozással); Salcedo 1996, 91-92, nr. 99; Barr-Sharrar 1987, H 27; Linfert 1984, 351-357; LIMC Aegyptus 10; Baratte 1986, 77.

⁴⁶⁷ Mind az állatok, mind az isteni attribútumok nem egy jól körülhatárolható területre, hanem az egész észak-afrikai térségre jellemzőek.

Ilyen elsősorban olyasvalakinek állt érdekében, aki felülről vagy kívülről szemlélte Africát, nem olyannak, aki pontosan tisztában volt a sokszínűségből fakadó ellentétekkel. Ezzel szemben a kevésbé művészi kivitelű New York-i darab pusztán az afrikai flórából és faunából vett attribútumokkal rendelkezik, tehát sokkal általánosabb Africa képet mutat.

Africa VII. csoportba tartozó ábrázolásának következő darabja egy bronz büszt (AFR-VII/2), amelynek mellén oroszlánfej található. Ugyanez a megoldás figyelhető meg a vienne-i *oinokhoé* fülén (AFR-VII/3) a női mellkép jobb oldalán. Africa fölött rendhagyó módon egy síp és egy pánsíp áll keresztben. Felettük egy oroszlán egy elejtett állattal (antilop?), és egy *lituus* látható. Érdekes az oroszlán megkettőzése az edényfülön. Egyszer átvitt értelemben mint Africa attribútuma szerepel, másszor meg direkt módon, mint az állatok királya. A *lituus* ezen kívül csak egy esetben, Africa legelső római perszonifikációján fordul elő, Pompeius pénzén (AFR-II/1). Szakrális értelmezése jelen esetben azonban komplikációkat okoz. Nehéz ugyanis egy jelenetbe a fülön szereplő attribútumokat és szimbólumokat összeegyeztetni. Könnyen elképzelhető, hogy valójában külön-külön utalásokról van szó, amelyeket egyenként kell értelmezni.

Africa mellénél megjelenő oroszlán a Kr.u. I. század végén és a II. század elején észak-afrikai mécsesen (AFR-VII/4) is megfigyelhető. A profilból ábrázolt nőalak mellkasa előtt az állat protoméja látható. A mécses mint anyagtípus jól mutatja, hogy Africa perszonifikációja a legszélesebb helyi népréteghez is eljutott. Feltehetően kialakult egy lokális öntudat, amelynek képileg hangot is adtak.

Egészalakos oroszlán jelenik meg Africa mellénél a londoni attache-on (AFR-VII/5). Újdonság, hogy a büszt elefántaggyarral is kiegészül, amit valószínűleg az értékes alapanyagra való utalásként kell értelmezni.⁴⁶⁸ Africa büsztje tehát 2 különleges attribútum közt foglal helyet, amelyek egzotikus faunájára és gazdagságára utalnak.

Szintén oroszlánnal és elefántaggyarral jelenik meg Africa a Leptis Magna régi *forumán* talált II. századi reliefen (AFR-VII/6). A VII. csoportba tartozó eddigi ábrázolásokhoz képest újdonság a perszonifikáció egészalakos megjelenítése, valamint az *exuviae elephantis* hiánya. Utóbbi a dombormű töredékességével magyarázható. További eltérés, hogy az oroszlán nem hím, mivel nem rendelkezik nagy sörénnyel. A darab különlegességét a lelőhelye adja, aminek alapján joggal feltételezhetően publikus célokat

⁴⁶⁸ Domes 2007, 76-77.

szolgált, tehát központi megrendelésre készült.⁴⁶⁹ Ugyanakkor érdekes, hogy miért pont ezt az ábrázolást választották a provincia jelképezésére. Az elefántagár és az oroszlán tűnt leginkább úgy, mint ami ki tudja fejezni a provincia sajátosságait. Feltehetően emögött gazdasági szempontok húzódnak, mivel Libya jelentős mennyiségű oroszlánt és elefántcsontot szállított birodalomszerte.⁴⁷⁰ Hogy a relief nem elsősorban az általános bőségre (*cornucopia*), vagy a gabonaellátásban betöltött fontos szerepre utal, azzal magyarázható, hogy Leptis Magna nem egy fontos gabonatermő vidéken feküdt.⁴⁷¹

Némileg eltér az előzőektől a Septimius Severus által veretett érmeken megjelenő Africa (AFR-VII/7).⁴⁷² Ezen ugyanis az álló perszonifikáció ruhája terményektől roskad, míg lábánál kisméretű oroszlán lépdel.⁴⁷³ Az ábrázolás tehát kétségtelenül Africa bőségét hirdeti, azét a területét, ahonnan a császár maga is származott. Két variánsa különíthető el, amelyek időben is eltérnek egymástól. Az első, ruhájában kalászt tartó Africa (AFR-VII/7.1) 194-ben *sestertiusként* és *dupondiusként* jelent meg. A második esetben (AFR-VII/7.2) a tartomány gyümölcsökkel jelenik meg a 202-210 között, de 207-ben biztosan vert *denariusokon*.⁴⁷⁴ Érdekes módon Africa Caracalla és Geta veretei között egyszer sem figyelhető meg. Magyarázatul valószínűleg az szolgál, hogy az apa heves trónviszályok kellős közepén került hatalomra, míg fiai egyenes ágon örökölték meg a trónt. Hasonló volt a helyzet a négy császár évében is, amikor a különböző *usurpatores*, mint például az africai Clodius Macer is, provinciaperszonifikációkkal próbált magának támogatást szerezni. Septimiusnak is fontos volt egyrészt a legitimáció, hogy saját magát a közvélemény tudatába vesse, másrészt, hogy büszke származási helyét hirdesse. Africa ugyanis bősége révén biztosítani tudta az egész birodalom, de különösen Roma számára az anyagi és terménybeli stabilitást. A Pescennius Nigerhez csatlakozott Aegyptusból ugyanis megszűnt a fővárosba irányuló gabonaexport, ami könnyen újabb lázongáshoz vezethetett volna. Severus ezért gyorsan katonákat küldött Africába, hogy biztosítsa az onnan érkező élelmet.⁴⁷⁵ Az eseményekkel jól egybevág az

⁴⁶⁹ Salcedo 1996, nr. 116.

⁴⁷⁰ Domes 2007, 65-66, 76.

⁴⁷¹ Ezek Észak-Numidiában és a pár nyugatabbi tengerparti város körül voltak. Le Bohec 2005, 141-142.

⁴⁷² A szakirodalomban feltűnik egy olyan éremvariáció is, amelyen Africa a ruháját tartó kezében kígyót fog. Ez azonban csak a lelógó ruharedő félreinterpretálása. A félreértés elsősorban a gyakran rossz állapotban kivitelezett és megmaradt éremképeknek tudható be. A kígyó egyáltalán nem tekinthető Africa tipikus attribútumának, mivel az csak a boscorealei tálon (AFR-VI/2) fordul elő. RIC 207.

⁴⁷³ A mellette lépdelő oroszlán először Commodusnál jelenik meg AFR-V/6, ahol szintén csak az állat elülső fele látszik.

⁴⁷⁴ F. Schmidt-Dick indoklás nélkül csak 207-re teszi a második verziót. Schmidt-Dick 2011, IV.4.1.04.

⁴⁷⁵ Birley 2005, 179; Le Bohec 2005, 74-75.

éremkép 194-es ábrázolása, és a rajta megjelenített kalász.⁴⁷⁶ A hátlap a legitimációs célok mellett az egyre jelentősebb africai hatalmi konglomerátum felé tett gesztus is. A későbbi kibocsátás összefüggésben lehet Septimius Severus africai látogatásával.⁴⁷⁷

Összegzés

Africa VII. csoportba tartozó ábrázolásai, amelyeken oroszlánt és terményeket hordoz a mellén, az I. századtól a III. század elejéig figyelhetők meg. Köztük található nemesfémből készült perszonifikáció is (AFR-VII/1). Ezek mellett létezik egy kisebb csoport, az I–II. században, amelynél Africa mellén egy oroszlánfej vagy protomé látható (AFR-VII/2-4). Mivel ezek a privát szférához kapcsolható tárgyakon találhatók, ezért az ikonográfiai megoldás nem a központi hatalom felől érkezőnek tűnik. Érdekes módon ez az ábrázolás jól illik a Horatius helyhez, amikor Africát oroszlánokat tápláló vidéknek írja le.⁴⁷⁸ A fekvő pozícióban lévő állatok királya gyakori motívum volt a kisművészetben, ahol gyakran hétköznapi tárgyakat is díszítettek.⁴⁷⁹

A központi adminisztráció által meghatározott megjelenítések pusztán a csoport két legutolsó tagjánál (AFR-VII/6-7) figyelhetők meg. Ezek egyébként jelen esetben az egyetlen egészalakos perszonifikációk. A leptis magnai relief oroszlánja és elefántcsontja a vidék, illetve a város 2 legértékesebb exportcikkével jelenik meg. Septimius Severus hátlapja viszont legitimációs célokat szolgált, ami jól párhuzamba állítható a Római Birodalom korábbi krízishelyzetével, amikor több császárjelölt versenyzett a trónért.

VII.13. VIII. csoport

Africa VIII. csoportba tartozó ábrázolásain csak az elefántagyar jelenik meg attribútumként. Összesen 4 ábrázolás sorolható ide, amelyek az I–IV. századra keltezhetők. Az egyik veronai applikáció (AFR-VIII/2) bizonyára tartott valamit a jobb kezében, ám annak vége letörött. Pontos funkciójának meghatározása híján jobbnak láttam a VIII. csoportnál tárgyalni. Jól mutatja Africa egybeforrását az *exuviae elephantissal*, hogy a két fejen viselt agyar mellé egy harmadikkal hangsúlyozták azt ki.

⁴⁷⁶ RIC IV/1 67. o.

⁴⁷⁷ Méthy 1992, 287; RIC IV/1, 70. o.

⁴⁷⁸ Horatius *Carm.* 1.22.15–16.

⁴⁷⁹ RE Löwe 987–988.

Az elefántagyar, ahogy ma is, az ókorban is luxuscikknek számított, amely istenekhez méltó áldozat volt.⁴⁸⁰ Legfontosabb beszerzési helye Afrika volt, aminek köszönhetően a megszemélyesítése kezében a terület egzotikus gazdagságára utal.⁴⁸¹ Az ókorban elsődlegesen Libya, Numidia, Mauretania és Aethiopia területe bővelkedett benne.⁴⁸² A *cornucopiával* ellentétben ezt mindig hegygel felfelé ábrázolták.

Africa a kézben tartott agyarral először egy pompeii falfestményen látható (AFR-VIII/1), amely *paterával* és gyöngyfüzérrel egészül ki.

Az első ábrázolás egy elterjedt mécsestípuson található (AFR-VIII/1), amelyen egy *exuviae elephantist* viselő női büszt baljában elefántagylat tart. Ez a kerek szájú mécseseken fordul elő, amelyek kedveltek voltak a II-III. században. Africa a Bonifay 1.1.1. altípusba (=Deneauve VII) tartozó mécseseken jelenik meg, amelyeken a perszonifikációt még *cornucopia*, *kantharos*, *korybantes tympanon*nal és férfi *amphorával* válthatja.⁴⁸³ A díszítés mély bekarcolással történt. A nagyfokú sorozatgyártás miatt a lámpák összeszámolása még nem történt meg, így csak típus és nem darabszám szerint szerepelnek a katalógusban. A mécsesek egész Africában elterjedtek voltak, és temetőkből is ismertek, ám nem valószínű, hogy Africa megszemélyesítését ezért tették volna sírba. Sokkal plauzibilisebb azt gondolni, hogy egy általánosan elterjedt mécseset helyeztek a halott mellé. Különleges megkülönböztetésre sem a sírok, sem a mécsesen megjelenő attribútumok nem utalnak. A perszonifikáció tehát inkább mint a gazdaságilag fejlett terület megtestesítője jelenik meg, aki kezében az egyik legértékesebb exportcikkét tartja.

A csoport második tagja a Veronában őrzött bronz applikáció, amelyik baljában elefántagylat, jobbában egy letört végű botot tart (AFR-VIII/2). Illesztési lyukak találhatók a jobb oldalon az elefántfülön, a váll alatt és a sípcsont mellett, míg kettő a bal elefántfülön. Az átlukasztott elefántfül csak egy másik büsztön jelenik meg (AFR-II/72), ahol a balon szintén két lyuk található.

Nagyon hasonló módon jelenik meg Africa egy másik Veronában őrzött bronzszobron (AFR-VIII/3) is, amely méretben is hozzávetőleges egyezést mutat az előzővel. Különbség, hogy ez talapzattal együtt maradt meg, a lábak tartása fordított, és a jobb kar többől tört le.

⁴⁸⁰ Plin. *Nat. Hist.* 8, 10. Thamugadiból, Leptis Magnából és Oeából is ismert ilyen. Leschi 1947, 96-99; Le Glay 1964, 374-375; Le Glay 1966, 1233; Le Glay 1991, 75-76.

⁴⁸¹ Domes 2007, 76-77.

⁴⁸² RE Elfenbein 2356-2358.

⁴⁸³ Bonifay 2005, 31-32.

További érdekesség a négerekre jellemző vastag, tömött haj, ami csak ritkán jelenik meg Africánál.

A VIII. csoportba tartozó megszemélyesítések utolsó darabja egy mozaikon található (AFR-VIII/4), amely az Oronthésnál fekvő Antiochia fürdőjéből került elő. Ezen egy sziklán ülő nőalak látható *exuviae elephantisszal*, baljában elefántaggyarral. A fej mellett látható C betű alapján D. Levi Aegyptosként azonosította, ám az attribútumok ennek ellentmondanak.⁴⁸⁴ Africától jobbra földön fekvő Gé és 9 girlandot vivő puttó (*karpói*) látható, ami egyértelműen egy idillikus vidék bőségét és gazdagságát szimbolizálja. I. Domes véleménye szerint Africa jobb kezében *vexillumot* tart.⁴⁸⁵ Ennek azonban ellentmond, hogy azok az ábrázolások mindig állva, és nem ülve jelennek meg, továbbá a hadijelvényt nem ferdén, hanem egyenesen tartják.

VII.14. IX. csoport

A IX. csoportba tartozó ábrázolásokon Africa földön fekvő nőalakként jelenik meg, fején *exuviae elephantisszal*. Kezében 2 variánst (AFR-IX/1.1, 2.1) leszámítva skorpiót tart. A IX. csoport csak Hadrianus, Antoninus Pius, Commodus és Septimius Severus hátlapjain, illetve még 2 gemmán jelenik meg.

A IX. csoport alap képtípusa Hadrianus provincia sorozatában tűnik fel először. P. Strack a földön fekvő, sziklának vagy terménykosárnak támaszkodó ábrázolást Tellus-sémának nevezte.⁴⁸⁶ Ezt Hadrianus szintén 134-138 között vert Tellus hátlapjai indokolják, amelyeken az istennő ugyanígy jelenik meg (30. kép).⁴⁸⁷ Africa *adventus* érmei 4 variánssal rendelkeznek, amelyek sokban hasonlítanak az Aegyptos hátlapokhoz (AEG-2).⁴⁸⁸ Az elsőn (AFR-IX/1.1) a fedetlen mellű nőalak terménykosárra támaszkodik, kezét oroszlán fejére helyezi. Ezek az *aurei* a tartomány első éremábrázolásai, amelyeken az oroszlán megjelenik. Ugyanez vonatkozik a skorpióra is AFR-IX/1.2-n, ahol a terület sziklára támaszkodik, és a kosár a lábainál helyezkedik el. Az AFR-IX/1.3 ennek a *cornucopiával* kiegészített változata, amelynek sikerét bizonyítja, hogy Septimius Severus is újraveri őket *denarius* címletben. Az érmék pontatlan datálása miatt nem köthetőek egy konkrét eseményhez. A kibocsátó africai származása miatt azonban az is elképzelhető, hogy általános érvényű üzenetet hordoztak a III.

⁴⁸⁴ Levi 1947, 263; Domes 2007, Mo. 7; Salcedo 1996, nr. 122.

⁴⁸⁵ Domes 2007, 77, 85.

⁴⁸⁶ Strack 1933, 153.

⁴⁸⁷ RIC II 277.

⁴⁸⁸ Toynbee 1934, 34.

század elején. AFR-IX/1.4 annyiban különbözik az AFR-IX/1.3-tól, hogy jobb kezében kalászt tart, és a lábai mellől eltűnik a terménykosár. A variáns tehát egyértelműen a provincia gabonatermő képességét hangsúlyozza.

A skorpió Africa mellett először egy *oinokhoé* fülön (AFR-IV/9) jelenik meg az I. században. Az oroszlánhoz hasonlóan apotropaikus és bőséget jelképező szereppel bírt.⁴⁸⁹ Mindemellett Mercurius állata is volt, aki a vegetáció védelmezője, valamint a kereskedelemből származó prosperitás záloga volt.⁴⁹⁰ A skorpió tehát jól illeszkedik a terménykosárhoz, és Africa Tellus-sémában való ábrázolásához. Az állatnak katonai jelentősége is volt, ami miatt a *legio III Cyrenaica* jelképe is ez volt.⁴⁹¹

Antoninus Pius 160-ban kibocsátott medalionjához (AFR-IX/2.1) elődje AFR-IX/1.1-es hátlapját vette alapul.⁴⁹² Változtatás annyiban van, hogy Africa sziklának támaszkodik és bal kezében kalászokat tart, illetve lábai mellől eltűnt a kosár. Az éremkép még kiegészül a páncélban lándzsával álló császárral, aki előtt Victoria *tropaeumot* épít. Ugyanezt a medalliont 190-191-ben Commodus is újraverette. Antoninus Pius egy másik variációjának (AFR-IX/2.1) alapja Hadrianus AFR-IX/1.3, amelyiken Africa *cornucopiát* és skorpiót tart.

A jelenet egyértelműen a győzelmi ikonográfiához tartozik, ami kiegészül a Hadrianus által bevezetett éremképekkel. Annak ellenére azonban, hogy Africa *tropaeum* alatt fekszik, legyőzésére semmi sem utal, sokkal inkább a hadi sikerek helyszínét jelzi.⁴⁹³ Nagyobb csapatáthelyezések a II. század közepén Mauretania Caesariensisbe történtek, de pontos időkeretek közé nehéz őket szorítani.⁴⁹⁴ Annyi bizonyos csupán, hogy tartomány nyugati részében katonai konfliktusok zajlottak, de nem biztos, hogy a *mauri* voltak a felbujtók. Commodus alatt viszont már velük került sor összetűzések, amelyek nem voltak túl komolyak.⁴⁹⁵ Érdekes azonban megfigyelni, hogy Commodus 190-192 között két olyan érmet is veret, amely Africával kapcsolatos. Egyikük ráadásul egyértelműen hadi jellegű, míg a másik esetében (AFR-V/4) sem zárható ki a hajó hadi jellege.

⁴⁸⁹ Domes 2007, 71; DNP Spinnentiere 828-829.

⁴⁹⁰ Le Glay 1991, 70; Salcedo 1996, 101-103.

⁴⁹¹ Gaia egy skorpiót küldött Orion megölésére, ami az állat harciasságának magyarázata volt. DNP Spinnentiere 829.

⁴⁹² Toynbee 1934, 36-37.

⁴⁹³ Spranger 1955, 76-78.

⁴⁹⁴ A mozgósításokat a szakirodalom leginkább 144-150 közé teszi. Kienast 2004, 134; Salcedo 1996, 148. vesd össze Le Bohec 2005, 69-70.

⁴⁹⁵ Le Bohec 2005, 72; SHA Commodus 13, 5; Toynbee 1934, 37.

Africa AFR-IX/1.3-as hátlapját másolja az a két gemma is (AFR-IX/3-4), amelyen a perszonifikáció fekvő jelenik meg, kezében *cornucopia* és skorpió. Az AFR-IX/3-as ékkő még a lábknál elhelyezett terménykosárral is kiegészül, ráadásul még kivételesen a lelőhelye is ismert, ami Salona. Úgy tűnik, hogy ez az éremkép volt a legkedveltebb ábrázolás, amely dekoratív és egzotikus megjelenése miatt még a skorpió révén apotropaikus funkciókkal is bírt.⁴⁹⁶

Összegzés

Africa a IX. csoportba tartozó érméken és gemmákon fekvő jelenik meg. Az újítás Hadrianus idejében ment végbe, majd ezekhez a hátlapokhoz nyúltak vissza a későbbi korokban. Antoninus Pius elődjének két variánsát is felhasználta, győzedelmes jelenetre egészítve ki azokat. Commodus nagyapjának medalionjából csak az oroszlános *cornucopiás* verziót bocsátotta ki újból. Septimius Severus viszont Hadrianus skorpiót tartó Africa hátlapját másolta, amely nem mellesleg a gemmákat is megihlette.

VII.15. X. csoport

Africa X. csoportba tartozó 6 megszemélyesítése (AFR-X/1-6) *cornucopiával* jelenik meg a II-III. században. A *cornucopia* gyakori attribútum különböző megszemélyesítéseknél és isteneknél. Általános és gyakran más tárggyal együtt megjelenő mivolta miatt többszörös értelmezések is elképzelhetők. Önmagában a bőségszaru utalhat Africa általános és jól ismert bőségére, gazdagságára. A különböző attribútumokkal együtt kiegészíthetik egymást, amivel az interpretáció is pontosodik.⁴⁹⁷ A X. csoportba tartozó ábrázolások között is csak 2 (AFR-X/3, 6) van, amely nem veszett el, illetve tört le egy darabja vagy attribútuma. A lambaesis (AFR-X/4) és belgrádi (AFR-X/5) bronzszobrok biztosan tartottak még valamit jobbjukban, ami mára már nincs meg. Utóbbi minden valószínűség szerint egy lándzsát⁴⁹⁸ fogott, ám mivel ez nem bizonyítható, ezért nem a III. csoportba soroltam.⁴⁹⁹

Az AFR-X/2 carnuntumi bronz applikáción Africa kezében a *cornucopia* mellett *patera* is található. Egy pompeii freskón (AFR-VIII/1) a libációs edény egy elefántaggyarral és gyöngyfüzérrel egészül ki. A *patera* és *cornucopia* Geniusra emlékeztető attribútumok,

⁴⁹⁶ DNP Spinnentiere 828-829.

⁴⁹⁷ Domes 2007, 63-64.

⁴⁹⁸ I. Domes *vexillumot* feltételez, amely azonban nem valószínű, mivel a hadijelvény szövetrésze általában fejmagasságban helyezkedik el, és az az alatti részen fogják meg. vedd össze Domes 2007, 84-85.

⁴⁹⁹ Amennyiben ez helytálló lenne, akkor természetesen Africa katonai erejének, illetve az abból fakadó bőség megnyilvánulását kell a szoborban látni. Elképzelhető, hogy egy Moesiában, illetve a környékén állomásozó afrikai hadtesthez kapcsolódik.

amelyek valamilyen áldozati aktusra utalnak. Africa így jelenik meg Hadrianus *adventus* érmein (AFR-V/2), valamint a thamugadi *kratéron* (AFR-XI/1), igaz ott oltár nélkül. Ugyanezeket az attribútumokat tartja a négy császár évétől kezdve Fides publicum, Concordia és Fortuna is.⁵⁰⁰ Utóbbi tűnik az AFR-VIII/1 és X/2 darabok legvalószínűbb értelmezésének. Africa szerencséje ugyanis sokféleképpen értelmezhető, mivel gazdag provincia volt.

A további darabok előkerülési körülményei kétségesek. Romából, a via Portuense mellett fekvő temető körzetéből került elő egy terrakotta büszt (AFR-X/1), amelyről azonban nem tudni biztosan, hogy sírból származik-e. Ennél is kevesebb információ van egy Marokkóban őrzött építészeti töredékről (AFR-X/3). Egy Krakkóban lévő gemmán Africa büsztje előtt jelenik meg a bőségszaru (AFR-X/6).⁵⁰¹

A II-III. századra keltezhető egy lambaesis bronz szobrocska (AFR-X/5), amelyet M. Le Glay igyekezett a *dea Africa* kultusz alátámasztására felhasználni, amire azonban semmilyen konkrét bizonyíték nincs.⁵⁰²

Összegzés

Africa X. csoportba tartozó, *cornucopiával* ellátott ábrázolásai általában véve a terület híres gazdagságára utalnak. Érdekes módon, a leletek közül csak 2 került elő Afrikából, míg 4 biztosan Európából. A bal kézben fogott bőségszaru általában csak kiegészítő attribútum, de sajnos egy kivételével a másik kézben tartott tárgyak elvesztek.

VII.16. XI. csoport

Africa XI. csoportba tartozó megszemélyesítésein *vexillummal* jelenik meg.⁵⁰³ Összesen 5 tárgy sorolható ide (AFR-XI/1-5), amelyek a Severus-kortól a IV. századig keltezhetők. Ennek ellenére Africa első *vexillumos* megszemélyesítése Hadrianus *adventus* sorozatában van (AFR-V/2.3), amely így a X. csoportba került. Hasonló ábrázolása van Mauretániának is (MAV-2/2) ugyanebben a sorozatban, ahol Africához hasonlóan a fél mellet szabadon hagyó, amazonszerű *tunicát* visel. A császárnak fontos volt Afrika katonai felkészültsége, amelyről személyesen is meggyőződött.⁵⁰⁴ A *vexillum* mint a *legiók* és

⁵⁰⁰ Schmidt-Dick 2002, f1A/05, Concordia f1A/03, Fortuna f1A/13.

⁵⁰¹ A darabot F. Salcedo modern hamisítványnak véli. Salcedo 1996, nr. 130.

⁵⁰² Le Glay 1966, 1238-1239; Le Glay 1991, 76.

⁵⁰³ A kronológia miatt ebben a csoportban is eltekintek attól, hogy a pénzt tárgyaljam az első helyen.

⁵⁰⁴ Bayet 1931, 67-68.

vexillatiók legfontosabb jelvénye, a katonaság egyik legegységesebb és legszentebb szimbóluma.⁵⁰⁵

A XI. csoport 2 alcsoportra osztható attól függően, hogy Africa a másik kezében *cornucopiát* vagy elefántagylat tart. Az előbbi csoport (AFR-XI/1-3) az afrikai lelőhelyű tárgyakból áll, amelyek korábbra, nagyjából a III. századra keltezhetők.⁵⁰⁶ A Severus-korra tehető reliefszerű kőkratér a thamugadi nagy déli *thermae frigidarium*ából került elő. Az edényt az egymással szemben elhelyezkedő két *voluta* osztja ketté. Az egyik felén egy áldozatjelenet látható, középen oltár, fölötte borostyánlevelek, bal oldalt *victimarius* bikával, jobb oldalt oroszlán és egy *tunicába* öltözött, *vexillumot* és *cornucopiát* tartó alak. Utóbbi az attribútumok alapján, noha a fej már elveszett, Africaként azonosítható.⁵⁰⁷ A kratér másik oldalán a kagylóban álló Venust Hercules, valamint Erós és Psyché fogja közre. Utóbbit M. Le Glay Bacchusszal hozta összefüggésbe, ami mellett az edény alakja, valamint a borostyánlevél is szól.⁵⁰⁸ Ennek ellenére ez az isten nem jelenik meg személyesen, és érdekes módon Erós és Psyché sem foglal el központi helyet a képmezőn. Hercules, Venus és Bacchus/Liber Pater megfeleltethető a *leptis magnai dii patriinak*, akik Septimius Severus hatalomra kerülésekor nagy figyelmet kaptak.⁵⁰⁹ Afrikában Liber Pater és a fürdők kapcsolatára máshonnan, Caesareából is van bizonyíték, ahol az istennek a *thermaeben* oltárt és szobrot emeltek.⁵¹⁰

M. Le Glay abból a prekonceptióból indult ki, hogy *dea Africa* kultusza létezett, majd ezt próbálta meg összeegyeztetni Liber Paterrel egész Africában.⁵¹¹ Véleménye szerint az istenháromságból utóbbi örvendett legnagyobb tiszteletnek Thamugadiban.⁵¹² F. Salcedo helyesen jegyzi meg, hogy a thamugadi háromcellás templomban talált feliratokon szereplő *dea patria*, nem egyértelműen Africára utal, mint ahogy azt M. Le Glay vélte.⁵¹³ Továbbá a Liber Paternek feláldozott elefántagylarak önmagukban nem bizonyítják az isten és Africa perszónifikációjának szoros kapcsolatát. Az elefántcsont értékes alapanyag lévén, méltó

⁵⁰⁵ Domes 2007, 82-83.

⁵⁰⁶ I. Domes véleménye szerint a belgrádi szobrocsonk is *vexillumot* tarthatott egykor, de ezt nem lehet megerősíteni. Domes 2007, 84-85. *Vexillummal* és *cornucopiával* álló megszemélyesítés korábban csak Antoninus Pius érméin figyelhető meg Liberalitas kezében. RIC III 156.

⁵⁰⁷ Ez alapján tehát nőnek tekintendő. v. össze Salcedo 1996, nr. 134; Salcedo 1996/2, 77. (férfinak véli)

⁵⁰⁸ Le Glay 1964, 376-379.

⁵⁰⁹ A pun megfelelőjük Hercules = Melqart, Venus = Astarté, Bacchus/Liber Pater = Eshmoun/Shadrappa. Severus Romában nagy templomot emelt Bacchusnak és Herculesnek, de ez még nem igazolja, hogy Thamugadiban is tisztelték volna az ő isteneit. Cass. Dio 77, 16, 3.

⁵¹⁰ Bruhl 1953, 227-228.

⁵¹¹ Le Glay 1964, 374-375. Már L. M. Leschi is felvetette, hogy a thamugadi *genius patriae suae* felirattal ellátott elefántagylarak is a kultuszhoz kapcsolódtak. Leschi 1947, 96-97. Liber Pater afrikai kultuszához lásd Bruhl 1953, 223-238.

⁵¹² Le Glay 1964, 380-382; Le Glay 1991, 74-78.

⁵¹³ Salcedo 1996, 163-168, 173-175.

ajándék volt bármely istennek. A *kratéron* látható áldozati jelenet természetesen értelmezhető a túloldalt ábrázolt isteneknek nyújtott felajánlásként is.

Ugyanígy problémás a *Genius terrae Africae* alakja is, amelyet a kutatás Q. Metellus Scipio érméjén megjelenő Sekhet alakja fölötti GTA betűk feloldására alapoz (45. kép).⁵¹⁴ Analógiája Cornelius Lentulus Marcellinus Kr.e. 76-74 között vert G(enius) P(opuli) R(omani) köriratú pénze, amelyen egy szakállas férfi látható, mögötte *sceptrummal*.⁵¹⁵ Maga a Genius szó etimológiailag a férfin kívüli védőszentként, vagy a benne lakozó erőként értelmezhető.⁵¹⁶ Ezzel magyarázható, hogy az isten szinte kizárólag férfiként tűnik fel. Nőalakban csak Augustus korában kerül mellé Iuno, aki a *pater familias* feminin párjaként szolgált.⁵¹⁷ A GTA érem ábrázolása viszont teljesen egyedi, mivel egyiptomi istenalak jelenik meg rajta, és nem illik bele a római hagyományokkal rendelkező Genius gondolatvilágába. Scipio érmein egyébként is nagyon erős lokális hatás mutatkozik, ami I. Juba nyomásának tudható be.⁵¹⁸ A Genii legfontosabb attribútuma a *cornucopia* mellett a *patera* volt, amely jelen esetben hiányzik Scipio érméjéről, noha van rá példa Africa megszemélyesítéseinél (AFR-VIII/1, X/2).⁵¹⁹ A bőségszaru viszont egy sokkal általánosabb tárgy, amely sok más istennőnél is előfordul. A GTA érme előtt ráadásul csak három Genius ábrázolás jelent meg, amelyek mind férfialakban mutatják az istent.⁵²⁰ Pénzen legközelebb csak Nero idejében tűnik fel újra⁵²¹, de a későbbiekben is a *Genius loci* mindig férfiként jelenik meg (46. kép).⁵²²

45. kép: (Q. Metellus Pius Scipio és P. Licinius Crassus Kr.e. 47-46) 46. kép: Genius (Nero Kr.u.62-68)

⁵¹⁴ RRC 460/4; Salcedo 1996, 163-166. o. és 858. lábj. a GTA különböző olvasataihoz.

⁵¹⁵ Kunckel 1974, 14. RRC 393/1.

⁵¹⁶ DNP Genius 915.

⁵¹⁷ Geniusnak a III. század végén azonban még valószínűleg nem volt alakja, amely végül etruszk hatásra testesült meg férfiként. Kunckel 1974, 11-12.

⁵¹⁸ Alföldi 1959, 2-4.

⁵¹⁹ Kunckel 1974, 14-21, 75.

⁵²⁰ Kunckel 1974, 116/1, 122/1-2.

⁵²¹ Kunckel 1974, 16.

⁵²² Kunckel 1974, 131. M X 2-4.

Alapjában véve a *kratéron* lévő Africa, Hadrianus *adventus* érméjének látható másolata (AFR-V/2.3), ahol szintén feltűnik a *vexillum*, az oltár és mellette az áldozati bika.⁵²³ Ott viszont a jelenet a császárnak bemutatott áldozatot ábrázolja.

A thamugadi *kratéron* megjelenő oltár szakrális tevékenységet jelképez, de emellett Africa *vexillum*-át egyik kutató sem veszi figyelembe. Ez a leghangsúlyosabb attribútum, amely egyértelműen a katonai szférára utal.⁵²⁴ *Vexillum* alatt lévő állat utalhat annak hímezett díszítésére, mint ahogy az a viminaciumi vereteken is megfigyelhető.⁵²⁵ Ott a helyhiánnyal magyarázható a különleges megoldás. Ugyanígy értelmezhető a *kőkratér* oroszlánja is a szövet hímezéseként, mivel ez az állat volt a *vexillum* a *legio III Augusta* jelvénye.⁵²⁶ Ennek a hadtestnek a szomszédos Lambaesisbe való áthelyezése szorosan összefügg Hadrianusszal, akinek az érméjét a *kratér* másolja.⁵²⁷

A hadijelvény a másik thamugadi lelet (AFR-XI/3) interpretációjánál sem játszott korábban szerepet. Helyette a kutatók ezzel is az Africa-kultusz létezését próbálták alátámasztani.⁵²⁸ A *kratér*rel ellentétben a medalionnál volt lehetőség arra, hogy a szövetre felkerüljenek az AFR betűk.

Thamugadiban nem volt katonai tábor, viszont 100-ban Traianus a *legio III Augusta* veteránjaival alapította meg a várost.⁵²⁹ Ez is azt valószínűsíti, hogy a perszonifikációk a szomszédos Lambaesisben állomásozó *legióra* utalnak, ami Septimius Severus közigazgatási átszervezéseinek köszönhetően az újonnan alapított Numidia provincia székhelye lett.⁵³⁰ A katonák mutatták be az áldozatot a *kratér* esetében Liber Paternek, míg a medalionnál talán a hadtestnek magának.

A hadijelvény mellett *cornucopiát* tartó csoport utolsó darabja a Rapidumban talált relieftöredék (AFR-XI/2). A domborművön a *vexillum*ot és bőségszarut tartó Africát egy lándzsás nőalak és egy szakálltalan férfi fogja közre. Felettük egy elefántagylat tartó alak jelenik meg, aki jobbát egy oroszlánra teszi, mellette szakállas férfi, egyik kezével *capricornuson*. A rendkívül töredékes és szokatlan jelenetet a kutatók eltérő módon interpretálták. P. Wuilleumier Africát, csillagképeket, Neptunust és Vulcanust látta benne.⁵³¹

⁵²³ Septimius Severus érmein Africa nem ilyen alakban tűnik fel (AFR-VII/8).

⁵²⁴ Legfeljebb közvetve utal a kultikus szférára, mivel a *vexillum* maga is szent volt.

⁵²⁵ Itt a *vexillum*ok alatt jelennek meg az állatok. Juhász 2010, 1-3. A *vexilla* további díszítéseire lásd Töpfer 2011, 29-31.

⁵²⁶ RIC I2 190. o.

⁵²⁷ Le Bohec 2005, 67-68, 91, 102.

⁵²⁸ Le Glay 1964, 378-379; Salcedo 1996, 175.

⁵²⁹ Le Glay 1991, 71; Le Bohec 2005, 103; Domes 2007, 110-111; Salcedo 1996, 174.

⁵³⁰ Le Bohec 2005, 75.

⁵³¹ Wuilleumier 1928, 40-41.

J. Bayet az alsó sor három alakjában Mauretaniát, Numidiát és *Africa proconsularis*-t vélte felfedezni, míg a felsőkben a föld és a tenger megtestesítőit.⁵³² W. Seston ezzel szemben a reliefben Maximianus afrikai látogatásának emlékét látta. Az alsó sorban a császár mellett *Africa* és *Genius populi Romani* látható, a fentiben pedig a szárazföldi és tengeri győzelmekre való utalás.⁵³³ J.-P. Laporte viszont nem köti egy konkrét eseményhez, hanem általánosságban egy II. századi római uralkodót és *Africa* perszonifikációját látja benne katonákkal és a területre jellemző szimbólumokkal.⁵³⁴ Véleménye szerint a darab egyszerűen az *Africa* feletti uralmat fejezi ki. A katonákhoz köthető, és a császárkultuszban szerepet betöltő reliefnek véli. F. Salcedo a domborművön *Africát* azonosítja, a lándzsás *Mauretania* és a skorpiós *Mercurius* között.⁵³⁵ Problémásabb a felső sor értelmezése, mivel az elefántagyarat tartó alakot *Genius protector Africae* és *Liber Pater* asszimilációjaként interpretálja, míg a másikat egy afrikai *Neptunus*-ként. Összességében a reliefet a tetrarchia nyújtotta jólét emlékének tartja, amelyet *Africa* és *Mauretania diocesis*-e élvez a betörő törzsek legyőzése révén. *Mauretania* provincia a *diocesis Africae*-be tartozott, ami már önmagában is felveti a kérdést, hogy hogyan kerül egymás mellé a *diocesis* és a provincia.⁵³⁶

A relief értelmezése a töredékességéből adódóan rendkívül bonyolult. Voltaképp csak *Africa* alakja biztos. Ráadásul a dombormű korát illetően is nagy eltérések vannak a kutatók között. Annyi bizonyos, hogy Hadrianus 122-ben alapította a rapidumi tábort, amely az újonnan létrehozott *cohors II Sardorum* állomáshelye volt.⁵³⁷ Feltehetően 201-ben, de bizonyosan 208 előtt a tábort áthelyezték Altavába, miután a védelmi vonalat délre tolták. A város ettől függetlenül tovább élt a III. században, a feltehetőleg Aurelianus alatt bekövetkező pusztulásáig.⁵³⁸ Maximianus járt ezen a vidéken 296/297-ben, ami után hamarosan újraépítették *Rapidum* egy részét.⁵³⁹

A tábor áthelyezése a III. század elején még önmagában nem jelenti azt, hogy a relief ne készülhetett volna később. A városnak, akár állomásozott ott sereg, akár nem, erős katonai kötődése volt, ami mindvégig meghatározta lakosai életét. Ezt támasztja alá a relief lelőhelye

⁵³² Bayet 1931, 40-43. *Numidia* provincia csak 203-ban jött létre, de ez egyáltalán nem bizonyíték arra, hogy saját megszemélyesítése is lett volna.

⁵³³ Seston 1946, 125. o. 3. láb.

⁵³⁴ Laporte 1989, 178-180.

⁵³⁵ A skorpiót már P. Willeumier leírta, de a publikált fényképeken nekem nem sikerült minden kétséget kizáróan azonosítani. Willeumier 1928, 41; Salcedo 1996/2, 69-82; Salcedo 1996, 100-105.

⁵³⁶ Le Bohec 2005, 207.

⁵³⁷ Laporte 1989, 13-25; Le Bohec 2005, 104.

⁵³⁸ Laporte 1989, 178. vsd össze Salcedo 1996/2, 78.

⁵³⁹ Az újra használatba vett rész (A zóna) nem egyezik meg a relief lelőhelyével (C zóna).

is, amely nem a tábor területén volt. A darab provinciális kivitelezése megnehezíti a datálást is, ám a ruházat alapján egy a II. századnál későbbi időpont valószínűsíthető.

Ha csak a XI. csoport *cornucopiás* alcsoportjának attribútumait vesszük alapul, akkor azok együttesen a katonaság által nyújtott biztonságból fakadó prosperitást és bőséget hirdetik. A hadsereg szerepe a III. századi Afrikában az egyre szaporodó barbár betörések miatt egyre nőtt.⁵⁴⁰

A XI. csoport másik csoportja pusztán 2 leletből áll, amelyen Africa *vexillum*ot és elefántagyarat tart, amelyek időben is későbbre, a IV. századra keltezhetők. Az első tetrarchia alatt Karthágóban kibocsátott arany, ezüst és bronz hátlapokon a *vexillum*ot és agyart tartó Africa lábánál egy bikát leterítő oroszlán látható (AFR-XI/4). A FELIX ADVENT felirat Maximianus afrikai tartózkodására utalhat, míg a hadijelvény a katonai tevékenységére.⁵⁴¹ Érdekes módon azonban nem csak az ő, hanem a többi 3 császár portréjával is készült ilyen pénz, de kizárólag a karthágói verdében. Valószínűleg tehát inkább a helyi jelleg és a császári hatalom iránti hűség volt a fontos, és kevésbé az aktuális események. Ezt látszik alátámasztani, hogy ugyanezt az éremképet I. Constantinus és Maxentius alatt is verik bronz címletben. A 306 vége és 307 nyara közé tehető kibocsátás körirata már CONSERVATOR AFRICAE SVAE, amely egy jóval általánosabb üzenetet hordoz. Ugyanez a hátlap utoljára az *usurpator* Domitius Alexander alatt jelenik meg AFRICA AVG N felirattal.

Jól látható tehát, hogy Africának ez a megszemélyesítése elsősorban nem az aktuális eseményekre reflektál, hanem a karthágói verde bevett hátlapja volt. A lényeg inkább az állandóság és a legitimáció volt, ahogy a különböző korszakok uralkodói és az *usurpator* is pusztán a körirat változtatásával verette újra az éremképet.

Nagyon hasonló ábrázolás jelenik meg egy brigetiói töredékes csontkorongon (AFR-XI/5), amely feltehetően *pyxis* fedelélül szolgált. A hosszú ruhában álló Africa baljában *vexillum*, jobbában elefántagyar látható. A fején lévő *exuviae elephantis* rendhagyó, mivel az ormányon szemet és szájat is kialakítottak. Ez feltehetően abból ered, hogy Africát egy kígyószerű lényként értették félre, amire a kézfejek kampószerű végződése is utal. Nem csoda tehát, hogy T. Bíró M. inkább sárkánykígyónak nézi a fejdísz, amelyet Indiaként

⁵⁴⁰ Salcedo 1996/2, 78.

⁵⁴¹ RIC VI 411-412. o; Le Bohec 2005, 191, 195.

azonosít, holott Africát is felveti.⁵⁴² Ez az interpretáció azonban nem állja meg a helyét, mivel a csontkorong nagyon hasonlít az előzőekben bemutatott hátlaphoz, amely joggal tekinthető az előképének. Egyetlen részlet nem vezethető le onnan, mégpedig az elefántfülek. Ezek ugyanis nem látszanak az apró érmeken, tehát ehhez kellett némi ikonográfiai előképzettség. Jól látszik, hogy a formát nagyjából sikerült lemásolni, noha bizonyos részeket, mint az ormányt a saját, nem afrikai viszonyok és a nem első kézből szerzett ismeretek felülírták. A IV. századi érmek és a később ritkává váló Africa perszonifikációk alapján a IV. századi készítés tűnik számomra valószínűnek.

Összegzés

Africa viszonylag kései, XI. csoportba tartozó perszonifikációi a *vexillum* által mind szorosan a katonai szférához kötődnek. A *cornucopiás* alcsoport darabjai kizárólag a fekete kontinensen kerültek elő. A két thamugadi darab a *legio III Augustához* fűződik amelle, hogy az egyik ábrázolás kétségkívül kultikus cselekményt jelenít meg. A rapidumi relief mögött viszont a helyben állomásozó erőket kell látnunk, ám a szokatlan kompozíció töredékes mivoltában nagyon nehezen értelmezhető. A *cornucopia* és a hadijelvény a katonai biztonságból fakadó prosperitás általános üzeneteként értelmezhető. A IV. századra tehető elefántagyar alcsoport elsősorban a karthagói pénzverdéhez kötődik, ahol az első tetrarchiától Domitius Alexanderig ugyanaz a hátlap készült. Feltehetően ez ihlette a Brigetióból származó csontkorong alkotóját, akinek azonban egyértelműen gondot okozott a megismerés megfigyeltése és pontos reprodukálása. Ebben a csoportban már Africa egyik jellegzetes luxuscikkét, az elefántagart hordozza a *vexillum* mellett, ami a terület egzotikus gazdagságát és erejét jelképezi.⁵⁴³

VII.17. XII. csoport

Africa ábrázolásai között van egy olyan, amelyik nem visel *exuviae elephantist*, így azonosítása csak felirat alapján lehetséges. Ez a zeugmai mozaik egyik darabja (AFR-XII/1), ahol Africa a többi provinciához hasonlóan *khitónban* és *himationban* jelenik meg, fején *corona muralisszal*. Az *exuvia* hiányát a mozaikon ugyanígy megjelenő többi tartománnyal alkotott egység magyarázza. Bővebben erről a csoportos provinciaperszonifikációk fejezetben foglalkozom.

⁵⁴² Bíró 2000, 56-57.

⁵⁴³ Az elefántagart bővebben lásd VIII.csoportot.

VII.18. XIII. csoport

Africa megszemélyesítéseinek utolsó csoportját az olyan ábrázolások adják, amelyeket csak nehezen lehetett volna a többi csoport közé besorolni. Jobbnak láttam őket külön, egy egyéb kategóriában összegezni. Az 5 alkotás közül 2 gemma, 1 tükör és 2 szobor, amelyek a késő köztársaság kortól az I-II. századig terjedő időszakra keltezhetők.

Szokatlan az AFR-XIII/1-es ábrázolás, amelyen az *exuviae elephantist* viselő büszt előtt *prora*, mögötte pedig pajzs található. Feltehetően az ékkő újfent egy tengeri győzelemre utal, csakúgy, mint a Palazzo Belletti reliefje (AFR-V/8). A gemma esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy tudjuk, Xantenből került elő, ahova feltehetően a katonaság révén közvetve vagy közvetlenül jutott el. Az egyetlen *legio*, amelyik a Kr.e. I. században Xantenban (Vetera) állomásozott és Afrikát is megjárta, a *legio V Alaudae* volt.⁵⁴⁴ Ez az egység a thapsusi csatában annyira kitüntette magát az elefántok elleni küzdelemben, hogy attól fogva az állatot a *signájukon* hordhették. Az elefánt ráadásul szerepel magán a gemmán is, Africa fején. Elképzelhető tehát, hogy egy az afrikai hadszínteret megjárt katona szuvenírként magával hozta a messzi egzotikus vidékről. A hosszú levél alakú pajzs *umbóval* ráadásul nem afrikai típus, hanem sokkal inkább emlékeztet a kelta-germán területek fegyverzetére.⁵⁴⁵ Ugyanitt a *legio V Alaudae* fontos katonai szolgálatokat tett. A *prora* a pajzzsal együtt utalhat a tengeren, folyón aratott győzelemre vagy ott teljesített hadszolgálatra.

Africa gazdagságát és békességét szimbolizálja a *caduceus*, amelyet egy londoni gemmán tart (AFR-XIII/2). Az attribútum Mercuriushoz köthető, amely a tartomány mellett egy Pompeii freskón (AFR-IV/6) jelenik meg. A hírnököt azonban több különböző karthagói istennél is előfordul.⁵⁴⁶ Nem utolsósorban Felicitas kezében tűnik fel, akit Caesar a thapsusi csatában nevezett meg.⁵⁴⁷

Két szobor esetében a nőalak lábainál egy oroszlán és egy elefánt figyelhető meg. Az Alsó-Egyiptomból származó (AFR- XIII/3) álló *exuviae elephantis* nő lábainál oroszlán található. F. M. Snowden mulattként határozta meg, ami ezzel Africa kisszámú negroid

⁵⁴⁴ RE *Legio* (V Alaudae), 1564-1567.

⁵⁴⁵ Az afrikai fegyverzethez lásd Strabo 17, 3; Speidel 1993, 121-126.

⁵⁴⁶ García-Bellido 1991, 39, 43; Salcedo 1996, 162.

⁵⁴⁷ Caes. *Bell. Afr.* 83; DNP Felicitas 463.

ábrázolásaihoz tartozik.⁵⁴⁸ Lábaknál megjelenő oroszlán érmeken (AFR-VII/7) és egy pompeii freskón is előfordult (AFR-IV/7). Utóbbi időben is fedi egymást a szoborral. Sokkal rosszabb állapotban maradt meg a második szobor, amelynél a női lábak pusztán a térdtől lefelé maradtak meg (AFR-XIII/4), mellettük elefántfejjel. A lelet töredékességét tovább súlyosbítja, hogy gyakorlatilag semmilyen további információval nem rendelkezünk róla.

A következő ábrázolás egy aranyozott bronz tükör hátoldalán található (AFR-XIII/5), amely az egyetlen tükrön megjelenő provinciaperszonifikáció. A tárgy közepén pajzzsal, lándzsával és Victoriolával álló Roma látható. Kétoldalt egy-egy oszlopon kard, sisak és páncél határolja. Utóbbi alatt *exuviae elephantist* viselő nő kezében *cornucopiával*. Jobboldalt egy alig kivehető alak, egy megkötözött fogoly, aki talán egy legyőzött nép vagy másik terület megjelenítése. Az ábrázolás teljesen egyedi Africa megszemélyesítései között. A képen megjelenő elemek egyértelműen a győzelmi ikonográfiához kötik, ami azonban nem feltétlenül jelenti Africa legyőzését is. Sőt, a *cornucopia* sokkal inkább a sikerből eredő prosperitást jelképezi, mint ahogy az az AFR-IX/2-es medalionokon is látható.⁵⁴⁹ A darab rossz megtartása, a pontos datálás és a személyes analízis hiánya azonban megnehezíti a megfelelő értelmezést. Általánosságban azonban a győzedelmes Roma fennhatósága alatt prosperáló Africa megjelenítéseként lehet interpretálni.

VII.19. Összegzés

Africa 13 csoportba sorolt 146 ábrázolása és 9 variánsa a provinciaperszonifikációk között messze a legnagyobb számú. Ez már önmagában is jelzi a terület fontosságát és megbecsültségét a rómaiak szemében. Lényeges különbség a többi perszonifikációval szemben, hogy itt beszélhetünk erős és fontos helyi öntudatról, amelynek köszönhetően Africa ábrázolásai gyakran megjelentek. A többi provincia ellenben leginkább a központi hatalom által készített és terjesztett, kifejezetten politikai célú képek formájában létezett. Másik tényező lehet az *exuviae elephantis*nak köszönhető kifejezetten egzotikus és dekoratív megjelenítési mód, ami feltehetően közrejátszott az ábrázolások elterjedésében.

Africa első megszemélyesítése külön csoportot képez (I. csoport), amelyen Pompeius korábbi saját katonai sikereire emlékeztet.

⁵⁴⁸ Snowden 1970, 91/67. A többihez lásd Domes 2007, 53-54.

⁵⁴⁹ Vess össze Domes 2007, 114.

Leghosszabb ideig a legnagyobb darabszámmal rendelkező II. csoport volt használatban, amelynél az egyetlen attribútum az *exuviae elephantis*. Ide tartoznak Africa legkorábbi ábrázolásai is, amelyek Nagy Sándor győzelmi jelképéből kiinduló, majd ptolemaida legitimációs szimbólummá vált fejdísz, végül a numidiai és mauretaniai királyok már egy idealizált női fejre helyezték. Ez utóbbi jól mutatja a római hatást is, ahol már korábban is alkalmazták a földrajzi területek megszemélyesítéseit. Az II. csoportba tartozó ábrázolások sokszínűségét tükrözi a tárgytipusok széles skálája a gemmáktól a freskókon, applikációkon és attache-okon át a szobrokig. A köz- és privátszférában megjelenő perszonifikációk minősége is nagy eltéréseket mutat, ami jelzi, hogy nem egy töről fakadó, hanem sokféle gyökerű felfogásról és alkalmazásról van szó.

Az eleinte csak érmeken megfogható Africa perszonifikációk legitimációs célokat szolgáltattak mind a lokális dinasztiák, mind a római hadvezérek repertoárjában. A kettő már csak azért is összefüggött, mivel a polgárháborús időszakokban a helyi királyok mindig az egyik vagy másik római párt oldalára álltak. Ennek következtében született meg Africa III. csoportba tartozó, gerellyel rendelkező megszemélyesítése is. Az ábrázolások különlegessége, hogy kizárólag lokális jellegűek, amelyek érmeken és 1 gemmán találhatók. Hamar megjelent azonban a terület talán legfontosabb aspektusa, amely a Roma számára egyre nagyobb jelentőségre szert tevő gabonabőséget hirdette. Nem meglepő tehát, hogy így elsősorban Pompeiiben és Romában talált leleteken jelenik meg.

A IV. csoportba soroltam az Africa gabonabőségére utaló ábrázolásokat. A provincia ezen aspektusa volt az egyik legfontosabb tulajdonsága a Római Birodalom, de különösen Roma számára. Nem meglepő tehát, hogy Africa megszemélyesítései kalászosokkal a Kr.e. I. századtól a Kr.u. III. századig megtalálhatóak.

Africa a korai időkben még csekély számban legyőzött megszemélyesítésként is megjelent (V. csoport). A provincia már a pun háborúktól kezdve fontos színhelye volt a római kül-, majd belpolitikai csatározásoknak. Ily módon a provinciát nem lehetett hagyományos értelemben alávetettként megjeleníteni, hiszen az a polgártársak jelentős hányadának ikonográfiai leigázását is jelentette volna. A cél sokkal inkább a gazdag és fontos vidék pacifikálása és romanizálása volt, ami csak a IV. század elején változik meg Domitius Alexander *usurpatió*jával, amikor Africa behódolása jelenik meg Maxentius hátlapján. A tartomány a császárral később már békésen jelenik meg háláját és alázatát fejezve ki vezetőjének. Az attribútumok újfent a katonai, élelmezési és gazdasági potenciált tükrözik, amire Roma egyre nagyobb mértékben támaszkodott.

Egyediek a VI. csoport darabjai, amelyeken Africa egy szilénnel, Iuppiter Ammónnal vagy Tritónnal jelenik meg kettősfej formában. A kombinációk közül az Ammónnal való párosítás magyarázható a legegyszerűbben, mivel a kosszarvak megjelentek Nagy Sándor posztumusz veretein is az *exuviae elephantissal* együtt.

Africa természeti gazdagságát és egzotikumát tükrözi a VII. csoport, amelynél az erre utaló attribútumok a megszemélyesítés mellénél jelennek meg. Az elsősorban helyhiányból fakadó megoldás szinte párhuzam nélküli a provinciaperszonifikációk között. Az I-II. században megjelenő ábrázolások állandó eleme az oroszlán, de mellette egyéb állatok, termények, elefántagyar vagy isteni szimbólumok is megjelenhetnek.

Africa fontos exportcikkét, az elefántagyarat tartja a VIII. csoportba tartozó II-IV. századi ábrázolásokon. Az egyik egy Afrikában meglehetősen elterjedt mécses, amely jól tükrözi a helyi lakosság körében a lakóhelyükről alkotott elképzeléseiket. Az agyar korábban, az I. századtól kezdve más attribútumokkal együtt már megjelent.

A II. században Africa fekvő pózban is megjelenik (IX. csoport), ami megint csak a termékenységére utal, egzotikus attribútumokkal kiegészülve. *Terra Africaként* ugyanez a kép győzelmi medalionokat is díszített, ahol az a csata helyszínére utalt. Az éremképek hatását jól mutatja, hogy gemmák is lemásolták azokat.

Sokkal kevésbé konkrét üzenetet hordoz az I-III. században megjelenő X. csoport, amelynél Africa *cornucopiát* tart. Az általános bőségjelkép többnyire kiegészül egy másik attribútummal, amely mára elveszett. Ettől függetlenül az ábrázolások jól kifejezik a terület békés jólétét és gazdasági potenciálját.

Africa katonai jelentőségét hirdetik a *vexillumos* ábrázolások (XI. csoport) a Severus-kortól a IV. századig. A III. csoporthoz képest a lándzsa már szövetrész hozzátoldásával a lokálpatrióta elemből a Római Birodalom egyik legrégebbi és legszentebb jelvényévé változott. Ennek ellenére a helyi elem nagyon erős maradt, mivel az 5 ábrázolásból csak 1 származik Afrikán kívülről (XI/5).

Szokatlan a XII. csoportba sorolt zeugmai mozaik, amelyen Africa felirattal azonosítható, nem az *exuviae elephantissal*. Magyarázata abban rejlik, hogy a padló összes többi provinciája is ugyanígy néz ki.

A XIII. csoportban az előzőekbe be nem sorolható megszemélyesítések kaptak helyet.

A fenti összeállításból és elemzésből jól látszik, hogy Africa a Római Birodalom számára nem átlagos provincia volt. Ennél sokkal fontosabb szerepet töltött be már a kezdeti hódításoktól fogva, mivel a gyorsan áttevődött belső feszültségek színterévé is vált. Így

sosem foglalt el olyan státust, mint más meghódított területek, amivel az alávetettként való ábrázolások szinte teljes hiánya magyarázható. Sokkal inkább a kontinens nélkülözhetetlen gazdasági és élelmezési potenciálját hirdető képek voltak a mérvadóak, amelyeket az egzotikus állatokkal tettek különlegesebbé.

AFR-I

Tárgytípus: Érme

Kibocsátó (datálás): Pompeius Magnus (Kr. e. 71)

Névérték: Au

Verde: Roma

Előlap: körirat: MAGNVS

Előlap: Női fej *exuviae elephantisszal*, balra *sitella*, jobbra *lituus*.

Irodalom: RRC 402; Ostrowski 1990, Africa 1; LIMC Africa 2; Domes 2007, Mz. 1; Salcedo 1996, nr. 2; Toynbee 1934, 35; Hollstein 1993, 112; Michel 1967, 39; Houghtalin 1996, Africa no. 26.

Fotó: BM AN266477001

AFR-II/1

Tárgytípus: Érme

Kibocsátó (datálás): L. Cestius (Kr. e. 42)
C. Norbanus (Kr. e. 42)

Névérték: Au

Verde: Roma

Előlap: körirat: -

Előlap: Női büszt *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: RRC 491/1; Ostrowski 1990, Africa 4; LIMC Africa 4; Domes 2007, Mz. 3; Salcedo 1996, nr. 6; Toynbee 1934, 36; Houghtalin 1996, Africa 28.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=23319>

AFR-II/2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Clodius Macer (68 ápr.-okt.)

Névérték: D

Verde: Africa (Carthago?)

Előlap körirat: L CLODI MACRI LIBERA

L CLODI MACR LIBERATRIX

Előlap: Női büsztt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*.

Irodalom: RIC I2 1-3, 5-6; Ostrowski 1990, Africa 6; Domes 2007, Mz. 6; Salcedo 1996, nr. 16a; Toynbee 1934, 36; Houghtalin 1996, Africa 33.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=11517>

AFR-II/3

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Örzési hely: Staatliche Münzsammlung, München (A. 1849)

Méret: 1,71×1,37 cm

Datálás: Kr. e. I. sz.

Leírás: Női büsztt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 4; Schmidt 1970, 945; LIMC Africa 14; Salcedo 1996, nr. 55; LIMC Africa 14.

Fotó: Schmidt 1970, Taf. 108/945.

AFR-II/4-5

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Szardonix (fekete)

Örzési hely: Kestner Museum, Hannover
(Inv. K54a =K1771; K744n²)

Méret: 1,08×1; ,52×1,42 cm

Datálás: Kr. e. I. sz.

Leírás: Női büsztt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 20, 25; Schlüter-Platz-Horster-Zazoff 1975, 291; Zazoff 1983, 187, 510; Salcedo 1996, nr. 42.

Fotó: Schlüter-Platz-Horster-Zazoff 1975, Taf. 33/187.

AFR-II/6

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Üveg

Örzési hely: Kestner Museum, Hannover (Inv. K 798)

Méret: 1,18×1,05 cm

Datálás: Kr. e. I. sz.

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Schlüter-Platz-Horster-Zazoff 1975, 186; Salcedo 1996, nr. 41; Domes 2007, Gl. A2.1.

AFR-II/7

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Kalcedon-ónix

Örzési hely: Kunsthistorisches Museum, Bécs (Inv. IX B 164)

Méret: 1,08×0,7 cm

Datálás: Kr. e. I. sz.

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*.

Irodalom: LIMC Africa 15; Houghtalin 1996, 82. 15. lábj; Domes 2007, Gl. 5; Zwierlein-Diehl 1973, 222; Salcedo 1996, nr. 57.

AFR-II/8

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Szardonix

Örzési hely: British Museum, London (Inv. 1923.4-1.220)

Méret: 1,2×1,6 cm

Datálás: Kr. e. I. sz.

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 66d; Domes 2007, Gl. 24; LIMC Africa 11; Houghtalin 1996, 82 anm. 15; Salcedo 1996, nr. 43; Walters 1926, 1806.

AFR-II/9

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Üveg

Örzési hely: Staatliche Münzsammlung, München

Méret: 1,27×1,03 cm

Datálás: Kr. e. I. sz.

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 22; Schmidt 1970, 1778; Salcedo 1996, nr. 52.

AFR-II/10

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Örzési hely: Koninklijk Penningkabinet, Hága (Inv. .2111)

Méret: 1,3×0,95 cm

Datálás: Kr. e. I. sz.

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*.

Irodalom: Salcedo 1996, nr. 40; Domes 2007, Gl. 4. (megemlíti); Maaskant-Kleibrink 1978, nr. 301.

AFR-II/11

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Örzési hely: Hermitage, Szentpétervár

Méret: 1,4×1,1 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/kora császárcor

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 66; LIMC Africa 9; Domes 2007, Gl. 1; Furtwängler 1900, II 131/20; Houghtalin 1996, 82. o. lábj. 15; Salcedo 1996, nr. 37.

AFR-II/12-23

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Üveg, Szardonix

Örzési hely: Antikensammlung, Berlin

Méret: 1,5×1,3; 1,2×1,15 cm; 1,2×1,05 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/kora császárcor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 2, 6, 8, 15; Furtwängler 1896, 196/4883-4892; 240/6533.

AFR-II/24

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Ónix

Örzési hely: British Museum, London (Inv. 2236)

Méret: 1×0,8 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/kora császárcor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Walters 1926, 1807; Salcedo 1996, nr. 44; Domes 2007, Gl. 10.

AFR-II/25-28

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Üveg

Őrzési hely: Staatliche Münzsammlung,
München

Méret: 1,39×1,04 ; 1,17×0,97; 0,84×0,75;
1,24×0,94 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/kora
császárcor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*,
ruházata *khitón*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 13-14, 17-18;
Schmidt 1970, 1774-1777; Salcedo 1996, nr.
49-51, 56.

AFR-II/29

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Lelőhely: Birten, Németország

Őrzési hely: Regionalmuseum,
Archäologischer Park, Xanten (Inv. XA V
926, L 96)

Méret: 1,25×1,08 cm

Datálás: Kr. e. I. sz. közepe

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*,
ruházata *khitón*.

Irodalom: Platz-Horster 1987, 67; Domes
2007, Gl. 16.

AFR-II/30

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Őrzési hely: Thorvaldsen Museum,
Koppenhága (Inv. 643)

Méret: 0,8×0,9 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/kora
császárcor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*,
ruházata *khitón*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 19; Fossing
1929, 1077; Salcedo 1996, nr. 47; LIMC
Africa 12.

AFR-II/31-32

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Őrzési hely: Thorvaldsens Museum,
Koppenhága (Inv. 641-642)

Méret: 1,1×0,9; 1,5×1,1 cm

Datálás: Kr. e. I. sz.

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. A2.2; Fossing
1929, 1075-1076.

AFR-II/33

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Őrzési hely: British Museum, London (Acc.
Nr. 81.6.96)

Méret: 0,16 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/kora
császárcor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*,
ruházata *khitón*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 23; Richter
1956, 383.

AFR-II/34

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Üveg

Őrzési hely: Kunsthistorisches Museum,
Bécs (Inv. XI B 395)

Méret: 1,2×1,08 cm

Datálás: Kr. e. I. sz. 3. negyede

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*,
ruházata *khitón*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 21; Zwierlein-
Diehl 1979, 654.

AFR-II/35

Tárgytípus: Hermafej

Anyag: Márvány

Lelőhely: ?

Őrzési hely: 1962-es eladásáig a new yorki Cooper-Hewitt Museum for Decorative Arts and Design birtokában

Méret: 36 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/kora Augustus-kor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Vermeule 1981, 17; Vermeule 1981a, nr. 179; Wrede 1985, 18; Grassinger 1994, 66-67/5; Houghtalin 1996, 82. 15. láb; Domes 2007, Sk. 1.

Fotó: Domes 2007, Taf. 8/1.

AFR-II/36

Tárgytípus: Szobor/hermafej

Anyag: Márvány

Lelőhely: Caesarea, Mauretania

Őrzési hely: Magángyűjtemény, Lyon

Méret: 11,5 cm

Datálás: Kora császárkor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 24; LIMC Africa 20; Houghtalin 1996, 82 15. láb; Salcedo 1996, nr. 102; Domes 2007, Sk. 2; Le Glay 1966, 1233; Grassinger 1994, 67. 6. láb; Landwehr 1993, 18/2.

Fotó: Le Glay 1966, Fig. 2.

AFR-II/37

Tárgytípus: Szobor- vagy hermafej

Anyag: Márvány

Lelőhely: Caesarea színházának közeléből

Őrzési hely: Musée Archéologique, Cherchel (S 59)

Méret: 42,6×16,2 cm

Datálás: Késő Claudius-kor/kora Nero-kor

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 19; LIMC Africa 19; Salcedo 1996, nr. 101; Domes 2007, Sk. 4; Landwehr 1993, 17-18/1; Boucher-Colozier 1953, 132; Sauer 1964, 160; Le Glay 1966, 1234; Picard 1975, 394-395; Fittschen 1979, 238, 542-543; Benseddik-Ferdi-Leveau 1983, 21; Grassinger 1994, 66/1; Gsell 1952, nr. 34.

Fotó: Landwehr, 1993, Taf. 1.

AFR-II/38

Tárgytípus: Szoborfej

Anyag: Márvány

Lelőhely: Roma

Örzési hely: Broadlands kastély, Hampshire (Inv. 18)

Méret: 29 cm

Datálás: I. sz. 3. negyede

Leírás: Női fej *exuviae elephantissal*, rajta kalászkoszorú, amely B. Cavaceppi XVIII. századi hozzátoldása, ahogy az orr, az ormány, agyarak és a *khitón* is.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 22; Salcedo 1996, nr. 106; Domes 2007, Sk. 3; Jatta 1908, 31/10; Picon 1983, nr. 7; Grassinger 1994, 66-67 nr. 12; Houghtalin 1996, Africa 39.

Fotó: Domes 2007, Taf. 8/2.

AFR-II/39

Tárgytípus: Szoborfej

Anyag: Márvány

Lelőhely: Roma

Örzési hely: Ny Carlsberg Glyptotek, Koppenhága (Inv. 1474)

Méret: 33 cm

Datálás: I. sz. vége

Leírás: Női fej *exuviae elephantissal*.

Irodalom: Domes 2007, Sk. 5; Poulsen 1951, 208/278; Salcedo 1996, nr. 107.

Fotó: Domes 2007, Taf. 10/1.

AFR-II/40

Tárgytípus: Szoborfej

Anyag: Márvány

Lelőhely: Templom, Lambaesis

Örzési hely: Musée Municipal, Lambaesis, Algéria

Méret: 30×26 cm

Datálás: Kés? Antoninus-kor

Leírás: Női fej *exuviae elephantissal*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 21; LIMC Africa 24; Domes 2007, Sk. 11; Leschi 1949, 400-401/4020; Le Glay 1966, 1236; Grassinger 1994, 66/4; Salcedo 1996, nr. 105.

Fotó: Le Glay 1966, Fig. 5.

AFR-II/41

Tárgytípus: Szoborfej

Anyag: Márvány

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Museo Nazionale, Roma (Inv. 127998)

Méret: 26 cm

Datálás: II. sz.

Leírás: Női fej *exuviae elephantissal*.

Irodalom: Domes 2007, Sk. 6; BdA 39 (1954), 370; Landwehr 1993, 18. Anm. 3; Grassinger 1994, 66/3.

Fotó: BdA 39 (1954), 370.

AFR-II/42

Tárgytípus: Szoborfej

Anyag: Márvány

Lelőhely: Szicília?

Őrzési hely: Museo de Tindari, Tindari, Olaszország

Méret: ?

Datálás: II. sz.

Leírás: Női fej *exuviae elephantissal*.

Irodalom: Domes 2007, Sk. 8; Fuchs 1964, 728-729; Fuchs 1965, 276; Salcedo 1996, nr. 109.

Fotó: Domes 2007, Taf. 10/2.

AFR-II/43

Tárgytípus: Büszt

Anyag: Márvány

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Villa Albani kertje, Roma

Méret: 54,5×45,5 cm

Datálás: Antoninus-kor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantissal*, ruházata *khitón*.

Irodalom: Domes 2007, Sk. 9; Arndt-Lippold 1931, 3622; Salcedo 1996, nr. 110; Schneider 1998, 233-236/719.

Fotó: Domes 2007, Taf. 11/1.

AFR-II/44

Tárgytípus: Büszt

Anyag: Márvány

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Galleria dei Busti, Vatikán (Inv. 691)

Méret: 61 cm

Datálás: Antoninus-kor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *tunica*.

Irodalom: Domes 2007, Sk. 10; Amelung II 1908, 494/296; Salcedo 1996, nr. 111.

Fotó: Domes 2007, Taf. 11/2.

AFR-II/45

Tárgytípus: Büszt

Anyag: Kerámia

Lelőhely: Campania (Puteoli?)

Őrzési hely: Musée d'Art et d'Histoire, Genf (Inv. ME 45)

Méret: 4 cm

Datálás: I. sz.

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal* és csak a bal vállon rögzített *khitónnal*.

Irodalom: Pagenstecher 1909, 175 (Aegyptos); Ostrowski 1990, Africa 62, Aegyptus 11; LIMC Agyptos 11; Houghtalin 1996, 82. 15. láb; Salcedo 1996, nr. 68; Domes 2007, Te. 1.

Fotó: Domes 2007, Taf. 32.

AFR-II/46

Tárgytípus: Büszt

Anyag: Terrakotta

Lelőhely: Thamugadi

Őrzési hely: Musée Archéologique, Timgad, Algéria

Méret: 8 cm

Datálás: III. sz.

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Le Glay 1966, 1234, LIMC Africa 25; Ostrowski 1990, Africa 60; Salcedo 1996, nr. 70; Domes 2007, Te. 3; Le Glay 1991, 76.

Fotó: Le Glay 1966, 1235/3.

AFR-II/47

Tárgytípus: Büszt

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Cabinet des Médailles et Antiquités, Párizs

Méret: 6,6 cm

Datálás: II. sz.

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata rövid *khitón* és *himation*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 54; LIMC Africa 27; Salcedo 1996, nr. 87; Domes 2007, To. 25; Babelon-Blanchet 1895, nr. 619.

Fotó: Babelon 1895, nr. 619.

AFR-II/48

Tárgytípus: Büszt

Anyag: Bronz

Lelőhely: Thibilis, Algéria

Őrzési hely: Musée Cirta, Constantine, Algéria

Méret: 19 cm

Datálás: II. sz. 2. fele

Leírás: Talapzaton álló, virágkehelyből kinövő női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón* és *himation*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 48; Salcedo 1996, nr. 97; Domes 2007, To. 26; Doublet-Gauckler 1892, 100-101; Bieńkowski 1900, 94/63b; Jatta 1908, 33/23; Jucker 1961, 160; Berthier 1962, 286-287; LIMC Africa 23.

Fotó: Doublet-Gauckler 1892, Taf. 9.

AFR-II/49

Tárgytípus: Büszt

Anyag: Bronz

Lelőhely: Egyiptom

Őrzési hely: Museum of Egyptian Antiquities, Kairó

Méret: 8,5 cm

Datálás: ?

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata ujjatlan *khitón*.

Irodalom: Domes 2007, To. 24; Edgar 1904, 72/27923.

AFR-II/50

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Pompeii

Órzési hely: Museo Nazionale, Nápoly (Inv. 118192)

Méret: 16 cm, d=32 cm

Datálás: I. sz. 1. fele

Leírás: *Exuviae elephantist* és ujjatlan *khitónt* viselő női büszt, jobb kezével fejét támasztja, míg balját testén keresztbe teszi.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 44; LIMC Africa 8; Salcedo 1996, nr. 82; Domes 2007, To. 18 (a kép és képhivatkozás felcserélődött a To. 20-as darabbal); Bienkowski 1900, 38/18; Jatta 1908, 32/13; Barr-Sharrar 1987, C 146.

Fotó: Domes 2007, Taf. 26/2. (tévesen 26/1 szerepel)

AFR-II/51

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Órzési hely: Archäologisches Institut der Universität Kiel

Méret: 5 cm

Datálás: I. sz.

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, amely az áll alatt visszahajló csúcsban végződik.

Irodalom: Salcedo 1996, nr. 78; Domes 2007, To. 4; Sauer 1964, 152.

Fotó: Sauer 1964, Taf. 52/1.

AFR-II/52

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Órzési hely: Kestner Museum, Hannover (Inv. 3218)

Méret: 4,6x5,4 cm

Datálás: I. sz.

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, amely az áll alatt visszahajló csúcsban végződik.

Irodalom: Salcedo 1996, nr. 75; Domes 2007, To. 5; Menzel 1964, 43/71.

Fotó: Domes 2007, Taf. 25/1.

AFR-II/53-54

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Egyiptom

Őrzési hely: Württembergisches Landesmuseum, Stuttgart (WLM 3. 813-814)

Méret: 6×4,7; 5,5×4,5 cm

Datálás: ?

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, amely az áll alatt visszahajló csúcsban végződik.

Irodalom: Salcedo 1996, nr. 81; Domes 2007, To. 6-7; Pagenstecher 1927, 71-72/3 Taf.29/3; Sauer 1964, 154/6-7; Gutekunst 1992, 537-540.

Fotó: Gutekunst 1992, 538/2.

AFR-II/55

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Egyiptom

Őrzési hely: Louvre, Párizs (Br. 4174)

Méret: 5 cm

Datálás: I. sz.

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, amely az áll alatt visszahajló csúcsban végződik.

Irodalom: Sauer 1964, 153/1; Salcedo 1996, nr. 76; Domes 2007, To. 8.

Fotó: Sauer 1964, Taf. 52/4.

AFR-II/56

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Ephesos, Hanghaus 2, SR 5-ös szoba

Őrzési hely: Efes Müzesi, Selçuk, Törökország

Méret: 5,8 cm

Datálás: I-III. sz.

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, amely az áll alatt visszahajló csúcsban végződik.

Irodalom: Fleischer 1972-75, 449; Ostrowski 1990, Africa 47; Salcedo 1996, nr. 94; Domes 2007, To. 3; Eichler 1968, 92.

Fotó: Eichler 1968, Taf. 3/2.

AFR-II/57

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Elveszett, korábban a Fouquet-gyűjteményben

Méret: 6 cm

Datálás: ?

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, amely az áll alatt visszahajló csúcsban végződik.

Irodalom: Sauer 1964, 153/3; Salcedo 1996, nr. 79; Domes 2007, To. 9; Perdrizet 1911, 39-40.

Fotó: Perdrizet 1911, Taf. 34/64.

AFR-II/58-59

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Egyiptom

Őrzési hely: Elveszett, korábban a Désnoyers de Orléans-gyűjteményben

Méret: 6 cm

Datálás: ?

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, amely az áll alatt visszahajló csúcsban végződik.

Irodalom: Sauer 1964, 153/4-5asd; Salcedo 1996, nr. 80; Domes 2007, To. 10-11.

AFR-II/60

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: British Museum, London (1935, 5-10)

Méret: 6 cm

Datálás: ?

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, amely az áll alatt visszahajló csúcsban végződik.

Irodalom: Sauer 1964, 153/2; Salcedo 1996, nr. 77; Domes 2007, To. 12. Walters 1899, nr. 1703.

Fotó: Sauer 1964, Taf. 53/3.

AFR-II/61-63

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Egyiptom

Őrzési hely: Museum of Egyptian Antiquities, Kairó (Inv. 27843; 27844; 32372)

Méret: 6,5×5,5; 4,7×5,5; 5×3,4 cm

Datálás: ?

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, amely az áll alatt visszahajló csúcsban végződik.

Irodalom: Domes 2007, To. 13-15; Bissing, 1903, 148; Edgar 1904, nr. 27843, 27844, 32372; Sauer 1964, 154. o. lábj. 11.

Fotó: Edgar 1904, Pl. 17/27843.

AFR-II/64

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Egyiptom

Őrzési hely: Greco-Roman Museum, Alexandria (Inv. 27022)

Méret: 4,1 cm

Datálás: ?

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, amely az áll alatt visszahajló csúcsban végződik.

Irodalom: Domes 2007, To. 16; Sauer 1964, 160 (Korrekturzusatz).

AFR-II/65

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Ukrán Tudományos Akadémia Könyvtára, Lviv (2783)

Méret: 5,5×4,5 cm

Datálás: ?

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Bilimonovič 1973, nr. 216.

Fotó: Bilimovič 1973, nr. 216.

AFR-II/66

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Baelo Claudia temető körzetében, Bolonia

Őrzési hely: Museo Arqueológico Nacional, Madrid

Méret: 4×5 cm

Datálás: ?

Leírás: Színházi maszk *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Salcedo 1996, nr. 96; Domes 2007, To. 17; Paris-Bonsor-Laumonier-Ricard-Mergelina 1926, 118; Aznar-Gaztelu-Yllán 1990, 268/198.

Fotó: Aznar-Gaztelu-Yllán 1990, 268/198.

AFR-II/67

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Nin, Horvátország

Őrzési hely: Arheološki Muzej, Zadar (Inv. 4683)

Méret: 4,4×4,7 cm

Datálás: I-III. sz. közepe

Leírás: Színházi maszk *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Medini 1968, 166/33.

Fotó: Medini 1968, Tab. VII/33.

AFR-II/68

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Nin, Horvátország

Őrzési hely: Arheološki Muzej, Zadar

Méret: 4,2×4,9 cm

Datálás: I-III. sz. közepe

Leírás: Színházi maszk *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Medini 1968, 166-167/34.

Fotó: Medini 1968, Tab. VII/34.

AFR-II/69

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Nin, Horvátország

Őrzési hely: Arheološki Muzej, Zadar (Inv. 4686)

Méret: 4,4×4,6 cm

Datálás: I-III. sz. közepe

Leírás: Színházi maszk *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Medini 1968, 167/35.

Fotó: Medini 1968, Tab. VIII/35.

AFR-II/70

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Nin, Horvátország

Őrzési hely: Arheološki Muzej, Zadar (Inv. 4687)

Méret: 4,3×4,4 cm

Datálás: I-III. sz. közepe

Leírás: Színházi maszk *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Medini 1968, 167/36.

Fotó: Medini 1968, Tab. VIII/36.

AFR-II/71

Tárgytípus: Applikáció (mécses)

Anyag: Bronz

Lelőhely: Szőny, vétel Kovács Lajostól

Őrzési hely: Magyar Nemzeti Múzeum (Ltsz: 141.1907.1)

Méret: 9,6×6,4 cm

Datálás: II. sz.

Leírás: Színházi maszk fordított *exuviae elephantisszal*, állán 7 ágú palmettával.

Irodalom: Petronell 1973, Nr. 959.

Fotó: Bartus D.

AFR-II/72

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Kunsthistorisches Museum, Bécs

Méret: 6 cm

Datálás: II. sz.

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata rövid *khitón*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 52; Salcedo 1996, nr. 92; Domes 2007, To. 23. (téves hivatkozás: Gschwantler 1986, 310 helyett 309; Sacken 1871, Taf. 13/1 helyett 13/11); Sacken 1871, 89; Bieńkowski 1900, 64/62; Jatta 1908, 33/21; Gschwantler 1986, 309.

Fotó: Salcedo 1996, Lam. 30/C.

AFR-II/73

Tárgytípus: Attache (*oinokhoé* fül)

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Museo Nazionale, Nápoly (B-116188)

Méret: ?

Datálás: II. sz.

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, amely az áll alatt visszahajló csúcsban végződik.

Irodalom: Salcedo 1996, nr. 88; Domes 2007, To. 36.

Fotó: Domes 2007, Taf. 31, 2.

AFR-II/74

Tárgytípus: Attache

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Museo Archeologico, Firenze (Inv. 20595)

Méret: ?

Datálás: II. sz. 2. fele

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*, a jobb elefántfülön 1, a jobbon 2 felerősítésre szolgáló lyukkal. A vállnál további 2 kisebb lyuk.

Irodalom: Bieńkowski 1900, 94; Ostrowski 1990, Africa 50; Salcedo 1996, nr. 73; Domes 2007, To. 27.

Fotó: Salcedo 1996, Lam. 25.

AFR-II/75

Tárgytípus: Attache

Anyag: Bronz

Lelőhely: Thanaramusa Castra, Algéria

Őrzési hely: Musée National des Antiquités, Algír

Méret: 6 cm

Datálás: II-III. sz.

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*, mellkasán 0,5 cm-es kerek mélyedés.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 49; Houghtalin 1996, 82. 15. lábj; Salcedo 1996, nr. 84; Domes 2007, To. 28; Waille 1891, 380-381; Bieńkowski 1900, 94/63c; Jatta 1908, 33/24; Wuilleumier 1928, 60; LIMC Africa 22.

Fotó: Wuilleumier 1928, Taf. 9/2.

AFR-II/76

Tárgytípus: Súly

Anyag: Bronz

Lelőhely: Vezúv városok környékéről

Őrzési hely: Museo Nazionale, Nápoly (Inv. 74041)

Méret: 11×6,3 cm

Datálás: T.a.q. 79

Leírás: *Exuviae elephantist* és ujjatlan *khitónt* viselő női büszt, a fejtetőn az ormányból képzett karika lánccal.

Irodalom: Domes 2007, To. 21; Cerulli Irelli 1973, 106/111; Philipp 1979, 139; Franken 1994, 155-156/A 202.

Fotó: Franken 1994, Taf. 61/A202.

AFR-II/77

Tárgytípus: Ládadísz

Anyag: Bronz

Lelőhely: Lüleburgaz, Törökország

Őrzési hely: ?

Méret: 12 cm (büszt mérete)

Datálás: II. sz. közepe

Leírás: Kulcslyuk fölött női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata rövid *khitón*, alatta két négerfej

Irodalom: Mansel 1941, 144-147.

Fotó: Mansel 1941, 142. Abb. 15.

AFR-II/78

Tárgytípus: Edényfedő dísz

Anyag: Bronz

Lelőhely: Afrika

Őrzési hely: Cabinet des Médailles, Párizs

Méret: 8 cm

Datálás: Tetrarchia kora

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*. A nyak alsó végéhez vízszintes fogó csatlakozik.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 53; LIMC Africa 26; Salcedo 1996, nr. 93; Domes 2007, To. 29; Babelon-Blanchet 1895, nr. 618.

Fotó: LIMC I/2, Tav. 187/26.

AFR-II/79

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Via dei Vigili alatti *thermae*, Regio II, Ostia

Őrzési hely: *In situ*

Méret: 13×9 m (az egész mozaik)

Datálás: Kr.u. 40-50.

Leírás: Négyszög alakú keretben női büszt *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 39; LIMC Africa 6; Domes 2007, Mo. 1; Salcedo 1996, nr. 119; Calza 1912, 106-107; Becatti 1962, 46-47. nr. 68; Parisi Presicce 1999, 92; Boissel 2007, 422-424; Toynbee 1934, 36; Houghtalin 1996, Africa 31; Clarke 1994, 96-97.

Fotó: <http://www.ostia-antica.org/regio2/5/5-1-a.htm>

AFR-II/80

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Castello Ursino

Őrzési hely: Museo Civico, Castello Ursino, Szicília (Inv. MC 363)

Méret: 3,6×2,3 m

Datálás: Antoninus-kor

Leírás: Medalionban *exuviae elephantist* viselő női büszt, ruházata jobb vállon fibulával rögzített ujjatlan *khitón*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 40; LIMC Africa 53; Salcedo 1996, nr. 120; Domes 2007, Mo. 2; Boeselager 1983, 109-112.

Fotó: Boeselager 1983, Taf. 35/68.

AFR-II/81

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Maison d'Africa, Thysdrus

Őrzési hely: Musée Archéologique d'El Jem, Tunézia

Méret: 72 cm (átlósan), egész 3,49×3,44 m

Datálás: II. sz. 2. fele

Leírás: Ujjatlan *khitónt* és *exuviae elephantist* viselő női büszt.

Irodalom: LIMC Suppl. 2009, Africa add. 2; Domes 2007, Mo. 3; Slim 1995, 24-25; Slim 1995/2, 264-266; Slim 1999, 183-185.

Fotó:

http://www.vanderbilt.edu/AnS/Classics/roman_provinces/mosaics%20of%20roman%20africa/image32.htm

AFR-II/82

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Maison d'Africa, Thysdrus

Őrzési hely: Musée Archéologique d'El Jem, Tunézia

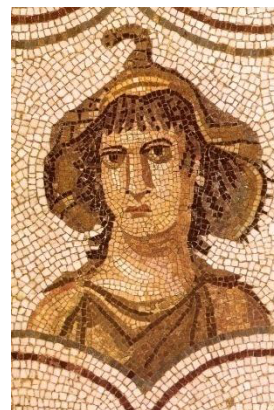
Méret: 1,6x1,6 m

Datálás: II. sz. 2. fele

Leírás: Ujjatlan *khitónt* és *exuviae elephantist* viselő női büszt.

Irodalom: LIMC Suppl. Africa add. 1; Domes 2007, Mo. 4;

Slim 1995, 18-22; Slim 1995/2, 266-269.

Fotó:

http://www.vanderbilt.edu/AnS/Classics/roman_provinces/mosaics%20of%20roman%20africa/image29.htm

AFR-II/83

Tárgytípus: Relief

Agyag: Márvány

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Palazzo Senatorio oldalába falazva, Roma

Méret: Kb. 60x45 cm

Datálás: Késő Nero-kor/kora Flavius-kor

Leírás: Női büszt, fején *exuviae elephantis*, ruházata *tunica*, amely jobb mellét szabadon hagyja.

Irodalom: Domes 2007, Re. 2; Salcedo 1996, 108; Ostrowski 1990, Africa 27; Franzoni-Tempesta 1992, 23-24; Liverani 1995, 230. o. láb. 44; Matz-Duhn III 3624; Bieńkowski 1900, 94/61; Jatta 1908, 33/20; Sapelli 1999, 76/25.

Fotó: Domes 2007, Taf. 13/2.

AFR-II/84

Tárgytípus: Reliefdíszes *skyphos*

Anyag: Ezüst

Lelőhely: Boscoreale

Őrzési hely: Rotschild-gyűjtemény, Louvre (MNE 955)

Méret: 9,2x20 cm

Datálás: Kr. u. 30-60.

Leírás: Álló nőalak *exuviae elephantisszal*, előtte Mars, mögötte 6 másik nő.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 56; Domes 2007, To. 2; Salcedo 1996, nr. 100; Kuttner 1995, 72; Toynbee 1934, 36.

Fotó:

http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft309nb1mw&doc.view=popup&fig.ent=http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/data/13030/mw/ft309nb1mw/figures/ft309nb1mw_00002.jpg

AFR-II/85

Tárgytípus: Mécses

Anyag: Kerámia

Lelőhely: Vaison (?)

Őrzési hely: Musée d'Archéologie Nationale, Saint-Germain-en-Laye (Inv. 12406)

Méret: 2,6×9 cm, átmérő 6,3 cm

Datálás: Flavius-Traianus-kor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Bémont-Chew 2007, GA 37.

Fotó: Bémont-Chew 2007, Pl. 460/GA37.

AFR-III/1

Tárgytípus: Érme

Kibocsátó (datálás): Q. Cornuficius (Kr. e. 42)

Névérték: Au, D

Verde: Africa

Előlap körirat: -

Előlap: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*, mögötte 2 gerely.

Irodalom: RRC 509/3-4; Ostrowski 1990, Africa 5; LIMC Africa 5; Domes 2007, Mz. 4; Salcedo 1996, nr. 7; Toynbee 1934, 36; Houghtalin 1996, Africa 29.

Fotó: BM AN630786001

AFR-III/2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Clodius Macer (68 ápr.-okt.)

Névérték: D

Verde: Africa (Carthago?)

Előlap körirat: L CLODI MACRI LIBERATRIX

Előlap: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*, mögötte 2 gerely.

Irodalom: RIC I2 4; Ostrowski 1990, Africa 6; Domes 2007, Mz. 6; Salcedo 1996, nr. 15-16; Toynbee 1934, 36; Houghtalin 1996, Africa 32.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=23166>

AFR-III/3

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Szardonix

Őrzési hely: British Museum, London

Méret: 12×12 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/kora császárkor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*, előtte gerely.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 11; Walters 1926, 1808; Salcedo 1996, nr. 45.

Fotó: Walters 1926, Taf. 23/1808.

AFR-IV/1

Tárgytípus: Érme

Kibocsátó (datálás): M. Eppius (Kr.e. 47-46)

Q. Caecilius Metellus Pius Scipio (Kr.e. 47-46)

Traianus (107)

Névérték: D

Verde: Africa (Utica?), Roma

Előlap körirat: Q METELL SCIPIO IMP

Előlap: Női fej *exuviae elephantisszal*, előtte kalász, alatta eke.

Irodalom: RRC 461; RIC II 802; Ostrowski 1990, Africa 2;

LIMC Africa 3; Domes 2007, Mz. 2, 7; Salcedo 1996, nr. 5;

Toynbee 1934, 35-36; Houghtalin 1996, Africa 27, 44; García-

Bellido 1989, 40; Seelentag 2004, 425.

Fotó:

<http://www.acsearch.info/record.html?id=23364>

AFR-IV/2

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Üveg

Őrzési hely: Staatliche Münzsammlung, München (A. 798)

Méret: 1,58×1,25 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/kora császárkor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*, előtte kalász.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 3; Schmidt 1970, 1773; Salcedo 1996, nr. 48.

Fotó: Schmidt 1970, Taf. 162/1773.

AFR-IV/3

Tárgytípus: Gemma

Anyag: ?

Őrzési hely: ?

Méret: 1,2×1 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/Kora császárkor

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*, előtte kalász.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 66b; LIMC Africa 10; Domes 2007, Gl. 7; Furtwängler 1900, II 198/47; Salcedo 1996, nr. 39.

Fotó: Furtwängler 1900 II, Taf. 41/47.

AFR-IV/4

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Egyiptom?

Őrzési hely: Landesmuseum Mainz (Inv. 658)

Méret: 5,4×5 cm

Datálás: Késő köztársaságkor

Leírás: *Exuviae elephantist* viselő női büszt, alatta 2 kalász, baljában tobozban végződő *cornucopia*, jobbát fejéhez emeli, ruházata ujjatlan *khitón* és *himation*.

Irodalom: Domes 2004, 97-98/II.3.8; Domes 2007, To. 19.

Fotó: Domes 2007, Taf. 25/2.

AFR-IV/5(=SIC-5)

Tárgytípus: Freskó

Lelőhely: Peloreus háza Astylus cauponájával, Pompeii III 8, 8. 9.

Őrzési hely: Megsemmisült (G. Discanno rajza maradt fenn)

Méret: ?

Datálás: T.a.q. 79.

Leírás: Bal oldali női büszt fején *exuviae elephantis*, alatta kalászkoszorú, ruházata *khitón*, vállán íj és tegez. Jobb oldali női büszt fején *corona muralis*, *triskeles* és kalászek, mögötte 2 gerely, ruházata *khitón* és *himation*.

Irodalom: Domes 2007, Wa. 1; Salcedo 1996, nr. 125 (rossz tábla hivatkozás); Helbig 1868, 1115; Jatta 1908, Sicilia 1; EAA VII 257; LIMC Africa 52 – Sikelia 6; Ostrowski 1990, Africa 37 - Sicilia 8; Fröhlich 1991, F 21; Houghtalin 1996, Africa 34, Sicilia 7; Jatta 1908, 42/1; Schefold 1957, 55; Wilson 2003, 730; Eschebach 1993, 111-112.

Fotó: Domes 2007, Taf. 16/1.

AFR-IV/6

Tárgytípus: Freskó

Lelőhely: Lutatius *cauponája*, Pompeii I 12,5.

Őrzési hely: Megsemmisült

Méret: 80 × 78 cm

Datálás: 4. stílus

Leírás: Női büszt fején *exuviae elephantis*, alatta kalászkok. Mellette kisméretű Mercurius *caduceusszal* és *marsupiummal*.

Irodalom: Domes 2007, Wa. 2; Salcedo 1996, nr. 125; Maiuri 1949, 188, 191. (Alexandria, Aegyptosz vagy Africa); PPM II 736; Fröhlich 1991, F11; Eschebach 1993, 63-64.

Fotó: Domes 2007, Taf. 16/2.

AFR-IV/7

Tárgytípus: Freskó

Lelőhely: 5. *cubiculum*, M. Lucretius Stabia háza, Pompeii IX 3,5.

Őrzési hely: *In situ*

Méret: 42 cm

Datálás: 4. stílus

Leírás: Álló nőalak fején *exuviae elephantis*, amely alól kalászkok lógnak ki, ruházata *himation*, melle fedetlen. Baljában fáklyát tart, bal lába *exuviae elephantison*, mellette oroszlán.

Irodalom: Overbeck-Mau 1884, 316; Schefold 1957, 248 (5); LIMC Africa 29; Ostrowski 1990, Africa 35; PPM 1995, 363/174, 517/35; Houghtalin 1996, Africa 37; Salcedo 1996, nr. 123; Domes 2007, Wa. 3; Eschebach 1993, 413-414.

Fotó: Domes 2007, Taf. 17/1.

AFR-IV/8

Tárgytípus: *Oinokhoé* fül

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Menil-gyűjtemény, New York

Méret: 20×10 cm

Datálás: I. sz.

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, a kétoldalt hullámosan elrendezett haj gránátalmában és kalászban végződik. Az edényfül alsó végén sisakos négerfej található. A tárgyat továbbá egy méh, Héraklész-csomó és egy skorpió díszíti.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 59; Salcedo 1996, nr. 89; Domes 2007, To. 34.

Fotó: Domes 2007, Taf. 30/2.

AFR-IV/9

Tárgytípus: Szoborfej (herma?)

Anyag: Márvány

Lelőhely: Villa Quintilii?, Roma

Őrzési hely: Museo Torlonia, Roma (Inv. 267)

Méret: 66 cm

Datálás: Késő Antoninus-kor/kora Severus-kor

Leírás: Női fej *exuviae elephantisszal*, azon fedővel ellátott *modius*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 20; LIMC Africa 21; Domes 2007, Sk. 12; Visconti 1883, 134/267; Jatta 1908, 31/11; Brendel 1935, 245-246; Sauer 1964, 159; Wrede 1985, 18, 66; Landwehr 1993, 18 anm. 9; Grassinger 1994, 66/2; Houghtalin 1996, 82. 15. láb; Salcedo 1996, nr. 104.

Fotó: LIMC Africa 21.

AFR-IV/10

Tárgytípus: Relief (urna oromzata)

Agyag: ?

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Galleria Lapidaria IX, 94163, Vatikán

Méret: 10 × 34 × 29,5 cm

Datálás: I. sz.

Leírás: Női büszt, fején *exuviae elephantis*, amelyet két kalász és mák, illetve *cornucopia* fog közre.

Irodalom: Amelung I 195/34 b; Domes 2007, Re. 3; Salcedo 1996, nr. 114; LIMC Africa 33; Ostrowski 1990, Africa 28; Houghtalin 1996, Africa 61.

Fotó: LIMC Africa 33.

AFR-IV/11

Tárgytípus: Relief (szarkofág)

Agyag: Márvány

Lelőhely: Vigna Aquari, a Porta Latina előtt

Őrzési hely: Museo Nazionale delle Terme 40799, Roma

Méret: 208 × 90 × 85 cm

Datálás: 270-280.

Felirat: fej fölött: [A]F[RIC]A

Leírás: Álló nőalak fején *exuviae elephantis*, ruházata *tunica* és *palla*, jobbában kalászt tart *modius* fölé.

Irodalom: Domes 2007, Re. 8; Salcedo 1996, nr. 118; Sauer 1964, 159; LIMC Africa 35; LIMC Abundantia 8; LIMC Annona 3; Ostrowski 1990, Africa 31; Koch-Sichtermann 1982, 102; Houghtalin 1996, Africa no. 23; Jatta 1908, 11/6; Bergmann 1977, 130. anm. 508; Toynbee 1934, 38; Helbig III 2122; CIL VI 29809; Matz-Duhn II 3095.

Fotó: Domes 2007, Taf. 15/1.

AFR-V/1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: Au, D, S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: RESTITVTORI AFRICAE

Hátlap: *Restitutor* jelenet. Nőalak fején *exuviae elephantis*, baljában 2 kalász, ruházata hosszú *khitón* és *himation*, lábai előtt kalászsok.

Irodalom: RIC II 322-323, 940-942; Ostrowski 1990, Africa 9; Domes 2007, Mz. 10-11; LIMC Africa 34; Salcedo 1996, nr. 20; Houghtalin 1996, Africa 13; Toynbee 1934, 34-35; Strack 1933, 318-319, 768-769; Schmidt-Dick 2011, I.6.1.13, I.6.2.02.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=23635>

AFR-V/2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG AFRICAE

Hátlap: 1. *Adventus* jelenet. Nőalak fején *exuviae elephantis*, ruházata hosszú *khitón* és *himation*.

Variációk: 2. Mint az 1., de baljában 2 kalász.

3. Mint az 1., de ruházata rövid *tunica*, baljában *vexillum*.

Irodalom: RIC II 872-875; Ostrowski 1990, Africa 8; Domes 2007, Mz. 10-11; LIMC Africa 45; Salcedo 1996, nr. 19; Houghtalin 1996, Africa 7-12; Toynbee 1934, 34; Strack 1933, 312, 739-741; Schmidt-Dick 2011, IV.2.03-05, IV.3.01.

Fotó:

1. Strack 1934, Taf. 13/740a.

2. http://www.fredericweber.com/HADRIEN/sest_advent_africae.htm

3. Strack 1934, Taf. 13/741.

1.

2.

3.

AFR-V/3

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Antoninus Pius (139)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: AFRICA COS II

Hátlap: 1. Álló nőalak fején *exuviae elephantis*, kezében korona és *cornucopia*, ruházata *himation* és hosszú *khitón*, amely fél mellét szabadon hagyja.

Variációk: 2. Mint az 1., de mindkét melle fedett, lábánál skorpió.

3. Mint az 1., de *cornucopia* helyett kalászkok, ruházata rövid *tunica*.

Irodalom: RIC II 574-576, 592, 596; Ostrowski 1990, Africa 10-11; Domes 2007, Mz. 13-14; LIMC Africa 45; Salcedo 1996, nr. 21-23; Houghtalin 1996, Africa 14-19; Toynbee 1934, 36-37; Schmidt-Dick 2011, IV.5.3.01-03, IV.6.2.01; Strack 1937, 771-774.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=23511>

2. http://wildwinds.com/coins/ric/antoninus_pius/RIC_0574v.jpg

3. http://www.fredericweber.com/articl_dieux/provinces_english.htm

1.

2.

3.

AFR-V/4

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Commodus (191-192)

Névérték: Au, D, S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: PROVIDENTIAE AVG

Hátlap: Álló nőalak *exuviae elephantisszal*, lábánál oroszlán, ruházata hosszú *khitón* és *himation*, bal kezében *sistrum*, jobbával kalászkokat nyújt át a szemben álló pucér császárnak, baljában kőhalomra támasztott bunkó, lába hajóorron.

Irodalom: RIC III 259, 641; Ostrowski 1990, Africa 13; Domes 2007, Mz. 17; Salcedo 1996, nr. 26; Houghtalin 1996, Africa 48; Toynbee 1934, 37; Ziegler 1981, 652.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=370146>

AFR-V/5

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Maxentius (310 vége–311 eleje)

Névérték: Au

Verde: Ostia

Hátlapi körirat: PAX AETERNA AVG N

Hátlap: Álló császárral szemben Mars, aki előző *paludamentum*ához emeli kezét. Bal oldalt 2 kisebb nőalak, kezükben 1-1 koszorú, a bal szélső fején *exuviae elephantis*.

Irodalom: RIC VI 401/4; Domes 2007, Mz. 25; Salcedo 1996, nr. 36; Drost 2008, 273-277, 289/8.

Fotó: Drost 2008, 293/1.

AFR-V/6

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Maxentius (310 vége–311 eleje)

Névérték: Au

Verde: Ostia

Hátlapi körirat: VICTOR OMNIVM GENTIVM AVG N

Hátlap: Bal oldalt katonai felszerelésben álló császár lándzsával, szemben páncélos, sisakos Mars *tropaeum*mal, Victoriolát ad át neki. Köztük féltérdre ereszkedve hosszú ruhás nőalak, fején *exuviae elephantis* kalászokat nyújt át Maxentiusnak.

Irodalom: Drost 2008, 283, 288/3; R.-Alföldi 1963, 661.

Fotó: Drost 2008, 296/40.

AFR-V/7

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Örzési hely: Kunsthistorisches Museum, Bécs (Inv. IX B 760)

Méret: 1,34×0,92 cm

Datálás: Kr. e. 30-20

Leírás: Álló pucér férfi jobb karján *himation*, kezében lándzsa, baljában *Victoriola*, jobb lába női fejen, azon *exuviae elephantis*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 66f; Domes 2007, Gl. 30; Zwierlien-Diehl 1979, 1089; Salcedo 1996, nr. 53.

Fotó: Zwierlien-Diehl 1979, Taf. 1089.

AFR-V/8

Tárgytípus: Relief

Agyag: Márvány

Lelőhely: Via Appia Nuova, Roma

Őrzési hely: Palazzo Belletti, Roma

Méret: 40 × 68 × 40 cm

Datálás: Augustus-kor

Leírás: Ülő nőalak, fején *exuviae elephantis*, ruházata *himation*, fejét bal kezébe hajtja. Előtte katonai ruhában álló férfi lándzsával és *aplustré*val. Jobb szélén kéztöredék.

Irodalom: Domes 2007, Re. 5; Salcedo 1996, nr. 113; Ostrowski 1996, Africa 26; LIMC Africa 30; Bieńkowski 1900, 30/4; Jatta 1908, 31/12; Toynbee 1934, 36; Matz-Duhn III 3630; Hölscher 1984, 209; Vermeule 1959/1960, 17. C 7.

Fotó: Domes 2007, Taf. 14/1.

AFR-VI/1

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Őrzési hely: Nationalmuseet, Koppenhága

Méret: ?

Datálás: Késő köztársaságkor/kora császárkor

Leírás: Kettős herma egyik fele szilénfej, másik női fej *exuviae elephantisszal*

Irodalom: Domes 2007, Gl. 26; LIMC Africa, 13; Houghtalin 1996, Africa 25.

Fotó: LIMC Africa 13.

AFR-VI/2-3

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Üveg

Őrzési hely: Staatliche Münzsammlung, München (A. 7564, 7560)

Méret: 1,18×0,96; 1,25×0,95 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/kora császárkor

Leírás: Kettős herma egyik fele szilénfej, a másik női büszt *exuviae elephantisszal*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 28-29; Schmidt 1970, 1859-1860; Maddoli 1963/64, 99/489.

Fotó: Schmidt 1970, Taf. 168/1860.

AFR-VI/4

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Örzési hely: Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg (Inv. SiSt 1449)

Méret: 1,23×1,3 cm

Datálás: Kr. e. I. sz. vége/Kr. u. I. sz. eleje

Leírás: Kettős herma egyik fele Iuppiter Ammón, a másik egy női fej *exuviae elephantissal*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 27; Weiß 1996, 380.

Fotó: Weiß 1996, Taf. 52/380.

AFR-VI/5

Tárgytípus: Kettős herma

Anyag: Pentelikoni márvány

Lelőhely: Tusculum közelében

Örzési hely: SMPK Antikensammlung, Berlin (Sk 207)

Méret: 26,4 cm

Datálás: II. sz.

Leírás: Kettős herma egyik oldalán női fej *exuviae elephantissal*, a másikon Tritón.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 25; Domes 2007, Sk. 7; Conze 1891, 89-90/207; Roscher II, 2039; Bieńkowski 1900, 94; Jatta 1908, 31; Seiler 1969, 72/17; Giunilia 1983, 171, 249 nr. 190; Wrede 1985, 18; Landwehr 1993, 18; Grassinger 1994, 67/6, Salcedo 1996, nr. 112.

Fotó: Domes 2007, Taf. 9/2.

AFR-VII/1

Tárgytípus: Büszt

Anyag: Aranyozott ezüst

Lelőhely: ?

Örzési hely: Magántulajdon

Méret: 17,4 cm

Datálás: I. sz.

Leírás: Női büszt fején *exuviae elephantis*, ruházata *tunica*. Mellén gyümölcsök (almák?, szőlő, kalászok), amelyeket nagymacskák fognak közre. Bal vállon *uraeus*, jobbon skorpió.

Irodalom: Christie's New York Antiquities Sale 2490 (7 December 2011), Lot 174.

Fotó:

<http://www.christies.com/lotfinder/ancient-art-antiquities/a-roman-parcel-gilt-silver-emblema-of-5509210-details.aspx?pos=120&intObjectID=5509210&sid=>

AFR-VII/2

Tárgytípus: Büszt

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Örzési hely: Cabinet des Médailles et Antiquités, Párizs

Méret: 6,3 cm

Datálás: Flavius- vagy Traianus-kor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, ruházata rövid *khitón*, jobb mellén oroszlánfej.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 60; Domes 2007, To. 22; LIMC Africa 28; Houghtalin 1996, Africa 60; Salcedo 1996, nr. 87; Babelon-Blanchet 1895, nr. 620.

Fotó:

Domes 2007, Taf. 27/2.

AFR-VII/3

Tárgytípus: Oinokhoé fül

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Örzési hely: Vienne

Méret: 16 cm

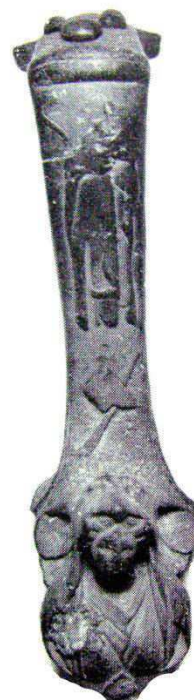
Datálás: I-II. sz.

Leírás: Női büszt *khitónnal*, *himationnal* és *exuviae elephantisszal*, jobb vállnál oroszlánfej. A fej fölött egy síp és egy pánsíp áll keresztbe. A fogó középső részen egy oroszlán szájában egy elejtett állat (antilop?/kecske), balra 1 *lituus*.

Irodalom: Boucher 1971, nr. 277; Salcedo 1996, nr. 74; Domes 2007, To. 35. (Vienne helyett tévesen Bécs mint örzési hely)

Fotó:

Boucher 1971, nr. 277.

AFR-VII/4

Tárgytípus: Mécses

Anyag: Kerámia

Lelőhely: É-Afrika

Örzési hely: Musée National de Carthage, Karthágó (Inv. 46.377)

Méret: 10,6 cm, d=7,5 cm

Datálás: I. sz. vége – II. sz. eleje

Felirat: LVCCEI

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, előtte oroszlán.

Irodalom: Deneauve 1969, nr. 826; LIMC Africa 41; Ostrowski 1990, Africa 65c; Salcedo 1996, nr. 60; Domes 2007, Te. 4. (tévesen hivatkozik Deneauve művére; 1969 helyett 1974); Houghtalin 1996, Africa 42.

Fotó: Deneauve 1969, nr. 826.

AFR-VII/5

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: British Museum, London (Inv. GR 1772.3-2.152)

Méret: 22,7 cm

Datálás: I. sz. vége – II. sz. 1. fele (Barr-Sharrar)

Leírás: *Exuviae elephantist* és ujjatlan *chitón* viselő női büszt, jobb karjánál elefántagyar, baljánál oroszlán. Vállaknál és a mell alatt 1-1 lyuk.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 51; LIMC Africa 39; Salcedo 1996, nr. 95; Domes 2007, To. 20. (a kép és képhivatkozás felcserélődött a To. 18-as darabbal); Walters 1899, nr. 1524; Barr-Sharrar 1987, C 159; Houghtalin 1996, Africa 43; Bienkowski 1900, 94/63; Jatta 1908, 33/22;

Fotó: Domes 2007, Taf. 26/1 (tévésen 26/2 szerepel)

AFR-VII/6

Tárgytípus: Relief

Agyag: Fehér márvány

Lelőhely: Régi forum, Leptis Magna, Líbia

Őrzési hely: Tripolis Museum

Méret: ?

Datálás: II. sz.

Leírás: Álló nőalak, ruházata *khitón*, amelynek redőiben a mellnél oroszlán, bal kezében elefántagyar.

Irodalom: Domes 2007, Re. 6; Salcedo 1996, nr. 116; LIMC Africa 40; Ostrowski 1990, Africa 29; Houghtalin 1996, Africa 51.

Fotó: Domes 2007, Taf. 14/2.

AFR-VII/7

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Septimius Severus (194, 202-210)

Névérték: D, S, Dp

Verde: Roma

Hátlapi körirat: AFRICA

P M TR P XV COS III P P

Hátlap: 1. Álló nőalak hosszú *khitón*nal és *exuviae elephantisszal*, baljával *himation*ját maga elé tartja, benne kalászkok, lábánál oroszlán.

Variációk: 2., Mint az 1., de kalászkok helyett gyümölcsök.

Irodalom: RIC IV/1 207, 253, 668, 676, 680; Ostrowski 1990, Africa 15; Domes 2007, Mz. 19, 21; Salcedo 1996, nr. 27-28, 30; Houghtalin 1996, Africa 20-21, 58-59; Toynbee 1934, 37; Schmidt-Dick 2011, IV.4.1.04.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/image.html?id=978529>

2. <http://www.acsearch.info/image.html?id=865842>

1.

2.

© <http://www.acgb.fr>

AFR-VIII/1

Tárgytípus: Freskó

Lelőhely: Pompeii

Őrzési hely: Museo Nazionale, Nápoly

Méret: 84 cm

Datálás: T.a.q. 79.

Leírás: Álló nőalak fején *exuviae elephantis*, ruházata *khitón* és *himation*, baljában *patera*, jobbában elefántagyar és gyöngyfűzér.

Irodalom: Domes 2007, Wa. 4; Salcedo 1996, nr. 126; Ostrowski 1990, Africa 34; LIMC Africa 51; Helbig 1868, 1114 (Asia vagy egy hozzá közeli terület); Houghtalin 1996, Africa 35.

AFR-VIII/2

Tárgytípus: Mécses

Anyag: Kerámia

Lelőhely: É-Afrika

Őrzési hely: Musée National de Carthage, Karthágó

Méret: 2,7×9,6 cm, átmérő 6,7 cm

Datálás: II-III. sz.

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, mellette elefántagyar.

Irodalom: Deneauve 1969, 727-728, 908; LIMC Africa 16a; Houghtalin 1996, Africa no. 57; Domes 2007, Te. 5; Bonifay 2005, 31-32.

Fotó:

Deneauve 1969, nr. 728.

AFR-VIII/3

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Museo Archeologico, Verona (Inv. A4, 223)

Méret: 13,2 cm

Datálás: ?

Leírás: Hosszú *khitón*ban álló nőalak *exuviae elephantisszal*, baljában elefántagyar, jobb kezében hosszú letört végű bot.

Irodalom: Franzoni 1973, nr. 151.

Fotó:

Franzoni 1973, nr. 151.

AFR-VIII/4

Tárgytípus: Szobor

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Museo Archeologico, Verona (A4, 224)

Méret: 12,7 cm

Datálás: ?

Leírás: 4,5×0,4 cm-es talapzaton álló nőalak *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón*, baljában elefántagyar.

Irodalom: Franzoni 1973, nr. 152.

Fotó:

Franzoni 1973, nr. 152.

AFR-VIII/5

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Antiochia (Orontes), *thema* E, 2. helyiség

Őrzési hely: Hatay Arkeoloji Müzesi, Törökország

Méret: 17×7,7 m

Datálás: T.p.q. 305.

Felirat: fej mellett balra: C

Leírás: Sziklán ülő nő *exuviae elephantisszal*, ruházata *khitón* és *himation*, kezében elefántagyar.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 43 – Aegyptus 9; Salcedo 1996, nr. 122; Domes 2007, Mo. 7; Levi 1947, 261-269.

Fotó:

Salcedo 1996, Lam. 42/C.

AFR-IX/1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)
Septimius Severus (202-210)

Névérték: Au, D, S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: AFRICA

Hátlap: 1. Fekvő, terménykosárra támaszkodó nőalak fején *exuviae elephantis*, dereka körül *himation*, jobbjára oroszlánfejen.

Variációk: 2. Mint az 1., de sziklára támaszkodik, jobbjában skorpió, ruházata *khitón*mal kiegészül, amely fél mellét szabadon hagyja, lábánál terménykosár.

3. Mint a 2. de bal kezében *cornucopia*, mindkét melle fedett.

4. Mint a 3., de jobb kezében kalász, lábánál nincs terménykosár.

Irodalom: RIC II 298-299, 840-842, IV/1 254; Ostrowski 1990, Africa 7, 16; Domes 2007, Mz. 8-9, 20, LIMC Africa 48; Salcedo 1996, nr. 17-18, 29; Houghtalin 1996, Africa 1-6, 22; Toynbee 1934, 34, 37; Strack 1933 296-297, 708-710.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=7787>

2. [http://www.ma-](http://www.ma-shops.com/dumez/item_print.php?id=4304&lang=ip&curr=USDEUR)

[shops.com/dumez/item_print.php?id=4304&lang=ip&curr=USDEUR](http://www.ma-shops.com/dumez/item_print.php?id=4304&lang=ip&curr=USDEUR)

3. <http://www.acsearch.info/record.html?id=23602>

4. Sajat. (Münkabinett Inv. 9253)

1.

2.

3.

4.

AFR-IX/2

Tárgytípus: Medalion

Uralkodó (datálás): Antoninus Pius (160)
Commodus (190-191)

Névérték: Med (Br)

Verde: Roma

Hátlapi körirat: COS IIII

COS VI

Hátlap: 1. Álló császár lándzsával, előtte Victoria *tropaeum*ot állít, alatta sziklára támaszkodó nőalak fején *exuviae elephantis*, baljában 2 kalász, jobbjára oroszlánon, dereka körül *himation*.

Variációk: 2. Mint az 1., de a nőalak kezében skorpió és *cornucopia*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 12, 14; Domes 2007, Mz. 15-16 (tévesen ezüstmedalionnak írja); LIMC Africa 42; Gnechhi II 11-12/23-25, 52/5-6; Salcedo 1996, nr. 24-25; Houghtalin 1996, Africa 45-47; Toynbee 1934, 36-37.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=369601>

2. Gnechhi II, 47/2.

1.

2.

AFR-IX/3

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Lelőhely: Salona

Őrzési hely: Ashmolean Museum, Oxford (1941.273)

Méret: 16,5×13,5 cm

Datálás: II. sz.

Leírás: *Khitónt, himationt és exuviae elephantist* viselő sziklára támaszkodó nőalak, baljában *cornucopia*, jobbában skorpió, lábánál terménykosár búzával és szőlővel.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 32; Middleton 1991, Nr. 130; Salcedo 1996, nr. 54. (Salcedo és Domes is tévesen hivatkozza Middleton 1991, Nr. 31 helyett Nr. 130)

Fotó: Middleton 1991, Nr. 130.

AFR-IX/4

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Őrzési hely: Utoljára baseli műkereskedelemben

Méret: 1,05×1,3 cm

Datálás: II. sz.

Leírás: Fekvő nőalak *exuviae elephantisszal*, kezében *cornucopia* és skorpió.

Irodalom: Houghtalin 1996, Africa no. 49; Domes 2007, Gl. 31; Münzen und Medallien, Liste 450 1982 nov.-dec. 22-23/438.

Fotó: Münzen und Medallien, Liste 450 1982 nov.-dec. 22-23/438.

AFR-X/1

Tárgytípus: Bűszt

Anyag: Terrakotta

Lelőhely: Via Portuense temető közelében, Roma

Őrzési hely: Museo Nazionale delle Terme, Roma

Méret: ?

Datálás: II. sz.

Leírás: *Khitónt és exuviae elephantist* viselő női bűszt, bal kezében *cornucopia*.

Irodalom: Paribeni 1922, 426-427; LIMC Africa 37; Ostrowski 1990, Africa 61; Salcedo 1996, nr. 69; Domes 2007, Te. 2; Houghtalin 1996, Africa 50.

Fotó:

Paribeni 1922, 427. Fig. 5.

AFR-X/2

Tárgytípus: Applikáció

Anyag: Bronz

Lelőhely: Carnuntum?

Őrzési hely: Museum Carnuntinum, Bad Deutsch-Altenburg
(Inv. 11933)

Méret: 9,1 cm

Datálás: II-III. sz.

Leírás: Álló nőalak *exuviae elephantisszal*, bal kezében *cornucopia*, a jobbájában *patera*, ruházata ujjatlan *khitón*. Rövid vízszintes csap a bőségszaru felső részén, valamint a nőalak hátulján.

Irodalom: Salcedo 1996, nr. 86; Domes 2007, To. 31; Fleischer 1967, nr. 115; Moratello 2012, BC18; Carnuntum 2009, 1015; Carnuntum 2011, Kat. 236.

Fotó: Carnuntum 2009, 1015.

AFR-X/3

Tárgytípus: Relief (építészeti töredék)

Agyag: Márvány

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Musée de Volubis, Marokkó

Méret: ?

Datálás: II-III. sz.

Leírás: Női büszt, fején *exuviae elephantis*, kezében *cornucopia*.

Irodalom: Domes 2007, Re. 4; Salcedo 1996, nr. 115; LIMC Africa 36; Ostrowski 1990, Africa 23; Houghtalin 1996, Africa 56.

AFR-X/4

Tárgytípus: Szobor

Anyag: Bronz

Lelőhely: Lambaesis

Őrzési hely: Musée National des Antiquités, Algír

Méret: 13,5 cm

Datálás: II-III. sz.

Leírás: Álló nőalak *exuviae elephantisszal*, ruházata hosszú *khitón* és *himation* bal kezében *cornucopia*, jobbájában tartott tárgy elveszett.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 45; LIMC Africa 38; Houghtalin 1996, 76. 54. láb; Salcedo 1996, nr. 85; Domes 2007, To. 30; Le Glay 1966, 1236; Landwehr 1993, 18; Houghtalin 1996, Africa no. 54; Le Glay 1991, 76.

Fotó: Salcedo 1996, Lam. 29/a.

AFR-X/5

Tárgytípus: Szobor

Anyag: Bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Narodni Muzej, Belgrád (Inv. 2728/III)

Méret: 8,4 cm

Datálás: II-III. sz.

Leírás: Álló nőalak *exuviae elephantisszal*, bal kezében *cornucopia*, a felemelt jobbában tartott tárgy (lándzsa vagy *vexillum*) elveszett, ruházata övvel összefogott ujjatlan *tunica*.

Irodalom: Ostrowski 1990, 46; LIMC Africa 46; Africa Salcedo 1996, nr. 91; Domes 2007, To. 32; Veličković 1972, nr. 93; Houghtalin 1996, Africa 55.

Fotó: Domes 2007, Taf. 29/2.

AFR-X/6

Tárgytípus: Gemma

Anyag: ?

Őrzési hely: Muzeum Narodowe, Krakkó (MNK IV-ZŁ-592)

Méret: ?

Datálás: ?

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, előtte *cornucopia*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 66e; Salcedo 1996 Nr. 130.

Fotó: Salcedo 1996, Lam. 45/A.

AFR-XI/1

Tárgytípus: Kratér

Agyag: Kő

Lelőhely: Nagy D-i *thermae frigidariuma*, Thamugadi, Algéria

Őrzési hely: Musée Archéologique, Timgad

Méret: 1,5 × 1 m

Datálás: Severus-kor

Leírás: Álló nőalak ruházata *tunica*, kezében *vexillum* és *cornucopia*, lábánál oroszlán.

Irodalom: Domes 2007, Re. 7; Salcedo 1996, nr. 134; Salcedo 1996/2, 77; Ostrowski 1990, Africa 33; LIMC Africa 44; Le Glay 1964, 374-378; Le Glay 1966, 1239; Houghtalin 1996, Africa 53; Ballu-Cagnat 1903, 23-24; Le Glay 1991, 75.

Fotó: Salcedo 1996, Lam. 48a.

AFR-XI/2

Tárgytípus: Relief

Agyag: Helyi mészkő

Lelőhely: Templom 3, C zóna, Rapidum, Algéria

Őrzési hely: Musée National d'Antiquités

Méret: 42 × 20 × 9 cm

Datálás: III. sz. vége

Leírás: Női büszt (test alsó része letört), fején *exuviae elephantis*, baljában *cornucopia*, jobbában *vexillum*.

Irodalom: Domes 2007, Re. 9; Slacedo 1996, nr. 117; Salcedo 1996/2, 68-69; Ostrowski 1990, Africa 30; Wuilleumier 1928, 40-41; LIMC Africa 47; Bayet 1931, 40-44; Bíró 2000, 56; Houghtalin 1996, Africa 52; Laporte 1989, 176-180; Seston 1946, 125. o. 3. lábj.

Fotó: Domes 2007, Taf. 15/2.

AFR-XI/3

Tárgytípus: Medailon

Anyag: Terrakotta

Lelőhely: Thamugadi fellegrvár DNY-i része

Őrzési hely: Musée de Timgad, Timgad, Algéria

Méret: d = 15,5 cm

Datálás: III. sz.

Felirat: a *vexillumon*: AFR(ICA)

jobb oldalt:

EX/OF/ICINA/TAM/VGAD/ENS/(I)VM

Leírás: Hosszú *tunicát* és *exuviae elephantis* viselő álló nőalak jobb kezében *vexillum*, baljában *cornucopia*.

Irodalom: Le Glay 1964, 378; LIMC Africa 43; Ostrowski 1990, Africa 63; Salcedo 1996, nr. 71; Domes 2007, Te. 6; Houghtalin 1996, Africa 24; Le Glay 1991, 76.

Fotó: Domes 2007, Taf. 34/1.

AFR-XI/4

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás):

Diocletianus (296-305. máj. 1.)

Maximianus (296-305. máj. 1, 306 vége -307 nyara)

Galerius (296-305. máj. 1.)

I. Constantius (296-305. máj. 1.)

Maxentius (306 vége -307 nyara)

I. Constantinus (306 vége -307 nyara)

Domitius Alexander (308-310)

Névérték: Au, Ag, Br

Verde: Karthago

Hátlapi körirat:

F ADVENT AVGG NN

F ADVENT AVGG NT

F ADVENT AVGG EN

F ADVENT AVGG T

F ADVENT AVGG VE

FEL ADVENT AVGG NN

FEL ADVENT AVGG NT

FEL ADVENT AVGG EN

FEL ADVENT AVGG VE

FEL ADVENT AVGG V

FELIX ADVENT AVGG NN

FELIX ADVENT AVGG NN NT

CONSERVATOR AFRICAE SVAE

AFRICA AVGG N

Hátlap: Álló nőalak *exuviae elephantisszal*, baljában elefántagyar, jobbjában *vexillum*, ruházata hosszú *tunica* és *palla*, lábánál ökröt elejtő oroszlán.

Irodalom: RIC VI 422-426/1-2, 10-14, 17-26, 432/52-58, 433/64; Ostrowski 1990, Africa 17; Domes 2007, Mz. 24.1-7; Salcedo 1996, nr. 32-33, 35; Toynbee 1934, 37-38.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=197508>

AFR-XI/5

Tárgytípus: Pyxisfedél

Anyag: Csont

Lelőhely: Brigetio

Őrzési hely: Magyar Nemzeti Múzeum (Ltsz. 63.21.64)

Méret: d=10,8 cm

Datálás: IV sz.

Leírás: Álló hosszúruhás nőalak fején *exuviae elephantis*, jobbjában elefántagyar, baljában *vexillum*.

Irodalom: Bíró 2000, 55-58; Thomas 1987, 291-292.

Fotó: Bíró 2000, borító.

AFR-XII

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Zeugma

Örzési hely: Museo dello Studium Biblicum Franciscanum, Jeruzsálem

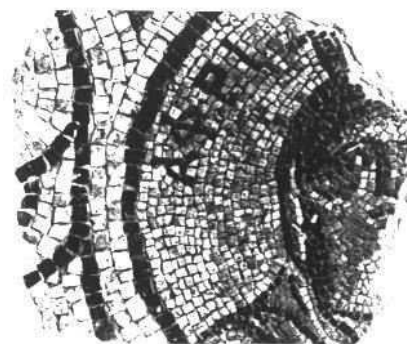
Méret: *Nimbus* magassága 19 cm

Datálás: T.a.q. 256

Felirat: ΑΦΡΙ[KA]

Leírás: Medalionban női büszt, fej jobbra, ruházata *khitón* és fejére húzott *himation* és *corona muralis*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 41; Domes 2007, Mo. 5; LIMC Suppl, Africa add. 3; Parlasca 1983, 294-295/8; IGLS I 81/123; Kriseleit 2000, 45.

Fotó: Parlasca 1983, Pl. 192/3.

AFR-XIII/1

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Karneol

Lelőhely: Fürstenberg, Xanten

Örzési hely: Rheinisches Landesmuseum, Bonn (Inv. 23440)

Méret: 1,48×1,12 cm

Datálás: Kr. e. I. sz. 2. fele

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, mögötte ellipszis alakú pajzs, előtte hajóorr.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 9; Platz-Horster 1987, 66.

Fotó: Platz-Horster 1987, Taf. 13/66.

AFR-XIII/2

Tárgytípus: Gemma

Anyag: Üveg

Örzési hely: British Museum, London (Inv. 1501)

Méret: 1 × 0,9 cm

Datálás: Késő köztársaságkor/kora császárkor

Leírás: Női büszt *exuviae elephantisszal*, bal kezében *caduceus*.

Irodalom: Domes 2007, Gl. 12; Walters 1926, 3088; Salcedo 1996, nr. 46.

AFR-XIII/3

Tárgytípus: Szobor

Anyag: Márvány

Lelőhely: Alsó-Egyiptom

Őrzési hely: Elveszett, egykoron a párizsi J. Maspero-gyűjteményben

Méret: 72 cm

Datálás: I. sz.

Leírás: Álló nőalak *exuviae elephantissal*, jobbra felkarján karperec, ruházata hosszú *khitón*, lábainál oroszlán. Ovális töredék a jobb combnál.

Irodalom: Ostrowski 1990, Africa 18; LIMC Africa, 50; Domes 2007, Sk. 13; Reinach IV, 552/1; Collignon 1916, 163-173; Snowden 1970, 91/67, 182; Houghtalin 1996, Africa 30; Salcedo 1996, nr. 103.

Fotó: Collignon 1916, Pl. 16.

AFR-XIII/4

Tárgytípus: Szobor

Anyag: ?

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Musée de Tebessa, Tebessa, Algéria

Méret: ?

Datálás: ?

Leírás: Hosszú *khitont* viselő nőalak jobb lábánál elefántfej.

Irodalom: Gsell 1902, 42; Reinach III, 197/4; Houghtalin 1996, Africa 40; Domes 2007, Sk. 14.

Fotó: Gsell 1902, Pl. IV/5.

AFR-XIII/5

Tárgytípus: Tükör

Anyag: Aranyozott bronz

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Museum of Fine Arts, Boston

Méret: ?

Datálás: I-II. sz.

Leírás: Közepén fegyverzetben álló Roma Victoriolával, lándzsával és pajzzsal. Kétoldalt oszlopon kard, sisak és páncél. Bal oldalt *exuviae elephantist* viselő nőalak, jobb oldalt fogoly.

Irodalom: Domes 2007, To. 33; Vermeule 1976, 50/65.

Fotó: Vermeule 1976, 50/65.

VIII. Arabia

Az Arabia területén uralkodó Aretast, Nabatea királyát M. Aemilius Scaurus, Syria helytartója már Kr.e. 62-ben behódolásra és váltságdíj fizetésére kötelezte.⁵⁵⁰ Ezt követően a királyság sok esetben katonailag is támogatta a római érdekek érvényesülését kereskedelmi előjogokért cserébe.⁵⁵¹ Arabia tényleges elfoglalása és provinciává szervezése azonban csak Traianus alatt 106-ban történt meg, II. Rabel király halála után.⁵⁵² Ekkor is pusztán Arabia Nabateát tették a Római Birodalom részévé, Arabia Petraea néven, míg Arabia Felix sosem került római fennhatóság alá.

Arabia perszonifikációi jól körülhatárolható csoportot alkotnak. Összesen 4 ábrázolás különíthető el, amelyek érmeken és egy elefántcsont faragványon találhatók.⁵⁵³ A provincia egyedi és állandó attribútuma a teve, ami megkönnyíti az azonosítását. A megszemélyesítések ikonográfiája mellett datálása is jól körülhatárolható, mivel csak Traianus és Hadrianus uralkodása alatt 30 éven keresztül (Kr. u. 108-138) fordulnak elő. Fontos kiemelni, hogy a Romában vert érmeken kívül helyi, provinciális környezetben is megtalálhatók ugyanazon típusú hátlapok. Arabia perszonifikációjára ezek mellett még egy ephesosi lelet révén (ARA-4) Kis-Ázsiában is van bizonyíték. Az *ethnos Arabon* neve feltűnik az aphrodisiasi Sebasteionban talált egyik bázison is, amelyet az Augustus által aratott győzelem emlékére állítottak.⁵⁵⁴

VIII.1. ARA-1

Arabia első megszemélyesítése Traianus érmein figyelhető meg, amelyek Romában és egy keleti provinciális verdében készültek. A hátapon álló nőalak jobb kezében ágat, míg baljában vesszőköteget tart, ruházata *khitón* és *himation*, lábánál teve található. Utóbbi a legeggyértelműbb attribútuma, amely mai napig is a sivatagos területek jelképe.⁵⁵⁵ Problematikusabb azonban az ág és

⁵⁵⁰ Blanchet 1944, 229; Houghtalin 1996, 85; Seelentag 2004, 431-432.

⁵⁵¹ Dawid 2003, 56-57.

⁵⁵² Kindler 1983, 7.

⁵⁵³ Egy arabiai provinciális Hadrianus-kori veret hátlapjával kapcsolatban felmerült, hogy az Arabia megszemélyesítését ábrázolná. A falkoronát és *khitónt* viselő női büszt, amelynek karjain egy-egy gyermek ül, ikonográfiájában merőben eltér a korábbi ábrázolásoktól. A darab interpretálása vitatott, mivel az APABIA körirat akár a verde helyére is utalhat. A teljesen eltérő ábrázolás inkább arra utal, hogy a hátapon nem Arabia provincia megszemélyesítése található, így disszertációmban nem foglalkozom vele behatóbban. BMC Arabia 14/1-6; EAA I, 531; Kindler 1983, 102/16; LIMC Arabia 6; Spijkerman 1978, 68-69/1-2; 112-113/10-12; Houghtalin 1996, Arabia 4.

⁵⁵⁴ Smith 1988, 55-59.

⁵⁵⁵ Blanchet 1944, 234; Houghtalin 1996, 86-87.

a vesszőköteg megítélése. Utóbbit a *communis opinio* J. M. C. Toynbee kutatásai⁵⁵⁶ alapján *calami odoratinak* tartja, amelyet idősebb Plinius Arabiában termő növénynek ír le.⁵⁵⁷ Sajnos ez a különös növény nem azonosítható pontosan, amihez az érmen lévő ábrázolás sem vezet közelebb. Arabia jobb kezében tartott ág olajágként és így a béke szimbólumaként is értelmezhető.⁵⁵⁸ J. M. C. Toynbee azonban itt is egy lokális termékkel, a *λίβανος*szal, vagyis a tömjénnek vagy mirhának felelteti meg, amely a provincia legfontosabb terméke volt.⁵⁵⁹ A teve viszont az arabiai kereskedelem nélkülözhetetlen kelléke volt, amellyel a különleges árucikkeket szállították.⁵⁶⁰ Traianus hátlapján mindkettő egyesül, tehát egyértelműen a gazdasági szempontok kerülnek előtérbe.

A teve a római éremverésben már korábban is szerepelt Arabiával kapcsolatban. M. Aemilius Scaurus Kr. e. 58-ban vert *denarius*ának hátlapja Aretas behódolását ábrázolja (35. kép), amint a térdelő és ágat nyújtó király mögött dromedár látható.⁵⁶¹ A különleges állat tehát már a korai időkben is Arabia jelképe volt. A köztársaság kori és a Traianus-kori érmekben közös a kézben tartott ág, ami a régebbieken a béke jelképeként értelmezhető.

35. kép: Aretas behódolása (P. Plautius Hypsaesus és M. Aemilius Scaurus Kr.e. 58)

Traianus Romában vert érmeinek két variánsa különíthető el, amelyek csak minimálisan térnek el egymástól. Az ARA-1/1-esnél a teve teljes alakja látszik, míg az ARA-1/2-esnél csak az első fele. Traianus pénzverését B. Woytek kimerítő elemezte, aminek köszönhetően, számos fontos észrevételre nyílt mód. Az egyik ilyen, hogy az első altípus csak *aureus* címletben készült 108-110 között. A rövidebb ARA-1/2-es változat először 110 körül a *denari*ura, majd 111-től a bronz címletekre került.⁵⁶²

Időbeli változás a köriratoknál is megfigyelhető. Először az általános COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC jelent meg az *aurein* és *denari*in. Az S P Q R OPTIMO PRINCIPI ARAB

⁵⁵⁶ Toynbee 1934, 48. A korábbi elméletek összegzése ugyanitt és Blanchet 1944, 231-234; Houghtalin 1996, 87-88; F. Schmidt-Dick legutóbb azonban fahéjként értelmezte. Schmidt-Dick 2011, I.6.2.06, IV.5.1.02, IV.2.11.

⁵⁵⁷ Idősebb Plinius azonban megjegyzi, hogy ez Syriában is nőtt, de legnagyobb koncentrációja valószínűleg Indiában van. *Nat. Hist.* 12, 104.

⁵⁵⁸ Houghtalin 1996, 88.

⁵⁵⁹ Toynbee 1934, 48-49; Blanchet 1944, 234-235; Strabón 16, 778, *Plin. Nat. Hist.* 6, 104; 6, 154. vedd össze Naster 1983, 164.

⁵⁶⁰ Blanchet 1944, 234; Houghtalin 1996, 88.

⁵⁶¹ RRC 422. Kr.e. 55-ben egy másik érme is ezt a hátlapot másolja. RRC 431. Lásd még Seelentag 2004, 431-432.

⁵⁶² MIR 14, 125-126, 133, 144. o.

ADQVISIT körirat csak 111-ben jelenik meg, amikor Arabia megszemélyesítése a bronzokra is átkerül.⁵⁶³ Ezt követi az ADQVIS, majd 112-113-tól ADQ alakok fokozatos rövidülése. Legutóbbi nem marad pusztán a bronz címletek kiváltsága, hanem a *denarii*n is megtalálható.⁵⁶⁴ A címletek sokasága jól jelzi, hogy Arabia elfoglalásának hírére igyekeztek eljuttatni a különböző emberek tömegéhez.

Nagyon érdekes az *adquista* megfogalmazás, amellyel az éremverésben más esetben nem találkozunk. Ez feltehetően a terület békésebb bekebelezésére utal.⁵⁶⁵ Traianus valószínűleg ezért nem is vette fel az Arabicus nevet, ahogy azt később Septimius Severus vagy Caracalla tette. Arabia elfoglalásának körülményei tisztázatlanok, de feltehetően a római foglалás után sem változtak lényegesen. A rómaiak elfogadták a helyi pénzt, és a saját monetáris rendszerükbe illesztették.⁵⁶⁶

Traianus római érmeit vették alapul a görög köriratos ezüstök, amelyeket arabiai provinciális verdében, feltehetően Bosrában állítottak elő.⁵⁶⁷ Ezek minden kétséget kizáróan a központiakat másolva, azokkal nagyjából egy időben készültek. A helyi pénzek között viszont csak a későbbi ARA-1/2-es variáns található meg, tehát csak Kr. u. 110-114 között verték őket.⁵⁶⁸ Az azonos ikonográfia mellett azonban a latin és görög köriratos pénzeknek stílusa is nagyon hasonlít. Felmerül a kérdés, hogy nem Romában verték-e mindkettőt, utóbbit célzottan provinciális használatra.⁵⁶⁹ A tevét és Arabiát ábrázoló görög köriratos pénzek közép-keleti lelőhelyeken fordulnak elő.⁵⁷⁰ Hasonló volt megfigyelhető a cappadociai Caesareához sorolt szintén ezüst címleteknél a Iudaea perszonifikációit megjelenítő hátlapokon, amit anyagvizsgálatok is igazoltak.⁵⁷¹

Érdekes elgondolkodni azon, hogy Arabia elfoglalását miért csak évekkel később kezdték el érmeken propagálni. Nem szabad megfeledkezni, hogy Traianus ekkor épp a dák hadszíntéren tartózkodott, és a terület végleges alávételén fáradozott. Ezt követően viszont elsősorban Dacia legyőzésének és saját teljesítményének ünneplésére fektetett nagy hangsúlyt. Arabia nem volt ehhez a grandiózus teljesítményhez mérhető, így az a birodalmi éremverésben csak később kapott helyet.

⁵⁶³ MIR 14, 135. o.

⁵⁶⁴ MIR 14, 396, 436[H], 144. o.

⁵⁶⁵ Blanchet 1944, 230; Houghtalin 1996, 85-86; Dawid 2003, 57; RIC II 239. o. Az *acquire* ige azonban nem zárja ki a katonai erő alkalmazását. Naster 1983, 165-167.

⁵⁶⁶ Dawid 2003, 57.

⁵⁶⁷ Kindler 1983, 8, 95-96; Naster 1983, 168-169. Korábban W. Wroth és E. A. Sydenham az érmekeket cappadociai ceasareai verdéből származónak tartotta. BMC Cappadocia 54/58-63; Sydenham 1933, 7. o; Negev 1971, 116-117. Bosra vagy Petra elsőbbségéről bővebben lásd Kindler 1983, 25-26; Metcalf 1975, 102.

⁵⁶⁸ A kezdeti dátum az ARA-1/2-es variáns megjelenése, míg a végső dátumot a görög köriratban található *tribunicia potestas* számok adják. MIR 14, 125-126, 133, 144. o; Kindler 1981, 95-96; Naster 1983, 167-168.

⁵⁶⁹ Butcher-Ponting 1995, 63-64.

⁵⁷⁰ Metcalf 1975, 93-95.

⁵⁷¹ Butcher-Ponting 1995, 69-74.

VIII.2. ARA-2

Arabia feltűnik Hadrianus *restitutor* érmén is, ahol kezében *odori calamitit* tart, előtte teve protoméja látható. A hátlap egyértelműen a Traianus féle veretet (ARA-1) másolja. A helyreállítás részben az utak építését jelöli, amit már a bekebelezés után megkezdtek.⁵⁷² Szintén fontos esemény volt, hogy Petra városa felvehette Hadrianus nevét, amire talán a császári látogatáskor kapott engedélyt.⁵⁷³ Arabia megszemélyesítése Hadrianus érmein talán az előde iránti tiszteletből, vagy az új provincia stabilizálása végett jelent meg.

VIII.3. ARA-3

Arabia Hadrianus *adventus* sorozatában is megtalálható, kezében szintén *calami odoratit* tartva. A teve eltűnik lábai mellől, mivel helyet kellett adnia a szériában szokásos áldozati oltárnak és bikának. Az *adventus* jelenet minden valószínűség szerint a császári látogatásra utal, amely 130-ban lehetett, a Syria és Aegyptos út egyik állomásaként.⁵⁷⁴ Az ott tartózkodás mindenesetre megtisztelő lehetett, és össze is függött azzal, hogy Arabia volt a birodalom egyik legújabb provinciája.

VIII.4. ARA-4

Arabia megszemélyesítése az érmek mellett egy Ephesosban előkerült töredékes elefántcsont faragványon is megtalálható. A *tunicát*, *peplost* és *himationt* viselő nőalak bal kezével fogott köpenyében tevét tart maga előtt. A provincia érdekes módon kariatidának van kiképezve, tehát látszólagos tartószerpe van.⁵⁷⁵

Arabia alakja egy 3 részből álló, többalakos fríz része volt, amely összesen 1,08 méter hosszú volt.⁵⁷⁶ A Traianus-kori kompozíció két szélén és középen összesen 4 kariatida tölt be elválasztó szerepet. A 3 panelt 1-1 *signumot* tartó Victoria tagolja, a széleken Arabia és egy további nőalak található.⁵⁷⁷ A bal oldali fríz egy római hadvezért ábrázol kíséretével, akikkel szemben barbárok állnak. A jelenetet M. Dawid Arabia provincia megszervezéseként interpretálja, és a hadvezérben, annak kis mérete miatt A. Cornelius Palmát és nem a császárt látja.⁵⁷⁸ Ugyanakkor felveti annak a lehetőségét is, hogy Cappadocia helytartójának fia lenne, akit Traianus Partamasiris,

⁵⁷² Toynbee 1934, 47-48. 111-ben már átadták a *via Traiana novát*, amely Syriát kötötte össze a Vörös-tengerrel. Blanchet 1944, 236; Dawid 2003, 57; Kindler 1983, 7-8; Bowersock 1994, 83-84.

⁵⁷³ Bowersock 1994, 85; Dawid 2003, 57. vedd össze Toynbee 1934, 48; Negev 1969, 90; Kindler 1983, 12.

⁵⁷⁴ Toynbee 1934, 47; Bowersock 1994, 110; Halfmann 1986, 193.

⁵⁷⁵ Az elefántcsont különben sem bírt volna el nagyobb terhet, az értékes anyag pusztán díszként szolgált.

⁵⁷⁶ Dawid 2003, 19.

⁵⁷⁷ A másik nőalakot a koronája alapján M. Dawid Armeniával próbálta azonosítani. Ennek ellentmond azonban, hogy a nőalak fejdíszje nem *tiara*, hanem annál sokkal alacsonyabb. Dawid 2003, 31-32.

⁵⁷⁸ Dawid 2003, 58-60.

perzsa uralkodóhoz küldött követségbe.⁵⁷⁹ A középső jelenet bal oldalán szintén római hadvezér áll katonái között, míg a jobb oldali részből csak egy könyörgő barbár kéz maradt meg. Ez a jelenet Traianus keleti hadjáratát és annak sikerességét ábrázolná. A *clementia*ért könyörgőt M. Dawid az éremképek alapján Parthamasirisként vagy Ktésiphón bevételeként értelmezte.⁵⁸⁰ A jobb oldali barbárokból és egy lóból álló panelt a meghódított területek vezetőinek behódolásaként és Traianusnak való ajándékatadásként interpretálta.⁵⁸¹

A faragványok eredetileg valószínűleg fa szerkezetbe voltak behelyezve, amely azonban nem maradt meg. Ugyanakkor ókori, a fríz stílusától és minőségétől elütő javításnyomok alapján bizton állítható, hogy a kompozíció másodlagos felhasználási helyén került elő.⁵⁸² Feltehetően a sérült részeket egykoron kivágták, átdolgozták és kiegészítették. A leletet egy ház lakótraktusában találták, de a helyiség funkciója pontosan nem határozható meg. Egyik lehetőség, hogy széket vagy ládát díszített, amelynek megrendelését talán Traianus 113 novemberében tett látogatása indokolta.⁵⁸³ M. Dawid másik felvetése szerint a császárkultusznak szentelt templom kapudíszé lett volna, amelyet még Traianus életében elkezdtek, de csak Hadrianus uralkodása alatt fejeztek be. A még feltehetően nem teljesen kész, de már nem kellő faragványokat így egy magasrangú magánember vásárolta meg és helyezte el saját otthonában.⁵⁸⁴

Az M. Dawid által nyújtott interpretáció, a meglehetősen alapos gyűjtőmunka mellett azonban túlságosan szűk körű. Természetesen nagy gondot jelent az általa is hangoztatott tény, hogy a faragványok csak töredékes állapotban maradtak fenn, ráadásul még az ókorban is újrahasznosították ezeket. A jelenetek túlságosan sematikusak ahhoz, hogy kétségek nélkül pontos eseményekhez lehessen őket kötni. Ráadásul ezt a képet csak tovább bonyolítja Arabia alakja, illetve a másik nőalak. Annyi következtetés azonban levonható, hogy a fríz témája a Római Birodalom, a hadsereg és a császár dicsőségének, nagyságának a hirdetése. Ehhez viszont elsősorban a római ikonográfiában gyakran alkalmazott képeket használtak fel. Arabia megjelenése a Traianus-korban mindenképp a közelmúlt eseményeire utal, de pontos szerepét nehéz meghatározni a frízen belül. Nem biztos ugyanis, hogy a panelek eseményeivel áll közvetlen kapcsolatban. Elképzelhető, hogy újonnan szerzett területként a sikeres hódításokat jelképezi.

Felmerül a kérdés, hogy Arabia ábrázolásának megalkotásában mekkora hatása volt Traianus

⁵⁷⁹ Dio 68, 19, 1-2.

⁵⁸⁰ A jelenetek éremverésben való megjelenéséhez lásd Juhász 2012b, 2-6.

⁵⁸¹ Cass. Dio 68, 18, 2.

⁵⁸² Dawid 2003, 19.

⁵⁸³ Dawid 2003, 62.

⁵⁸⁴ Dawid 2003, 62-63. Ennek azonban ellentmond, hogy a jelenetek nem annyira specifikus témájúak, hogy azokat ne lehetett volna felhasználni. Minden császárnak legfőbb erényei közé tartozott a harciasság és győzedelmesség mellett a kegyelem gyakorlása. Másrészt egyszerűbb lett volna csak bizonyos részeket, mint a fejeket átfaragni, és úgy mégis felhasználni a frízt. Az egyetlen, ami a jelenetet valóban Traianushoz köti az Arabia perszifikációja, de ezt a provinciát is, sok más tartománnyal együtt Hadrianus is megörökölte.

érmének. Mindkettőben közös a teve, amely Arabia specifikuma volt. Ilyen szempontból tehát elképzelhető egy közös gondolati, de nem feltétlenül egy konkrét előkép. Az elefántcsont faragvány jól példázza, hogy az érmek mellett Arabia perszonifikációja még több más helyen is előfordulhatott, akár a privát szférában is.⁵⁸⁵

VIII.5. Összegzés

Arabia perszonifikációi a terület Traianus-kori elfoglalásával vették kezdetüket, és csak Hadrianus uralkodásáig követhetők nyomon. Általános attribútumnak tekinthető a teve, amely a vidék sajátos állata volt. Érdekes módon a császári éremverésben nem a 106-os bekebelezés után közvetlenül, hanem néhány éves késéssel jelentek meg (ARA-1). Pontos másaik provinciális verdében is készültek, így a helyi lakosság körében is a római fennhatóságot hirdették. A propaganda szélesebbkörű elterjedését bizonyítja az elefántcsont faragvány (ARA-4), amely egy ephesosi lakóházból került elő. Hadrianus provinciasorozata (ARA-2-3) teljesen az előde által megalkotott képet veszi alapul.

⁵⁸⁵ Houghtalin 1996, 89.

ARA-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Traianus (108-114)

Névérték: Au, D, S, Dp, As, Drachma, Tridrachma

Verde: Roma; Bosra

Hátlapi körirat: COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC

S P Q R OPTIMO PRINCIPI ARAB ADQVISIT

S P Q R OPTIMO PRINCIPI ARAB ADQVIS

S P Q R OPTIMO PRINCIPI ARAB ADQ

ΔΗΜΑΡΧ ΕΘ ΥΠΑΤ Ε

ΔΗΜΑΡΧ ΕΘ ΙΣ ΥΠΑΤ S

ΔΗΜΑΡΧ ΕΘ ΙΖ ΥΠΑΤ S

ΔΗΜΑΡΧ ΕΘ ΙΗ ΥΠΑΤ S

Hátlap: 1. Álló nőalak, ruházata *khitón* és *himation*, jobb kezében ág, baljában vesszőköteg, lábainál teve.

Variációk: 2. Mint az 1., de a teve félig takarásban.

Irodalom: BMC Cappadocia 54/58-63; RIC II 94-95, 142-143, 244-245, 465-468, 610-615; Toynbee 1934, 48-49; Ostrowski 1990, Arabia 1-2; Houghtalin 1996, Arabia 1 és 5; Jatta 1908, 12/Arabia 1-2; EAA I, 530; LIMC Arabia 1-3; Strack 1931, 153, 174, 194-197, 408-410, 422-423; Kindler 1983, 100/1-2, 6, 101/7-9; Sydenham 1933, 182-185, 189; MIR 14, 285, 290, 362-365, 385-387, 396, 436[H], 451-456; Blanchet 1944, 229-233; Dawid 2003, 56; Negev 1971, 118/5-14; Naster 1983, 159-165; Schmidt-Dick 2011, IV.5.1.02; Metcalf 1975, 88; Seelentag 2004, 432-435.

1.

2.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=101670>

2. <http://www.acsearch.info/record.html?id=411574>

ARA-2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S, D/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: RESTITVTORI ARABIAE

Hátlap: *Restitutor* jelenet. Nőalak ruházata *khitón* és *himation*, bal kezében vesszőköteg, lábánál teve.

Irodalom: RIC II 943-944; Toynbee 1934, 48; Ostrowski 1990, Arabia 4; Houghtalin 1996, Arabia 3; Jatta 1908, 12. Arabia 3; EAA I, 530-531; LIMC Arabia 5; Naster 1983, 161-162; Strack 1933, 770; Schmidt-Dick 2011, I.6.2.06.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=149326>

ARA-3

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG ARABIAE

Hátlap: *Adventus* jelenet. Nőalak ruházata *khitón* és *himation*, bal kezében vesszőköteg.

Irodalom: RIC II 878-879; Ostrowski 1990, Arabia 3; Toynbee 1934, 48; Houghtalin 1996, Arabia 2; EAA I, 530- 531; LIMC Arabia 4; Blanchet 1944, 237; Naster 1983, 161-162.; Strack 1933, 744; Schmidt-Dick 2011, IV.2.11.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=16502>

ARA-4

Tárgytípus: Relief

Anyag: Elefántcsont

Lelőhely: Ephesos (Hanghaus II, SR 18-as szoba)

Őrzési hely: Efes Müzesi, Selçuk

Méret: 30,2×12,1 cm

Datálás: Traianus-kor

Leírás: Álló kariatida, ruházata *tunica*, *peplos* és a jobb vállon összefogott *himation*, amelynek végét bal kezével tartja, a ruharedőkben tevé.

Irodalom: Fleischer 1983, 539-540; Ostrowski 1990 Arabia 6; Houghtalin 1996, Arabia 6; Dawid 2003, 2.1.7.

Fotó: Dawid 2003, Pl. 16/52.

IX. Asia

Asia területe III. Attalos pergamoni király végrendeletének megfelelően halála után Kr. e. 133-ban a Római Birodalomhoz került.⁵⁸⁶ Augustustól kezdve a *senatori* provinciát az Ephesosban székelő *proconsul* irányította.⁵⁸⁷

Asia megszemélyesítése már a görögök alatt is megjelenik mindig Hellasszal párban, illetve annak ellenpontjaként.⁵⁸⁸ A római időkben Asia perszonifikációja összesen 4 érmen fordul elő Hadrianus és Antoninus Pius provincia sorozatában.⁵⁸⁹ Azonosítását a csak latin nyelvű köriratok teszik lehetővé. Asia attribútuma két esetben *sceptrum* (ASI-2-3), két esetben pedig a hajózáshoz köthető tárgy (kormánylapát, *prora*, *acrostolium* - ASI-1, 4).

IX.1. ASI-1

Asia Hadrianus *denarius*án álló nőalakként jelenik meg hajóorra lépve, bal kezében kormánylapátot, a jobban *acrostolium*ot tartva, ruházata *khitón* és *himation*.⁵⁹⁰ Összes attribútuma a tengerhez, pontosabban a hajózáshoz köthető. Ezek nem a hadviselésre, hanem a kereskedelemre utalnak, amelyből a terület gazdagsága származott.⁵⁹¹ Érdekes a hajóorr megkettőzése, hiszen a *prora* dísz az *acrostolium*. Utóbbi csak ritkán jelenik meg az éremverésben, sokkal gyakrabban ábrázolták az *aplustrét*, a tengeri győzelem szimbólumát.⁵⁹² Egyedi a köriratában egyes esetekben megjelenő AVG szó, amely Hadrianus *toponym* szériájában máskor nem fordul elő.⁵⁹³

IX.2. ASI-2

Asia Hadrianus *adventus* sorozatában *sceptrum*ot tartva jelenik meg fején *corona muralisszal*. A császár kétszer is megtisztelte jelenlétével a területet 123-124-ben és 129-ben.⁵⁹⁴

⁵⁸⁶ Houghtalin 1996, 121.

⁵⁸⁷ Ostrowski 1990, 110.

⁵⁸⁸ Lásd Achaia fejezet bevezetése.

⁵⁸⁹ A korábban tévesen Asia perszonifikációjaként meghatározott leletekhez lásd L. Houghtalin cáfolatát. Houghtalin 1996, 125-127, illetve Macedonia fejezet bevezetője. Ezen felül nem veszem bele disszertációm III. Gordianus smyrnai veretét, amelyen Asia Smyrna megszemélyesítésével áll szemben. A hátlap nemcsak provinciális, hanem ikonográfiájában is teljesen eltér a többi ábrázolástól. SNG Aulock 2250; Houghtalin 1990, Asia 8.

⁵⁹⁰ Jatta 1908, Asia 3; Strack 1933, 299. Az *acrostolium* korábbi meghatározásaihoz (kampó vagy sarló) lásd Houghtalin 1996, 124, Asia 1; Toynbee 1934, 50; RIC II 301; Ostrowski 1990, Asia 3; LIMC Asia II. 1.

⁵⁹¹ Houghtalin 1996, 121, 123; Toynbee 1934, 50.

⁵⁹² A kettőt gyakran összetéveszti a régészeti és numizmatikai szakirodalom is, holott az *acrostolium* a hajóorr, míg az *aplustre* a hajótát dísz.

⁵⁹³ BMC III 836.

⁵⁹⁴ Toynbee 1934, 49; Ostrowski 1990, 111; Halfmann 1986, 190-193.

IX.3. ASI-3

Asia Hadrianus *restitutor* sorozatában szintén *sceptrum*mal és falkoronával látható. A hátlap a városok, templomok és egyéb épületek kiterjedt császári helyreállítási tevékenységére utal. Érdekes az attribútumok egyidejű és teljes lecserélése. A falkoronát J. M. C. Toynbee az Asia előrehaladott városiasodásával magyarázta.⁵⁹⁵ A *sceptrum* korábban már megjelent a Dareios-*kratéron*, azonban nem valószínű, hogy közel 500 év elteltével a kettőnek köze lenne egymáshoz. A magyarázatot sokkal inkább a *sceptrum* által hordozott, vezető szerepet szimbolizáló jelentésében kell keresni.⁵⁹⁶ Asia sok szempontból az egyik legkiemelkedőbb, leghellenizáltabb és leggazdagabb provincia volt az összes közül.

IX.4. ASI-4

Asia Antoninus Pius *aurum coronarium* érmén két különböző változatban jelenik meg.⁵⁹⁷ Közös bennük, hogy az álló nőalak *khitónt*, *himationt* és *corona muralist* visel, baljában horgonyt, jobbában koronát tart. Az ASI-4/2-esnél pusztán annyi a különbség, hogy egy hajóorrot a lába mellé helyeztek. A hátlap egyértelműen Hadrianus ASI-1-es típusú érmét másolja, ahol a tengerhez köthető attribútumok dominálnak, amelyek a kereskedelem jelentőségét hangsúlyozzák. Új elemként jelenik meg a horgony, amely a kormánylapátot váltja. Érdekes az újból felbukkanó *sceptrum*, amely már Hadrianus két érmén (ASI-2-3) is megfigyelhető volt. A provinciális veret hátlapja egyértelműen görög ikonográfiai tradíciókat követ, szemben a központi római érmekkel. Nem zárható ki, hogy Asiának tényleg létezett egy olyan képe, amelynél *sceptrumot* tart, és amelyet Hadrianus is alapul vett. Kérdés ugyanakkor, hogy a Dareios-*kratéron* látható perszonifikációt mennyire lehet idesorolni. Az időbeli távolság ugyanis túl nagy ahhoz, hogy bármit biztosan lehessen állítani, különösen annak figyelembevételével, hogy a Chigi reliefen és az ASI-1-es hátlapon Asia nem *sceptrumot* tart.

IX.5. Összegzés

Asia perszonifikációi a görög időkben Hellas ellenpontjaként jelennek meg az irodalomban és a vizuális kultúrában egyaránt. A 4 római kori megismerés csak érmeken fordul elő, elsősorban Hadrianus és Antoninus Pius provincia sorozatában. Attribútumai egyrészt a hajózásból erednek (ASI-1, 4), amelyek elsősorban a tengeri kereskedelmet, illetve az abból fakadó prosperitást hangsúlyozzák. Más esetekben Asia *sceptrumot* tart (ASI-2-3, 5), amely a különleges, vezető helyét fejezi ki a többi provinciához képest. Ez volt ugyanis az egyik leghellenizáltabb és leggazdagabb vidék a birodalomban.

⁵⁹⁵ Toynbee 1934, 49-50.

⁵⁹⁶ Vesd össze Houghtalin 1996, 122-123.

⁵⁹⁷ Antoninus Piusnak személyes kötődése is volt Asiához, mivel annak 135-136-ban *proconsula* volt. Kienast 2004, 134.

ASI-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: D

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ASIA

ASIA AVG

Hátlap: Álló nőalak lába *prorán*, kezében kormánylapát és *acrostolium*, ruházata hosszú *khitón* és *himation*.

Irodalom: RIC II 301; BMC III 829-836; Toynbee 1934, 50; Ostrowski 1990, Asia 3; LIMC Asia II. 1; Houghtalin 1996, Asia 1; Jatta 1908, Asia 3; Strack 1933, 299; Schmidt-Dick 2011, IV.5.1.04.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=245269>

ASI-2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG ASIAE

Hátlap: *Adventus* jelenet. Nőalak bal kezében *sceptrum*, fején *corona muralis*, ruházata *khitón* és *himation*.

Irodalom: RIC II 880; Toynbee 1934, 50; Ostrowski 1990, Asia 3; LIMC Asia II. 3; Houghtalin 1996, Asia 3; Jatta 1908, Asia 1; Strack 1933, 745; Schmidt-Dick 2011, IV.2.06.

Fotó:

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1199305&partId=1&people=18922

ASI-3

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: RESTITVTORI ASIAE

Hátlap: *Restitutor* jelenet. Nőalak fején *corona muralis*, bal kezében *sceptrum*, ruházata *khitón* és *himation*.

Irodalom: RIC II 945-946; Toynbee 1934, 50; Ostrowski 1990, Asia 5; LIMC Asia II. 4; Houghtalin 1996, Asia 4; Jatta 1908, Asia 2; Strack 1933, 771-772; Schmidt-Dick 2011, I.6.1.12, I.6.2.01.

Fotó:

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=3067707&partId=1&people=18922&people=18922

ASI-4

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Antoninus Pius (139)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ASIA COS III

Hátlap: 1. Álló nőalak fején *corona muralis*, bal kezében horgony, jobbjában korona, ruházata *khitón* és *himation*.

Variációk: 2. Mint az 1., de lábánál *prora*.

Irodalom: RIC III 579; Toynbee 1934, 148; Ostrowski 1990, Asia 6; LIMC Asia II. 2; Houghtalin 1996, Asia 6-7; Jatta 1908, Asia 4; Strack 1933, 778-780; Schmidt-Dick 2011, IV.5.3.05-06.

Fotó:

1. <http://www.forumancientcoins.com/gallery/displayimage.php?album=1540&pos=4>

2. Saját (Münzkabinett 10482)

1.

2.

X. Bithynia

Bithynia utolsó királya, IV. Nikomédész végrendeletében Romára hagyta birodalmát, így az 74-es halálával provinciává alakult.⁵⁹⁸ Pompeius Kr. e. 66-ban a Pontusi királyság egy részét is hozzá csatolta, ezért a terület Bithynia et Pontus néven vált ismerté.⁵⁹⁹ A császárkor elején *senatori* provincia volt, de stratégiai jelentősége miatt Kr. u. 165-ben császári tartománnyá vált.

Bithynia megszemélyesítései⁶⁰⁰ Hadrianus *adventus* és *restitutor* érmein fordulnak elő. Utóbbi típus két is variánssal kiegészül.⁶⁰¹

X.1. BIT-1

Bithynia megjelenik Hadrianus *adventus* sorozatában kormánylapátot tartva, fején falkoronával. Előbbi attribútum a terület tengeri jelentőségére utal, míg a falkorona talán a városiasodás, a hellénizáció előrehaladottságára. Az *adventus* jelenet minden bizonnyal a császár 123-124-es látogatására utal.⁶⁰² Érdekes módon Hadrianus idejében a bithyniai provinciális verde egy nagyon hasonló hátlapot bocsátott ki, amelyen Bithynia nem áldoz, hanem *scetrum*ot és kalászt tart, lábánál *prora* található.⁶⁰³ A *sceptrum* a szomszédos Asia provincia kezében (ASI-2-3) is többször feltűnik.⁶⁰⁴ Hasonlóságukat a közös gazdasági, kulturális és földrajzi helyzetük is indokolja. A provinciális pénz datálása nem tisztázott, ezért nem bizonyítható, hogy a helyi vésnökök a római hátlapot vették alapul.⁶⁰⁵

⁵⁹⁸ Houghtalin 1996, 134; Ostrowski 1990, 112.

⁵⁹⁹ Mivel a pontusi királyságot feldarabolták, így nem is volt saját perszifikációja. A Pontus elnevezés alatt ráadásul inkább a Fekete-tengert, és nem szárazföldi területet értettek. Houghtalin 1996, 135.

⁶⁰⁰ Bithynia két Vespasianus alatti megszemélyesítése kimaradt a fejezetből, mivel bithyniai verdéből származó hátlapokon jelennek meg, ráadásul ikonográfiájukban teljesen eltérnek a császári veretekétől. SNG Aulock 272, 6909; RPC II 611, 615; Ostrowski 1990, Bithynia et Pontus 2; Houghtalin 1996, Bithynia 1; LIMC Bithynia 2-3; Toynbee 1934, 52.

⁶⁰¹ I. Nikomédész egyik hátlapján ülő nőalakot korábban igyekeztek Bithyniával megfeleltetni. Az elmélet cáfolatát lásd Houghtalin 1996, 134-135.

⁶⁰² Toynbee 1934, 51; Ostrowski 1990, 113; Halfmann 1986, 190-191.

⁶⁰³ LIMC Bithynia 4; Ostrowski 1990, Bithynia et Pontus 5; Houghtalin 1996, Bithynia 6.

⁶⁰⁴ L. Houghtalin véleménye szerint a két provincia ikonográfiailag hatott egymásra, egyes attribútumokat kölcsönözött egyik a másiknak. Houghtalin 1996, 136.

⁶⁰⁵ L. Houghtalin elképzelhetőnek tartja, hogy a provinciális veret ihlette az egész *adventus* sorozatot. Houghtalin 1996, 137-138. Elmélete nemcsak valószínűtlen, hanem egyáltalán nem támasztható alá. Még ha a provinciális veret kronológiailag meg is előzné a rómaiakat, az sem lenne elegendő bizonyíték, mivel az áldozatjelenetben részt vevő császár alakja mindig is általános és jól ismert volt az egész birodalomban.

X.2. BIT-2

Bithynia Hadrianus *restitutor* sorozatában is megtalálható 3 különböző változatban. A BIT-2/1-esnél a megszemélyesítés ruházata *khitón* és *himation*, fején falkoronát visel és baljában kormánylapátot tart. Ezt a hátlapot másolja a RESTITVTORI NICOMEDIAE érem is (82. kép).⁶⁰⁶ Az BIT-2/2-es csak annyiban tér el, hogy a *corona muralis* hiányzik. Az első két variáns tehát lényegében megegyezik az *adventus* típussal. A BIT-2/3-as viszont *aplustre*t tart és *prorára* lép. Sajnos, a helyi veret datálási nehézségei miatt nem lehet eldönteni a két érem egyike másolta-e a másikat. A *restitutor* mindhárom variánsa tehát a tengerre utal, de mégis két különböző módon. Míg az első kettő csak általánosan, addig a BIT-2/3-as a katonai szférára. Utóbbihoz hasonlít egy bithyniai *cistophorus* is, amelyen az álló Bithynia *aplustre*t és *cornuopiát* tart, jobb lábát *prorára* helyezi.⁶⁰⁷ Az attribútumok elsősorban újfent tengeri szerepét hangsúlyozzák. Visszatérő elem az *aplustre*, amely a BIT-2-3-as variánsan is feltűnik, és Bithynia stratégiai szerepére utal.⁶⁰⁸

A *restitutor* érmek magyarázatául a földrengés sújtotta Nicomedia és Nicaea helyreállítása áll, amelyre Hadrianus figyelme is kiterjedt.⁶⁰⁹ Érdekes módon a császár RESTITVTORI NICOMEDIAE érmet is veretett (82. kép), amely a BIT-2/1-es hátlapot másolja.

X.3. Összegzés

Bithynia perszonifikációi Hadrianus *adventus* és *restitutor* sorozatában jelennek meg. A provincia attribútumai mind a tengerhez köthetők; a kormánylapát általában a hajózáshoz, míg az *aplustre* a katonai szférához. Utóbbi más tartománynál nem fordul elő, de egy helyi *cistophorus*on is megtalálható Bithynia kezében. Az *aplustre* tehát a provincia egyedi attribútuma, amely így a többi tartománytól való fontos elkülönítési kritériuma.

⁶⁰⁶ RIC II 961.

⁶⁰⁷ Gemini Numismatic Auctions, Auction II (11.01.2006), 401-es tétel. A hátlap érdekes módon leginkább az ASI-1-hez hasonlít, ahol az álló *prorára* lépő provincia jobbában szintén egy hajórészt, egy *acrostolium*ot tart.

⁶⁰⁸ Houghtalin 1996, 134.

⁶⁰⁹ Toynbee 1934, 52.

BIT-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG BITHYNIAE

Hátlap: *Adventus* jelenet. Nőalak baljában kormánylapát, ruházata hosszú *khitón* és *himation*, fején *corona muralis*.

Irodalom: RIC II 881; Ostrowski 1990, Bithynia et Pontus 3; Houghtalin 1996, Bithynia 5; Toynbee 1934, 51-52; Strack 1933, 746-747; Schmidt-Dick 2011, IV.2.07, IV.3.11. LIMC Bithynia 4-6.

Fotó: <http://www.hookmoor.com/home/?p=290>

BIT-2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: RESTITVTORI BITHYNIAE

Hátlap: 1. *Restitutor* jelenet. Nőalak fején *corona muralis*, bal kezében kormánylapát, ruházata hosszú *khitón* és *himation*.

Variációk: 2. Mint az 1., de *corona muralis* nélkül.

3. Mint a 2., de a kézben *aplustre*, láb *prorán*.

Irodalom: RIC II 947-949; Ostrowski 1990, Bithynia et Pontus 4; Houghtalin 1996, Bithynia 7-10; Strack 1933, 773-775; Schmidt-Dick 2011, I.6.10, I.2.04-05..

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=2311>

2. <http://www.acsearch.info/search.html?id=408673>

3. <http://www.romancoins.info/h2005-mint-bithynia.jpg>

1.

2.

3.

XI. Britannia

Britannia szigete a görög forrásokban már a klasszikus időkben feltűnik *Κασσιτερίδες*, azaz Ón-szigetek néven.⁶¹⁰ A mediterrán világ elsősorban ezen alapanyag beszerzésére tartott fenn kereskedelmi kapcsolatokat a szigettel. Roma közvetlen kontaktusba Britanniával csak Kr.e. 55-54-ben került, amikor Caesar két expedíciót vezetett gall háborúi idején.⁶¹¹ Augustus több britanniai hadjáratot is tervezett, de mindig elhalasztotta ezeket.⁶¹² Britanniát legközelebb Caligula szándékozta megtámadni, ami azonban csúfos kudarcba fulladt.⁶¹³ Az előkészületek minden esetre megtörténtek, így vált lehetségessé Claudiusnak 43-ban, hogy ténylegesen római uralom alá hajtsa Britanniát.⁶¹⁴ Claudius számára valószínűleg a cél a katonai elismerés volt, amellyel tovább szilárdíthatta uralmát. Ezért is vezetett személyesen támadást Camulodunum bevételéért. Sikereire több éven keresztül nagy ünnepekkel emlékeztetett, amelyekre a DE BRITANN felirattal díszített diadalívet ábrázoló hátlappal is utal.⁶¹⁵ Az utána következő időszakban a rómaiak az mai Dél-Skóciáig hódították meg a szigetet. Hadrianus az expanzió helyett fontosabbnak tartotta az északi határ megerősítését, amit az uralkodása kezdetén kitört lázadások is indokoltak.⁶¹⁶ A 122-ben tett személyes látogatása során számos új intézkedést fogantatosított, amelyek közül a legfontosabb talán a Tyne és Solway közötti 120 km hosszú fal megépítése volt.⁶¹⁷ Példáját Antoninus Pius is követte, aki 160 km-rel északabbra felhúzta az Antoninus-falat, amelyet azonban már 165-ben fel kellett adnia.⁶¹⁸ Britannia a III. század végén 10 évre elszakadt a birodalom többi részétől. 285-ben Maximianus, a *bagaudae* elleni harcokban kimagasló érdemeiért Carausiust az északi-tengeri flotta parancsnokává nevezte ki, hogy védelmet nyújtson a frank és szász betörések ellen.⁶¹⁹ Utóbbi a halálbüntetése elől azonban hamarosan Britanniába szökött, ahol

⁶¹⁰ Hérod., 3, 115; Frere 1967, 16; DNP Britannia 783.

⁶¹¹ Caes. *de bell.* 5, 8-23. vesd össze Strab. 4, 5, 3; Frere 1967, 29-38.

⁶¹² Ehelyett megelégedett a kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatokkal, amelyek többet hoztak az államkasszájának, mint a hódítás hozott volna. Cass. Dio 49, 38; 53, 22; 53, 25; Strab. 4, 5, 3; Frere 1967, 42-44.

⁶¹³ Suet. *Caligula* 44-46; Cass. Dio 59, 25; Frere 1967, 57-58; DNP Britannia 783.

⁶¹⁴ Indokot a *catuvellauni* szolgáltattak, akik a szomszédos törzsekre támadva Vericát, az *atrebates* vezért a rómaiakhoz való menekülésre kényszerítették, aki hadi segítséget is kért menedékadóitól. Ostrowski 1990, 117; Kiedorf 2005, 71-72; Houghtalin 1996, 151; Frere 1967, 61-66.

⁶¹⁵ RIC I 8-15. Lásd még Cass. Dio 60, 22, 1. 47-ben a hadjárat tényleges vezetője, Aulus Plautius is tarthatott egy kisebb *triumphust*, akit személyesen Claudius kísért.

⁶¹⁶ SHA Hadrianus 5, 2; Fronto *de bello Parthico* 2; Frere 1967, 125-129.

⁶¹⁷ Halfmann 1986, 190; Birley 1997/2, 123-141; Zahrnt 2005, 129; Toynbee 1934, 53-54.

⁶¹⁸ Frere 1967, 141-150; DNP Britannia 783.

⁶¹⁹ Maximianus meggyanúsította Carausiust, hogy megtartotta magának a germánoktól visszaszerzett zsákmány egy részét, ezért halálra ítélte. Frere 1967, 335-340; Kienast 2004, 278.

293-ig tartó stabil uralmat épített ki. Ekkor ugyanis a frissen *caesar*rá kinevezett Constantius Chlorus bevette Bononiát (Boulogne-sur-Mer), aminek hatására Allectus meggyilkolta Carausiust. Britannia önállósága Constantius sikeres inváziójának következtében 296-ban szűnt meg.

XI. 1. Írott források

Britannia megszemélyesítése az epigráfiai emlékeken többször is előfordul.⁶²⁰ Egy eburacumi szobortalapzaton a *Britanniae | sanctae | P(ublius) Nikomedes | Augg(ustorum) nn(ostrorum) | libertus* felirat olvasható.⁶²¹ Az Antoninus-falnál, Castle hillnél Q. Pisentius, *praefectus cohortis IIII Gallorum, Campestres*nek és Britanniának állított oltárt.⁶²² L. Septimius Tertinus, a *legio II Italica* centuriója egy noricum, Slovenska Bistricánál előkerült feliratot Noreiának és Britanniának ajánlott.⁶²³ A lelet arra utal, hogy a Noricumban állomásozó katonai egység egy része részt vehetett Septimius Severus britanniai hadjáratában.⁶²⁴

Nem a provinciának, hanem annak Geniusának állított oltárt M. Cocceius Firmus, a *legio II Augusta* centuriója Auchendavyben, az Antoninus-falnál.⁶²⁵ Ugyanez feltűnik Carausius érmein is a III. század végén.⁶²⁶ A *provincia Britannia* által a *Numini Caesaris Augusti* állított londoni felirat provinciális öntudatot tükröz.⁶²⁷

Jól látható, hogy Britannia kultusza, elsősorban a katonaság körében élt. Két felirat ráadásul az Antoninus-fal mellől került elő, amikor a sziget perszonifikációja az érmek tanúsága szerint (BRI-1/2-6) virágkorát élte. A császári propaganda hatékonyságát tükrözi, hogy elsősorban a katonák gyakorolták a sziget tiszteletét, vagyis azok, akiknek a győzelmek köszönhetőek voltak. Megfigyelhető továbbá, hogy a jelenség felülről, a központi hatalom felől terjedt, mivel a felajánlások tiszték és egy császári *libertus* nevéhez kötődnek. A propaganda sikerességet és tartósságot jól tükrözi a noricum felirat, amely Britanniát Septimius Severus hadjárata, tehát Antoninus Pius uralkodása után majd 70 évvel később említi, a szigettől távol eső területen.

⁶²⁰ RE Britannia 879; Birley 1986, 66-67.

⁶²¹ CIL VII 232; RIB I 643.

⁶²² CIL VII 1129 – RIB I 2195.

⁶²³ CIL III/2 5300; EDH HD057855.

⁶²⁴ Winkler 1977, 232-233.

⁶²⁵ CIL VII 1113 – RIB I 2175.

⁶²⁶ RIC V/2 240.

⁶²⁷ CIL VII 22 – RIB I 5.

XI. 2. Ábrázolások

Britannia megszemélyesítésének összesen 7 eltérő ábrázolása különböztethető meg, amely az érmek mellett egy reliefet és egy mozaikot foglal magában. Általánosságban elmondható, hogy a sziget perszonifikációja nem rendelkezik olyan attribútummal, amely alapján egyértelműen azonosítható lenne. Az érmeken a BRI-2-3-es kivételével lándzsát, valamint a BRI-1 és BRI-5 esetében pajzsot is tart. Az I. századból származik az aphrodisiasi relief (BRI-6), amely görög ikonográfiai tradíciókra nyúlik vissza. Britannia legnagyobb számban a II. századi érmeken figyelhető meg. Carausius britanniai birodalmának köszönhetően a III. század végén is többször jelenik meg érmeken.⁶²⁸ Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert általában ebben az időszakban provinciaperszonifikációk már csak elvétve találhatók. A II. század közepe előtti zeugmai mozaik, a reliefhez hasonlóan, egy összetett kompozíció részét képezi, így némiképp eltér a többi ábrázolástól.

XI. 2.1. BRI-1

Britannia legjelentősebb ábrázolása az ülő típus, mellette fegyverekkel, amely csak bronz címletű érmeken fordul elő. A 6 variáció közül az első Hadrianus idejében jelent meg, de legkiterjedtebb Antoninus Pius alatt volt. Utolsó alkalommal Commodus bronz medalionján tűnik fel. A nőalakot a köriratokban minden esetben szereplő BRITANNIA, néha rövidítve BRITAN szó azonosítja, ami kiegészülhet az aktuálisan viselt császári tisztségekkel. Érdekes eltérés figyelhető meg Commodus veretein, ahol konzekvensen a BRITTANIA alak jelenik meg.

Rendhagyó módon Britannia Hadrianus érmein kétszer szerepel. Először uralkodása elején 119-120-ban, majd másodszor a szokások provinciás éremsorozatában 134-138 között. A perszonifikáció azonban mindkét alkalommal ugyanúgy jelenik meg. Az ülő nőalak fejét jobb kezére támasztja, lándzsát tartó baljával pajzsra támaszkodik, amelyet nagy hegyes

⁶²⁸ Septimius Severus, Caracalla és Geta érmein felmerült, hogy a *tropaeumot* építő Victoria másik oldalán álló, hátrakötözött kezű nőalak Britannia lenne. Az interpretáció nem tartható fenn, mivel a *tropaion* alatt egy megkötözött férfi látható, ezért nem lenne logikus a nőt a provincia megszemélyesítésének tartani, míg a másik alakot csupán egyszerű hadifogolynak. Sokkal valószínűbb, hogy a szokásos legyőzött nép egy-egy képviselőjéről van szó, akik egyértelműen a szigeten aratott győzelemre utalnak. Az elrendezés valóban szokatlan, de ugyanúgy egyedi lenne Britannia perszonifikációként is. A hátlap előképétül szolgáló Commodus veretekkel kapcsolatban nem merült fel, hogy az provinciaperszonifikációt ábrázolna. MIR 18, 1017, 1026, 1029; Toynbee 1934, 64; Ostrowski 1990, Britannia 7-8; RIC IV/1 Caracalla 451, 464, 483, Geta 186; Cohen Septimius Severus 733; Houghtalin 1996, Britannia 10-11.

umbo díszít. Ruházata *braccaeból*, *tunicából* és *birrus Britannicusból* áll.⁶²⁹ Lábainál kőhalom található, amit valószínűleg úgy kell érteni, hogy a nő sziklán ül, ami akár az egész szigetet is jelképezheti.⁶³⁰ Különbség csupán a címletben van: 119-120-ban *as*, míg 134-138-ban *sestertius* és *dupondius* értékben bocsátották ki. Érdekes módon a korábbi érmek elsősorban Britanniában vagy a hozzá közel fekvő területeken kerültek elő, ami azt bizonyítja, hogy a hátlapot célzottan egy meghatározott területen való használatra verték.⁶³¹

A kézre hajtott fej jelen esetben nem bús tartás, mivel nem homlokát, hanem arcát támasztja rá. Ez érthető is, mivel nem egy újonnan legyőzött terület megszemélyesítéséről van szó, hanem sokkal inkább a római provincia védelmi szerepéről.⁶³² A lándzsa és a pajzs a katonai eseményekre utal, amelyek az érem kibocsátásának indokát is adták. A hosszú hegyes *umbóval* rendelkező védőfegyverzet teljesen egyedi. Feltehetően egy tipikusan brit típusra utal, amelyet azonban írott források nem említenek.⁶³³ A provincia hadi jelentőségét támasztják alá a Hadrianus *exercitus* sorozatában található Britannia érmek is.⁶³⁴

Britannia ülő pozitúrájának előképeként Traianus 112-114-ben kibocsátott Dacia perszonifikációja szolgált.⁶³⁵ Ott (DAC-4/1) figyelhető meg ugyanis először, hogy a provincia kőhalmon ül és bal kezében *aquilát* tart. Ez a korábbi pajzshalmon ülő Dacia (DAC-3) békésebb megjelenítéséből adódik, ahol a nőalak szintén kerek pajzzsal az oldalán látható, akárcsak Britannia. Ilyennel korábban Athéna/Minerva és Roma jelent meg.⁶³⁶ Hadrianus párhuzamot von Traianus legnagyobb hódításával, és saját hadi cselekedeteivel. Előbbinek ugyanis szüksége volt katonai sikerei hirdetésére, mivel hatalomra kerülésekor a keleti hadjáratot gyorsan le kellett zárnia.⁶³⁷ A britanniai katonai sikerekkel tovább szilárdította hatalmát, amire szintén szüksége volt.⁶³⁸ A 119-120-ban kibocsátott Britannia

⁶²⁹ A *braccae*hoz bővebben lásd Houghtalin 1996, 153. A *birrus Britannicus* a sziget esős éghajlatának megfelelő csuklyás gyapjúköpeny, amely meglehetősen drága volt. Bennett 2001, 42.

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/cm/c/coin_of_hadrian_with_britannia.aspx

⁶³⁰ Korábban felmerült, hogy a kövek a Hadrianus-falat jelképeznék, ám annak a kibocsátás időpontjában még nem indult meg az építése. Toynbee 1934, 56. vedd össze Garzón Blanco 1991, 260.

⁶³¹ A felvetés, miszerint a hátlap pusztán a britanniai aprópénzhiány pótlására készült, csak részben támasztható alá, mivel a provinciaperszonifikációk általában hadi eseményekhez köthetően jelennek meg az érmeken. Ezen kívül bizonyára többször fordult elő, hogy a kisebb címletek szükségét célzott emissziókkal pótolták anélkül, hogy területek megszemélyesítésével díszítették volna azokat.

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/cm/c/coin_of_hadrian_with_britannia.aspx

⁶³² Toynbee 1934, 55.

⁶³³ Toynbee 1934, 56; BMC IV LXXXV.

⁶³⁴ Hadrianus britanniai háborújához kapcsolódó további érmeihez lásd Strack 1933, 70-71.

⁶³⁵ Strack 1933, 70.

⁶³⁶ Schmidt-Dick 2002, Minerva fA5/01-02; f5B/02-03; Roma f5A/-04-07; f5A/08-14; f5A/17-23.

⁶³⁷ Zahrnt 2005, 126.

⁶³⁸ Hadrianus trónra kerülésekor több pletyka is keringett arról, hogy Traianus nem őt szánta a trónra. SHA Hadrianus 4, 8-10.

feltehetően a lázadásokra való sikeres reakció megünneplésére született, amire az írott források szűkszavúan bár, de utalnak.⁶³⁹ Felmerül a kérdés, hogy a császár miért pont a szigetet részesítette különös bánásmódban, hiszen hatalomra kerülésekor még a mór és szarmata betörések mellett Aegyptosz, Líbia és Palestina területén is zavargások törtek ki. Feltehetően az összes közül Britannia jelentette a legnagyobb fejtörést, amit az is mutat, hogy 122-től megkezdték a Hadrianus-fal építését.⁶⁴⁰ Hadrianus későbbi provinciáisorozatában megjelenő üllő Britannia pusztán a korábban megalkotott perszonifikáció megismétlése.

Britannia perszonifikációja legközelebb Antoninus Pius éremverésében jelenik meg két alkalommal. Első ízben 143-144-ben, tehát nem az *aurum coronarium* sorozatban, *sestertius* címletben. Ekkor Britannia 4 variánsa (BRI-1/2-5) tűnt fel, amelyek Antoninus Pius egyetlen hódítását ünnepelték. 154-155-ben csak BRI-1/6-os altípusa tűnt fel *dupondius* és *as* címletben, amely az eddigiek kissé megváltozott megjelenítése.

A 143-144-es kibocsátás hátterében Antoninus Pius terjeszkedő hadjárata húzódik meg, amelyet Lollius Urbicus vezetett.⁶⁴¹ Az elfoglalt területek megerősítésére épült az Antoninus-fal. Sikereit követően fogadta el a császár a második *imperator*i akklamációt, ami 142-ben történt, és az érmek köriratában is megjelenik.⁶⁴² A vállalkozás hátterében feltehetően a császárnak az a vágya húzódott meg, hogy elődeihez képest katonai rátermettségét bizonyítsa. Sikereit több más Victoria ábrázolással is alátámasztotta.⁶⁴³

Antoninus Pius első kibocsátásához kapcsolódik Britannia 4 variációja (BRI-1/2-5), amely alapvetően a hadrianusi ikonográfiát követi.⁶⁴⁴ A BRI-1/2-es variáns kapcsolódik legszorosabban a korábbi BRI-1/1-hez, ahol a különbség csupán annyi, hogy a perszonifikáció a lándzsát jobbájában tartja. Feje ennek megfelelően nem frontálisan van ábrázolva, hanem profilból. A fő irányváltását a test is követi, amely szintén valamelyest a fegyver felé fordul.

Sokkal izgalmasabb ikonográfiáról tesz tanúbizonyságot a BRI-3-as variáns. Ezen a provincia kőhalmon ül, baljában lándzsa, jobbájában *signum*, mellette a nagy hegyes *umbós* pajzs található. Alapvetően ez a változat is Hadrianus Britanniájából indul ki, de keveredik a

⁶³⁹ Zahrnt 2005, 126; SHA Hadrianus 5, 2; 6, 6; Fronto *de bello Parthico* 2.

⁶⁴⁰ Egyes feltételezések szerint ekkor semmisült meg a *legio IX Hispana*, de valószínűbb, hogy azt megelőzően áthelyezték Britanniából. DNP *Legio* 18; Frere 1967, 139-140. vedd össze Strack 1933, 70-71; Garzón Blanco 1991, 259.

⁶⁴¹ SHA Pius 5, 4.

⁶⁴² Toynbee 1934, 59-60; Strack 1937, 50-51; Kienast 2004, 135.

⁶⁴³ Strack 1937, 54.

⁶⁴⁴ Garzón Blanco 1991, 260.

Daciájával (DAC-4/2). Utóbbi hatása a függőlegesen feltornyozott kőhalom, a jobb kézben ferdén tartott hadijelvény és a testhelyzet egésze.⁶⁴⁵ Daciához képest különbség csak a *sicában* és a pajzsban van, tehát a dák fegyvereket a helyiekre cserélték. Érdekes, hogy Britannia újfent kapcsolódik Daciához csakúgy, mint Hadrianus idejében. Utóbbi Traianust másolta, majd Antoninus Pius megint a Dacia érmekeket vette alapul saját Britanniájának megalkotásánál, csak most a Hadrianus idejében megjelenőket. A sziget megszemélyesítése Hadrianus és Antoninus Pius uralkodása elején a katonai rátermettségüket bizonyítóan jelent meg, amelyet ikonográfiailag a nagy hódító előd, Traianus dák sikereihez hasonlítottak. Pius érmein a barbár ruházat ellenére a *signum* egyértelműen római katonaságra utal, amelynek köszönhetően a provincia területe megnőtt.

A BRI-1/4 puszta annyiban tér el az előzőtől, hogy a pajzsot egy sisakra helyezték. Ilyen megoldással korábban Roma ábrázolásainál találkozhatunk, ami fokozatos fejlődés eredménye (18. kép). Nero idejében megjelent a fegyverhalmon ülő Roma típusa, ahol az istennő pánceleon foglal helyet, körülötte további fegyverek hevernek.⁶⁴⁶ Idővel a sisak a pajzs mellé, majd fokozatosan alá került, ahol állandósult.⁶⁴⁷ Hadrianustól kezdve már ezt a képet használták Roma megjelenítésekor, de érdekes módon Antoninus Pius az istennőre ezt az ábrázolást nem alkalmazza, csak Britanniára. A császár tehát Roma, Dacia és Britannia ikonográfiájából merít, hogy egy peremterület rómaiságát, és a barbárok feletti győzelmét hirdesse. A BRI-1/4-es altípust másolja Commodus 185-ben kibocsátott medalionja is. Oka feltehetően egy felkelés lehetett, amelyet keményen megtoroltak.⁶⁴⁸ Ennek ellenére Britannia békésen jelenik meg, nem úgy, mint a BRI-1/6-os variáns, búsuló tartásban.

Egyedi a BRI-1/5-ös variáns, amelyen Britannia *globuson* ül, lábainál hullámok találhatók, de egyébként megegyezik a BRI-1/3-as típussal.⁶⁴⁹ A hátlap egyetlen példányban ismert, amely a British Museumban található.⁶⁵⁰ Az ábrázolás feltehetően Britannia és Italia megszemélyesítéseinek véletlen keveredéséből jött létre. A földgömbön ülő, *sceptrumot* és *cornucopiát* tartó Italia perszonifikációját is ugyanebben az időszakban verték (21. kép).⁶⁵¹

⁶⁴⁵ A kőhalom P. Strack véleménye szerint az Antoninus-falra utal. Strack 1937, 54.

⁶⁴⁶ Schmidt-Dick 2002, Roma f5A/04, f5A/12.

⁶⁴⁷ <http://www.acsearch.info/record.html?id=664930>

⁶⁴⁸ Toynbee 1934, 62-63. Lásd még BRI-3.

⁶⁴⁹ A hullámok között úszó *globus* nem is logikus kép, hiszen a földkerekség nem úszhat önmaga vizében. P. Strack és H. Mattingly viszont Britannia sziget jellegének kihangsúlyozását látta benne. Strack 1937, 54-55; BMC IV LXXXV.

⁶⁵⁰ Strack 1937, 54-55; BMC IV 1640.

⁶⁵¹ RIC III Antoninus Pius 73, 85, 98, 594, 746-747, 789. A keveredést támasztja alá, hogy Italia megfigyelhető pajzsszerű *globuson* ülve vagy hátradőlt pózban, mintha bal kezével valaminek támaszkodna. <http://www.acsearch.info/record.html?id=297763>; <http://www.acsearch.info/record.html?id=205416>; <http://www.acsearch.info/record.html?id=338955>

Britannia ikonográfiájában újabb változás a 154-155-ös érmeken (BRI-1/6) áll be, amelyeken az ülő, búsuló provincia baljával a kőhalomra támaszkodik, mögötte nagy hegyes *umbós* pajzs és *vexillum*. Megszemélyesítés mögötti fegyverhalom korábban Iudaea (IVD-2/2) és később Armenia esetében fordul elő.⁶⁵² A provinciaperszonifikáció mögötti zászlóra viszont a BRI-2/6-os az első példa, amelyet később Armeniánál is alkalmaznak (47. kép). Érdekes azonban, hogy Antoninus Pius kései érmein Britannia legyőzöttként jelenik meg, amire búsuló tartása és fegyvertelensége utal.⁶⁵³ J. M. C. Toynbee megfogalmazása szerint a lefegyverezett Britannia látható, mivel a fegyvereket a felkelés során Roma ellen használta.⁶⁵⁴ Az érem kibocsátásnak hátterében feltehetően a *brigantes* elleni hadviselés áll, akiktől az írott források szerint a rómaiak jelentős területeket foglaltak el. A helyzet érdekessége, hogy a törzs vagy legalább egy része, már római területen élt, ami a lázadás leverését, és nem újabb területek megszerzését teszi valószínűvé.⁶⁵⁵

47. kép: Armenia (Lucius Verus Kr.u. 163. ősze- 64. dec)

XI.2.2. BRI-2

A BRI-2-es az *adventus* típusú ábrázolást takarja, amely Hadrianus alatt fordul elő (BRI-2/1), ám teljesen másképp, mint a császár másik Britanniát megjelenítő érmén (BRI-1/1).⁶⁵⁶ Legszembetűnőbb változás a nőalak öltözkéiben van, amely már nem barbár darabokból, hanem *khitón*ból és *himation*ból áll, valamint az attribútumok hiánya.⁶⁵⁷ Hasonló módon jelent meg Gallia (GAL-6) és Thracia (THR-1) is. A hátlap Hadrianus 122-ben tett látogatásának állít emléket.⁶⁵⁸

XI.2.3. BRI-3

Britannia érdekes új típusa tűnik fel Commodus *sestertius*ain 184 szeptembere és decembere között. A hátlapon álló, *khitónt* viselő nőalak jobb kezében kardot, felemelt

⁶⁵² RIC III 78-86, 121-122, 498-500, 502-509, 526, 1364-1368; Ostrowski 1990, Armenia 6a; LIMC Armenia 5; Houghtalin 1996, 109-111/6-10; MIR 18, Belebtes 1, 4.

⁶⁵³ Houghtalin 1996, 154.

⁶⁵⁴ Toynbee 1934, 62. vedd össze Méthy 1992, 286-287, aki inkább Britannia elégtelen határvédelmi képességeit látja a megváltozott ábrázolás hátterében. Ennek ellentmond, hogy saját uralmuk alatt álló területekről rossz hírt nem hirdettek a császárok, mivel az közvetve saját inkompetenciájukat is jelentette volna.

⁶⁵⁵ A problémához lásd Frere 1967, 149-150, aki szerint Pausanias nem pontosan használja a *brigantes* törzs nevét. Toynbee 1934, 60-61; Strack 1937, 62; Paus. 8, 43, 4.

⁶⁵⁶ Toynbee 1934, 57.

⁶⁵⁷ J. M. C. Toynbee ezt inkább a városiasodás fejlődésével magyarázza, ami nem valószínű. Toynbee 1934, 57.

⁶⁵⁸ Halfmann 1986, 190; Zahrnt 2005, 129; Toynbee 1934, 53-54.

baljában sisakot tart. Az ábrázolás Britannia esetében teljesen egyedi, ám *Fides publicánál* Domitianus óta jól ismert, de ott az istennő kalászt és gyümölcskosarat tart (48. kép).⁶⁵⁹ Hogy Commodus hátlapján mégis a sziget megszemélyesítését kell látni, azt az attribútumok változása és az éremszelvényben megjelenő BRITT felirat indokolja.⁶⁶⁰ Ráadásul ebben a szériában az összes hátlap éremszelvényének szövege mindig a hátlapon álló nőalakot azonosítja.⁶⁶¹

48. kép: *Fides publica* (Domitianus Kr.u. 85)

Felmerül a kérdés, hogy Commodus miért *Fides* ikonográfiáját vette át, illetve nem sokkal később medalionján miért nyúl vissza mégis Antoninus Pius hátlapjához (BRI-1/6). Ráadásul önmagának ellentmondani látszik a Hűség békés jellegének felfegyverzése, holott a *militum* változata a római éremverésben sokkal gyakoribb. A harcos *Fides publica* arra utal, hogy a lakosság hűségét díjazta, nem annyira a katonaságét.

Az első látásra bonyolult újítás megmagyarázásához érdemes a hátlap kibocsátásának történelmi hátterét megvizsgálni. 184-ben Britanniában Cassius Dio tudósítása szerint, a határt átlépő britonok súlyos veszteségeket okoztak.⁶⁶² Kétségtől ez volt Commodus egyeduralkodása alatt a legnagyobb külső veszély, amellyel a Római Birodalomnak szembe kellett néznie, amiért az év második felében a császár felvette a Britannicus nevet.⁶⁶³ Ezek az események jól magyarázzák a BRI-1/4-es Antoninus Pius féle hátlap átvételét, de nem a BRI-3-as megalkotását.⁶⁶⁴ A források azonban további, belső zavargásokra is utalnak. Cassius Dio szerint a Perennis féle felkelést 1500 Britanniából küldött katona árulta el Commodusnak.⁶⁶⁵ A *Historia Augusta* viszont arról tudósít, hogy Commodus Pertinaxot Britanniába küldte, aki „*milites ab omni seditione deterruit*”.⁶⁶⁶ Valószínűleg tehát a barbár betörések kapcsán

⁶⁵⁹ Plotina veretein FIDES AVGVST körirattal látható. Toynbee 1925, 105-106; Toynbee 1934, 63; Schmidt-Dick 2002, Fides f1A/01, f1A/06, f1B/01.

⁶⁶⁰ Vessd össze J.M.C. Toynbee elméletével, aki inkább csak egy *Fides* változatnak gondolja a nőalakot. Toynbee 1925, 106; Toynbee 1934, 63.

⁶⁶¹ A darab interpretálásában Vida I. volt segítségemre, amiért hálával tartozom neki. MIR 18, 153. o. 51. emisszió.

⁶⁶² Cass. Dio 73, 8.

⁶⁶³ Stahl 2005, 162-163; Kienast 2004, 149.

⁶⁶⁴ A britanniai győzelem megünneplésére a leggyakoribb éremkép a pajzshalmon ülő, pajzsra író Victoria alakja volt, amelyet több éven keresztül vertek. RIC III 440, 451-452, 459e.

⁶⁶⁵ Cass. Dio 73, 9.

⁶⁶⁶ SHA Pertinax 3, 5-6.

lázadások törtek ki a római katonák között, akik ellencsászárt is ki akartak kiáltani.⁶⁶⁷ Ennek tükrében viszont már sokkal érthetőbbé válik Britannia hűségének jelentősége, amely elsősorban a lakosság körében nem ingott meg. A *Fides militum* tehát azért nem jöhetett szóba, mivel pont a hadsereg lázadt fel. A hátlap viszont épp a provincia lakosságának lojalitását hálálja meg, amelynek köszönhetően a sziget a Római Birodalom irányítása alatt maradt, így a barbár betöréseket is vissza tudta verni.

XI.2.4. BRI-4

Britannia *dextrarum iunctio* típusú ábrázolása a III. század végén, Carausius alatt jelenik meg.⁶⁶⁸ A 4 variánsban közös, hogy az álló provincia fog kezét a vele szemben álló, lándzsát tartó császárral. Az altípusok a Britannia kezében tartott tárgy alapján különböztethetők meg. Ezek közül a 4/1-3 hátlapokon a megszemélyesítés hadijelvényt vagy lándzsát tart, az utolsón viszont koszorút nyújt át Carausiusnak.

Britannia kezében a BRI-4/1 variáns *vexillum* látható, amely a római hadsereg erejére utal.⁶⁶⁹ Valamivel komplexebb a BRI-4/2-es variáns tartott karikában végződő bot, amely egy nagyon sematikus *signum*ként értelmezhető. Britannia lándzsát tart a BRI-4/3-es változaton, ami szintén a katonai ütőképességet jelzi.

Carausius legérdekesebb Britannia hátlapján (BRI-4/4) középen egy oltár helyezkedik el, balra a *tunicában* álló nőalak, baljában koszorúval, kezét fog a szemben álló, lándzsát tartó császárral.⁶⁷⁰ A jelenet két, már Valerianus és Gallienus idejétől meglévő ábrázolás, a *restitutor orbis*, illetve *orientis* összemosása. Az egyik típusú hátlapon⁶⁷¹ a nőalak a császárnak koszorút nyújt (49. kép), míg a másikon a lándzsás uralkodó oltárnál áldoz.⁶⁷² Épp

⁶⁶⁷ Erre utal a *Historia Augusta* másik helye is: *Appellatus est Commodus etiam Britannicus ab adulatoribus, cum Britanni etiam imperatorem contra eum deligere voluerint*. SHA Commodus 8, 4. Perennis feltehetően ezen zendülés elfojtása következtében lelte halálát. Cass. Dio 73, 9, 1-3.

⁶⁶⁸ Hasonló korábban, Traianus Decius idejében Pannonia megszemélyesítéseinél (PAN-2) volt tapasztalható, ahol a két provincia, Superior és Inferior, egy hadijelvény előtt fog kezét. Az előtt viszont Galba idejében Hispania és Gallia (HIS-7=GAL-4) kézfogása látható érmen.

⁶⁶⁹ A szakirodalom említ egy variánst, amelyen Britannia háromágú szigonyt tart. A változatot hosszas keresés ellenére sem sikerült fellelnem, ezért valószínűnek tartom, hogy ez pusztán a *vexillum* félreértelmezése. Amennyiben mégis létezne ilyen hátlap, azt akkor is inkább egy speciális, szigonyszerűen végződő hadijelvénynek kellene tartani. Ezt leletek és a BRI-4/1-2 variáns tartott hadijelvények is alátámasztanak. Töpfer 2011, 78.

⁶⁷⁰ A korábbi értelmezések szerint (lásd a katalógust) Britannia koszorút nyújt át Carausiusnak. Ez azonban téves, hiszen a római érmeken minden esetben jobb kézzel nyújtanak át valamit a másiknak, ráadásul a *patera* jobban illik az oltárhoz, mint a koszorú.

⁶⁷¹ RIC V/1 Valerianus 286, Galleinus 448; Aurelianus 139-140, 287-306, 347-349, 368-369, 386, 389, 399-404. A hátlap Septimius Severus RESTITVTOR VRBIS hátlapjának az adaptálása. RIC IV/1 140-141.

⁶⁷² RIC V/1 Salonina 83, Claudius Gothicus 188-189. Álló császár oltárnál áldoz, kezében lándzsa vagy *sceptrum*.

Gallienusnál figyelhető meg a *restitutor Galliarum* (GAL-7/2) és *orbis* nagyfokú hasonlósága, vagyis a képek sematizálódása már akkor megindult.⁶⁷³

49. kép: *Restitutor orientis* (Valerianus)

A BRI-4/4-es jelenetet az EXPE[TATE VENI] körirat magyarázza. Utóbbi a hadi jelentőségen túl az új császár érkezésének szentségét hirdeti, akinek köszöntésére a sziget áldozatot mutat be. A hátlapon tehát a *restitutor* típusok keverednek a várás üzenetével. A kézben tartott koszorú az uralkodónak járó elismerés, legitimitás és tisztelet jelképe. Ezen túlmenően a kultikus cselekedetek és a *triumphus* elengedhetetlen tartozéka.⁶⁷⁴ A hátlapon tehát Britannia egy várva várt győztes vezért, egy helyreállítót biztosít támogatása felől, amely szövetséget áldozattal is megpecsételi.

Az EXPECTATE VENI körirat kisebb eltérésekkel, Carausius minden Britanniát megszemélyesítő hátlapján megegyezik.⁶⁷⁵ Ezek tehát mind a várt személy eljövételét üdvözik, amelynek szerepében az uralkodó tetszeleg. Érdekes módon ez a megfogalmazás az Aeneisben Hektórhoz intézett kérdés („*quibus Hector ab oris expectate venis*”) átvétele, ami rendkívül különleges a római éremverésben.⁶⁷⁶ Kérdés, hogy ez valóban egy rendhagyó és célzott utalás-e Vergilius művére, vagy csak véletlen egybeesésről van szó. A partok említése azonban Britannia és a kontinensről érkező Carausius esetében különösen találó volt. Az uralkodó nagy figyelmet fordított a pénzügyi rendszerére és az érmek által hordozott üzenetre, amelyet így célzottan használt fel propagandaeszközként.⁶⁷⁷ Fontos új elemként ismét bevezette az ezüst címletet, amely majdnem 50 éve nem létezett már.⁶⁷⁸

A vergiliusi kapcsolatot támasztja alá G. de la Bédoyère felvetése, hogy Carausius éremszelvényeiben található RSR, illetve egy medalionon olvasható I.N.P.C.D.A. jelzés is irodalmi idézet rövidítése lenne.⁶⁷⁹ Vergilius 4. *eclogájának* 6-7. sora így szól: „*Redeunt Saturnia Regna, Iam Nova Progenies Caelo Demittitur Alto*”. A költő a művet a Kr.e. 40-ben létrejött brundisiumi megállapodás után írta, amikor Octavianus, Marcus Antonius és Lepidus békét kötött egymással. Ez a jövőbe vetett hit allegóriája, amelyben a boldog békeidők

⁶⁷³ RIC V/1 Valerianus 50, 116-118, 149, Gallienus 91, 164, 234.

⁶⁷⁴ DNP Kranz 806.

⁶⁷⁵ Az *expectate* üzenetében hasonlít az *adventus* szóra, amelyek a várakozást, az eljövételt jelentik. Houghtalin 1996, 155. Carausius ráadásul veretett ADVENTVS AVGG köriratos hátlapot is, amelyen a lovon ülő, jobb kezét emelő császár előtt, megkötözött fogoly található. RIC V/2 7, 190-191, 535-541, 598, 706-708, 732, 1067-1038. A nyelvi hasonlóság ellenére az üzenetet ikonográfiai teljesen eltérő képekkel illusztrálták.

⁶⁷⁶ Verg. *Aen.* 2, 282-283; LIMC Britannia 13; RIC V/2 439; Bédoyère 1998, 79-80.

⁶⁷⁷ RIC V/2 439. o.

⁶⁷⁸ A 3,75 grammos finomságukkal Nero korabeli minőségűek voltak. RIC V/2 434-437. o; Bédoyère 1998, 87.

⁶⁷⁹ Bédoyère 1998, 79-83.

gazdagsága visszaáll. Carausius ráadásul kibocsátott olyan érmeket, amelyeken büszkje mellett Diocletianusé és Maximinusé is helyet kapott a CARAVSIVS ET FRATRES SVI körirat alatt (50. kép).⁶⁸⁰ Itt tehát az *usurpator* magát egy új triumvirátus tagjaként láttatta. A fenti értelmezés gondolati világába tökéletesen beleillik az *Expectate veni* idézet is.⁶⁸¹ Az RSR jelzés javarészt Carausius nemesfém veretein fordul elő, ami a darabok különleges voltát támasztja alá.⁶⁸²

50. kép: CARAVSIVS ET FRATRES SVI (Carausius Kr.u. 292-293)

Bár a fenti érmek pontos datálása nem lehetséges, minden bizonnyal korai darabokról van szó, amelyeket több éven keresztül vertek.⁶⁸³ Carausius a BRI-4-es hátlapokkal minden esetben a saját kivételes képességeit és helyzetét igyekezett alátámasztani. Úgy tűnteti fel magát, mint akinek érkezését már régi időktől kezdve megjövendölték, és mint aki egy új boldog kort hoz el. A *dextrarum iunctio* és a különleges körirat a Britanniával való szoros és szent kapcsolatot támasztja alá, amelyben fontos szerep jut a katonaságnak is, amire a fegyverek és hadijelvények céloznak. Az eljövételére bemutatott áldozat közben átadott uralkodói koszorú, csak tovább növelte az alkalom és személye nagyságát. Olyannak tüntette fel magát, mint akit Britannia és annak lakossága várva várt, tisztelt és elfogadott vezetőjéül.

XI.2.5. BRI-5

Britannia utolsó perszonifikációja Constantius Chlorus arrasi⁶⁸⁴ aranymedalionján található. A *restitutor* típusú hátlapon Victoria hátulról koronázza a lándzsával álló császárt, aki felsegíti az előtte térdelő hosszú *tunicát* viselő nőalakot, baljában pajzzsal és lándzsával.⁶⁸⁵ Britannia kezében ugyanazok a fegyverek figyelhetők meg, mint Hadrianus és Antoninus Pius érmein (BRI-1/1-5). Különbség azonban, hogy míg a korábbi időszakban a pajzs mindig kerek volt, nagy, hegyes *umbóval*, addig most deltoid alakú, lekerekített

⁶⁸⁰ RIC V/2 550/1.

⁶⁸¹ A költészetből való merítés nem volt ismeretlen a politikai életben, mivel a császárokat általában Roma mítikus alapításával hozták összefüggésbe, amelyekről Vergilius, Ovidius és más híres szerzők írtak. Bédoyère 1998, 83-85. Egy tetrarchia korabeli *panegyricus* is Saturnus idejének újbóli beköszöntéről szól, vagyis éppen Carausius idejében és azonos témában.

⁶⁸² Az is elképzelhető, hogy az RSR veretek egy célzott pénzosztásra készültek. Bédoyère 1998, 87.

⁶⁸³ RIC V/2 439. o.

⁶⁸⁴ RIC V/2 429-430.o.

⁶⁸⁵ A korábbi interpretációk szerint (lásd katalógus) Britannia pálmaágat fog a jobbában, ami feltehetően csak a császár lándzsát tartó baljának félreértelmezése. Ezt támasztja alá az is, hogy más *restitutor* érmeiken a felsegített perszonifikáció csak a baljában tart tárgyat.

pajzsdudorral. A lándzsa még Carausius egyik hátlapos variánsán is feltűnik (BRI-4/3), de védőfegyverzet nélkül. A medallion kibocsátásának oka Allectus legyőzése Constantius Chlorus által, aki így visszaszerezte, restituálta a Római Birodalom számára Britannia szigetét.⁶⁸⁶ Ezt jelzi, hogy az eddig fegyveresen ellenálló, vesztes területnek a sikeres uralkodó békejobbot nyújt, így visszavezetve őt régi-új urához. A PIETAS AVGG körirat pedig a császárok kötelességtudatát bizonyítja, amely cselekedeteiknek mozgatórugója és védelmezője volt.

XI.2.6. BRI-6

Britannia legkorábbi megismerésének az aphrodisiaszi Sebasteion egyik reliefjén látható. A dombormű Claudius ábrázolja, amint épp lesújtani készül az alatta fekvő Britanniára, akinek fejét a hajánál fogva tartja. A császár megjelenésének hatásosságát hőszerű meztelensége tovább növeli. Pusztán fegyverzetet és *khlamyszt* visel, míg a nőalak kiszolgáltatottságát félig kilógó melle is alátámasztja. Ezt tovább erősíti, hogy Britannia csupán pajzzsal, de támadófegyverzettel már nem rendelkezik, tehát esélye sem maradt a császárral szemben. Az alakok azonosításában felirat segít, amely mindkettőt megnevezi. A császárt még a portré segítségével is meg lehetett volna határozni, de a nőalakot minden kétséget kizáróan nem.

A jelenet görög előzményekre vezethető vissza, amely a mitológikus csatajeleneteket, elsősorban az *amazonomakhiákat* másolja.⁶⁸⁷ Claudius hullámszerű köpenye a késő klasszikus frízeket idézi, míg a kompakt piramidális kompozíció a hellénisztikus szoborcsoportokat. A római szemléletmódtól teljesen eltér a dombormű kegyetlensége. A császárokat ebben az időben nem ábrázolják úgy, mint akik végeznek a legyőzött ellenséges területnek megismerésével. Nem jellemző továbbá a cselekmény tetőfokának a megjelenítése sem, ami egyértelműen görög ikonográfiai tradíciókat tükröz. A reliefen Britannia ikonográfiai alávethetősége és kiszolgáltatottsága teljes, ami nem áll egészen összhangban a valós eseményekkel. Roma ugyanis a szigetnek csak egy részét foglalta el, amelynek pacifikációja és romanizációja még folyamatban volt. Feltehetően a megrendelőnek nem a történelmi hűség visszaadása volt a célja, főleg nem Nero korában, amikor a relief készült.

⁶⁸⁶ Toynbee 1934, 64-65; Houghtalin 1996, 151. Korábban már a Carausius által uralt kontinentális területek egy részét visszaszerezte, ami ellenfele bukásához vezetett. Frere 1967, 335-340.

⁶⁸⁷ Smith 1987, 117; LIMC Britannia 168. o.

XI.2.7. BRI-7

Britannia büszkje megjelenik a zeugmai mozaikon is, amit a többi rendkívül hasonlóan ábrázolt provinciával együtt, külön fejezetben tárgyalok.

XI. 3. Összegzés

Britannia perszonifikációja a római hódító és reprezentatív politika kiváló eszköze volt. Elsősorban amikor a császároknak a katonai rátermettségük bizonyítása volt fontos, expanzív vagy defenzív események alkalmával egyaránt. Nem meglepő módon ezek Claudius, Hadrianus, Antoninus Pius és Commodus alatt történtek, amikor a birodalomban más jelentős katonai konfliktusok nem voltak. Britannia az aphrodisiasi reliefen görög előképekre vezethető vissza, ami lelőhelyét figyelembe véve, nem meglepő. A hódításokra való utalás játszhatott szerepet abban, hogy Hadrianus érmeihez előképként Traianus Dacia perszonifikációja szolgált. Antoninus Pius szintén Daciához nyúlt vissza, de már a Hadrianus idejében keletkezettekhez, saját Britannia megszemélyesítéseinek megalkotásakor. Hadrianus *adventus* érmén a sziget érdekes módon attribútumok nélkül, görög ruhában jelent meg, merőben eltérően az előbbi és későbbi ábrázolásoktól. Commodus teljesen egyedi megoldással, *Fides publica* felfegyverzésével hozott létre új Britanniát, a szigeten való katonai lázadás hatására. A külső és belső harcok lezárásának emlékére egy medalliont is kibocsátott, amely Antoninus Pius hátlapját másolta. Az összetűzésekhez kapcsolódóan Britannia kultikus tiszteletét feliratok örökítik meg, amelyek a császári propaganda sikerességét tükrözik. A zeugmai mozaik kilóg a sorból, mivel az teljesen más funkcióval bírt. Britannia újabb megjelenése Carausius *usurpatió*ja alatt figyelhető meg, aki a területtel kialakított szoros kapcsolatát a *dextrarum iunctio* hátlapokkal hangsúlyozta. A kiélezett katonai helyzetre a fegyverek és lándzsák utalnak, míg az uralkodó különleges helyzetére a kivételes körirat. Britannia utolsó megjelenése Constantius Chlorus aranymedallionján található, amelyen *restitutor* jelenetben ábrázolták a sziget önállóságának felszámolását.

BRI-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (119-120, 134-138)
Antoninus Pius (143-144, 154-155)
Commodus (184 dec. 10-31)

Névérték: S, Dp, As, Med (Br)

Verde: Roma

Hátlapi körirat: BRITANNIA

BRITANNIA COS IIII

IMPERATOR II BRITAN

IMPERATOR II BRITANNIA

PONT MAX TR POT COS III BRITANNIA

BRITANNIA P M TR P X IMP VII COS IIII P P

Hátlap: 1. Kőhalmon ülő nőalak, jobb kezével fejét támasztja, lándzsát tartó bal kezével hegyes *umbó*val rendelkező pajzsra támaszkodik, ruházata rövid *tunica*, *braccae*, *birrus Britannicus* és csizma.

Variációk: 2. Mint az 1., de a lándzsa a jobbjaiban.

3. Mint az 1., de jobbjaiban *signum*.

4. Mint a 3., de pajzs sisakon.

5. Mint a 3., de kőhalom helyett *globus*, lábak alatt hullámok.

6. Mint az 1., de baljával a kőhalomra támaszkodik, háttérben fegyverhalom.

Irodalom: RIC II Hadrianus 577, 845-846; RIC III Antoninus Pius 742-745, 930, 934; Gnechi II, 51/2; Toynbee 1924, 146, 150-153; Toynbee 1934, 55-63; Ostrowski 1990 Britannia 1, 3-4, 6; LIMC Britannia 7, 9, 10a-b; Garzón Blanco 1991, 259-260; Houghtalin 1996, Britannia 2, 4-7, 9; Strack 1933, 523, 712-713; Strack 1937, 825, 926-927, 1102; Méthy 1992, 279, 282, 286-287; MIR 18, 1109; Schmidt-Dick 2011, V.2.04-05, V.3.1.3.03, V.3.2.1.07.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=379250>

2. <http://www.acsearch.info/record.html?id=399979>

3. <http://www.predecimal.com/p2roman.htm>

4. <http://www.acsearch.info/record.html?id=458121>

5. Toynbee 1934, pl. XI/24.

6. <http://www.acsearch.info/record.html?id=75162>

1.

2.

3.

4.

5.

6.

BRI-2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG BRITANNIAE

Hátlap: *Adventus* jelenet. Álló nőalak ruházata *khitón* és *himation*.

Irodalom: RIC II 882; Toynbee 1924, 147; Toynbee 1934, 57; Ostrowski 1990 Britannia 2; LIMC Britannia 8; Houghtalin 1996, Britannia 3.

Fotó: http://www.wildwinds.com/coins/ric/hadrian/RIC_0882.jpg

BRI-3

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Commodus (184 szept. - dec.)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: BRITT PM TR P VIII IMP VII COS III PP

Hátlap: Álló nőalak, ruházata *khitón*, jobb kezében kard, felemelt baljában sisak.

Irodalom: RIC III 437; Toynbee 1925, 104-106; Toynbee 1934, 63; Ostrowski 1990, Britannia 5; LIMC Britannia 11; MIR 18, 648; Schmidt-Dick 2011, IV.4.1.03.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=355552>

BRI-4

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Carausius (286-293)

Névérték: D, Ant

Verde: Camulodunum

Hátlapi körirat: EXPECTATE VENI

EXPECTATE VEENI

EXPECTAT VENI

EPECTATI

EPECTATI VENIES

EXP VENI

EXPECTA

EPECTATI VENI

[...]TATEVTXI

EXPICTA

Hátlap: 1. *Dextrarum iunctio* jelenet. Bal oldali nőalak bal kezében *vexillum*, szemben lándzsát tartó császár.

Variációk: 2. Mint az 1., de a nőalak kezében *signum*.

3. Mint az 1., de a nőalak kezében lándzsa.

4. Mint az 1., de a nőalak oltár felett koszorút nyújt a császárnak.

Irodalom: RIC V/2 216-219, 554-558, 605, 771-776; Toynbee 1924, 156; Toynbee 1934, 64; Ostrowski 1990 Britannia 9; LIMC Britannia 13; Houghtalin 1996, Britannia 15-17; Bédoyère 1998, 79-83.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=442096>

2. <http://www.acsearch.info/record.html?id=442102>

3. <http://www.acsearch.info/record.html?id=125929>

4. <http://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/254630>

1.

2.

3.

4.

BRI-5

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Constantius Chlorus (296-298)

Névérték: Med (Au)

Verde: Augusta Treverorum

Hátlapi körirat: PIETAS AVGG

Hátlap: *Restitutor* jelenet. Császár baljában lándzsa, hátulról Victoria koronázza, térdelő nőalak ruházata hosszú *tunica*, bal kezében pajzs és lándzsa.

Irodalom: Toynbee 1934, 64-65; Ostrowski 1990 Britannia 10; LIMC Britannia 14.

Fotó: LIMC Britannia 14.

BRI-6

Tárgytípus: Relief

Anyag: Aphrodisiaszi márvány

Lelőhely: Sebasteion, Aphrodisias

Őrzési hely: Afrodiaszi Múzei

Méret: 1,65×1,35 m

Datálás: Nero-kor

Felirat (bázison):

TIBERIOS KLAYDIOΣ BPETANNIA
KAISAP

Leírás: Álló férfialak jobb lábbal az előtte fekvő nőalakra térdel, bal kezével hajánál fogva emeli, jobb kezével lesújtani készül, bal kezén pajzs. A férfi ruházata sisak, *khlamys*, jobb vállon átvett kardszíjon lógó kardhüvely, a nőé csizma és rövid *khitón*, amely fél mellét szabadon hagyja, bal karján széles *porpax*.

Irodalom: Erism 1982, 164-165; Smith 1987, 115-117; LIMC Britannia 3; Ostrowski 1990, Britannia 11; Houghtalin 1996, Britannia 1.

Fotó: <http://www.flickr.com/photos/davidjlull/5999846544>

BRI-7

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Zeugma (Belkis)

Őrzési hely: Pergamonmuseum, Berlin (M.I. 7905 = Mos. 18.)

Méret: átmérő 35,5 cm

Datálás: t.a.q. 256.

Felirat: BPITANNIA

Leírás: Medallionban női büszt, jobbra fordított fej, ruházata *peplos* és fejére húzott *himation*, fején *corona muralis*, fülében 1-1 gyöngy fülbevaló.

Irodalom: Parlasca 1983, 294/5; Ostrowski 1990, Britannia 15; IGLS I 80/115 (hibásan két T-vel); LIMC Britannia 1; Kriseleit 1985, 26-29; Kriseleit 2000, 45-51; Toynbee 1934, 64. o. lábj. 5.

Fotó: Kriseleit 2000, Abb. 59.

XII. Cappadocia

Cappadocia a mithridatési háborúk során római támogatásért cserébe annak kliensállamává vált.⁶⁸⁸ Sőt, élére még római *procuratort* is kineveztek utolsó királyának, Arkhelaos Kr. e. 17-ben bekövetkezett halála előtt. Ezt követően provinciává vált, amelyet időről időre Galatiával vagy Pontus egy részével egyesítettek.

XII.1 CAP-1

Cappadocia perszonifikációi csak Hadrianus és Antoninus Pius bronz érmein jelennek meg, ugyanabban a típusban, de 3 variánssal.⁶⁸⁹ Mindben közös, hogy az álló nőalak *corona muralist*, rövid *tunicát* és állatbőrből készült köpenyt visel, kezében *vexillumot* tart. Állandó elem még az Argaios-hegy kicsinyített mása is, amely Hadrianus alatt a jobb kézben jelenik meg (CAP-1/1).⁶⁹⁰ A CAP-1/2-es variáns annyiban különbözik, hogy a hegy tetejét Hélios sugárkoszorús feje díszíti. Antoninus Pius érmén (CAP-1/3) viszont a jobb kezét az *aurum coronarium* foglalja el, így az Argaios a láb mellett kapott helyet. Látható tehát, hogy az Antoninus Pius-kori érem teljesen egyértelműen a Hadrianus-kori hátlapokat vette alapul, csak a saját üzenetének megfelelően változtatott rajtuk.⁶⁹¹ A Caesareánál fekvő Argaios-hegy már Arkhelaos idejétől kezdve a terület jelképe volt, és az érmeiken is helyet kapott. A *vexillum* és talán a csizma Cappadocia katonai jelentőségét hangsúlyozzák, mint a keleti határ őrzőjét. A falkorona feltehetően Asia és Bithynia mintájára jelenik meg, noha a birodalom szimbolikus védelmeként is értelmezhető.

⁶⁸⁸ Ostrowski 1990, 120; Houghtalin 1996, 176.

⁶⁸⁹ Korábban felmerült, hogy a Villa Hadrianában talált szobor is Cappadociát ábrázolná, ám az alak *tympanont* tart, ami miatt Kybelé is felmerült. Valószínűbbnek tűnik azonban egy amazonszerű ruházatot viselő városperszonifikáció, amelyre sok példa van az éremverésben, Jatta 1908, Cappadocia 1; Toynbee 1934, 67-69; Houghtalin 1996, 179-180; Ostrowski 1990, 121; Landskron 2006, 109.

⁶⁹⁰ Hadrianus a 123. év második felében járt Cappadociában. Halfmann 1986, 190.

⁶⁹¹ Houghtalin 1996, 176-177; Ostrowski 1990, 120-121.

CAP-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Antoninus Pius (139)

Névérték: S, Dp/As

Verde: Róma

Hátlapi körirat: CAPPADOCIA

CAPPADOCIA COS II

Hátlap: 1. Álló nőalak jobb kezében kisméretű Argaios-hegység, baljában *vexillum*, fején *corona muralis*, ruházata *khitón* és állatbőr köpeny, magas csizma.

Variációk: 2. Mint az 1., de a hegy tetején sugárkoszorús Hélios fej.

3. Mint az 1., de jobb kézben *fiscus*, hegység a lábnál.

Irodalom: RIC II 847-848; RIC III 580; Toynbee 1934, 66-67, 148; Ostrowski 1990, Cappadocia 1-2; Houghtalin 1996, Cappadocia 1-8; Strack 1933, 714; Strack 1937, 781-784; Schmidt-Dick 2011, IV.6.1.06, IV.6.2.02, IV.6.2.06.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=10949>

2. <http://www.acsearch.info/record.html?id=260359>

3. http://www.fredericweber.com/articl_dieux/provinces_english.htm

1.

2.

3.

XIII. Cilicia

Cilicia római elfoglalása Kr. e. 102-ben a kalózok elleni hadjáratlalt indult, amelynek folytán a térség egy részét provinciává szervezték.⁶⁹² Az eleinte csak kisméretű tartományhoz Sulla 85-ben és Pompeius 67-ben fokozatosan újabb és újabb területeket csatolt. Cilicia területét később mégis inkább a környező királyságok és provinciák között osztották fel. Az egységes Cilicia provinciát végül Vespasianus állította helyre.

Cilicia provincia megszemélyesítései összesen két alkalommal jelennek meg. Először Hadrianus *adventus* érmein 2 variánsban (CIL-1/1-2), majd a II. század második felében egy seleuciai mozaikon.

XIII.1. CIL-1

Cilicia perszonifikációjának Hadrianus *adventus* sorozatában két teljesen eltérő variánsa jelenik meg. Az egyiken (CIL-1/1) a nőalak sisakot és *khitónt* hord, kezében *vexillumot* tart. A másikon (CIL-1/2) viszont az attribútumok eltűnnek, és ruházata *himationnal* egészül ki. L. Houghtalin a teljesen eltérő ábrázolások magyarázatát abban keresi, hogy egyik Cilicia Pediaszt, míg a másik Cilicia Tracheiát ábrázolja.⁶⁹³ Hadrianus ciliciai látogatásáról egyedül az *adventus* hátlap tanúskodik.⁶⁹⁴

XIII.2. CIL-2

Cilicia másik biztosan azonosítható perszonifikációja egy a II. század második felére keltezhető seleuciai mozaikon található (CIL-2). A sziklán ülő, *himationba* burkolózó nőalak fején *corona muralist* visel, kezében levelet tart, mögötte fa ágaskodik. Az ábrázolás előképéül az antiokhiai Tykhét kell tekintenünk, amely hasonló módon jelenik meg kövön ülve.⁶⁹⁵ Jól látszik, hogy Cilicia alakja teljesen elüt Hadrianus érmeitől (CIL-1), és sokkal általánosabb módon ábrázolták, cserébe azonban felirattal azonosították.⁶⁹⁶

A mozaik csak töredékesen maradt meg, a bal oldala elveszett. Cilicia mellett alul és felül a Tigris és Pyramos folyók büszkje látható.⁶⁹⁷ D. Levi feltételezése szerint eredetileg még további két folyamisten (Kydnos és Euphratés) és egy fekvő provinciaperszonifikáció (Mesopotamia) is

⁶⁹² Houghtalin 1996, 188; Ostrowski 1990, 122.

⁶⁹³ Houghtalin 1996, 189-190.

⁶⁹⁴ Toynbee 1934, 96. J. A. Ostrowski feltételezése szerint egy 129-ben bekövetkező császári látogatással kell számolni. Ostrowski 1990, 122. H. Halfmann ellenben 123 második felére keltezi. Halfmann 1986, 190.

⁶⁹⁵ Levi 1971, 58.

⁶⁹⁶ Houghtalin 1996, 190.

⁶⁹⁷ A mozaikról leletkontextusában csak rossz minőségű fénykép maradt fenn.

tartozhatott hozzá, amelyből csak a lábai és *cornucopiája* maradt meg.⁶⁹⁸ Ezzel szemben L. Houghtalin inkább Armeniát sejtí az elveszett megszemélyesítésben.⁶⁹⁹ Pusztán lábak és bőségszaru alapján plauzibilis azonosítás nem lehetséges.

⁶⁹⁸ Levi 1971, 58. Az azonosítást J. A. Ostrowski is elfogadta. Ostrowski 1990, Mesopotamia 1.

⁶⁹⁹ Houghtalin 1996, 404-405.

CIL-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG CILICIAE

Hátlap: 1. *Adventus* jelenet. Sisakos nőalak bal kezében *vexillum*, ruházata hosszú *khitón*.

Variációk: 2. Mint az 1., de sisak és *vexillum* nélküli nőalakon, ruházata kiegészül *himation*nal.

Irodalom: RIC II 883; Toynbee 1934, 69; Ostrowski 1990, Cilicia 1; Houghtalin 1996, Cilicia 1-2; Strack 1933, 748; Schmidt-Dick 2011, IV.2.08.

Fotó:

1. http://wildwinds.com/coins/ric/hadrian/RIC_0883-r.jpg

2. Toynbee 1934, Pl. III/22.

1.

2.

CIL-2

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Cilicia házának *tricliniuma*, Seleucia

Őrzési hely: Sam Noble Oklahoma Museum of Natural History, Norman, Oklahoma

Méret: ?

Datálás: II. sz. második fele

Felirat: KIAIKIA

Leírás: Sziklán ülő nőalak, fején *corona muralis*, fülében fülbevaló, jobb kezét fejéhez emeli, baljában levél, ruházata *himation*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Cilicia 2; Levi 1971, 57-58, Houghtalin 1996, Cilicia 3.

Fotó: <http://www.flickr.com/photos/amorpheus/3207405574/>

XIV. Dacia

Jóllehet a dák kérdés megoldása már Caesar korától kezdve fel-felütötte fejét a római politikában, mégis sokáig tartott, amíg ezt tettek követték.⁷⁰⁰ Dacia meghódítása és provinciává szervezése egyértelműen Traianus nevéhez fűződik, a kezdetek azonban még Domitianus idejére nyúlnak vissza. 85/86-ban ugyanis a dákok megtámadták Moesiát, komoly veszteségeket okozva.⁷⁰¹ A konfliktus elhúzódott, és véglegesen csak 92-ben sikerült rendezni. Nem egészen tíz évre rá Traianus elhatározta, hogy megszabadul a folyamatos fenyegetettségtől. Ez végül két háborúval sikerült neki 101-102 és 105-106 között, amit híres oszlopán meg is örökített.⁷⁰² Traianus alakját és sikereit a legnagyobbak között tartották számon mindvégig a római történelemben.⁷⁰³ A provinciát később közigazgatásilag Hadrianus osztotta fel, majd Aurelianus ürítette ki.⁷⁰⁴

Dacia 7 különböző biztosan azonosítható provinciaperszonifikációja Romában vert érmeken és egy reliefen található a II. századtól a 270-es évekig.⁷⁰⁵ Érthető módon Traianus ezeknek első és legsokszínűbb előállítója, akit Hadrianus és Antoninus Pius, majd hosszabb kihagyás után Traianus Decius követ.⁷⁰⁶ Legutoljára Aurelianus veretett ilyen hátlapot, aki kiürítette a provinciát. A dák népnek egészen biztosan korábban is léteztek megszemélyesítései, ahogy ezt egy aphrodisiasi felirat is bizonyítja.⁷⁰⁷

XIV.1. Köiratok:

A Daciát ábrázoló hátlapokon megjelenő köiratok meglehetősen színes képet mutatnak.

⁷⁰⁰ Ekkor Burebista egyesítette a dákokat, és így veszélyeztette a Római Birodalmat. Houghtalin 1996, 213; Ostrowski 1990, 134.

⁷⁰¹ DNP Dakoi, Dakia, 278; Witschel 2005, 102-104.

⁷⁰² Traianus azonban csak 107 tavaszán tért vissza Romába. Eck 2005, 121-122; MIR 14, 12-15. o.

⁷⁰³ RIC II 238. old.

⁷⁰⁴ DNP Dakoi, Dakia 278; Kienast 2004, 234.

⁷⁰⁵ A teljesség kedvéért meg kell említeni egy II. századi töredékes gemmát is, amelyen egy alak alsó része maradt meg, illetve a DACIA felirat. Mivel semmi továbbit nem lehet róla tudni, nem vettem fel katalógusomba, mert ábrázolás nélkül nem elemezhető. CIL III 10188, 2; Ostrowski 1990, Dacia 59; LIMC Dacia 6; Houghtalin 1996, Dacia 8.

⁷⁰⁶ A PROVINCIA DACIA köiratú provinciális érmek nem kerülhettek bele a disszertációba, mivel nem központi verdében készültek. Ehhez lásd Martin 1992, 10-13; Pick 1898, 1-5; LIMC Dacia 15-17; Ostrowski 1990, Dacia 18; Houghtalin 1996, Dacia 9-14, 18-28.

⁷⁰⁷ Smith 1988, 55-59; Ostrowski 1990, Dacia 20.

Traianus korában érdekes módon a provincia neve csak a DAC-2 és DAC-3 érmeken szerepel. Eleinte DAC CAP formában, ami Vespasianus óta vált általánossá.⁷⁰⁸ Traianus Dacia provinciaperszonifikációit ábrázoló hátlapjain sokkal inkább a kibocsátó címe (*optimus princeps*), illetve az SPQR rövidítés jellemző.⁷⁰⁹ A foglalás után pár évvel viszont megváltozik a körirat. Megjelenik ugyanis a DACIA AVGVST PROVINCIA megfogalmazás, amelyhez egy teljesen új jellegű hátlap is párosul. A kettő együtt a provinciát már nem legyőzöttként, hanem a Római Birodalom szerves, rendezett és békés részeként tünteti fel. Az Augusta szó egyrészt utal a provincia besorolására, mármint hogy császári és nem *senatusi*, másrészt hangsúlyozza, hogy ezt a területet maga a császár foglalta el. Hadrianus és Antoninus Pius saját provincia-sorozatukba tartozó érméjükön a tartományt egyszerűen a DACIA névvel jelölik.⁷¹⁰ Traianus Decius, Claudius Gothicus és Aurelianus hátlapjain a név kiegészül még a FELIX szóval.

Dacia megszemélyesítéseit 8 különböző csoportba soroltam, amelyek további 5 variánssal egészülnek ki. Legnagyobb koncentrációjuk Traianus alatt figyelhető meg, akinek idejében jelenik meg a legtöbb különböző hátlap. Az uralma idején készült hátlapokon a nőalak ruházata a férfiakéra jellemző *braccae*ből, *pileus*ből és hosszú ujjú *tunicá*ból áll.⁷¹¹ Itt meg kell jegyezni, hogy a fejfedők tekintetében az éremképek nem állnak összhangban a jól ismert dák szobrokkal. Utóbbiakon ugyanis a phryg sapkára hasonlító, előrehajló résszel rendelkező fejfedőt hordanak, míg utóbbiakon háromszög alakú kalapot.⁷¹² A provincia ábrázolásának másik fontos időszaka a III. század második harmada, amely azonban nem volt annyira sokszínű.

Dacia Traianus-kori provinciaperszonifikációinak némelyikénél nagy gondot jelent az ábrázolt alak nemének meghatározása.⁷¹³ A dolgot tovább nehezíti, hogy mind a férfiakat, mind a provincia perszonifikációját férfi ruhában jelenítették meg. Ez azért lényeges, mivel férfiként nem lehet tartományt megszemélyesíteni, tehát azt ki kell zárni a vizsgálatból.⁷¹⁴ A probléma

⁷⁰⁸ Ez a szó korábban Augustus érmein is előfordult. Vespasianus és Titus *Iudaea capta* érmei érdekes módon a Római Birodalom saját területének visszafoglalását hirdetik. Domitianus és Traianus esetében azonban már valójában a határokon kívüli, tehát új részek bekebelezését jelenti.

⁷⁰⁹ Eck 2005, 117.

⁷¹⁰ Előbbinél előfordul körirat nélküli változat is.

⁷¹¹ Provinciaperszonifikáció férfiruhákban más tartományoknál is előfordul. J. M. C. Toynbee elképzelése szerint a hadifoglyok ihlették a hátlapok tervezőit és a vésnőköket. Ez azonban csak a férfiak esetében lenne igaz, hiszen női ruhákban nem ábrázolták őket. Toynbee 1934, 70; Houghtalin 1996, 214.

⁷¹² Ilyen szobrok díszítették Traianus *forumát* is. Az oszlopon is a frígre hasonlító sapka látható. DNP Forum 621.

⁷¹³ Toynbee 1934, 71.

⁷¹⁴ Houghtalin 1996, 214.

csak részben tulajdonítható az éremvésnököknek. Alapvetően olyan hátlaptervek készültek, amelyek a nemiség kérdését nem, vagy csak kis mértékben vették figyelembe. Léteznek olyan ábrázolások, ahol a mellek vagy szakáll alapján egyértelműen el lehet dönteni az alak nemi identitását. Más esetekben viszont feltételeznünk kell, hogy a hátlap által hordozott üzenet szempontjából ez az aspektus indifferens volt.

XIV.2. DAC-1

A 103-107 között kibocsátott DAC-1 hátlapokon pajzson ülő búsuló nőalak jelenik meg, mellette *sicával*, a jellegzetes dák fegyverrel.⁷¹⁵ Ruházata az általánoshoz képest a *braccaet* tartó széles övvel és köpennyel egészül ki.⁷¹⁶ Ilyenek kizárólag Romában készültek *aureus* és *denarius* címletben. A DAC-1-es hátlap egyértelműen Dacia legyőzését ábrázolja, amelyet eleinte az ünnepségeknak megfelelően *aureus*, majd később *denarius* címletben verettek nagy mennyiségben.⁷¹⁷ A koraiakat viszont nem lehet provinciaperszonifikációnak tartani, csak a későbbieket, mivel Daciát az első dák háború után még nem szervezték tartománnyá.

A DAC-1-es ábrázolás egyértelműen a GER-1-es típusú hátlapra nyúlik vissza, amelyet Domitianus veretett.⁷¹⁸ A két kompozíció teljesen megegyezik egymással: pajzson ülő nőalak, alatta az ellenfél jellegzetes fegyverével. Sőt valószínű, hogy a kihangsúlyozott mellek is az előkép miatt jelennek meg így, ahol szintén nem fér kétség az alak neméhez. Traianus tehát teljesen tudatosan használ fel újra egy olyan éremképet, amelyet előde már korábban is sikerrel alkalmazott. Érdekes módon ebben az esetben nem számított, hogy az előkép kinél jelent meg. Domitianus keserű emléke sok emberben még élénken élt, a *damnatio memoriae* ellenére is.⁷¹⁹ Traianus mégsem riadt vissza attól, hogy pont ilyen hátlapokhoz nyúljon. Ezek szerint nem csak a hadjárat, hanem az ábrázolás is sikert aratott. Sokkal fontosabb volt tehát, hogy a már kipróbált és jól bevált ikonográfiát alkalmazzák, mintsem hogy az kihez volt köthető. Egy ismert kép ugyanis sokkal könnyebben át tudta adni a kívánt üzenetet, mert már kialakult, hogy milyen tartalmat közvetít.

⁷¹⁵ A *sicát* nem kizárólag a dákok vetették be. Toynbee 1934, 78. A fegyver azonban olyan félelmetes volt, hogy hamarosan dák szimbólummá vált. Hunter 2001, 91.

⁷¹⁶ Ugyanilyen öv figyelhető meg a DAC-2-es típusnál is.

⁷¹⁷ MIR 14, 108-109, 111. o.

⁷¹⁸ Houghtalin 1996, 214; MIR 14, 108-109. o.

⁷¹⁹ Eck 2002, 15-16.

XIV.3. DAC-2

A DAC-2 típusú ábrázolásokon egy földön ülő nőalak látható, amint azt éppen egy folyamisten ragadja torkon, miközben rátérdel. Utóbbi rendelkezik minden ismertetőjeggyel, amellyel a folyókat az ókori művészetben megszemélyesítik, vagyis *himation*nal, náddal és szakállal. J. M. C. Toynbee a folyamistént meggyőzően Daniviusszal azonosította, szemben a korábbi Tiberis interpretációval.⁷²⁰ Cassius Dio leírásából ugyanis kiderül, hogy a rómaiak a második dák háború alatt a Dunán átívelő hidat építettek.⁷²¹ Ehhez az értelmezéshez jól illeszkedik az érem kibocsátásának 85-86-os dátuma is. Nem mellékesen Daciához különben is logikusabb a Danuviust párosítani.⁷²²

A kompozíció drámai hatását fokozva a férfi *velificans* van ábrázolva. Figyelemre méltó ruhájának a bal karjánál lévő vége, amely három párhuzamos hullámvonalból áll. Érdekes módon ez nagy hasonlóságot mutat az *aplustrével*, amely a tengeri győzelem legelterjedtebb és legismertebb szimbóluma.⁷²³ A redők elrendezése túlságosan mesterkélt ahhoz, hogy véletlen egybeesés legyen. Ezt támasztja alá az is, hogy más *velificans* ábrázolásokon a *himation* vége egyáltalán nem ilyen alakban jelenik meg.

A DAC-2 típus lehetséges előképeként meg kell említeni Domitianus hátlapját, amelyen a páncélban álló, lándzsát és *parazoniumot* tartó császár az elterülő Rhenusra lép (51. kép).⁷²⁴ Közös a két kompozícióban a folyó szerepe, amely méltó volt arra, hogy egymást követő években újra és újra megjelenítsék. Domitianus tartása egyértelműen Virtus alakját utánozza. A császár ilyesfajta megjelenítése először a *Iudaea capta* vereteken jelent meg.⁷²⁵ A nyilvánvaló asszociáción túl a folyóra való lépés a Rajnán való átkelést is jelképezi. A DAC-2 típuson viszont az alakok pont fordítva jelennek meg. Danuvius a győztes, aki az ellenséges szárazföldet meglehetősen kíméletlenül gyűri le. J. M. C. Toynbee értelmezése szerint a folyó, a korábbi

⁷²⁰ Toynbee 1934, 75. Danuvius és a híd megjelenik Traianus-oszlopának kezdő jelenetében is.

⁷²¹ Cass. Dio 68, 13.

⁷²² Traianusnak van DANVVIVS köriratú érmeje is, amelyen a folyamisten megszemélyesítése jelenik meg. RIC II 100.

⁷²³ Zanker 2009, 48.

⁷²⁴ RIC II 259, 286, 319, 345, 362, 389. A folyók perszifikációjának fontos szerepe volt a *triumphus*okon is, vagyis már a korai időktől jelentős propagandisztikus tartalommal rendelkeztek. Östenberg 2009, 215-218, 230-245. A Rhenus folyó megszemélyesítését a Rhodanusszal együtt Caesar a Kr.e. 46-ban tartott *triumphusán* vonultatta fel. Flor. *Epit.* 2, 13, 88.

⁷²⁵ IVD-3/1.

akadály, a híd megépítése folytán a rómaiak szövetségesévé vált.⁷²⁶

Ezt támasztja alá az érem 104/105-107 közötti datálása is, hiszen Traianus *profectió*ja a második dák háborúba 105. jan. 4-én történt.⁷²⁷

51. kép: Rhenusra lépő Domitianus (Kr.u. 86)

XIV.4. DAC-3

A DAC-3 hátlapok jellemzője a fegyverhalmon ülő búsuló nőalak. Ennek is két változata különböztethető meg, mivel a DAC-3/1 variáns még egy *tropaeum*mal is kiegészül.⁷²⁸ Különbség van viszont a címletekben és a verési időpontot tekintve is. A DAC-3/1-es variáns *sestertius*, *dupondius* és *as* címletben készült 106-109/110 között, míg a DAC-3/2-es csak *denarius* értékben 108-109-ben.⁷²⁹ Az érmek tehát a dák háborúk lezárását megünneplő győzelmi veretek.

Közvetlen előképének Traianus Germania perszonifikációját (GER-4) kell tartanunk, amelyet 98-100 között bocsátott ki. Nagy különbség a kettő között, hogy a korábbi a tartomány pacifikáltan jelenik meg. Érdekes, hogy a DAC-2 esetében a vesztes Dacia ül a fegyvereken. Eredetileg éppen fordítva, a győztes trónolt az ellenségtől zsákmányolt *spolia opimán*.⁷³⁰ Az ideológiai változás legkorábban Vespasianus és Titus Iudaeát ábrázoló érmein mutatkozik meg, ahol a provincia egy római páncélon foglal helyet.

A DAC-3/1-es variáns a *tropaeum* hozzáadásával tovább hangsúlyozza a győzelmi ikonográfiát. Iudaea (IVD-1, 3) esetében hasonló gondolatmenet figyelhető meg, de az ikonográfiai eszközök sokkal kifinomultabbak voltak. Ráadásul Daciánál végleg felbomlik a hagyományos *tropaeum* séma, mivel itt már a nőalak nem alatta, hanem tőle távolabb és szemben helyezkedik el. Az új képi megoldásnak köszönhetően az ábrázolás gyakorlatilag a köriratban szereplő DAC(ia) CAP(ta) szavak pontos megfelelője. A búsuló nő jelöli a tartományt, míg a *tropaeum* a győzelmet és a provincia elfoglalását. Ezt támasztja alá a kibocsátás dátuma is, amely a végleges diadalt hozó második dák háború utánra tehető.

Férfi párjaként meg kell említeni a hátlapot, amelyen egy *tropaeum* alatt ülő dák látható

⁷²⁶ A híd a damascusi Apollodóros munkája volt. Toynbee 1934, 75; Cass. Dio 68, 13; Seelentag 2004, 389-391. Hidak modelljét *triumphuson* is végigvonultattak, amely egy IV. századi checheli reliefen látható. Valószínűleg a dunai hidat is jelentősége miatt Traianus diadalmenetén ábrázolták. Östenberg 2009, 202-203.

⁷²⁷ MIR 14, 13, 116. o.

⁷²⁸ A *tropaeum*os változat még cretai verdében is készült. Svoronos 1890, 348/83.

⁷²⁹ A DAC-3/1-es változat körirata 108-109/110-ben kiegészül az S C-vel. MIR 14, 120-121. o.

⁷³⁰ Az ikonográfiai előképhez lásd a képtípusokkal foglalkozó fejezetet.

búsuló tartásban (52. kép). Ez leginkább a IVD-4 típusra emlékeztet a Victoriát leszámítva, hiszen az alak egyedül ül a *tropaion*nál. Feltűnő azonban, hogy ebben az esetben férfi jelenik meg egy olyan kompozícióban, amely eddig csak nőkkel volt ismert.

52. kép: *Tropaeum* alatt ülő dák fogoly (Traianus Kr.u. 103-111)

XIV.5. DAC-4

A DAC-4 hátlapokon a sziklán ülő provincia kezében *aquilát* tart. Két változata különíthető el, amelyeket Romában állítottak elő. Az első Traianus, míg a második Hadrianus idejére keltezhető. A DAC-4/1 variáns on Dacia mellett két gyermek látható szőlővel és kalással. A leglényegesebb különbség az előző hátlapokhoz képest, hogy Dacia már nem legyőzöttként jelenik meg, hanem mint egy virágzó romanizált provincia, amit a DACIA AVGVST PROVINCIA körirat is megerősít. Érdekes módon a teljesen pacifikálódott és prosperitást⁷³¹ sugárzó ábrázolás mellett megmaradtak a bennszülött viselet elemei, ami az eddig megszokott ikonográfia folytatását jelenti. Az ábrázolás minden más téren viszont eltér, ami nagymértékben összefügg a kései kibocsátással (112-114) amikor a tartománynak már volt ideje beilleszkedni a Római Birodalomba. Nem kizárt, hogy a Forum Traiani és az oszlop felavatása is szerepet játszott Dacia újbóli ábrázolásában.⁷³²

Dacia integrálásába Traianus nagy energiát fektetett, aminek egyes elemei megjelennek a DAC-4 típuson is. A szikla, amelyen Dacia ül a terület ásványkincsekben való gazdagságára és hegyes vidékére utal. A gyermekek az új jövő zálogai, akik utalhatnak a sok betelepített lakosra, akik új életet kezdtek itt.⁷³³ A kezükben tartott kalász a bőség és termékenység záloga, míg a szőlőfürt a szőlőkultúra felvirágzását jelképezi. Az *aquila* a római hadsereg jelképe, annak legősibb és legszentebb zászlaja, amely nélkül a fentiek nem jöhettek volna létre és nem is tarthatók fenn. Kérdés azonban, hogy összesen 6-8 év alatt tényleg sikerült-e ilyen nagy mértékű és alapvető változásokat eszközölni, vagy inkább a vágyak és az elérni kívánt célok manifesztálódnak a kompozícióban.

A DAC-4/2 gyakorlatilag a DAC-4/1 egyszerűbb változata, amelynél a gyerekek és a

⁷³¹ Houghtalin 1996, 216.

⁷³² DNP Forum 620; Seelentag 2004, 385-386.

⁷³³ Toynbee 1934, 76-77. A betelepítéseket a szakképzett bányászok hiánya és a dák lakosság nagy részének kiirtása indokolta.

pileus elmarad, miközben *sica* kerül a nőalak bal kezébe.⁷³⁴ Érdekes megfigyelni, hogy jelen esetben Hadrianus az, aki a saját provincia-sorozatához inspirációt merít egy korábbi ábrázolásból.⁷³⁵ Ami pusztán azért feltűnő, mert ugyanezt más esetben nem lehet kimutatni, vagy azért, mert teljesen újfajta megjelenést kölcsönöz a tartományoknak, vagy egyszerűen azért, mert nem maradt fenn ehhez a megfelelő adat. A Traianus-kori hátlaphoz képest egyes részletekben történtek változások. Legszembetűnőbb a gyermekek és velük együtt a termények elhagyása. Valamilyen oknál fogva a prosperitás nem volt olyan cél, amelyet mindenképpen ezzel a területtel kívántak összekötni. Elképzelhető, hogy még nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az bizonyos, hogy ez a tartomány Hadrianus számára korántsem volt olyan fontos, mint elődjének. Habár maga is részt vett meghódításában, úgy sosem használhatta volna fel saját céljaira, mint Traianus, akinek neve egybeforrt Daciáéval.⁷³⁶ Fontos megjegyezni, hogy a DAC-4/2 variánsnál a *pileus* már nem jelenik meg, a ruházat többi eleme viszont változatlan marad.⁷³⁷ Megjelenik viszont egy újabb jellemzően dák tárgy, a *sica*, amely félelmetes fegyver hírében állt.⁷³⁸ A romanizáltabb ábrázolással azonban ezt nem lehet magyarázni, mivel egy lokális elem elhagyása mellett egy újabb jelenik meg.

XIV.6. DAC-5

A DAC-5 Antoninus Pius *aurum coronarium* érmeit fedi. Ezeken az álló perszonifikáció jobb kezében dobozt tart, ruházata *braccae*, köpeny és rövid *tunica*, amely jobb mellét fedetlenül hagyja. Két altípusa különíthető el, a DAC-5/1 variáns bal kezében *sica*, míg a DAC-5/2 *draco* található. Mindkét variáns eltér az előző megjelenítésektől, amelyek egy teljesen új szemléletmódot és hatást feltételeznek. Elsősorban az álló tartás szokatlan, amelynek magyarázata, hogy Antoninus Pius provinciasorozatában minden alakot így ábrázoltak. Újdonság a kezében tartott, a *fiscus* szimbolizáló doboz is, amelyet a császárnak a trónra lépése alkalmából nyújt át.⁷³⁹ A ruházat a Hadrianus-kori éremképhez képest, a *pileus* hiányával, szinte változatlan. Feltűnő újdonság a félig szabadon hagyott mell, amely Dacia perszonifikációi közül csak Antoninus Pius idejére jellemző. A rövid *tunica* illetően való viselete amazonszerű külsőt

⁷³⁴ Houghtalin 1996, 216-217.

⁷³⁵ A DAC-4/1 hatott Hadrianus Britannia (BRI-2/1) megszemélyesítésére is.

⁷³⁶ Zahrnt 2005, 125.

⁷³⁷ Toynbee 1934, 78-79.

⁷³⁸ Hunter 2001, 91.

⁷³⁹ Toynbee 1934, 148-149. Bővebben lásd a képtípusok részletezésénél.

kölcsönöz neki.

A DAC-5/1-es változat nem hoz újdonságot Dacia ikonográfiájába, mivel a *sica* már a Traianus-kori vereteken is jelen van. A DAC-5/2-nél kézben tartott *draco* viszont teljesen egyedi elem.⁷⁴⁰ A sárkányfejben végződő, hosszú farkú hadijelvényt, bár eredete vitatott, mégis az I. század végétől a rómaiak a dákokkal azonosították (53. kép).⁷⁴¹ Első írásos említése Arrianos *Tekhné Taktiké* című művében található, ahol a szkíta, illetve a dák lovassághoz köti.⁷⁴² A II. század közepén keletkezett irodalmi alkotás azonban nem tér ki arra, hogy akkor a rómaiak már saját zászlajukként használták-e.⁷⁴³ A késő római időkben azonban már a gyalogság is átvette, sőt díszes változata császári jelvényként is funkcionált. A római művészetben az ábrázolások alapján két csoport különíthető el. Az I-II. századi megjelenítéseken a *draco* farkasszerű fejjel rendelkezik, amelyek szinte mindig ellenséges jelvényként vagy *spoliaként* láthatók. A III. századtól kezdve ez kígyó- vagy sárkányfejre változik, amelyet már római katonák alkalmaztak.⁷⁴⁴

53. kép: A niederbieberi *draco*

XIV.7. DAC-6

Dacia megszemélyesítése 100 éves hiátus után a III. század közepén jelenik meg újra. A DAC-6 hátlapokon az álló perszonifikáció hosszú *tunicát* és *sagumot* visel, jobb kezében hadijelvényt tart.⁷⁴⁵ A változat Traianus Decius, Claudius Gothicus és Aurelianus pénzverésében van jelen, tehát három Duna menti katonacsászárában.⁷⁴⁶ Összesen 3 variánsa különíthető el, amelyek csak az attribútumokban különböznek. A hátlapok két verdében készültek Romában és Mediolanumban, de előbbiben csak Traianus Deciusnak vertek ilyet. Különbség van a köriratok használatában is. Az egyszerű DACIA megnevezés csak Decius veretein található meg, de önála egészült ki először a FELIX szóval, amely később általános volt. További érdekesség, hogy Claudius Gothicus csak *antoninianus* címletben állíttatta elő, Aurelianus *aureusként* is, míg a

⁷⁴⁰ Ez akkor igaz, ha a DAC-6/3-as variánsan látható, máig nem teljes bizonyossággal azonosított tárgy nem *draco*.

⁷⁴¹ Az eredetéről szóló elméletek összefoglalását és a hozzájuk tartozó irodalomhoz lásd Mihailescu-Bîrliba 2009, 146-148.

⁷⁴² Arr. *Takt.* 35. Ezen kívül azonban parthusok és szasszanidák is alkalmazták. Töpfer 2011, 35.

⁷⁴³ A dákoktól való átvétel folyamata máig tisztázatlan. Töpfer 2011, 34-35.

⁷⁴⁴ Coulston 1991, 101-114.

⁷⁴⁵ Houghtalin 1996, 220-221.

⁷⁴⁶ A saját eredet hangsúlyozásához lásd Estiot 2004, 71.

Traianus Decius *aureus*, *quinarius*, *sestertius*, *dupondius* és *as* értékben is.

A DAC-6 hátlapok sok mindenben hasonlítanak a DAC-5-höz, de nem valószínű, hogy arról mintázták volna. A DAC-6 nőalakja teljesen sematikus III. századi megszemélyesítés, amelynek kezébe adták a megfelelő attribútumot. A DAC-6/1 variánsnál Dacia *aquilát* tart, míg a DAC-6/2-nél *signumot*. A kettő között az általuk közvetített üzenet szempontjából nincs különbség.⁷⁴⁷ A DAC-6/3 változat viszont már ikonográfiailag sokkal izgalmasabb. Jobb kezében ugyanis egy állatfejben végződő rudat tart. Ennek pontos meghatározása, illetve kielégítő magyarázat a mai napig nem született. Számos ötlet merült fel, mint például a számár, de ez vagy nem illik az ábrázoláshoz, vagy nem lehet kellőképp megindokolni.⁷⁴⁸ Dacia kapcsán az egyik legkézenfekvőbb a *draco* lenne, ám ez nem egyeztethető össze az ábrázolással.⁷⁴⁹ Itt különösen az I-II. századra jellemző farkasfejes verzió jöhetne szóba, amelynek egyetlen III. századi előfordulása a Portonaccio szarkofágon található (54. kép).⁷⁵⁰ A *draco* fontos eleme viszont a hosszú farkok, ahogy az a DAC-5/2 esetében is megfigyelhető, ám a DAC-6/3-as hátlapokról hiányzik. Felmerült az Apollón kultuszra való utalás is, de elfogadható indoklás nélkül.⁷⁵¹ Érdekes módon Claudius Gothicus és Aurelianus azonban csak a DAC-6/3-as változatot ismételte meg érmein. Valamiért úgy látszik, hogy ez tűnt úgy, mint amelyik a leginkább ki tudja fejezni a szándékolt üzenetet. S. Estiot ezt azzal magyarázza, hogy Traianus Decius, Claudius Gothicus és Aurelianus császárrá kikiáltásának körülményei nagyban megegyeztek, így nem meglepő az azonos hátlapok alkalmazása sem.⁷⁵² Elgondolása szerint a Pannoniát ábrázoló (PAN-1/4), az ott kivívott győzelmeket hirdető hátlapokhoz hasonlóan a Dacia veretek az ottani sikert előlegezik meg.

54. kép: *Draco* a Portonaccio-szarkofágon

A fentiek alapján is kitűnik, hogy Traianus Decius volt az újító, aki újraalkotta Dacia megszemélyesítését a III. századi császári vereteken. Felmerül tehát a kérdés, hogy mi is motiválta erre. Ami a legszembevetőbben összeköti Daciával, az a felvett Traianus neve, hiszen az *optimus princeps* volt az, aki a területet a Római Birodalom részévé

⁷⁴⁷ A való életben fennálló nagy különbségről lásd Künl 2008, 26; Töpfer 2008, 32.

⁷⁴⁸ Toynbee, 1934, 80.

⁷⁴⁹ Houghtalin 1996, 220-221.

⁷⁵⁰ Töpfer 2011, 34-35.

⁷⁵¹ RIC IV/3, 114. old.

⁷⁵² Estiot 2004, 71.

tette.⁷⁵³ Sokkal fontosabb volt azonban, hogy Decius a provinciát megszabadította a betörő karpoktól.⁷⁵⁴ Ez elég alapot szolgáltathatott volna arra, hogy sikerét éremképeken is megörökítse, de ebben az időben ez már nem volt gyakori.⁷⁵⁵ Erre utal a *Dacicus Maximus* és a *Restitutor Daciarum* cím is, amelyet egy mérföldkő őrzött meg.⁷⁵⁶ A provincia a megmenekülés miatt teljes joggal érezhette magát *felix*nek, ahogy az a köriratokban megfogalmazódik. Ugyanilyen indokok állhatnak Claudius Gothicus és Aurelianus kibocsátásai mögött is. A katonai beavatkozást támasztja alá a provinciaperszonifikáció egyetlen attribútuma is.

XIV.8. DAC-7

Dacia perszonifikációja az egyike azon keveseknek, amelyeket sikerült azonosítani a Kr.u. 145-ben felavatott Hadrianeum reliefjei között.⁷⁵⁷ Ma a Palazzo Massimo alle Terme-ben található domborművön hosszú, jobb mellét szabadon hagyó *tunicát* és rojtos szegélyű köpenyt viselő nőalak látható, bal kezében *sicával*. Az alkarok, így a jobb kezében tartott attribútumok is modern kori kiegészítések, ezért nem vehetők figyelembe. A *sica* miatt a domborművel kapcsolatban P. Bieńkowski már felvetette a Daciával való azonosítást, amit M. Jatta és J. A. Ostrowski is elfogadott.⁷⁵⁸ Toynbee ezzel szemben a *sicát* Thracia (THR-2) kezében látta Antoninus Pius hátlapján, holott az valójában egy ostort fog.⁷⁵⁹ Dacia megszemélyesítése az *aurum coronarium* sorozat egyik változatán (DAC-5/1) nagyon hasonlít a Hadrianeum reliefjére. A perszonifikáció ugyanúgy fél mellét szabadon hagyó *tunicát* és köpenyt hord, és bal kezében *sicát* tart. Utóbbi attribútum megjelenése és a *pileus* hiánya megegyezik Hadrianus és Antoninus Pius éremképeinek ikonográfiájával. Egyetlen különbség, hogy a reliefen nem hord *braccaet*, illetve jobb kezében nem tart *fiscust* vagy *aquilát*.

⁷⁵³ Decius 249 szeptemberében vagy októberében vette fel a Traianus nevet. Fitz 1982, 56; Fitz 1994, 981-984, 996-997; A. R. Birley. Birley 1997, 348. vedd össze W. Eder szerint 248-ban küldi csak el Philippus Deciust a dunai provinciákba. Eder 2005, 216-218. A névazonosság reményt adhatott a dunai és dák problémák megoldására, mint ahogy azt 150 évvel korábban Traianus meg is tette. RIC IV/3, 113-114. old.

⁷⁵⁴ Eder 2005, 218, 221.

⁷⁵⁵ A *tropaeum* alatt ülő foglyok vagy Victoria megjelenítése sokkal gyakoribb volt.

⁷⁵⁶ Kienast 2004, 205; RIC IV/3, 114. o.

⁷⁵⁷ Az istenné avatott Hadrianus szentélyéhez és a reliefekhez részletesebben lásd külön fejezet.

⁷⁵⁸ Bieńkowski 1900, 68-70/38; Jatta 1908, 44-45/4.

⁷⁵⁹ Toynbee 1934, 159.

XIV.9. Összegzés

Dacia megszemélyesítései összesen 7 különböző csoportba sorolhatók, amelyek a provincia elfoglalásától a feladásáig keltezhetők. Érthető okokból Traianus uralkodása alatt fordul elő a legtöbb, akinek propagandájában nagy szerepet játszottak. A DAC-1 Domitianus-kori előképre nyúlik vissza. Hasonlót lehet a DAC-2-es hátlapról feltételezni, habár ott nem olyan közvetlen a kapcsolat. A DAC-1-2-es ábrázolást eredetileg nem ennek a provinciának perszonifikálására alkották meg, de a második dák háború lezárása után rövid ideig még alkalmazták. Kifejezetten győzelmi veretként csak a DAC-3-as érmet lehet tekinteni, amelynek közvetlen előképe Germania perszonifikációja (GER-4). Figyelemre méltó, ahogy a DAC-3-ból, vagyis a fegyverhalmon búsuló nőalakból alakul ki a DAC-4-es típus, ahol a provincia már teljesen pacifikált alakban jelenik meg. Később ezt Hadrianus is reprodukálja apró változtatásokkal. Antoninus Pius érméjén (DAC-5) az álló Dacia kezében megjelenik a *draco* vagy *sica* mint jellegzetes dák szimbólum. Feltehetően ezt az éremképet másolták a Hadrianeum egyik reliefjét készítő, amelyen a nőalakok feltűnően nagy egyezést mutatnak. *Dracóra* hasonlító, ám nem teljesen tisztázott ábrázolású hátlap jön létre Traianus Decius, Claudius Gothicus és Aurelianus pénzein (DAC-6/3). Ezen a provincia a hagyományos *vexillum* és *signum* mellett egy állatfejben végző rudat is fog kezében.

DAC-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Traianus (103-107)

Névérték: Au, D

Verde: Roma

Hátlapi körirat: P M TR P COS V P P

S P Q R OPTIMO PRINCIPI

Hátlap: Pajzson ülő, búsuló nőalak, fején *pileus*, ruházata *braccae* és *tunica*, mellette *sica*.

Irodalom: RIC II 89, 216-219; Ostrowski 1990, Dacia 4c;

LIMC Dacia 7a; Toynbee 1934, 72; Overbeck 1985, Nr. 84;

Strack 1931, 64, 70, 84; Houghtalin 1996, Dacia 32; Schmidt-

Dick 2011, V.3.2.1.02; MIR 14, 148, 161-162, 189.

Fotó:

<http://www.acsearch.info/record.html?id=87451>

DAC-2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Traianus (104/105-107)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: S P Q R OPTIMO PRINCIPI

Hátlap: Szakállas folyamisten *velificans*, baljában nád, torkon ragadja és térdével földre kényszeríti az előtte ülő nőalakot. Nőalak jobb kezével földre támaszkodik, baljával védekezik, fején *pileus*, ruházata *braccae* és *tunica*.

Irodalom: RIC II 556-559; Ostrowski 1990, Dacia 10; LIMC

Dacia 8; Toynbee 1934, 75-76; Houghtalin 1996, Dacia 33;

Strack 1931, 383; Schmidt-Dick 2011, V.5.01; MIR 14, 199;

Seelentag 2004, 391-392.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=252079>

DAC-3

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Traianus (106-109/110)

Névérték: D, S, Dp, As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: S P Q R OPTIMO PRINCIPI

COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC DAC CAP

Hátlap: 1. Fegyverhalmon búsuló ülő nőalak, fején pileus, ruházata *braccae*, *tunica* és köpeny, előtte *tropaeum*.

Variációk: 2. Mint az 1., de *tropaeum* nélkül.

Irodalom: RIC II 78, 560-566; Ostrowski 1990, Dacia 4d-e, 13; Svoronos 1890, 348/83; LIMC Dacia 9a, 12; Toynbee 1934, 72; Overbeck 1985, Nr. 86; Strack 1931, 156, 365; Houghtalin 1996, Dacia 34-35; Schmidt-Dick 2011, V.3.1.1.04, V.3.1.3.01; MIR 14, 243-245, 283, 326-328.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=17424>

2. <http://www.acsearch.info/record.html?id=227577>

1.

2.

DAC-4

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Traianus (112-114 nyara)

Hadrianus (134-138)

Névérték: S, Dp, As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: DACIA AVGVST PROVINCIA
DACIA

Hátlap: 1. Sziklán ülő nőalak, baljában *aquila*, fején *pileus*, ruházata *braccae*, *tunica* és köpeny, előtte sziklán ülő két gyermek, egyik kezében kalász a másikéban szőlőfürt.

Variációk: 2. Mint az 1., de baljában *sica*, fedetlen fő, gyermekek nélkül.

Irodalom: RIC II Traianus 621-623a; RIC II Hadrianus 829, 849-850; Ostrowski 1990, Dacia 11, 14-15; LIMC Dacia 11; Toynbee 1934, 76-79; Houghtalin 1996, Dacia 2-3; Strack 1931, 435; Strack 1933, 715; Schmidt-Dick 2011, V.2.02-03; MIR 14, 467-469; Seelentag 2004, 385-386.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=17426>

2. <http://www.acsearch.info/search.html?id=678200>

1.

2.

DAC-5

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Antoninus Pius (139)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: DACIA COS II

Hátlap: 1. Álló nőalak jobbában doboz, baljában *sica*, ruházata *braccae*, rövid *tunica*, amely fél mellét szabadon hagyja és köpeny.

Variációk: 2. Mint az 1., de bal kezében *draco*.

Irodalom: RIC III 581; Ostrowski 1990, Dacia 16; LIMC

Dacia 14; Strack 1931, Kat. 786; Toynbee 1934, 148-149;

Houghtalin 1996, Dacia 4-7; Strack 1937, 785-787; Schmidt-

Dick 2011, IV.5.3.10, IV.6.2.05.

Fotó:

1. Toynbee 1934, Pl. 8/3.

2.

<http://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=471615&AucID=860&Lot=1090&Val=af9f5a0f270d5c1a584c113217a918ad>

1.

2.

DAC-6

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Traianus Decius (249-251)

Claudius Gothicus (268-270)

Aurelianus (t.a.q. Dacia feladása)

Névérték: Au, Ant, Quin, S, Dp, As

Verde: Roma, Mediolanum

Hátlapi körirat: DACIA

DACIA FELIX

Hátlap: 1. Álló, *tunicát* és köpenyt viselő nőalak kezében *aquila*.

Variációk: 2. Mint az 1., de *aquila* helyett *signum*.

3. Mint az 1., de *aquila* helyett állatfejben végződő rúd.

Irodalom: RIC IV/3 Traianus Decius 2, 12-14, 35-37, 101,

112-114; RIC V/1 Claudius Gothicus 143, RIC V/1

Aurelianus 108; Ostrowski 1990, Dacia 17; LIMC Dacia

18a-d; Houghtalin 1996, 238/30; Toynbee 1934, 79-80;

Estiot 2004, 172/361-364, 318; Schmidt-Dick 2011, IV.5.1.11-12.

1.

2.

3.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=245589>

2. <http://www.acsearch.info/record.html?id=72193>

3. <http://www.acsearch.info/record.html?id=66225>

DAC-7

Tárgytípus: Relief

Lelőhely: Piazza di Pietra, Roma

Őrzési hely: Palazzo Massimo alle Terme, Roma (Inv. 428496)

Méret: 1,68×1,4×0,31 m

Datálás: Kr.u. 145.

Leírás: Álló nőalak ruházata hosszú, jobb mellét szabadon hagyó *tunica* és rojtos szegélyű köpeny, bal kezében *sica*. A két alkar, és a jobban tartott termények restauráltak.

Irodalom: Matz-Duhn III 3623; Lucas 1900, 8-9/F; Bieńkowski 1900, 68-70/38; Strong 389/6; Jatta 1908, 44-45/4; Toynbee 1934, 159; Ostrowski 1990, Dacia 23; Pais 1979, 55-57/8; Houghtalin 1996, Dacia 38; LIMC Thracia 2; Sapelli 1999, 48-51/9.

Fotó: Sapelli 1999, 48.

XV. Gallia

Gallia római meghódítása a Massilia segítségkérésére indított Kr.e. 125-121-es hadjáratokkal vette kezdetét, amelyek után megalapították Gallia Narbonensis provinciát.⁷⁶⁰ A legnagyobb területet azonban Caesar gall háborúi révén foglalta el, aminek következtében a Római Birodalom új határai az Atlanti-óceán, az Északi-tenger és a Rajna lettek. Gallia új részeit Augustus közigazgatásilag három részre osztotta: Lugdunensis, Aquitania és Belgica.⁷⁶¹ A Marcus Aureliusig tartó békés időszak kedvezett a gazdasági fellendülésnek, amelyet csak az északkeleti részekén zavartak meg időnként lázadások. Ezt követően az egyre gyakoribbá váló germán betörések okoztak gondot. A politikai és katonai helyzet instabilitása révén Gallia 258-274 között külön birodalomként függetlenedett a központi rómainál.

Gallia megszemélyesítései összesen 9 csoportra oszthatók, amelyekben az érmék mellett egy szobron (GAL-8) és egy mozaikon (GAL-9) is megtalálhatók. A darabok 4 periódusban jelennek meg. Az első Caesar és Augustus kora, amikor a provincia egy érmén és a Prima Porta-i szobron (GAL-1/1, 8) látható. A második időszak a 68-70-es évek, amikor Gallia összesen 5 érmén található meg (GAL-1/2, 2-5), kettőn ráadásul Hispaniával együtt. A harmadik csoport Hadrianus két érméjéből áll (GAL-6-7/1). Az utolsó periódus a III. századot takarja, amikor Gallia érméken és a zeugmai mozaikon is megjelenik (GAL-7/2-6, 9). Ekkor a hátlapokon a *restitutor* ábrázolás az egyedüli, amely Gallienus és a különvált galliai birodalom *usurpator*ainak veretein tűnik fel.

XV.1. GAL-1

A GAL-1 ábrázoláshoz az a két *denarius* előlap tartozik, amelyen a provincia mögött *carnyx*, illetve kürt található. Közöttük időben viszonylag nagy, 120 éves különbség van, ám ettől függetlenül feltételezhető egyfajta kapcsolatot.

Gallia legkorábbi megszemélyesítése L. Hostilius Saserna Kr.e. 48-ban vert érmén található (GAL-1/1), amelynek előlapján egy hosszú, rendezetlen hajú női fej jelenik meg,

⁷⁶⁰ Ostrowski 1990, 145-146; Houghtalin 1996, 260-261; DNP Gallia 764-766.

⁷⁶¹ Fishwick 2002, 9, 18. A hármas felosztás taglalásával kezdi Caesar is a gall háborúkról szóló művét. *Bell. Gall.* 1.1.

mögötte *carnyx*szal. Az ábrázolás összevethető Gallia *comatával*, azaz a hosszú hajú Galliával. A rómaiak így hívták az Alpokon túli gall területeket gyűjtőnéven.⁷⁶² Az elnevezés az atipikus római hosszú haj viseletéből adódott, és egészen a Flavius-korig megfigyelhető.⁷⁶³

A *carnyx*, vagyis az állatfejben végződő gall harci kürt azonosítja az alakot.⁷⁶⁴ A hátlapon Artemis áll kezében lándzsával és szarvassal, aki Massilia istennőjeként jelenik meg. A várost ugyanis Caesar 49-ben vette be, vagyis az érem kibocsátását megelőző évben.⁷⁶⁵ L. Hostilius Saserna ugyanis Caesarhoz hű ember volt, ami magyarázatul szolgál az éremképek választásához, mivel az általa vert összes pénz a hadvezér galliai győzelmeinek állít emléket.⁷⁶⁶ A GAL-1-es előlap párja egy szakállas, zilált hajú férfit ábrázol, mögötte hosszú pajzzsal (55. kép).⁷⁶⁷ A két érme együtt a hagyományos *tropaeum* ábrázolás felbomlását mutatja.⁷⁶⁸

55. kép: Gall férfi (L. Hostilius Saserna Kr.e. 48)

Az ábrázolások Caesar győzelmére utalnak, azonban a gall háborúk után négy évvel.⁷⁶⁹ A polgárháború idején kibocsátott pénzek a hadvezér korábbi sikereire emlékeztettek, akinek legnagyobb teljesítménye Gallia meghódítása volt.⁷⁷⁰ Hostilius Saserna utolsó hátlapja repülő Victoriát ábrázol a békét jelképező *caduceusszal* (56. kép).⁷⁷¹ A Caesar és Saserna közötti közvetlen kapcsolatot az előlapon megjelenített istennő feje teszi kétségtelenné, amely a következő évben ugyanúgy a hadvezér pénzein is megjelenik.⁷⁷²

56. kép: Victoria *tropaeummal* és *caduceusszal* (L. Hostilius Saserna Kr.e. 48)

⁷⁶² Ezzel szemben az Alpoktól Italia felé eső részt, Gallia Cisalpinát, Gallia *togatának* hívták, mivel ők már alkalmazkodtak a római viselethez. Cic. *Phil.* 8. 9. 27; Plin. *Nat. Hist.* 4, 31, 17; Tac. *Ann.* 11, 23; Suet. *Iul.* 22; Houghtalin 1996, 489.

⁷⁶³ Csak ezután válik általánossá a *tres Galliae* elnevezés. Fishwick 2002, 92.

⁷⁶⁴ A *carnyx*höz összefoglalóan lásd Szabó 2010, 71-73; LKA Eber 470-471.

⁷⁶⁵ RRC 464.o; Christ 1993, 360-361. Érdekes módon Caesar Kr.e. 46-ban Gallia felett tartott *triumphusán* Massilia képmását is felvonultatta, ami a római nép rosszallását váltotta ki. Cic. *Phil.* 8, 6, 18, *Off.* 2, 8, 28; App. *Civ.* 2, 101; Flor. *Epit.* 2, 13, 88-89; Östenberg 2009, 212.

⁷⁶⁶ Nem ismert, hogy Saserna más tisztséget is viselt volna. RRC 464.o.

⁷⁶⁷ RRC 448/2. A férfit esetenként Vercingetorixszal próbálták megféleltetni. Toynbee 1934, 81; Ostrowski 1990, 146.

⁷⁶⁸ Ugyanehhez lásd még 11-12. Kép.

⁷⁶⁹ Gallia meghódításához lásd Christ 1993, 325-350.

⁷⁷⁰ A polgárháborúhoz lásd Christ 1993, 353-378.

⁷⁷¹ RRC 448/1.

⁷⁷² RRC 452.

Gallia mögött kürt a Kr.u. 69-70-es galliai felkelés idejében jelenik meg újra. A GAL-1/1-es és GAL-1/2-es éremkép között azonban számos különbség figyelhető meg. A korábban teljesen zilált külsejű nő most rendezett diadémmal díszített hajjal és *torquesszal* jelenik meg. A *carnyx*re jellemző állatfej viszont eltűnik a kürtről, amely attól még utalhat a katonai szférára, különösen a történelmi események ismeretében. A hadba híváson túl, a hadsereg számára elengedhetetlen volt a vizuális elemek mellett a hanghatásokkal történő kommunikáció.⁷⁷³

A felkelést 69 nyarán Iulius Civilis, *batavus* nemes törzsével, valamint a *frisiivel* és *canninefatesszal* együtt robbantotta ki.⁷⁷⁴ Eleinte ügyesen használta ki a polgárháborús eseményeket, és Vespasianusszal való szimpatizálást színlelt Vitelliusszal és a hozzá hű Rajna-menti hadsereggel szemben. 70 elején a *treveri* és a *lingones* is csatlakoztak Iulius Classicus, Iulius Tutor és Iulius Sabinus vezetése alatt, akik kikiáltottak az Imperium Galliarumot.⁷⁷⁵ A kezdeti sikerek során elfoglalták Mainz kivételével a Rajna középső és északi részén fekvő római táborokat, amíg a Flaviusok hatalma meg nem szilárdult. Ezután Vespasianus Hispaniából és Britanniából *legiókat* csoportosított át, amelyek Petillius Cerialis vezetésével visszafoglalták Augusta Treverorumot, és Civilist északra szorították.

Figyelemre méltó, hogy lázadók nem csak a római pénzrendszernek megfelelő érmekeket vertek, amelyek az elő- és hátlapok ikonográfiájában sem tértek igazán el a központi veretektől.⁷⁷⁶ Gallia felkelőknél való megjelenése jól mutatja, hogy mennyire fontos szerepet töltöttek be a provinciaperszonifikációk a négy császár évében, amikor minden egymással a trónért versengő hadvezér alkalmazta azokat. A GAL-1/2-es hátlap is teljesen római ikonográfiát tükröz. A FIDES körirat mellett kézfogás látható, amely egy vadkan alakú hadijelvényt és két kalászt fog közre. Újfent a hagyományos római ábrázolás mellett jelennek meg a gall elemek.⁷⁷⁷ A hadi kürt és a vadkan alakú jelvény keveredése a Prima Porta-i szobron is megfigyelhető volt. Jelen esetben a *carnyx* etnikumjelző szerepét a *torques* ábrázolásával helyettesítik. Fides ábrázolása mellett Concordia is többször jelenik meg a felkelők pénzein, amelyek kibocsátása azonban nagyon limitált volt. Ezen kívül Libertas, Salus és Mars éremképei tűnnek fel, amelyek

⁷⁷³ DNP Musikinstrumente 551; Vincent 2007, 35-39.

⁷⁷⁴ Tacitus *Ann.* IV, 12-37; Christ 1988, 255; RIC I² 201-202. o; Wightman 1985, 67-69.

⁷⁷⁵ Galba megbüntette a két törzset a Vindex leverésében tanúsított magatartásáért. Morgan 2006, 41.

⁷⁷⁶ Wightman 1985, 68.

⁷⁷⁷ A római ábrázolás gondolati háttéréhez lásd Hölscher 1980, 273-281.

tökéletes összhangban állnak a korabeli római ikonográfiával, vagyis a függetlenedési kísérlet nem a romanizáció, csak a fennhatóság ellen irányult.⁷⁷⁸

Gallia megszemélyesítése az alapvetően germánok vezette lázadás során azért sem furcsa, mivel Germania provinciát csak Domitianus hozza létre. Ezenkívül valószínű, hogy a GAL-1/2-es érmet inkább a gall *treveri* és *lingones* szövetsége bocsátotta ki.

Felmerül a kérdés, hogy mennyire volt tudatos a GAL-1/1 és GAL-1/2 között kimutatható ikonográfiai hasonlóság. Véleményem szerint a felkelők tudatosan nyúltak vissza a korábbi *Gallia comata* ábrázolásához. A hasonlóság a történelmi helyzetben is kimutatható, mivel mindkét érmet polgárháborús veret. Elképzelhető, hogy a szabad Gallia legyőzését jelképező érme reprodukciójával éppen erre az egykori függetlenségre akartak utalni.

Gallia perszifikációinak második koncentrációja a négy császár évéhez kapcsolódóan jelenik meg. A kiváltó ok C. Iulius Vindex, Gallia Lugdunensis helytartójának lázadása Nero ellen, amelyhez C. Sulpicius Galba, Hispania Tarraconensis *legatusa* is csatlakozott.⁷⁷⁹

XV.2. GAL-2

A GAL-2(=HIS-5) hátlap két büsztöt ábrázol egymással szemben, közöttük Victoriola áll *globuson*, kezében koszorú, fölötte csillag és félhold. A bal oldali mellkép alatt *cornucopia*, a másik alatt hatszögletű pajzs található. Ilyen védőfegyver jelenik meg Hostilius Saserna érmén a szakállas gall feje mögött.⁷⁸⁰ A *denarius* körirata CONCORDIA HISPANIARVM ET GALLIARVM. Az érmet egyedül Hispaniában a polgárháború időszakában verték 68 áprilisa és júniusa között.

Hispania *cornucopiája* ellentétet képez Galliával pajzsával.⁷⁸¹ Utóbbi provincia robbantotta ki a felkelést és állt a tűzvonalban, míg Hispania közvetlenül nem vett részt a harcokban. Az éremkép feladatmegosztást tükröz a két tartomány között: Gallia aktívan harcol, míg Hispania felel a csapatok ellátásért. Együttes erővel elérhetővé válik a győzelem, amelyet a

⁷⁷⁸ RIC I² 202. o, 214/130-134.

⁷⁷⁹ A történelmi háttérrel részletesebben lásd Hispania fejezetben.

⁷⁸⁰ RRC 448/2

⁷⁸¹ A szembeállítás azért is érdekes, mivel a GAL-3=HIS-6-os típusnál mind Hispania, mind Gallia fegyveresen jelenik meg.

köztük ágaskodó Victoria szimbolizál. A két tartomány egységét később Galba az összesre is kiterjeszti a CONCORDIA PROVINCIA RV M érmével (57. kép).⁷⁸²

57. kép: CONCORDIA PROVINCIA RV M (Galba Kr.u. 68)

XV.3. GAL-3

A GAL-3-as ábrázolás szoros összefüggésben áll a GAL-2-essel, hiszen Gallia újfent Hispaniával (HIS-6) együtt jelenik meg. Legnagyobb különbség, hogy ezen a két egész alakban megjelenő tartomány kezét fog egymással. Gallia megszemélyesítése lándzsát tart, míg Hispania a szokásos gerellyel, *caetrával*, valamint karddal áll. Mindketten térdig érő *tunicát* viselnek, ami Gallia esetében *sagummal* is kiegészül. Utóbbi perszonifikáció lándzsájának, a *gaesumnak* a keltáknál nagy jelentősége volt, és rangjelző szereppel is bírt.⁷⁸³ A hátlapot Tarraco mellett Galliában, majd Romában is verték *aureus* és *denarius* címletben.

A GAL-2-3(=HIS-5-6)-as hátlap ugyanazt az üzenetet közvetíti, ám eltérő eszközökkel. A GAL-2 esetében a két provincia egysége a köriratban fejeződött ki, míg a GAL-3-nál a *dextrarum iunctio* jelenetével. Másik különbség Hispania megváltozott attribútuma, amely jóval militánsabb az előző típusénál.⁷⁸⁴ A változtatás jól mutatja, hogy a tartományok elsősorban katonai erejük miatt kerültek kiemelt helyzetbe. Ezt támasztja alá az is, hogy a GAL-2-3(=HIS-5-6) érmek csak *aureus* és *denarius* címletben készültek. Utóbbi pénznem a katonák fizetségének leggyakoribb változata volt, míg az arany a nagyobb (hadi) kiadások fedezésére szolgált. A GAL-2-3 éremképek magyarázata, hogy Galbát a kezdetektől Hispania és Gallia *legiói* támogatták a Nero elleni pártütésben.⁷⁸⁵

XV.4. GAL-4

Galba Galliában vert TRES GALLIAE köriratú *denarius*okat, amelyek három női büsztöt ábrázolnak profilból. A hátlapoknak három variánsa különböztethető meg: az attribútum nélküli (GAL-4/1), a *globus*okon álló (GAL-4/2), valamint a kalással megjelenő (GAL-4/3) mellképek.

⁷⁸² RIC I² Galba 35, 49, 104, 117-120, 126, 149, 180-183.

⁷⁸³ Szabó 2010, 70-71.

⁷⁸⁴ Beltrán Lloris felvetette, hogy Hispania kard helyett *parazoniumot* tart. Az interpretáció a fennmaradt példányok rossz állapota és a kardot fedő pajzs miatt nem alátámasztható. Megjegyezendő azonban, hogy amennyiben egy alak *parazoniumot* tart, úgy azt sokkal hangsúlyosabban teszi jelezvén, hogy nem egy átlagos támadófegyver van a kezében. Beltrán Lloris 1975, 246.

⁷⁸⁵ Részletesebben lásd fentebb a négy császár évéről szóló résznél.

Utóbbi párhuzamaként említhető a GAL-5-ös hátlap, amely Hispaniától átvéve a kalászokat, előbb az egységes, majd a három Gallia elé kerül. A két éremkép közös tulajdonsága, hogy ezek az egyetlenek, amelyeknél a provincia termékenységi attribútumokkal jelenik meg. A mellképek alatt megjelenő *globus*ok (GAL-4/2) a kor éremverésének gyakori elemei, amelyek inkább a megszokással, mint mögöttes gondolati tartalommal magyarázhatók.⁷⁸⁶ Érdekes módon Galba büsztje a hispaniai érmeiken mindig *globus*ban végződik, míg a bizonytalan galliai darabokon nem, a lugdunumi verde termékeit kivéve.⁷⁸⁷

A TRES GALLIAE körirat és a hátlapok büsztjei Gallia Caesar által elfoglalt három provinciájára Belgicára, Lugdunensisre, Aquitaniára utalnak. A tartományok ilyen, közigazgatásilag pontos megjelenítése rendkívül szokatlan a római művészetben.⁷⁸⁸ A *tres Galliae* elnevezés újkeletű, mivel a tartományok hármass felosztása ellenére a nyelvben a Iulius-Claudius-korban még a *Gallia comata* kifejezést használták.⁷⁸⁹ A *tres Galliae* több volt egy puszta, a római igényeknek megfelelő közigazgatási és katonai felosztásnak. Tartozott hozzá egy császárkultusz is Lugdunumban a Rhône és Saône összefolyásánál.⁷⁹⁰ Ehhez kapcsolódott szorosan a *concilium Galliarum* is, amely a három tartomány közös kultikus és közigazgatási központja volt. Az egészet Drusus kezdeményezése hívta életre, aki a gall elégedetlenséget megfékezendő Kr.e. 12-ben tárgyalásra hívta a törzsek küldötteit, aminek végén felszentelték az *ara Romae et Augusti*.⁷⁹¹ Az intézkedés a szimbolikus gesztusokon túl fontos politikai jogokkal is járt, mivel így megindulhatott egy kiegyensúlyozottabb kommunikáció a provinciát lakó kelták és a római hatalom között. A közelében, feltehetően Hadrianus idejében a *tres Galliae* temploma is felépült, amelyet lehet, hogy galliai látogatása során rendelt el.⁷⁹² A Romával való közös

⁷⁸⁶ A *tres Galliae*t a földkerekség uraként interpretálni eltúlzott elképzelés lenne. A *globus* csak Italiánál jelenik meg a II. században, ahol ez már jogos feltételezésnek tűnik. RIC II Traianus 105-106, 470, 472-473, Antoninus Pius 73, 85, 98, 594, 746-747, 789, III Marcus Aurelius 1077-1082, Commodus 438, 447, 458, IV/1 Septimius Severus 268, Caracalla 132; Ostrowski 1990, Italia 6, 10-13; LIMC Italia 14-16, 18-21; Toynbee 1934, 109; Méthy 1995, 33-34, 40-42, 46; Strack 1931, 412-413; Strack 1937, 70, 79, 91, 550, 836, 882, 970; Garzón Blanco 1991, 264-265; Seelentag 2008, 215-216; MIR 14, 349, 352, 366-369; Zahrt 2007, 205-209; Schmidt-Dick 2011, I.6.1.07. és 09, I.6.2.08; V.2.07.

⁷⁸⁷ RIC I²218-221. o.

⁷⁸⁸ Ez csak Pannonia esetében Traianus Decius hátlapjain (PAN-2-3), és a viminaciumi verde pénzeinek zömén figyelhető meg Moesia Superior alakja, a III. század második harmadában. Juhász 2009-2010, 23-44.

⁷⁸⁹ Fishwick 2002, 92, 149-150.

⁷⁹⁰ Fishwick 2002, 9-11.

⁷⁹¹ Cass. Dio 54, 32, 1; Liv. *Periochae* 139; Fishwick 2002, 11-13. Az oltár datálási problémájához lásd Fishwick 1996, 87-100; Fishwick 2002, 13-19.

⁷⁹² Fishwick 1972, 50-52; Fishwick 2002, 181-186.

felajánlás azért történt, mivel az oltárt még Augustus életében szentelték fel, és ő halála előtt az efféle felajánlásokat elutasította.⁷⁹³

Strabón említi, hogy az oltárt 60 kelta törzs neve és ábrázolása díszítette, akik részt vettek a felszenteléskor.⁷⁹⁴ Ezzel szemben Tacitus és Servius 64 törzsről írnak, ami alapján P. Liverani Strabónnál pusztán egy kerekítést feltételez.⁷⁹⁵ Míg az oltár kinézetéről van fennmaradt ábrázolás (58. kép), addig sajnos nem tudjuk, hogy nézhetek ki ezek a képmások, de minden esetre fontos, hogy az önreprezentáció e fajtája már romanizált elképzelést tükröz.⁷⁹⁶ Az irodalmi említés alapján feltételezhetjük, hogy a *tres Gallia*enek is léteztek megszemélyesítései legkésőbb a templom megépítésekor.⁷⁹⁷ A Galba érmén látható ábrázolásokat azonban nem tekinthetjük azoknak, mivel három különböző variánsa létezik, ami valószínűtlen egy kultuszszobor esetében.

58. kép: A lugdunumi oltár
(Augustus Kr.u. 10-14)

Az oltár jelentősége a négy császár évében különösen nagy volt, mivel Augustus fontos hivatkozási pont volt. A trónra vágyók az általa teremtetten aranykort akarták legalább névleg visszahozni.⁷⁹⁸ Az oltár szolgált továbbá Gallia legfontosabb *divus Augustus* kultuszaként, amely így a Nero ellenes felkelés jelképeként is funkcionált.⁷⁹⁹ Ráadásul a kultusz megalapítása is elégedetlenségre vezethető vissza.

XV.5. GAL-5

Gallia Galba *denarius*ain is megjelenik 68 áprilisától késő őszéig, amelyeket a provinciában magában, feltehetően Viennában bocsátottak ki. A GAL-5-ös hátlapon női büszt látható előtte 2 kalással, mögötte 2 gerellyel, alatta *caetrával*. Az éremkép érdekessége, hogy teljes egészében Hispania perszonifikációját másolja (HIS-3/2).⁸⁰⁰ Az átvételre több magyarázat is felmerül. Az egyik a puszta elírás, ami azonban kevésbé valószínű, mivel a sorozatban

⁷⁹³ Fishwick 1972, 46-47.

⁷⁹⁴ Strabón 4, 3, 2. D. Fishwick szerint csak a törzsek nevei voltak az oltár oldalába vésve, míg a szobrok a közelben álltak. Fishwick 2002, 10.

⁷⁹⁵ Tac. *Ann.* 3, 44; Serv. *Aen.* 1, 286; Liverani 1995, 220. o. 3. láb.

⁷⁹⁶ Az oltár kinézetéről éremképek tanúskodnak. RIC I Augustus 229-248, Tiberius 31-32, Claudius 1.

⁷⁹⁷ Fishwick 2002, 18.

⁷⁹⁸ RIC I² 197. o.

⁷⁹⁹ Fishwick 1972, 46-47; Fishwick 2002, 156.

⁸⁰⁰ Ugyanebben a korban 2 gerely Clodius Macer érmein Africa büsztje mögött jelenik meg (AFR-III/3).

szereplő többi körirat mindig a megjelenített alakra utal. Ugyanezért nem plauzibilis, hogy a GALLIA szó az éremverés helyére utalna. Feltehetően a hátlap átvétele Gallia teljes és feltétlen támogatásának a kifejezése, amelyet a Hispaniával közös Nero elleni felkelésben nyújtott.⁸⁰¹ A vezető szerep természetesen utóbbi tartományé volt, hiszen onnan került a trónra az új császár. További probléma ugyanakkor, hogy a nőalakban Galliát vagy Hispaniát kell-e látni, hiszen a két térség ikonográfiája eltér egymástól.

XV.6. GAL-6

Gallia Hadrianus *adventus* sorozatában is feltűnik hosszú *tunicában* és *sagumban*. A hátlap a Kr.u. 121 második felében történt császári látogatásra utal.⁸⁰² Elképzelhető, hogy lugdunumi tartózkodása során rendelte el a *tres Galliae* templomának építését.⁸⁰³ Feltűnő az attribútumok hiánya, ami így karakter nélkülivé teszi a területet. Békés provincia lévén érthető a katonaságra utaló jelképek mellőzése, de ezenkívül az etnikai vagy termékenységre utaló jegyek sem jelennek meg.⁸⁰⁴

XV.7. GAL-7

Gallia legtöbb, összesen 6 altípussal rendelkező csoportja a *restitutor* ábrázolásokat takarja, amelyek Hadrianustól egészen Victorinusig követhetők nyomon. A II. és III. századi megszemélyesítések között nagyjából 120 éves hiátus volt. Hadrianus egy, majd Gallienus, Postumus és Victorinus összesen öt variánst bocsátott ki. A RESTITVTOR GALLIARVM körirat, és ennek különböző alakjai minden esetben az ábrázolt jelenettel összhangban állnak. Postumus alatt a GALLIAP alaknál helyesírási hiba is megfigyelhető.

Hadrianus *restitutor* érmén (GAL-7/1) a *tunicát* és *sagumot* viselő Gallia szintén nem rendelkezik semmilyen attribútummal, ahogy az *adventus* típusnál (GAL-6) sem. A hátlap feltehetően a császári látogatás során tett különböző jótéteményeknek állít emléket.⁸⁰⁵ A Romában kibocsátott pénzek címletei meglehetősen diverzitást mutatnak, mivel *denarius*, *sestertius* és *dupondius* vagy *as* értékben jelentek meg.

⁸⁰¹ Houghtalin 1996, 343/15.

⁸⁰² SHA Hadrianus 10, 1; Toynbee 1934, 85; Halfmann 1986, 190.

⁸⁰³ Fishwick 2002, 183-184.

⁸⁰⁴ Az attribútumok hiányát J. M. C. Toynbee a tartomány teljes romanizáltságával magyarázza, ami azonban nem plauzibilis, holott más Galliánál romanizáltabb tartományok mindig rendelkeznek attribútummal. Toynbee 1934, 84-85. Hadrianus provinciisorozatához bővebben lásd a csoportos provinciaperszonifikációkkal foglalkozó fejezetet.

⁸⁰⁵ SHA Hadrianus 10, 1.

Hosszú szünet után Gallia *restitutor* típusa Gallienus alatt tűnik fel újra (GAL-7/2) Lugdunumban vagy Augusta Treverorumban vert *antoninianin*.⁸⁰⁶ Hadrianus hátlapjaihoz képest fontos különbség, hogy a császár *toga* helyett katonai ruhában áll, lándzsát tartva. Ezen kívül a perszonifikáció kezében *cornucopia*, míg fején *polos* található, *saguma* pedig *pallára* cserélődött. A *polos* megjelenése talán a verde görög vésnökökkel való megalapítására vezethető vissza, mivel ez elsősorban a keleti éremverésben figyelhető meg.⁸⁰⁷ A sok eltérés miatt nem valószínűsíthető, hogy Hadrianus hátlapjai szolgáltak volna Gallienus érméinek előképéül.⁸⁰⁸

Gallienus militáns megjelenése a történelmi eseményekkel magyarázható. A Rajna túloldalán leselkedő germán veszedelem 257-ben már a császár személyes jelenlétét is megkövetelte.⁸⁰⁹ A provinciából a keleti hadjáratra vezényelt katonák ugyanis védtelenül hagyták a határszakaszt, amit a frankok és alemannok ki is használtak. Gallienus 259-ben elhagyta Galliát, ami már a helyzet stabilizálódását jelzi. A köztes időszakban viszont az érmein a provincia helyreállítójaként, megmentőjeként hirdette magát és idősebb fiát, II. Valerianust. Gallienus Gallia perszonifikációját gyermeke arcképével is verette Lugdunumban, holott az a Dunánál tartózkodott, míg apja a rajnai helyzetet igyekezett rendezni.⁸¹⁰ A jelenség a dinasztikus politikával magyarázható, mivel Gallienus minden erényét és győzelmét fiára is igyekezett kiterjeszteni, hogy stabilizálja annak helyzetét.

A Galliát ábrázoló érmekkel egy időben a római verde RESTITVTOR ORBIS köriratú érmeket bocsátott ki, amelyeken a katonai ruhában álló Valerianus vagy Gallienus egy térdelő nőalakot segít fel (59. kép).⁸¹¹ A hátlap és Gallia perszonifikációja közötti összefüggés egyértelmű, de jelen esetben már nem köthető egy meghatározott eseményhez, mivel a császárok az egész birodalom, sőt a világ megmentőiként tűnnek fel.

⁸⁰⁶ A verde azonosításának kiterjedt problematikájához összefoglalóan lásd Drinkwater 1987, 132-147. Az érmek kibocsátási helyének bizonytalansága igaz Postumus összes veretére is.

⁸⁰⁷ A görög vésnökök alkalmazásához a hellén kultúraért lelkesedő Gallienus által lásd De Blois 1976, 147-148; Drinkwater 1987, 157-159. Egyes elképzelések szerint a viminaciumi verde bezárása után a mestereket a rajnai verdébe helyezték át.

⁸⁰⁸ A *restitutor* jelenet egyébként is régi és jól ismert képtípus volt a római éremverésben. Zahrnt 2007, 205-212. Többször felmerült viszont, hogy Gallienus Hadrianust tekintette Augustus mellett példaképének. De Blois 1976, 129-134.

⁸⁰⁹ Drinkwater 1987, 21-23; Halfmann 2005, 230.

⁸¹⁰ Halfmann 2005, 230.

⁸¹¹ RIC V/1 Valerianus 50, 116-118, 149, Gallienus 91, 164, 234.

59. kép: *Restitutor orbis* (Valerianus Kr.u. 257)

260-ban viszont az egész Római Birodalmat megrázó eseménysorozat következett be. I. Valerianus perzsa fogságba került, Ingenuus és Regalianus Pannoniában, Macrianus és Quietus keleten lázadt, az alemann és frank betörések pedig egészen Afrikáig is elérték.⁸¹² A bizonytalan helyzetet kihasználva katonái a sikeres rajnai hadvezért, Marcus Cassianius Latinus Postumust császárrá kiáltották ki. Nyolc éven át tartó uralkodásának alapját alattvalóinak a germánokkal szembeni hatékony védelem adta, amit többek között a VICTORIA GERMANICA hátlapok is hangsúlyoznak (60. kép).⁸¹³ Postumus ezt az érmet, mint ahogy Gallia megszemélyesítését (GAL-7/3-5) is Gallienustól vette át.⁸¹⁴ Gallienusszal való konfrontálódása csak 265-ben történt meg, és tetőpontját 268-ban Mediolanum átpártolása Postumushoz jelentette. Még abban az évben azonban mindkét császár halálát lelte.

60. kép: Victoria Germanica (Postumus)

61. kép: Rhenus (Postumus)

A *restitutor Galliarum* érmek Postumus korai lugdunumi kibocsátásai közé tartoztak, amelyek valószínűleg a legkorábbi, a fekvő Rhenusszal díszített SALVS PROVINCIARVM érmeket (61. kép) váltották fel.⁸¹⁵ A többes szám itt nem az új császárhoz csatlakozott további provinciákat (Britannia és Hispania) fedi, hanem a három Galliát.⁸¹⁶ Ezt támasztja alá a lugdunumi verde áthelyezése Colonia Claudia Ara Agrippinensiumba Postumus harmadik és negyedik *consuls*ága, vagyis 261 és 267 között.⁸¹⁷ A feltételezést tovább erősíti a korai időszakban a köriratok gyakori elírása, ami a *restitutor* érmeken is megfigyelhető.

⁸¹² Drinkwater 1987, 23-35, 92-108; Christ 1988, 670-671.

⁸¹³ RIC V/2 91, 177.

⁸¹⁴ RIC V/1 2-3.

⁸¹⁵ Drinkwater 1987, 167-168; RIC V/2, 38, 87.

⁸¹⁶ RIC V/2, 332.o.

⁸¹⁷ RIC V/2, 329.o.

A GAL-7/2-es variáns ihlette Postumus alatt megjelenő altípusokat is, amelyeket *antoninianus*, *sestertius* és *dupondius* címletben veretett. Az eredetihez legközelebb a GAL-7/3-as áll, amelyiken a *cornucopiát* tartó nőalak térdel, fején falkoronával, míg a katonai ruhában lándzsával álló császár egyik lábával egy hátrakötözött kezű fogolyra lép. Utóbbi teljesen sematikus, semmilyen ismertetőjegye nincs, így valószínűleg általánosan a Gall Birodalom ellenségeit reprezentálja. Az uralkodók hasonló domináns pózban Virtus ikonográfiáját utánozva már Vespasianustól kezdve megjelentek provinciaperszonifikációval együtt (IVD-3/1). Akkoriban azonban az eredeti mintákat jobban követve sisakra léptek, amelyet idővel a kifejezőbb ellenség alakjára cseréltek.

A *restitutor Galliarum* érmek legitimációs célokra való felhasználását bizonyítja, hogy Postumus magát az írott forrásokban is tudatosan a Galliák megmentőjének állította be.⁸¹⁸ Ezért nyúlt egy olyan ábrázoláshoz vissza, amelyet nem sokkal korábban Gallienus alkalmazott.⁸¹⁹ Másrészt viszont a korábbi uralkodótól elfoglalt verde vésnőkei ismerték ezeket a hátlapokat, így kisebb változtatásokkal gyorsan elő tudták őket állítani. A katonák kifizetésére szolgáló pénz mielőbbi kiverése minden új császár legfőbb gondja volt. Erre utal, hogy a Gallia perszonifikációk Postumus korai kibocsátásaihoz tartoznak.

Jóval militánsabb a GAL-7/4-es hátlap, amelyen a térdelő Gallia fején diadém, kezében lándzsa található.⁸²⁰ További változás, hogy a fogoly eltűnik a császár lába alól, az éremkép tehát itt inkább a terület katonai helyreállítását hangsúlyozza, mintsem a külső ellenség legyőzését. Hasonló a mondandója a *dupondius* címletben vert GAL-7/5-ös hátlapnak, amelyen Gallia már sisakot is visel. Érdekes módon csak ennél az altípusnál figyelhető meg a körirat GALLIAE és GALLIAP változata. Az elsőnél az elírás még nem bizonyos, ám a második esetben kétségtelen. A köriratokban található tévesztés, valamint a rossz stílus a veretek korai kibocsátását valószínűsíti. A GAL-7/4-5-ös hátlapok feltehetően Postumus kikiáltása után közvetlenül jelentek meg, amelyeket azonban hatalmának stabilizálódása után felszámolt, és csak a GAL-

⁸¹⁸ Drinkwater 1987, 28.

⁸¹⁹ Postumus korai érmei stílusban és ábrázolásban is Gallienus pénzeit követték ugyanabban a verdében. RIC V/2, 328.o.

⁸²⁰ Feltehetően ezt a variánst értelmezte tévesen H. Cohen ágat tartó Galliának, amely azonban egyetlen általam látott példányon sem volt megfogható. Cohen 320-322. Az interpretációt a RIC is átvette. RIC V/2 157-159.

7/3-as verziót verette.⁸²¹ Az előző variánsokról elmondható, hogy jóval ritkábban fordulnak elő, mint az általánosnak tekinthető GAL-7/3-as éremkép.

Valerianustól és Gallienustól átvéve Postumusnál is megjelent a Galliával párhuzamba állítható RESTVITVTOR ORBIS hátlap.⁸²² A tendencia a század végére már teljesen általánossá vált, és a földkerekség helyreállítása képileg is összemosódik az egyes területekével.⁸²³

Gallia legkésőbbi megszemélyesítése⁸²⁴ Victorinus bronz medalionján található, amely alapvetően Postumus GAL-7/3-as variánsára épül.⁸²⁵ Különbség azonban, hogy a császár *parazoniumot* tart, hátulról Victoria koronázza, és a háttérben Felicitas *cornucopiát* és hosszú *sceptrumot* fog. A bonyolultabb ábrázolás magyarázata a kibocsátás különlegességében van, hiszen nem egy hétköznapi használatra szánt éremről van szó. A hozzátoldott alakok kiegészítik a hátlap üzenetét; Gallia helyreállítása és abból fakadó boldogsága csak a *Victoria Augusti* révén valósulhat meg. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy Victorinus miért bővítette ki a hátlap mondandóját, miközben azt a saját normál éremverésében nem alkalmazta. A bonyolultabb ábrázolás hosszabb köriratot is magával vonzott, így a RESTITVTORI GALLIARVM az éremszelvényben kiegészült a VOTIS PVBLICIS szavakkal. A hozzátoldás utalhat az év elején általános eskütelre, a különleges címlet a decemberben szokásos kibocsátásra. A veret tehát a sikeres új év kezdetét vetítette előre. Érdekes megfigyelni a *vota publica* többes számban lévő alakját, amely több eskütelre utal, amelyek pontos meghatározása nem áll módunkban.

XV.8. GAL-8

Gallia másodszorra Augustus híres Prima Porta-i szobrának mellpáncélját díszíti. Az ülő nőalak a bal oldalán helyezkedik el, ruházata *braccae*, *tunica* és köpeny⁸²⁶, kezében üres kardhüvely és *carnyx*, előtte vadkannal díszített hadijelvény. Utóbbi két attribútum gyakran

⁸²¹ Elképzelhető, hogy eleinte egy mozgó katonai verde (*moneta comitatensis*) állította elő a pénzeit. Drinkwater 1987, 143.

⁸²² Ezt már a Colonia Claudia Ara Agrippinensiumban verték. RIC V/2, 324.

⁸²³ RIC V/1 Valerianus 50, 116-118, 149, Gallienus 91, 164, 234; Lásd még Carausius alatt BRI-6.

⁸²⁴ Felmerült, hogy létezne I. Tetricus P ... ALLIA REST köriratú érme, amelyen az álló császár kezét fogja az ülő, lándzsát fogó Galliával. A darabot csak a leírásában eleve kételkedő H. Cohenre hivatkozva közli minden publikáció, ami már eleve gyanakvásra ad okot. Ezt tovább erősíti, hogy Gallia restitutor jeleneteinél körirat is mindig arra utal. A sok egymásra épülő GAL-7-es variáns tekintetében nem valószínű egy teljesen megváltoztatott, és a körirattal nem egyező éremkép megléte. Cohen Tetricus 123; RIC V/2 156; LIMC Gallia 15.

⁸²⁵ Nem ismert, hogy a medalion Gallia melyik verdejéből került ki.

⁸²⁶ A *sagum* gall eredetű rövid katonai köpeny volt. Goldman 1994, 231; Toynbee 1934, 84.

jelenik meg a galliai háborúkkal kapcsolatos emlékműveken, amelyek így a nőalakot Galliaként azonosítják.⁸²⁷ A szobor hátulján lévő *tropaeum*nál is látható egy *carnyx*, amely a kelták feletti győzelmet hirdeti.⁸²⁸ Gallia megszemélyesítése ismét hosszú hajjal jelenik meg, ami jól egybeesik a *comata* névvel, amellyel a rómaiak illették.

Vadkan alakú hadijelvény a római művészetben eleinte gall sajátosságként tűnik fel például az orange-i vagy narbonne-i diadalív keleti oldalán (62. kép).⁸²⁹ Ezt a kelta művészetben előforduló ábrázolásai is bizonyítják, amelyek közül a leghíresebb a Soulac-sur-Mernél talált példány (63. kép).⁸³⁰ Később a gall törzsekre utalva jelenik meg a GAL-1/2-es érme hátlapján, ám a hagyományos római Fides ikonográfiájával keveredve. Egy Madridban őrzött eredeti császárkori darab viszont már a későbbi római átvételt bizonyítja.⁸³¹

62. kép: Orange-i diadalív reliefsje

63. kép: Soulac-sur-Mernél talált hadijelvény

A Prima Porta-i szobor másik oldalán is található egy *braccaeba*, *tunicába* és köpenybe öltözött ülő nőalak, kezében sasfejen végződő karddal. A kutatók a mellpáncél két oldalán ábrázolt nőalakokat különböző provinciákként és népekként értelmezték.⁸³² Alföldi A. Daciát és Germaniát, míg H. Kähler Dalmatiát és Germaniát látta bennük.⁸³³ A Dalmatiával vagy akár Pannoniával való azonosításnak csak történelmi okai lehetnének, de ezt ikonográfiailag semmi sem igazolja.⁸³⁴ G. Hanfmann a *Res Gestae* alapján a páncélon Hispania és Gallia vagy Dalmatia

⁸²⁷ A két attribútum az ókori művészetben való megjelenéséhez lásd Hunter 2001, 91-97, 101-102; LKA Eber 470-471; Toynbee 1934, 80-81; Ostrowski 1990, 145-147. A *carnyx* eleinte a gallokkal vívott csaták emlékművein jelent meg, majd átkerült a germánok és a dákok legyőzésére emlékeztető képekre. vesd össze Alföldi 1937, 50-51, 61-62, aki a nőalakot Daciának gondolta.

⁸²⁸ Hunter 2001, 94.

⁸²⁹ LKA Eber 471.

⁸³⁰ A vadkan (és egyéb) állatok által a kelta hitvilágban betöltött szerepéhez lásd. Deyts 1999, 91-93. és a katalógus nr. 50-54.

⁸³¹ Töpfer 2011, Zw9. Az NZ 4.4-es darab csak vadkan protomé.

⁸³² Helbig 1963, 411. (Pannonia vagy Dalmatia); Zinserling 1967, 333-335.

⁸³³ Alföldi 1937, 51-53, 61; Kähler 1959, 17.

⁸³⁴ Helbig 1963, 411. Lásd még *Res Gest.* 29. Augustus a dalmátoktól, illetve illetve Galliából és Hispaniából is szerzett vissza hadijelvényeket. Simon 1957, 51.

megszemélyesítését azonosította, amelyet E. Simon is elfogadott.⁸³⁵ T. Hölscher a nőalakokban Hispania és Gallia megszemélyesítéseit látta, vagyis a legyőzött nyugat képviselőit, a páncél fő jelenetén látható megalázott kelet kiegészítőjeként.⁸³⁶ K. Fittschen a *carnyx*ös, üres karhüvellyel rendelkező nőben a legyőzött gallokat látja, de nem köti konkrét területhez, mivel azok a Hispaniától a Balkán-félszigetig húzódó területet lakták.⁸³⁷ A sasfejben végződő kardot⁸³⁸ tartó alakot viszont a le nem győzött, de megbékéltetett keleti népeknek tartja. P. Zanker az utóbbi értelmezést a germánokkal bővítette ki.⁸³⁹

A karddal rendelkező nőalak Hispaniával való azonosítása történelmileg megalapozott, ám ikonográfiaiilag egyáltalán nem.⁸⁴⁰ Kr.e. 20 körül fejeződtek be a *cantabri* és *astures* elleni háborúk, amikor a fő jelenet, vagyis a római hadijelvények parthusok általi visszaszolgáltatása az eredeti szobrot keltezi (66. kép).⁸⁴¹ A hadműveletek azonban hosszúk és véresek voltak, ezért nem jelentek meg a hivatalos propagandában.⁸⁴² Hispania megszemélyesítésének már a Kr.e. I. század közepétől (HIS-2) jól körülhatárolható ábrázolása volt *caetrával* és 2 gerellyel, amely a négy császár évében is visszaköszön (HIS-3-4, 6).⁸⁴³ Ezen kívül a ruházata sem egyezik meg a páncélon található nőalakkal, amely hosszú ujjú *tunicát*, *braccaet*, köpenyt és cipőt visel, szemben Hispania rövid ujjú *tunicájával*. Előző öltözte tehát mindenképp egy hűvösebb éghajlatra utal.⁸⁴⁴

Augustus mellpáncélja a Római Birodalom nagyságát hirdeti az egész földkerekség felett, amelyet az ég és a föld megszemélyesítései fognak közre, kétoldalt Apollón és Diana párosa jelképezi az örökkévalóságot.⁸⁴⁵ A parthusok által visszaadott jelvények Augustus diplomáciai, míg az oldalakon lévők a katonai képességeit jelképezik. Augustus politikájának megfelelően

⁸³⁵ Hanfmann 1965, 78-79/50; *Res Gest.* 29; Simon 1991, 211-213.

⁸³⁶ Hölscher 1988, 386-387/215.

⁸³⁷ Fittschen 1976, 205-206. Lásd még LKA Eber 470-471.

⁸³⁸ Egyes értelmezések szerint a kard a *gladius Hispaniensis* lenne, így a nőalakot Hispaniával azonosítaná. Gergel 1994, 196. vedd össze Alföldi 1937, 52.

⁸³⁹ *Res Gestae* 29; Zanker 2009, 192-195. A történelmi háttérhez lásd Dahlheim 2005, 43.

⁸⁴⁰ Korábban csak Gallia miatt, annak párjaként azonosították Hispaniával. Picard 1957, 279; Ostrowski 1990, Hispania 22; Arce 1980, nr. 30. vedd össze Alföldi 1937, 51-52. Lásd még *Res Gest.* 29, 2.

⁸⁴¹ A jelvényeket Crassus Kr.e.53-ban Carrhaenál veszítette el. Fittschen 1976, 204-206; Hölscher 1988, 386-387/215. Lásd újabban Simpson elméletét, aki megkérdőjelezi a főjelenetet, és a szobrot későbbre datálja. Simpson 2005, 85-90.

⁸⁴² Zanker 2009, 188.

⁸⁴³ Természetesen semmi sem gátolhatta meg, hogy új ikonográfiát alkossanak Hispaniának, amely eltért a korábbitól, viszont ezt párhuzamokkal alátámasztani nem lehet. Helbig III, 411.

⁸⁴⁴ Alföldi 1937, 53.

⁸⁴⁵ Zanker 2009, 188-196; Hölscher 1988, 386-387/215.

előbbi kap nagyobb hangsúlyt. Gallia megjelenése Augustus alatt elsősorban annak újjászervezésére, illetve Aquitania pacifikálására vezethető vissza.⁸⁴⁶

XV.9. GAL-9

Gallia perszonifikációja a zeugmai mozaikon is megjelenik, amely csak a felirat alapján azonosítható. A nagyfokú azonosság miatt a zeugmai mozaikon található provinciákat külön fejezetben részletezem.

XV.10. Összegzés

Gallia fontos szerepet töltött be a Római Köztársaság, majd később a Birodalom életében. 9 különbözőképpen ábrázolt perszonifikációja 4 periódusban található meg. Jelentőségére Caesar általi meghódításával tett szert, aki ezáltal a legnagyobb politikai és katonai szereplővé nőtte ki magát. Hírnevét folyamatosan igyekezett kiaknázni propagandisztikus célokra, ahogy azt a GAL-1-es hátlap is jól mutatja. A Caesar örökébe lépő Augustus sem feledte a terület politikai jelentőségét, és megszemélyesítése híres Prima Porta-i szobrának mellpáncélján is helyet kapott. A tartomány legközelebb Nero megbuktatásában játszott fontos katonai és politikai szerepet. A Galbának nyújtott támogatás fejeződik ki Gallia és Hispania együttes megszemélyesítéseiben a GAL-2-3(=HIS-5-6)-es érmeken. Előbbi különös módon az ibériai tartomány ikonográfiáját másolta az egyik hátlapon, annak támogatását kifejezendő. Egyedi a *tres Galliae*, vagyis a tartomány közigazgatási tagoltságának megfelelő megjelenítése, amely a lugdunumi császárkultuszhoz is kapcsolódott. A galliai felkelők által 69-70-ben vert denarius visszatér a késő köztársaság korabeli kelta elemeket mutató ábrázoláshoz. A harmadik periódust Hadrianus *adventus* és *restitutor* érme jelenti, amelynél érdekes módon Gallia nem rendelkezik attribútummal. Az utolsó, III. századi időszakba tartoznak Gallienus, II. Valerianus, Postumus és Victorinus *restitutor* érmei, valamint a zeugmai mozaik. Az érmek kibocsátásának oka a germán betörések által destabilizált tartomány visszaállításának kísérlete volt.

⁸⁴⁶ Toynbee 1934, 82.

GAL-1

Tárgytípus: Érme

Kibocsátó (datálás): L. Hostilius Saserna (Kr. e. 48)

Galliai felkelés (69-70)

Névérték: D

Verde: Roma, Gallia

Előlap körirat: -

GALLIA

Előlap: 1. Női fej hosszú, rendezetlen haj, mögötte *carnyx*.

Variációk: 2. Női büszt diadémmal, nyakában *torques*, mögötte kürt.

Irodalom: RRC 448/3; RIC I² 131; Ostrowski 1990 Gallia 6, 14; LIMC Gallia 5, 10; Toynbee 1934, 81-83; Houghtalin 1996, Gallia 8.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=98303>

2. LIMC Gallia 10.

1.

2.

GAL-2(=HIS-5)

Tárgytípus: Érme

Kibocsátó (datálás): Polgárháború időszaka (68 ápr.-jún.)

Névérték: D

Verde: Hispania (Tarraco?)

Előlap körirat:

CONCORDIA HISPANIARVM ET GALLIARVM

Előlap: Két női büszt egymással szemben, a bal oldali alatt *cornucopia*, másik alatt hatszögletű pajzs, közöttük *globus*on *Victoriola*, kezében koszorú, fölötté félhold és csillag.

Irodalom: RIC I² 204/15; Ostrowski 1990, Gallia 10; LIMC Gallia 7, Hispania 15; Arce 1980, 84/6. (téves hátlap körirat); Toynbee 1934, 82-83, 101; Houghtalin 1996, Gallia 1, Hispania 2.

Fotó: LIMC Gallia 7.

GAL-3(=HIS-6)

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Galba (68-69)

Névérték: Au, D

Verde: Roma, Hispania (Tarraco?), Gallia (Narbo?)

Hátlapi körirat: GALLIA HISPANIA

Hátlap: *Dextrarum iunctio* jelenet. Bal oldali nő kezében lánczsa, ruházata rövid *tunica* és *sagum*. A másik nőalak kezében *caetra*, gerely és kard, ruházata rövid *tunica*.

Irodalom: RIC I² 15-18, 109, 154; Ostrowski 1990, Gallia 11; LIMC Gallia 8, Hispania 14; Beltrán Lloris 1975, 246; Arce 1980, 85/10. (hiányos körirat); Salcedo 1995-1996, 189; Toynbee 1934, 83, 101-102; Houghtalin 1996, Gallia 2, Hispania 7; Schmidt-Dick 2011, IV.8.01.

Fotó: <http://davy.potdevin.free.fr/Site/galba.html>

GAL-4

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Galba (68 ápr.-késő ősz)

Névérték: D

Verde: Gallia (Vienna?)

Hátlapi körirat: TRES GALLIAE

Hátlap: 1. 3 női büszt profilból.

Variációk: 2. Mint az 1., de büsztök alatt 1-1 *globus*.

3. Mint az 1., de büsztök előtt 1-1 kalász.

Irodalom: RIC I² 89-92; Ostrowski 1990, 13; LIMC Gallia 6; Toynbee 1934, 83-84; Houghtalin 1996, Gallia 5-7.

Fotó:

1. <http://davy.potdevin.free.fr/Site/galba.html>

2. <http://davy.potdevin.free.fr/Site/galba.html>

3. <http://www.romanatic.com/search.html?eid=8&oid=328&rid=455>

1.

2.

3.

GAL-5

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Galba (68 ápr. - késő ősz)

Névérték: D

Verde: Gallia (Vienna?)

Hátlapi körirat: GALLIA

Hátlap: Női büszt előtt 2 kalász, mögötte 2 lándzsa, alatta pajzs.

Irodalom: RIC I² 85, Ostrowski 1990, Gallia 12; LIMC Gallia 9; Toynbee 1934, 83; Houghtalin 1996, Gallia 4.

Fotó: <http://davy.potdevin.free.fr/Site/galba.html>

GAL-6

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG GALLIAE

Hátlap: *Adventus* jelenet. Nőalak ruházata hosszú *tunica* és *sagum*.

Irodalom: RIC II 884-885; Ostrowski 1990, 15; LIMC Gallia 11; Toynbee 1934, 84-85; Houghtalin 1996, Gallia 9; Strack 1933, 749; Schmidt-Dick 2011, IV.2.13.

Fotó:

http://www.fredericweber.com/HADRIEN/sest_adv_galliae.htm

GAL-7

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Gallienus (257-258/259)

II. Valerianus (256-257)

Postumus (260-267)

Victorinus (269-271)

Névérték: D, Ant, S, Dp, Med (Br)

Verde: Roma, Lugdunum vagy Augusta Treverorum, Gallia

Hátlapi körirat: RESTITVTORI GALLIAE

REST GALLIAR

RESTIT GALLIAR

RESTITOR GALLIAP

RESTITOR GALLIAE

RESTITOR GALLIAR

RESTITVT GALLIAR

RESTITVTOR GALLIAR

RESTITVTOR GALLIARVM

RESTITV ... GALLIAR

RESTITVTORI GALLIARVM VOTIS PVBLICIS

Hátlap: 1. *Restitutor* jelenet. Nőalak ruházata *tunica* és *sagum*.

Variációk: 2. Katonai ruhában álló császár lándzsával, nőalak kezében *cornucopia*, fején *polos*, ruházata *tunica* és *palla*.

3. Mint a 3., de császár fogolyra lép, nőalak fején *corona muralis*.

4. Mint a 2., de nőalak fején diadém, kezében lándzsa.

5. Mint a 3., de nőalak fején sisak, kezében lándzsa.

6. Mint a 3., de császár kezében *parazonium*, hátulról Victoria koronázza, előtte Felicitas a háttérben.

Irodalom: RIC II 324-325, 950-951, 1009; RIC V/1 Gallienus 27-35, II. Valerianus 6; RIC V/2 82, 157-159; 223-225; Ostrowski 1990, Gallia 16-20; LIMC Gallia 12-14; Gnechi II 112; Toynbee 1934, 85-86; Drinkwater 1987, 196-168; Houghtalin 1996, Gallia 10-19; Strack 1933, 320, 776; Schmidt-Dick 2011, I.6.2.09.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=188172>

2. <http://www.acsearch.info/search.html?id=124921>

3. <http://www.acsearch.info/record.html?id=102128>

4.

<http://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=649277&AucID=1193&Lot=1221&Val=f5e36869cca8f7c5dc6a68d59ad3b4b6>

5. <http://www.acsearch.info/record.html?id=393100>

6. LIMC Gallia 14c.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

GAL-8

Tárgytípus: Szobor

Anyag: Márvány

Lelőhely: Livia villája, Prima Porta

Őrzési hely: Musei Vaticani (Inv. 2290)

Méret: 2,04 m

Datálás: Röviddel Kr.e. 17 után

Leírás: A mellpáncél bal oldalán ülő nőalak ruházata *braccae*, *tunica* és köpeny, kezében *carnyx* és kardhüvely, előtte vadkan alakú hadijelvény.

Irodalom: Ostrowski 1990, Gallia 27; LIMC Gallia 3; Zancker 2009, 192-193; Alföldi, 1937, 50-51; Kähler 1959, 16-17; Fittschen 1976, 205-206; Helbig 1963, 411; Hunter 2001, 94; Toynbee 1934, 82; Houghtalin 1996, Gallia 21; Simpson 2005, 82-84; Picard 1957, 277-281; Hölscher 1988, 386-387/215; Hanfmann 1965, 78-79/50; Gergel 1994, 194-196; Simon 1957, 50-51.

Fotó:

<http://klassisk.ribe.katedralskole.dk/steder/vatikanet/primaporta/primaporta.htm>

GAL-9

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Zeugma (Belkis)

Őrzési hely: Pergamonmuseum, Berlin M.I. 7080 = Mos. 16.

Méret: 81,7×58,5 cm, d=38,9-39,9 cm

Datálás: T.a.q. 256

Felirat: ΓΑΛΛΙΑ

Leírás: Medalionban női büszt, fej balra, ruházata *peplos* és fejére húzott *himation*, fején *corona muralis*, fülében gyöngy fülbevaló.

Irodalom: Ostrowski 1990, Gallia 31; LIMC Gallia 1; Parlasca 1983, 293-294/2; IGLS I 80/116; Kriseleit 1985, 26-29; Kriseleit 2000, 45-51.

Fotó: Kriseleit 2000, Abb. 57.

XVI. Germania

Germania meghódítása Augustus által megalkotott víziójának Kr.u. 9-ben a teutoburgi vereség foszlatta szét. Ennek következtében a Rajna lett a Római Birodalom határa.⁸⁴⁷ Germanicus Kr. u. 14-16 között hadjáratot vezetett a germánok ellen, de az átütő siker elmaradt.⁸⁴⁸ Hasonlóképpen cselekedett fia, Caligula is 39-ben. Tartósan csak Domitianus tudta a Rajna jobb partjára kiterjeszteni uralmát. Traianus a két Germania helytartójaként lett császár, ahol jelentős lépéseket tett a provinciák konszolidációja érdekében.⁸⁴⁹ A germánok a birodalom számára a legnagyobb veszélyt Marcus Aurelius idejében jelentették, a markomann háborúk során. A III. században folyamatos betöréseikkel komoly fenyegetést jelentettek, míg végül a rómaiak kénytelenek voltak feladni a Rajnán túli területeket.⁸⁵⁰

Germania első megszemélyesítése⁸⁵¹ egy lydiai márványreliefen található Germanicus vagy Caligula idejéből.⁸⁵² A dombormű egy hátrakötözött nőalakot ábrázol, akit lándzsás lovas rohamoz. A görög nyelvű felirat a nőalakot egyértelműen Germaniával azonosítja, míg a lovast Germanicusszal.⁸⁵³ A perszonifikáció azonban nem a provinciát ábrázolja, mivel az ekkor még nem jött létre. A szokatlan kompozíció⁸⁵⁴ legjobb párhuzama egy bithyniai provinciális hátlapon található, ahol Germania szintén hátrakötözött kezű nőként jelenik meg.⁸⁵⁵ A lovon vágató

⁸⁴⁷ Dahlheim 2005, 43-44; Ostrowski 1990, 159; Houghtalin 1996, 289; Haehling 2005, 60-61; DNP Germani, Germania 958-960.

⁸⁴⁸ Korábban Ovidius kétszer is említi a legyőzött, megláncolt, hamarosan rabszolga sorba taszított Germaniát a Tiberius által tartott *triumphuson*. Ovid. *Ponto* 2, 8, 39-40, *Tristia* 4, 2, 43-48. I. Östenberg elképzelhetőnek tartja, hogy ez a nőalak Magna Germaniát jelképezte. Östenberg 2009, 225-229.

⁸⁴⁹ Eck 2002, 18; MIR 14, 11. o.

⁸⁵⁰ Baatz 2000, 76-78.

⁸⁵¹ Felmerült egy Orbetellóban talált *terra sigillata* reliefdíszén található nőalakkal kapcsolatban is, hogy Germaniát ábrázolná. Ennek azonban az attribútumok teljes hiánya miatt ikonográfiaiilag semmilyen alapja sincs, amit az Augustus-kori datum is kétségbe von. Dragendorff 1935, 305-307; Ostrowski 1990, Germania 53; Oxé 1933, 97-98/220; Picard 1957, 302; Stewart 1993, 190; Kuttner 1995, 85.

⁸⁵² Mommsen 1888, 18-21; Künzl 1988, 545; Ostrowski 1990, Germania 25; LIMC Germania 1; Schumacher 1935, Nr. 51; ILS 8791 = TAM V/1, 235; Studniczka 1904, 134; Babelon 1917-1918, 38-40; Houghtalin 1996, Germania 1; Krierer 2004, Kat. 149.

⁸⁵³ Utóbbiról nem lehet eldönteni, hogy Tiberius fogadott fiáról, vagy inkább annak fiáról, Caliguláról van-e szó. Az idősebb Germanicus jóval jelentősebb győzelmei nagyobb bizonyossággal ihlethették meg a provinciális megrendelőket. A hadjárat jelentősége és sikere tekintetében a korábbi keltezés tűnik valószínűbbnek. Mommsen 1888, 19-20.

⁸⁵⁴ E. Künzl helyesen jegyzi meg, hogy valójában a kompozíció önmagának ellentmond, hiszen megkötözött nőket rohamozni nem lovagias cselekedet. LIMC Germania 184. old.

⁸⁵⁵ Az érme köriratában található ΔΕΔΟΥΛΟΜΕΝΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ szavak a *Germania capta* fordítása.

Babelon 1917-1918, 25-26; Ostrowski 1990, Germania 8; Toynbee 1934, 92; Houghtalin 1996, Germania 8.

császársban a római birodalmat, hadsereget és a teljes civilizált világot kell látni, ellenfelében pedig a meghódított germán területeket, illetve a barbárságot. A jelenet egyértelműen a *virtus Augusti* hangsúlyozza.⁸⁵⁶

XVI.1. Típusok:

Germania provinciaperszonifikációi meglehetősen árnyalt képet mutatnak. Ezek Augustus korától a III. század első feléig összesen 9 különböző ábrázoláson jelennek meg. Közülük 6 található érmeken (GER-1-6), 1 edényfűlön (GER-7) és 1 mozaikon (GER-8). A pénzek minden esetben Romában készültek. A tartomány megszemélyesítése a legnagyobb szerepet természetesen a terület elfoglalójának, Domitianusnak az éremverésében játszotta.

XVI.1.1. GER-1

A GER-1 hátlapok búsuló tartásban ülő nőalakot ábrázolnak Domitianus és Marcus Aurelius uralkodása alatt. Két altípusát lehet elkülöníteni, amelyek csak kis mértékben különböznek egymástól. A GER-1/1-nél a nőalak földön lévő pajzson ül, mellette kettétört lándzsa látható. A hátlapot Domitianus 84-88 és 90-96 között verette *aureus*, de 85-ben *denarius* címletben valamint ezüst medalionon is megjelent.⁸⁵⁷

A GER-1/2 variánsnál a megszemélyesítés közvetlenül a talajon helyezkedik el és a fegyverek körbeveszik. Ez csupán 172 decembere és 174 júniusa között jelenik meg Marcus Aurelius *as* érmein. Ezzel szemben Domitianus *aureus*, *denarius* címletekben és ezüst medalionként is verette a GER-1 típust.⁸⁵⁸ A nemesfém pénzek feltehetően fontosabb társadalmi rétegekhez és messzebbre jutottak el, mint a rézötvözetekből előállított darabok. Ugyanakkor megfeleltek voltak ünnepi alkalmakkor vagy katonai zsoldként történő kiosztásra is.

Külön figyelmet érdemel a GERMANIA SVBACTA körirat Marcus Aurelius GER-1/2 és GER-7 érmein. A megfogalmazás teljességgel egyedülálló a római éremverésben, amelynek magyarázatát a *subacta* szó speciális jelentésárnyalatában kell keresni. Az ugyanis a legyőzés sokkal durvább formáját sugallja, elfoglalás (*capta*) helyett inkább eltiprást, kényszerrel történő

⁸⁵⁶ Később Domitianus veretett olyan hátlapot, amelyen lovon vágat és egy germánt készül leszúrni. RIC II 257.

⁸⁵⁷ Részletesebben lásd RIC II/1 248. o.

⁸⁵⁸ Hasonló ábrázolás található Domitianus cretai provinciális veretein is bronz címletben. Svoronos 1890, 344/59 (helytelenül Mysiaként azonosította), 344/60 (J. N. Svoronos helytelenül nőként azonosította a meglehetősen rossz megtartású hátlapot, ám a mellék hiánya, illetve a hangsúlyos mellizom inkább férfire enged következtetni)

alávetés értelmében.⁸⁵⁹ A megváltozott szóhasználat jól tükrözi a markomann háborúk okozta kegyetlen római veszteségeket és az ebből fakadó gyűlöletről fűtött megtorlást.

A GER-1/1 variáns érdekessége, hogy voltaképpen egy *tropaeum*os ábrázolás részlete. Domitianus veretett olyan hátlapokat is, amelyeken a pajzson ülő nő mellett hátrakötözött kezű férfi áll, és közöttük *tropaeum* jelzi legyőzöttségüket.⁸⁶⁰ Utóbbit a GERMANIA CAPTA körirat is hangsúlyozza.⁸⁶¹ Nagy különbség, hogy ezeken az érmeken nem a provincia, hanem az alávetett barbárok egy-egy jellegzetes képviselője látható. Eltérés mutatkozik a két típusú hátlap címletében és datálásában is. A *tropaeum*ot ábrázoló érmek csak *sesterti*usként és *dupondius*ként készültek 85-89 között. A provinciaperszonifikációs pénzeket viszont aranyban, ezüstben 84-88 és 90-96 között verték, tehát ezek mindenképp nagyobb hangsúllyal rendelkeztek. Mindkét ábrázolás alapvetően ugyanazt az üzenetet közvetítette, vagyis a császár és a Római Birodalom győzedelmességét. Az eltérő képi eszközök használata rávilágít arra, hogy mégis fontos különbség volt közöttük. Az egyik a nép alávetését, míg a másik egy új provincia megszerzését emeli ki. Utóbbi sokkal békésebb és hosszabb távú prosperitást vetít előre.

A fent leírt folyamat azonban nem Domitianus idejében zajlott le először, hanem már apja és bátyja *Iudaea capta* pénzein is megtalálható.⁸⁶² Ezeken is ugyanaz a séma figyelhető meg, tehát hátrakötözött kezű álló férfi és ülve búsuló nő. A különbség csupán annyi, hogy a *tropaeum*ot datolyapálma helyettesíti. Ráadásul a nőalak ugyanígy, de egyedül is megjelenik, tehát mintegy kiemelik a *tropaeum* alól.⁸⁶³ Emellett azonban létezik olyan ritka hátlap is, amelyen *tropaeum* alatt megkötözött kezű férfi ül (64. kép).⁸⁶⁴ Megfigyelhető tehát, hogy Domitianus visszanyúl saját elődeinek már kipróbált és jól működő ábrázolásaihoz, hogy saját hatalmának katonai legitimációját bizonyítsa.⁸⁶⁵

64. kép: *Tropaeum* alatt ülő germán fogoly (Domitianus Kr.u. 84)

⁸⁵⁹ A *subactus* a *subigo* szóból ered. Georges 1992, 2854-2856 (subigo).

⁸⁶⁰ RIC II/1 274, 295, 351, 397, 463, 525, 632.

⁸⁶¹ Christ 1996, 93-94.

⁸⁶² RIC II Vespasianus 424-426, Titus 92-93, 128; Hendin 2007, 125.

⁸⁶³ Ostrowski 1990, 161; LIMC Germania 184. A búsuló nőalak továbbéléséhez az újabb kori művészetben Giuliano 1988, 101-113.

⁸⁶⁴ RIC I² 202.

⁸⁶⁵ Witschel 2005, 100; Christ 1996, 93.

Érdeemes a kronológiát alaposabban szemügyre venni. Domitianus 83-ban már *triumphust* tartott a *chatti* felett és felvette a *Germanicus* nevet, de csak 84-ben jelentek meg az első Germaniát ábrázoló hátlapok.⁸⁶⁶ A GERMANIA CAPTA a GER-2-3-as típusokkal együtt viszont csak egy évvel később tűnt fel. Kérdés, hogy Domitianus mint hosszú ideje az első germánok felett nagy győzelmet arató római hadvezér, miért késlekedik ennyit a siker propagálásával. Annak idején Vespasianus és Titus már korán igyekeztek több különböző hátlappal a zsidók elleni teljesítményüket méltatni.⁸⁶⁷ Óvatosságot feltételezni Domitianus esetében nem helyénvaló, mivel amint lehetett *triumphust* tartott, amely Tacitus szerint nevetség tárgya volt.⁸⁶⁸ 89-ben Germania Superior helytartója, L. Antonius Saturninus fellázadt Domitianus ellen.⁸⁶⁹ A zendülésen, amelyben a *chattus* törzs is részt vett, gyorsan sikerült úrrá lenni. Ezen kívül azonban a dunai hadszíntéren bekövetkező események is megkövetelték a császár jelenlétét, azonban vállalkozása kudarcba fulladt, és Decebalusszal való békekötéssel ért véget.⁸⁷⁰ Még ugyanebben az évben, 89-ben Domitianus *triumphust* tartott a dákok és *chatti* felett, hogy feledtesse külpolitikai kudarcát.⁸⁷¹ Valószínűleg ez indokolta a GER-1 típusú hátlapok újbóli kibocsátását, amelyet Domitianus uralkodásának végéig fontos legitimációs eszközként használt. Romában annyi győzelmi emlékművet avatott, hogy Suetonius szerint azt már a nép is megelégtelte és az egyikre valaki görögül ráírta, hogy ARCI.⁸⁷² Ez egyben egy szójáték is, amelyet lehetett latinul *arcinak* (ívek) vagy görög *arkínak* (elégnek) is olvasni.⁸⁷³

XVI.1.2. GER-2

A GER-2-es hátlapokon a *tropaeum* függő pajzsra író Victoria lábát sisakra helyezi, és előtte földön ülő búsuló nőalak jelenik meg.⁸⁷⁴ Érdekes módon a kerek pajzs, amelyre a győzelem istennője ír, pálmafán lóg, amit még két sokszögletű hosszúkas pajzs is díszít, közöttük *tunica*, tetején sisak. Az ábrázolás bonyolultságából is kitűnik, hogy több különböző, már ismert

⁸⁶⁶ Kienast 2004, 114.

⁸⁶⁷ Ebben Domitianusnak nem volt része, amiért úgy vigasztalta magát, hogy testvérével ellentétben ő egyedül vívta ki magának a *triumphust*. Seelentag 2004, 115-116.

⁸⁶⁸ A kortársak szemében a hadjárat is alaptalan és értelmetlen volt, mivel külső agresszió nem indokolta. Tac. Agr. 39; Seelentag 2004, 116-117; Witschel 2005, 101.

⁸⁶⁹ Baatz 2000, 17-18.

⁸⁷⁰ Witschel 2005, 103-104.

⁸⁷¹ Kienast 2004, 115; Seelentag 2004, 117-120.

⁸⁷² Suet. Dom. 13, 2.

⁸⁷³ Kunzl 1988, 40.

⁸⁷⁴ Létezik egy alexandriai bronz veret, amelyen a pajzsra író Victoria lábát fogolyra helyezi. Dattari 1901, 27/439.

jelenet ötvözetéről van szó. Az alapötlet, vagyis a pálmafán lógó pajzsra író Victoria a búsuló nőalakkal Vespasianus IVD-5 hátlapjáról származik, ami már önmagában is több részből összeállított kép.⁸⁷⁵ A pajzson lévő DE GERM felirat viszont egyértelművé teszi, hogy jelen esetben a germánok, és nem a zsidók legyőzéséről van szó. Figyelemre méltó azonban, hogy a pálma alkalmazása megmaradt. A datolyafa ugyanis eddig a iudaeai győzelmek hangsúlyozásául szolgált, ami Domitianus idejében már nem aktuális.⁸⁷⁶ Az sem valószínű, hogy ezzel visszautalna családjának dicső tetteire, hiszen éppen hozzájuk kívánt katonailag is méltó uralkodóvá válni.⁸⁷⁷ Valószínűbb az, hogy nem akart szakítani egy már kialakult és elterjedt ábrázolással, hanem jobbnak látta azt csak az aktuális politikai helyzet szükségleteihez mérten kiegészíteni. A GER-2-es hátlap csak 85-86-ben jelent meg, tehát nem közvetlenül Germania elfoglalásakor.⁸⁷⁸ Ezek az évek a dákokkal való háborúval voltak hangosak, akik Moesia területére betörve nagy pusztításokat okoztak.⁸⁷⁹ Érdekes módon Domitianus éremverésében azonban nem jelennek meg a dákokkal kapcsolatos éremképek, csak a germánokéval, noha 85-ben idő előtt *triumphus*t is tartott a dákok felett. Elképzelhető, hogy el akarta terelni a figyelmet a problémás dák témáról, és inkább a korábbi dicsőséges tetteit kívánta hangsúlyozni.⁸⁸⁰

XVI.1.3. GER-3

A GER-3-as hátlapokon térdelő nőalak látható, mellette törött lándzsa, egyik keze pajzsot tart, míg másik karját a vele szemben álló páncélos császár felé nyújtja.⁸⁸¹ A hátlap két esetben fordul elő, először Domitianus 85-86-os, majd Marcus Aurelius 171-172-es kibocsátásában, mindkét esetben *sestertius* címletben. Nagy különbség mutatkozik azonban a köriratokban. Amíg a korábban csupán S C olvasható, addig a későbbin a CLEMENTIA AVG IMP VI COS III. A *clementia* fontos része volt a győzelem megünneplésének, és a győztes császár fő erényei közé

⁸⁷⁵ RIC II/1 247. o.

⁸⁷⁶ A Domitianus által vert *Iudaea capta* érmek itt már nem relevánsak.

⁸⁷⁷ RIC II/1 244. old.

⁸⁷⁸ Ugyanez vonatkozik a szintén 85-86-ban kibocsátott GER-3-as típusra.

⁸⁷⁹ Witschel 2005, 102-103.

⁸⁸⁰ A dák háborút végül a rómaiakra nézve csúfos békekötéssel sikerült csak lezárni, amelyben Domitianus a dákoknak nagyszegű pénz fizetésére kötelezte magát és Romát. Cass. Dio 67, 7.

⁸⁸¹ A törött lándzsa talán a régi római tradícióra vezethető vissza, amely szerint a *triumphus* során bemutatott és az isteneknek felajánlott fegyvereknek töröttnek és véresnek kellett lennie. Östenberg 2009, 27.

tartozott.⁸⁸² A pajzs és a törött lándzsa olyan elemek, amelyek megjelennek Domitianus GER-1/1-es típusú érméjén is. A jelenet maga egyértelműen az alá-fölérendeltségi viszonyt tükrözi. A fegyverek letétele a császár lábai elé allegorikus megjelenítése a teljes és feltétel nélküli megadásnak. Legyőzött térdelő alakok korábbi érembrázolásokon is megjelentek. Augustus idejében a CAESAR DIVI F ARME CAPT hátlapon egy armeniai uralkodó ereszkedik féltérdre, kezeit megadóan maga elé emelve (65. kép).⁸⁸³ A hasonló köriratú ARMENIA CAPTA vereten csupán jellegzetes armeniai fegyverek láthatók.⁸⁸⁴ Meg kell még említeni a CAESAR AVGVSTVS SIGN RECE érmét is, amelyen parthus férfi térdel, és római hadijelvényt nyújt át (66. kép).⁸⁸⁵ A térdelő póz és az ellenség fegyvereinek bemutatása tehát bizonyosan a teljes győzelem jeleként volt értelmezhető.

65. kép: Térdelő armeniai (Augustus Kr.e. 19-18)

66. kép: Hadijelvényeket visszaszolgáltató parthus (P. Petronius Turpilianus Kr.e. 19)

Az Augustus uralkodása alatt kibocsátott éremképek arra engednek következtetni, hogy Domitianus tudatosan nyúl ezekhez vissza. Ezt támasztja alá az is, hogy a Flavius uralkodó a SIGN RECE hátlapot maga is verette.⁸⁸⁶ Domitianus tehát párhuzamba állítja magát Augustusszal, akinek uralkodása alatt sikerült legutóbb a germánoktól jelentős területeket szereznie.⁸⁸⁷ Az első *princeps* annak ellenére jó hivatkozási alapnak bizonyult, hogy Germaniát nem tudta megtartani. Később Marcus Aurelius viszont Domitianus hátlapjához nyúl vissza, aki bár *damnatio memoriae*-ben részesült, a germánok ellen mégis kétségkívül ő érte el a legmaradandóbb katonai sikereket. A 171-172 között kibocsátott pénz háttérében az első jelentős

⁸⁸² Clementia Augustus *senatus* által kapott *clipeus virtutis*-án is megjelenik. Korábban a *senatus* Clementiának és Divus Iuliusnak közös templomot emeltetett, amelyben a szobraik egymással kezet fognak. DNP Clementia 31; *Res Gestae* 34.

⁸⁸³ RIC I 101-103.

⁸⁸⁴ RIC I 41.

⁸⁸⁵ RIC I 98-100.

⁸⁸⁶ RIC II Vespasianus 240. Ez ugyan nem a germán győzelmekhez kapcsolódik, mivel 77-78-ban bocsátották ki. Ettől függetlenül ékes bizonyítéka annak, hogy a régi hátlapok a több évtizednyi hiátus ellenére sem merültek feledésbe.

⁸⁸⁷ A GER-3 történelmi háttéréhez lásd GER-2.

sikerek állnak, amelyekkel a rómaiak kezdtek felülkerekedni az első markomann háborúban.⁸⁸⁸

XVI.1.4. GER-4

A GER-4-es típus a pajzshalmon ülő nőalakot takarja, kezében ággal. A Traianus által 98-100 között vert *aurei* és *denarii* új megvilágításba helyezik Germaniát, annak ellenére, hogy számos elemet tartanak meg a korábbi típusokból. A *braccae*, a fedetlen felsőtest és a hatszögletű hosszúkás pajzsok a Domitianus-kori hátlapokra vezethetők vissza.⁸⁸⁹ Nagy különbség azonban, hogy a törött lándzsát egy ág váltja fel. Germania megjelenítése tehát pacifikálódott. A terület megnövekedett megbecsülését jelzi az is, hogy a nőalak már nem a földön, hanem egy fegyverhalmon ül. A változás feltehetően Traianus germaniai helytartósága során végrehajtott fejlesztésekre, építésekre és határvédelmi újjászervezésekre vezethető vissza.⁸⁹⁰ Kiegészítésként meg kell említeni, hogy Traianus örökbefogadását követően Nervával együtt felvette a *Germanicus* nevet egy győzelem miatt, amelyet feltehetően egy *legatus* vívott ki.⁸⁹¹ Traianus uralkodóként Romába való megérkezéséig azonban több mint két év telt el, mivel Vespasianushoz hasonlóan igyekezett győztesként bevonulni.⁸⁹² A GER-4-es érem Traianus katonai önreprezentációjának fontos darabja, amellyel uralkodása elején lévő programját meghatározta.

A fegyver- vagy pajzshalmon ülő területperszonifikáció jól ismert motívum az ókori művészetben. Így először az aitoliai liga pénzein jelent meg Aitolia perszonifikációja.⁸⁹³ Hasonló módon a római művészet is alkalmazza ezt az ikonográfiai megoldást, de elsősorban Roma alakjánál.⁸⁹⁴ Titus például újraverter egy köztársaságkori érmet, amelyen pajzson ülő istennő látható, körülötte két madár, lábainál anyafarkas és ikrek.⁸⁹⁵ Provinciák megszemélyesítéséhez mindezidáig nem használták, habár a megfelelő előkép megvolt hozzá.

⁸⁸⁸ Nem csak a *quadi*, hanem a *marcomanni* ellen is sikereket értek el. Rosen 2005, 154.

⁸⁸⁹ Toynbee 1934, 92-93.

⁸⁹⁰ Seelentag 2004, 130-134.

⁸⁹¹ Ez feltehetően Pompeius Longinus volt Pannoniában. Nerva a győzelem bejelentésekor tudatta népével, hogy Traianust szemelte ki utódjául. Eck 2002, 20; Seelentag 2004, 124-125, 155-157.

⁸⁹² Ugyanakkor a rajnai *legiók* elégedetlenségét is kezelnie kellett. Seelentag 2004, 17, 113.

⁸⁹³ Ostrowski 1990, 27-28.

⁸⁹⁴ LIMC Roma 65-87.

⁸⁹⁵ RIC I 6. o, Vespasianus 194.

XVI.1.5. GER-5

A GER-5 hátlapokon álló, fél mellét szabadon hagyó *tunicát* és *sagumot* viselő nőalak jelenik meg egyik kezében lándzsával, másikban hatszögletű pajzsot tartva a földön.⁸⁹⁶ Tacitus leírja, hogy a germán nők ruházata szabadon hagyja a karokat, és gyakran a mellét is.⁸⁹⁷ Ebben az esetben tehát egy valóságghűbb kép iránti igény feltételezhető. A lándzsa, amely már Domitianus alatt is a provincia attribútuma volt, itt nem törötte, hanem épen jelenik meg. Másik érdekesség, hogy a pajzsát sem kell már felajánlania senkinek. Az újdonság nem a germánok megnövekedett harciasságát jelképezi, hanem sokkal inkább a két római provincia katonai létesítményeinek kiépítését ezeken a területeken.⁸⁹⁸ A megváltozott ábrázolás azt tükrözi, hogy a központi hatalom már nem kívülálló részként, hanem a Római Birodalom szerves egységként tekint rá. Ezt támasztja alá Hadrianus EXERCITVS GERMANICVS érméje is, amely egy a provincia-sorozattal párhuzamba állítható széria része.⁸⁹⁹

67. kép: VIRTVS MILITVM (Laelianus Kr.u. 260)

Nem maradhat említés nélkül Laelianus egy *arureusa*, amely a GER-5-höz nagymértékben hasonlít.⁹⁰⁰ A hátlapon egy hosszú hajú nőalak áll hosszú *tunicában*, fél melle fedetlen, kezében lándzsa és *vexillum* (67. kép).⁹⁰¹ Utóbbin a XXX-as szám olvasható, ami a Xantenban állomásozó *legio XXX Ulpia Victrixet* jelöli. A GER-5-tel mutatott nagy hasonlóság ellenére a VIRTVS MILITVM körirat nem engedi meg Germaniaként való interpretálását. A párhuzam ugyanakkor annyira egyértelmű, hogy Laelianus minden bizonnyal tudatosan alkalmazta a provinciaperszonifikáció üzenetének megtestesítésére.⁹⁰² Germania alkalmazása a *virtus militum* megjelenítésére nagyon logikus lépés volt. Ezzel ugyanis egyszerre nagyon tömören több üzenetet tudott közvetíteni. Legfontosabb közlendője ugyanis katonai talpraesettségét és jó vezetői képességét bizonygatta, amelyek követőinek győzelmet hoz. A hátlap ugyanakkor feltünteti a kibocsátás helyét, amire a Germaniával való hasonlóság utal. A provinciaperszonifikációk hasonló alkalmazása a korszakban nem egyedülálló, hiszen Laelianus

⁸⁹⁶ Toynbee 14934, 95; Krierer 2004, 82.

⁸⁹⁷ Tac. *Germ.* 17, 3. vesd össze Houghtalin 1996, 295.

⁸⁹⁸ Toynbee 1934, 94-96; Ostrowski 1990, 162; Baatz 2000, 47.

⁸⁹⁹ RIC II 920-921.

⁹⁰⁰ Lásd még HIS-8.

⁹⁰¹ Alföldi 1937, 96, 99; LIMC Germania 9.

⁹⁰² Alföldi 1937, 96-97.

ellenfele Postumus is előszeretettel alkalmazta Gallia perszonifikációit érmein (GAL-8/3-5).

XVI.1.6. GER-6

A GER-6 hátlapokat, amelyeken *tropaeum* alatt ülő nőalak látható, Marcus Aurelius 171 decembere és 174 decembere között bocsátotta ki. Az ábrázolás voltaképp megegyezik a GER-1/2-es variánssal, a *tropaeumot* leszámítva.⁹⁰³ Ez nem is meglepő, hiszen Marcus Aurelius ugyanebben az időben mindkét változatot verette. Rendkívül szokatlan, hogy a nőalak nem búsuló tartásban van, hanem átkulcsolja egyik lábát. Legjobb párhuzama Traianus egyik hátlapján található, amelyen a *tropaeum* alatt ülő dák férfi fejét felhúzott térdére támasztja (52. kép).

XVI.1.7. GER-7

A GER-7-es ábrázolás a tartományt álló nőalakként jeleníti meg hosszú *tunicában*, félig fedetlen mellel, jobb kezében lándzsával. Az ábrázolás nagyon hasonlít a GER-5 típushoz, de ott a provincia még pajzsot is tart maga mellett. A katalógusban való külön feltüntetését nem ikonográfiai, hanem inkább gyakorlati szempontok vezérelték. A GER-7 ugyanis egy *terra sigillata* serpenyő nyelén található. A nőalak alatt a GERMANIAS felirat olvasható, amelyet fegyverábrázolások fognak közre. Állítólag ezt T. Mommsen Germania Superiorként oldotta fel, ami Kr.u. 90-nél későbbre keltezné a tárgyat.⁹⁰⁴ K. Schumacher viszont inkább *signum* vagy *sigillum* szóra egészítené ki.⁹⁰⁵

Célszerű azonban azt is megvizsgálni, hogy a Germanias tekinthető-e egy szónak is. Ebben az esetben a felirat *pluralis accusativusban* állna. A többes szám feltehetően a két provinciára Inferiorra és Superiorra utal. Ez előtt állhatna az *apud* szó is, ahogy az Tacitusnál szerepel.⁹⁰⁶ Ebben az esetben már a két Germaniában történő eseményekre, viszonyokra vagy akár az ottani népességre utalna. Nem kizárt, hogy a felirat az edény célterületeit jelöli. A *terra sigillata* elsődleges felhasználói a katonák voltak, akik szép számmal tartózkodtak a Rajna mentén. Elképzelhető, hogy a fazekasok a célközönség kedvében akartak járni, hogy így tegyék

⁹⁰³ Toynbee 1934, 96; Houghtalin 1996, 294-295.

⁹⁰⁴ T. Mommsent a későbbi szerzők csak megemlítik, de nem hivatkoznak semmilyen írásban megjelent művére. Bieńkowski 1990, 88/54; Schumacher 1935, Nr. 90; Kat. Krierer 2004, 82. vedd össze Krierer 2004, Kat. 334, ahol a szerző 85-90 közé keltezi.

⁹⁰⁵ Schumacher 1935, Nr. 90.

⁹⁰⁶ Tac. *Ann.* 1. 34, 2. 26.

keresettebbé portékájukat. Erre számos példa van Africából, ahol a mécseseket előszeretettel díszítették a lokális provinciaperszonifikációkkal (AFR-VII/4, VIII/2).

A feliratnál is sokkal tanulságosabb maga az ábrázolás, amely a pajzs hiányától eltekintve megegyezik a GER-5 típussal. Ráadásul a felirat mindkettőt egyértelműen Germania provinciaperszonifikációjaként azonosítja. Feltűnő, hogy az előzőektől teljesen eltérő, de két közel azonos megjelenítés kerül egymástól különböző tárgytypusra, amelyek korban nagyjából megegyeznek. Felmerül tehát a kérdés, hogy mi állhat az egyezés mögött. Egyik lehetséges magyarázat lenne, hogy a fazekasok és a későbbi vésnökök Hadrianus éremképét másolták volna. Ezt eldönteni csak az edény pontosabb datálása alapján lehetne.⁹⁰⁷ Elképzelhető azonban az is, hogy egy közös ikonográfiai forrásra vezethető vissza a GER-5 és a GER-7 is. Ebben az esetben természetesen az a kérdés merül fel, hogy mi lenne az a kép.⁹⁰⁸ Elképzelhető, hogy egy Romában szabadon álló körplasztikai alkotás lehetett. Hasonló művek meglétére írásos források alapján következtethetünk.⁹⁰⁹ Ilyen központi ábrázolások elterjedéséhez azonban kellett volna közvetítő tárgyak, amelyek által ezek eljuthattak például a fazekasokhoz, illetve elterjedhettek az egész birodalomban.

XVI.1.8. GER-8

A GER-8-as típus a zeugmai mozaik Germaniát ábrázoló meglehetősen töredékes része. Pusztán a szemek feletti rész maradt meg, valamint a *corona muralis* és a provinciát azonosító felirat. A zeugmai mozaik egyenkénti elemzését nem tartom célravezetőnek, így az összesített vizsgálatokhoz lásd az arra vonatkozó fejezetet.

XVI.2. Összegzés

Germania megszemélyesítései a Domitianus-kori foglалásától kezdve a III. század első feléig terjednek. Nem meglepő módon a perszonifikációk többsége a germánokkal folytatott hadi esemény kapcsán jött létre. Germania perszonifikációjára legnagyobb hatással a Domitianus hódításait követő propaganda volt. Ő volt az első császár, aki maradandó sikereket ért el a germánok ellen, és provinciát is alapított. Nem véletlenül volt tehát büszke eredményeire,

⁹⁰⁷ K. R. Krierer katalógusában minden indoklás nélkül 85-90 közé keltezi.

⁹⁰⁸ Krierer 2004, 82.

⁹⁰⁹ P. Bienkowski ezzel szemben megemlíti, hogy a Germanias a görög *singularis genitivus* alaknak felelne meg, ám maga sem tartja túl valószínűnek. Bienkowski 1900, 88/54.

amelyeket apja és bátyja iudaeai győzelmeihez tudott mérni.⁹¹⁰ A két esemény kapcsolata a hátlapokon is megmutatkozik, mivel Domitianus több esetben is egyértelműen visszanyúl a korábbi sikeres ikonográfiai kompozíciókhoz. Traianus Germaniát Domitianus éremképéből kiindulva sokkal pacifikáltabb módon örököltette meg. A provincia megbecsülésében bekövetkezett változásnak háttérében az áll, hogy az *optimus princeps* innen került a trónra, illetve a helytartósága alatt véghezvitt számos konszolidációs és romanizációs erőfeszítést tett. Hadrianus a provinciásozatának megfelelően teljesen újraalkotta Germania megszemélyesítését. Érdekes módon egy ezzel szinte teljesen megegyező ábrázolás található egy *terra sigillata* serpenyő fogantyúján, amelyet még egy felirat is Germaniaként azonosít. Marcus Aurelius vert mindkét, korábbi előképekre visszavezethető Germania hátlap csak az első markomann háború idejére keltezhető. Meglepő módon a véglegesnek tekinthető második háború megnyerése után nem jelennek meg ilyen ábrázolások. Sokkal inkább a legyőzött barbárokat jelenítik meg, ami előrevetíti a III. században is uralkodó tendenciát. A zeugmai mozaik a provincia legkésőbbi megszemélyesítése, amely teljesen minden szempontból eltér a többitől.

⁹¹⁰ Domitianus apja és bátyja iránti féltékenységehez lásd Hendin 2007, 124-125.

GER-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Domitianus (84-88, 90-96)

Marcus Aurelius (172 dec.-174 jún.)

Névérték: Au, D, As, Med (Ag)

Verde: Roma

Hátlapi körirat: GERMANICVS COS X

GERMANICVS COS XIII

GERMANICVS COS XV

GERMANICVS COS XVI

GERMANICVS COS XVII

IMP VIII COS XI CENSORIA POTESTAT P P

IMP VIII COS XI CENS POTESTAT P P

IMP VIII COS XI CENS POT P P

IMP XI COS XI CENS P P P

IMP XI COS XII CENS P P P

IMP XII COS XII CENS P P P

IMP XIII COS XII CENS P P P

IMP XIII COS XIII CENS P P P

IMP XIII COS XIII CENS P P P

GERMANIA SVBACTA IMP VI COS III

Hátlap: 1. Pajzson ülő gyászoló nőalak, felsőteste fedetlen, ruházata *braccae*, alatta kettétört lándzsa.

2. Földön ülő nőalak, körülötte fegyverek.

Irodalom: RIC I² 201, 325-326, 330-331, 340-341, 346-347, 394, 432, 442, 449, 461, 513, 522, 560, 586-587, 699, 747, 781-782; RIC III 1053, 1094; Gneccchi I 43/1; Kunzl 1988a, 545; Ostrowski 1990, Germania 6, 9, 12d; LIMC Germania 6; Schumacher 1935, Nr. 169/5; Houghtalin 1996, Germania 5-7, 14; Babelon 1917-1918, 31; Christ 1996, 93; Toynbee 1934, 92; Schmidt-Dick 2011, V. 3.2.1.01.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=3958>

2. <http://www.identificacion-numismatica.com/t3336-as-de-marco-aurelio-germania-svbacta-imp-vi-cos-iii-s-c>

1.

2.

GER.2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Domitianus (85-86)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: DE GER

Hátlap: Pálmafán *tropaeum*, azon pajzs, amelyre Victoria ír, lába sisakon, előtte földön ülő búsuló, félmeztelen nőalak, ruházata *braccae*.

Irodalom: RIC I² 285, 365, 405, 475; Ostrowski 1990, Germania 1-2; Toynbee 1934, 89; Schumacher 1935, 169/4; Babelon 1917-1918, 40-41; Toynbee 1934, 89; Christ 1996, 93; LIMC Victoria 355.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=367698>

GER-3

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Domitianus (85-86)

Marcus Aurelius (171 dec.-172 dec. 178)

Névérték: S, Med (Br)

Verde: Roma

Hátlapi körirat: –

CLEMENTIA AVGVSTI IMP VI COS III
IMP VIII COS III P P CLEMENTIA AVGVSTI

Hátlap: Álló császár kezében *sceptrum*, akinek a lába elé sisakot, törött lándzsát és pajzsot tesz a térdelő nőalak, felsőteste fedetlen, ruházata *braccae*.

Irodalom: RIC II/1 279, 357, 401, 469; RIC III 1019; BMC IV 1412; Ostrowski 1990, Germania 7; Schumacher 1935, Nr. 169/3; Krierer 2004, Kat. 70; Babelon 1917-1918, 35; Toynbee 1934, 92; Schmidt-Dick 2011, I.4.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=11809>

GER-4

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Traianus (98-100)

Névérték: Au, D

Verde: Roma

Hátlapi körirat: PONT MAX TR POT COS II P P

P M TR P COS II P P

P M TR P COS III P P

Hátlap: Pajzshalmon ülő nőalak, jobb kezében ággal, felsőteste fedetlen, ruházata *braccae*.

Irodalom: RIC II 5, 15, 35; Ostrowski 1990, Germania 10; Schumacher 1935, Nr. 170/1; Houghtalin 1996, Germania 9; Christ 1996, 96; Strack 1931, 12, 23, 31; Toynbee 1934, 93-94; Schmidt-Dick 2011, V.2.01; MIR 14, 23, 55-56, 71; Seelentag 2004, 131-133.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=51113>

GER-5

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: D

Verde: Roma

Hátlapi körirat: GERMANIA

Hátlap: Álló nőalak jobb kezében lándzsa, baljában pajzs, ruházata hosszú *tunica* és *sagum*, amely fél mellét szabadon hagyja.

Irodalom: RIC II 302-304; Kunzl 1988a, 546; Ostrowski 1990, Germania 11; LIMC Germania 7; Schumacher 1935, Nr. 170/2; Houghtalin 1996, Germania 3; Strack 1933, 300-302; Toynbee 1934, 94-96; Schmidt-Dick 2011, IV.5.1.05-06.

Fotó:

<http://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=451067&AucID=822&Lot=1535&Val=00c3c9c8383e6e87f42cad35e6a1aa46>

GER-6

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Marcus Aurelius (171 dec.- 174 dec.)

Névérték: D, S, Dp, As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: IMP VI COS III

IMP VII COS III

GERMANIA SVBACTA IMP VI COS III

Hátlap: *Tropaeum* alatt ülő nőalak, egyik térdét kezével átkulcsolja, ruházata *tunica* és *braccae*, körülötte fegyverek.

Irodalom: RIC III 277-280, 289-293, 306, 1021-1027, 1049-1052, 1054-1057, 1095; Ostrowski 1990, Germania 12d; LIMC Germania 8; Schumacher 1935, Nr. 171/3; Houghtalin 1996, Germania 10-13; Toynbee 1934, 96; Schmidt-Dick 2011, V.1.2.1.01-02.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=466754>

GER-7

Tárgytípus: Edénynyél

Anyag: Terra sigillata

Lelőhely: ?

Örzési hely: Staatliche Kunstsammlung, Dresden (ZV 629)

Méret: 12 cm

Datálás: I. sz. vége – II. sz. eleje

Felirat: GERMANIAS

Leírás: Hosszú ruhában álló nőalak, jobb kezében lándzsa, balját a melle előtt tartja, jobb melle fedetlen.

Irodalom: Ostrowski 1990, Germania 54; LIMC Germania 4; Schumacher 1935, Nr. 90; Bieńkowski 1900, Nr. 54; Treu 1889, 166-167; Babelon 1917-1918, 38; Kuttner 1995, 85; Houghtalin 1996, Germania 2; Krierer 2004, Kat. 334; Alföldi 1937, 98-99.

Fotó: LIMC Germania 4.

GER-8

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Zeugma (Belkis)

Őrzési hely: Museo dello Studium Biblicum
Franciscanum, Jeruzsálem

Méret: 46×59 cm

Datálás: T.a.q. 256

Felirat: [Γ]EPMANIA

Leírás: Medalionban női büszt, fej jobbra, ruházata fejére húzott *himation*, amelyen *corona muralis*.

Irodalom: Ostrowski 1990, *Germania* 48; Parlasca 1983, 294/6;

IGLS I 81/122; LIMC Suppl. *Germania* 1.

Fotó: Parlasca 1983, Pl. 193/2.

XVII. Hispania

Hispania a Római Birodalom harmadik provinciája volt, Sicilia és Sardinia után. Elfoglalása több szakaszban zajlott, és összességében 200 évet vett igénybe. Roma terjeszkedése a félsziget 218-as megszállásával vette kezdetét, és Augustus 19-es hadjáratával, az *astures* és a *cantabri* legyőzésével fejeződött be.⁹¹¹ Az első kapcsolatok azonban ennél sokkal korábban jöttek létre. 508-ban ugyanis Roma és Karthago szövetséget kötött, amelynek értelmében előbbi megígérte, hogy távol tartja magát a hispaniai vizektől.⁹¹²

XVII.1. Források

Hispania abban a kivételes helyzetben van, hogy viszonylag sok írott forrás maradt fenn róla. Az Ibériai-félsziget már jóval a római hódítás előtt a görög auktorok látószögébe került. Ez nem meglepő, ha belegondolunk abba, hogy a hellének ott már sokkal korábban rendelkeztek gyarmatvárosokkal. A források egységes képet rajzolnak a területről, tejjel-mézzel folyó vidékként festik le, amely minden földi jóval bővelkedik⁹¹³ (ásványkincsek, halak, termőföld és a hozzá szükséges klíma, népesség, ill. munkaerő stb.).⁹¹⁴ Ez a *topos*okon alapuló szemlélet valamelyest megváltozott a római hódítással, de teljes egészében a késő antik időkben sem tűnt el. A latin írók már korán, a második pun háború után elkezdtek foglalkozni a félszigettel. Hispaniáról általában annyira elismerően szólnak, hogy Italia után mindenben a második helyen említik. A jól kutatott *laudes Hispaniae* a félszigetről festett kép és a kronológia alapján 6 csoportba osztatható.⁹¹⁵ Az első a *Hispania capta/devicta*, amely a félsziget meghódítását hangsúlyozza. A második a *Hispania suplicans*, amikor megfogalmazódik a Romától való függés. *Hispania pacata* Augustus korától kezdve jelenik meg, amely a tartományt békés és ennek következtében prosperáló provinciaként jellemzi. A negyedik csoport a *Hispania in omnes provincias exemplum*, ami a provincia megnövekedett politikai súlyának ad hangot. Az

⁹¹¹ RE Hispania 2034-2036.

⁹¹² Houghtalin 1996, 312.

⁹¹³ Strabón kiemeli, hogy Hispania nemcsak bővében volt a terményeknek, hanem azok kiváló minőségűek is voltak. Strabón 3, 2, 6.

⁹¹⁴ Ehhez hasonló volt például Arabia Felix is. Görög részről még mitologikus vetülete is volt, hiszen például itt álltak Héraklés oszlopai is, amelyek az antik világ nyugati végét jelképezték. Ezen kívül a *hérosz* itt győzte le Geryónt is híres munkáinak egyikeként. Cabrero Piquero 2009, 18-21.

⁹¹⁵ Cabrero Piquero 2009, 24-27. A források részletes ismertetéséhez lásd RE Hispania 1965-2019.

ötödikben a *Hispania terris omnibus felicior*, a szerencse földjeként jelenik meg, amely Traianus és Hadrianus császárral adományozta meg a Birodalmat. Az utolsó *Hispania regina provinciarum* már a késő antik időkre vonatkozik, ahol a tartomány már az összes többi fölé emelkedik.

Érdekes egy a Forum Augustin talált szobortalapzat felirata is: *Imp(eratori) Caesari| Augusto p(atri) p(atriciae)| Hispania ulterior| Baetica quod| (5) beneficio eius et| perpetua cura| provincia pacata| est auri| pondo C(entum)*.⁹¹⁶ Ez alapján Alföldy G. arra következtetett, hogy a bázison Baetica aranszobra állt, illetve hogy Augustus *forumát* további provinciaperszonifikációk díszíthették.⁹¹⁷ Hasonló felvetések fogalmazódtak meg a Vettonából származó *Hispania hanc| Proculus| proconsule| optinuit* felirat kapcsán is.⁹¹⁸ Az esetleges provinciaperszonifikációkat ábrázoló szobrok ikonográfiájához azonban semmilyen támpont sincs.

Hispania 13 különböző megszemélyesítése azonosítható biztosan érmeken és mozaikokon. Az ábrázolásokat 3 nagy periódusra lehet osztani. Az első a köztársaság kor végét, a második a négy császár évét takarja, az utolsó pedig a II. sz. 2. harmadától kezdődik. Az első két korszakban közös, hogy polgárháborús időszakban megjelenő érmekről van szó. Az ekkori attribútumok jól körülhatárolhatók (2 gerely és *caetra*), amely egyébként csak ritkán figyelhető meg a provinciaperszonifikációknál. Teljesen egyedi, hogy Hispania két esetben Galliával egy hátapon fordul elő (HIS-6-7=GAL-3-4). Hadrianustól kezdve a fegyverek eltűnésével párhuzamosan Hispania nyúllal és olajággal jelenik meg, ami a II. század meghatározó ikonográfiája lesz. A III. század közepe előtti zeugmai darab (HIS-13) ettől teljesen eltér, mivel ugyanúgy néz ki, mint a mozaik többi provinciaperszonifikációja.

XVII.2. Köiratok

⁹¹⁶ CIL VI 31267 = ILS 103.

⁹¹⁷ Kijelentését Velleius Paterculus helyével (2, 39, 2) hozza összefüggésbe. Alföldy 1989, 231-234; Liverani 1995, 221. vedd össze Smith 1988, 73-74, aki szobrok létezését nem tartja valószínűnek. A témához lásd még Liverani 1997, 95.

⁹¹⁸ CIL XI, 5172; Arce 1980, 91-92/34.

A köriratok általában sematikusak, pusztán a HISPANIA szót tartalmazzák. A négy császár évében ez még kiegészülhet az egyetértést és egységet hirdető CONSENSVS (HIS-4) szóval vagy a CONCORDIA HISPANIAVRVM ET GALLIARVM (HIS-5) kifejezéssel, amelyek teljesen egyediek a provinciaperszonifikációk történetében. Ugyanekkor Hispania büszkje előlapon is megjelenik hol saját nevével, hol Galba aktuális titulusaival. Hadrianus alatt megjelenik a jól megszokott ADVENTVI és RESTITVTORI körirat is. A zeugmai mozaikon (HIS-13) a tartomány neve görög nyelven (Σπάνια) teszi lehetővé az azonosítást.

XVII.3. Késő köztársaság kor

Hispania nemcsak az egyik első provincia, hanem az egyik legrégebbi megszemélyesítéssel rendelkező tartomány is egyben. A két Kr.e. I. századi *denarius* ikonográfiailag teljesen eltérő megoldásokat alkalmaz. A HIS-1-es a korai időkben általános fejábrázolás, míg a HIS-2-es már egész alakos, ráadásul több szereplős jelenet. A különbség magyarázata elsősorban abban rejlik, hogy míg a korábbi előlapi, a későbbi hátlapi éremkép. Az előlapon ugyanis általában egy isten feje jelent meg, amelyet később a császároké váltott fel.

XVII.3.1. HIS-1

Hispania első biztosan azonosítható megszemélyesítése a Kr. e. 81-ben A. Postumius Albinus által Romában veretett *denarius serratus* előlapján található. Az érme egy női fejet ábrázol *capite velato*, hosszú rendezetlen hajjal. A nő azonosítását a HISPAN körirat teszi lehetővé.

Egy női fej megjelenése az előlapon teljes összhangban áll a római éremverés tradícióival. A *denarius* megjelenése óta ugyanis Roma istennő feje díszítette ezeket. A későbbi időkben ugyan bővült a repertoár, azonban Kr.e. 100-ig ez maradt a leggyakoribb típus.⁹¹⁹ A Kr. e. I. században viszont az istennő ábrázolásai hirtelen háttérbe szorulnak, sőt szinte teljesen eltűnnek. Roma összesen négy alkalommal jelenik meg a köztársaságkori pénzekben, egy alkalommal éppen a HIS-2 előlapon. Cserébe viszont megjelennek a provinciaperszonifikációk - Hispania mellett 71-ben Sicilia (SIC-1) és Africa (AFR-I). Hispania 81-es ábrázolása azért is kiemelten figyelemre méltó, mivel az összes közül ez a legkorábbi római provinciaperszonifikáció.

⁹¹⁹ RRC 720-730. o.

Az érem előlapja, mint az oly sokszor megfigyelhető a köztársaság korban, a híres elődökre utal, akik nagy szolgálatot tettek a római népnek. Ilyen volt L. Postumius Albinus is, aki Kr. e. 180-ban Hispania Ulterior helytartójaként nagy szerepet játszott a tartomány megszervezésében és területének kiterjesztésében. 178-ban a *lusitani* felett aratott győzelméért *triumphust* tartott.⁹²⁰ Az éremnek azonban volt egy másik, nagyon is aktuális oldala is, ahogy arra F. Salcedo rámutatott.⁹²¹ 83-ban a *populares* párti Q. Sertoriust tették meg Hispania Citerior helytartójává, ahol azonnal megkezdte személyéhez hű hatalmi bázisának kiépítését.⁹²² Sulla csak 81-ben, Roma bevétele és a polgárháború itáliai harcainak lezárása után tudott ellene fellépni. C. Annius kapta meg a feladatot, hogy Marius követőitől megtisztítsa az Ibériai-félszigetet, amit sikerrel teljesített. Sertoriusnak végül Mauretaniába kellett menekülnie. A HIS-1 érme, tehát ennek a sikernek is emléket állít csakúgy, mint a 100 évvel korábbi nagy ősnak. Ekkor még nem lehetett sejteni, hogy Sulla nem élvezheti sokáig a siker édes ízét. 80-ban ugyanis a *lusitani* követséget küldött Sertorius után, amely felkérte, hogy legyen felkelésük vezetője. A tehetséges hadvezér sikerrel állította maga mellé a bennszülött lakosságot, és római mintára fegyelmezett, ütőképes hadsereget kovácsolt az amúgy is hírhedten harcias őslakókból. A felkelést végül csak 71-ben sikerült leverni, amiben Pompeius Magnus nagy szerepet játszott.⁹²³

Sertorius lépésével nemcsak Sulla és az *optimates*, hanem az egész Római Köztársaság ellen is vétet, ami jogossá, sőt elengedhetetlenné tette a katonai megtorlást. A HIS-1 előlap kifejezi a rómaiak változatlanul fennálló területi igényét az Ibériai-félszigetre, amelyre már csak az ősiség alapján is jogot tarthatnak. Nem utolsó sorban kiemeli, hogy a Római Köztársaságot, ahogy régen is, az arisztokrácia tette naggyá és nem a *plebs*. Az érme ezen felül előrevetíti a sikert is, hiszen Hispaniát egyszer már sikerült meghódítaniuk, így minden bizonnyal most sem lesz másképp. Hogy mennyire csak óhajról beszélhetünk, azt jól mutatja, hogy a kérdést csak 71-ben sikerült végleg rendezni.

⁹²⁰ Liv. 41, 7, 1-2.

⁹²¹ Salcedo 1995-1996, 182-183. Efelett a kutatók általában átsiklanak, holott ebben az időszakban az érmeket már célzottan a kortárs események megörökítésére alkalmazták. RRC 731. o.

⁹²² Christ 1993, 210-211, 234-235; Plut. *Sertorius* 10-27.

⁹²³ Christ 1993, 236-240.

A HIS-1 érmet később Galba portréjával is újraverték, amelyből pusztán két darab ismert.⁹²⁴ A *denarius* előlapján Galba arcképe mellett a SER SVLPICIVS GALBA IMP AVG körirat olvasható, amelyet csak az afrikai verdében alkalmaztak, így logikus a *denarius* Karthagóhoz való hozzárendelése. A hátlapon női fej látható *capite velato*, amelyet alulról vízszintes vonal vág el, körirata HISPANIA S C. A darabot minden valószínűség szerint 68 első felében bocsátották ki.⁹²⁵ Érdekes módon a HIS-1/2 nagyobb egyezést mutat egy másik darabbal, mint a HIS-1/1-el. A Nero által 54-56 között cappadociai Caesareában kibocsátott hátlapon Agrippina portréja látható *capite velato*.⁹²⁶ Az arc kialakítása és a haj elrendezése sokkal jobban megegyezik a két korban közel álló darabnál. Ez azonban nem zárja ki, hogy a HIS-1/1-et vették alapul, csak a kor ábrázolási szokásainak megfelelően alakították át Hispaniát Galba érmén. A HIS-1/2 egyedisége mellett külön figyelmet érdemel provinciális stílusa is, amelynek szoros párhuzamai Clodius Macer veretein figyelhetők meg. A Kr.e. 81-es hátlap újbóli felhasználása két dologgal magyarázható. Egyrészt a köztársaság kor felelevenítésének igénye a zsarnok Neróval szemben, ami számos érmén megfigyelhető a négy császár évében. A másik ok lehet a pénz korai kibocsátása, amikor még Galba afrikai támogatóihoz nem jutott el Hispania új ikonográfiája. A *denarius*nál szokatlan S C megjelölés is arra utalhat, hogy ezt Africában a Galbát Macerral szemben támogató csoport verethette.⁹²⁷ Az ő darabjain joggal hirdethették a *senatus* által megválasztott és beiktatott császárt. Az S C jelzés előfordul a köztársaság kori *denarius*okon is különleges, a megszokottól eltérő alkalmakkor vagy kibocsátások alkalmával.⁹²⁸ A rendhagyó körirati kiegészítés Hispania esetében is értelmezhető a köztársasági hagyományokhoz való visszanyúlásra, ami a négy császár évében fontos propagandaeszköz volt.

⁹²⁴ A darab katalógusban való képes megjelenítését a hátlap egyedisége indokolta, és nem ikonográfiai megfontolásból történt. Freeman and Sear Manhattan Sale 3, 03. 01. 2012, 170. tétel – súlya 3,44 g. <http://www.the-saleroom.com/en-gb/auction-catalogues/freeman-and-sear/catalogue-id-2853225/lot-12987581A> Azóta egy újabb, más verőtővel készült darab feltűnése eloszlatta a kételyeket a hátlap eredetiségét illetően. Numismatica Ars Classica NAC AG Auction 80, 20.10.2014, 75. tétel – súlya 3,24 g. <http://www.acsearch.info/search.html?id=2176772>

⁹²⁵ A többi Galba portréjával ellátott afrikai pénz jobb kivitelezésű, tehát nem kellett kapkodva, szakképzetlen személyzettel végeztetni a munkát. RIC I² 188. o. Az aukciós katalógusban 68 októbere szerepel.

⁹²⁶ RIC I² 608.

⁹²⁷ RIC I² 202. o.

⁹²⁸ RRC 606-609. o.

XVII.3.2. HIS-2

Hispania második megszemélyesítése Kr.e. 46-45-ben magában a provinciában vert érmen jelenik meg. Kibocsátója M. Publicius és Cn. Pompeius Magnus, vagyis a híres Pompeius fia. A *denarius* hátlapja egy *adventus* jelenetet ábrázol. Bal oldalt álló, hosszú *tunicát* viselő nőalak látható, baljában két gerellyel, illetve a vállról lelógó kerek pajzzsal, akinek a *prorán* álló hadvezér pálmaággat nyújt át. A jelenetet eddig fordítva értelmezték, mintha a nőalak üdvözlőné ággal a katonát. A pálma teteje viszont mindig jobbra, a férfi felé hajlik, tehát tőle indul a mozdulat. A pálmaággal lépő Victoria is mindig úgy van ábrázolva, hogy az őfelé görbül. A HIS-2-es hátlapon a nő talajvonalon áll, amely kihangsúlyozza a szárazföld és a tenger közötti kontrasztot. Hasonló ellentétet képeznek a fegyverek és a pálmaág. A jelenet Pompeius hispaniai partraszállását ábrázolja, ami a polgárháború utolsó szakaszának fontos mozzanata.⁹²⁹ Az érem érdekessége, hogy ez a provinciaperszonifikációk között a legelső *adventus* típusú ábrázolás.⁹³⁰

A pharsalosi vereség után Q. Metellus Scipio, az ifjabb Catóval együtt Africába menekült. Itt csatlakozott hozzájuk Pompeius két fia is, apjuk aegyptosi meggyilkolása után.⁹³¹ A fivérek a thapsusi csata után a Baleár-szigetekre, majd az Ibériai-félszigetre hajóztak, ahol a lakosság támogatására is számíthattak. A Caesar emberének számító Q. Cassius Longinus, Hispania Ulterior helytartója, sorozatos kegyetlenkedéseivel magára haragította a tartomány népét.⁹³² Így nem meglepő, hogy tárt karokkal fogadták Pompeiust, és készek voltak fegyveresen is támogatni az ügyét, noha 25 évvel korábban apja itt verte le a helyiek által támogatott Sertoriust. Ez a kapcsolat tükröződik a HIS-2 hátlapján is, ahol a fegyverek jelenléte ellenére teljesen békés jelenetről van szó. Caesar végül a mundai csatában mért megsemmisítő vereséget ellenfeleire, ahol az ifjabb Pompeius is halálát lelte.

A körirat csupán CN MAGNVS IMP, ahol az *imperator*i cím Pompeius Karthago Novában történt akklamációjára utal.⁹³³ Hogy a nőalak mégis Hispaniaként azonosítható, az a

⁹²⁹ Az RRC 470-es darabjaival kapcsolatban is felmerült Hispaniával (Ulteriorral és Citeriorral) való azonosítás, aminek az eltérő ikonográfia, különösen a *corona muralis* alkalmazása ellentmond. Plauzibilisebb őket ibériai városokként értelmezni, amelyekkel szoros viszonyt ápol az előlapon megjelenő Pompeius. RRC nr. 470. és 739. o; Beltrán Lloris 1975, 245-246; Salcedo 1995-1996, 184-186; Toynbee 1934, 98-99; Ostrowski 1990, Hispania 3 és 168. o; Arce 1980, 83/3; LIMC Hispania 18; Houghtalin 1996, 320; Buttrey 1960, 88-94.

⁹³⁰ Houghtalin 1996, 320.

⁹³¹ DNP P. Magnus, Cn. 107.

⁹³² Salcedo 1995-1996, 184; Ostrowski 1990, 168.

⁹³³ F. Salcedo az egész hátlapot úgy értelmezi, mint ennek az aktusnak az ábrázolását. Salcedo 1995-1996, 184. Ez ugyan teljesen eltér a hagyományos *acclamatio* jelenetektől, ám azok csak jóval később jelentek meg érmeken. Ettől

100 évvel későbbi pénzeknek köszönhető (HIS-3-4, 6).⁹³⁴ Ott ugyanis a provincia ugyanezekkel az attribútumokkal jelenik meg.⁹³⁵ A kis kerek pajzs *umbó*val a közepén a félsziget jellegzetes fegyverére, a *caetrára* utal.⁹³⁶ Strabón a *lusitani* leírásánál említ egy olyan pajzsot, amely a vállról lógott le, így kéz nélkül is lehetett használni.⁹³⁷ Emellett kis mérete és súlya gerillaakciókra különösen alkalmassá tette. Az auktor megemlíti, hogy a gyalogosok több gerellyel rendelkeztek.⁹³⁸ Diodóros ezekről azt írja, hogy teljes egészében vasból készültek.⁹³⁹ A leírás, tehát jól megfelel a HIS-2 hátlapnak. Ez, illetve a HIS-3-4, 6 érmek együttesen azt mutatják, hogy Hispania kialakult ikonográfiával rendelkezett, amelyet a polgárháború hívott életre, és amely még 100 évvel később is alkalmazható volt. Kijelenthető tehát, hogy a *caetra* és a gerelyek jellegzetes attribútumai voltak a területnek, amelyekkel kiválóan lehetett jellemezni az Ibériai-félszigetet.

A HIS-2 hátlapon a provinciával szemben álló alak értelmezésénél felmerült, hogy az maga Pompeius lenne.⁹⁴⁰ Feltehetőleg tényleg nem egy egyszerű közkatonát ábrázoltak, főleg ha elfogadjuk L. Houghtalin értelmezését, miszerint az alak övének bal oldalán *parazonium* található.⁹⁴¹ Bármennyire is plauzibilisen hangzik az ellenállás vezéralakja örökösének azonosítása, véleményem szerint nem szerencsés ilyen konkrét következtetést levonni közvetett bizonyítékokból.⁹⁴² Általánosságban a partra szálló katonát lehet a Caesar elleni kontingens egészeként, a köztársaság utolsó reménységeként értelmezni, akiket Hispania befogad. A köztársasági törekvéseiket támasztja alá a HIS-2 előlapján megjelenő Roma fej is. Ez annál is figyelemre méltóbb, mivel a pénzt nem Romában, hanem Hispaniában verték.

A HIS-2 hátlap abban hasonlít a HIS-1-hez, hogy mindkettő polgárháborús időszakban keletkezett. Különbség azonban, hogy míg az első Roma saját területi igényeit és dicső múltját hivatott hirdetni, addig Pompeius érméje az aktualitást és a felkelést. Utóbbi pénzt ráadásul a

függetlenül nem valószínű, hogy a csapatok pálmaágot nyújtottak volna át a hadvezérnek. Az IMP címhez bővebben lásd Buttrey 1960, 85-87.

⁹³⁴ Különösen a HIS-4/2 variánssal feleltethető meg, ahol a pajzs a 2 gerelyről lelóg.

⁹³⁵ Kivéve HIS-5, ahol a büszt alatt egy *cornucopia* jelenik meg.

⁹³⁶ Toynbee 1934, 98; RE Caetra 1321-1322. Hispania mellett ugyanezt a pajzstípust alkalmazták még Afrikában is. Serv. Aen. 7, 732. Lásd még AFR-III, MAV-1-3. Lovas katonák sírkövein való ábrázolásaihoz lásd Speidel 1993, 121-126.

⁹³⁷ Strabón 3, 3, 6; Ezt Diodóros is megemlíti, ám ő nem ír arról, hogy a vállról lógnának le. Diod. 5, 34, 4.

⁹³⁸ Strabón 3, 4, 14.

⁹³⁹ Diod. 5, 33, 3; 5, 34, 5.

⁹⁴⁰ Toynbee 1934, 98; Ostrowski 1990, Hispania 2; Salcedo 1995-1996, 184.

⁹⁴¹ Houghtalin 1996, Hispania 19.

⁹⁴² Ezen az állásponton van az RRC és L. Houghtalin is. RRC 469; Houghtalin 1996, 319-320.

lázadás finanszírozására verték. Hispania újfent engedetlenséggel válaszolt a számára elviselhetetlen római bánásmódra, amit természetesen a központi hatalom ellenfelei igyekeztek kihasználni. A harcot azonban nemcsak kardokkal, hanem ikonográfiai eszközökkel is vívták, amelyek így fontos adalékul szolgálnak a provinciaperszonifikációk korai szerepének meghatározásához.

XVII.4. A négy császár éve

Hispania perszonifikációinak második koncentrációja a 4 császár évében mutatkozik. Az értelmezés szempontjából elengedhetetlen, hogy az ember tisztában legyen a rövid, de turbulens időszak politikai és hadi eseményeivel, ezért célszerűnek tartom, hogy röviden felvázoljam a 68-69-es év eseményeit.

Nero megbuktatása C. Iulius Vindex, Gallia Lugdunensis helytartójának lázadásával kezdődött 68 márciusában.⁹⁴³ Az ő kérésére állt a mozgalom élére áprilisban Servius Sulpicius Galba, Hispania Tarraconensis helytartója, aki felvette a *legatus senatus ac populi Romani* címet.⁹⁴⁴ Eközben Africa helytartója, L. Clodius Macer is Nero ellen fordult, aki a Romát ellátó fontos gabonaútvonalak felett is ellenőrzést gyakorolt.⁹⁴⁵ A galliai felkelést L. Verginius Rufus viszont hamarosan leverte, aminek hírére Galba reményt veszítve Clunia⁹⁴⁶ városába vonult vissza.⁹⁴⁷ Június 16-án itt értesült a Nero elleni merényletről, és a *senatus* által történt császári kinevezéséről. 69. január 2-án következett be az újabb fordulat, amikor A. Vitelliust Germania Inferior *legiói* császárrá kiáltották ki, amit Germania Superior serege is nyomban támogatott.⁹⁴⁸

⁹⁴³ RIC I² 197-199, 216. o; Malitz 2005, 87; Levick 1985, 318-322, 326; Kienast 2004, 101-102; Salcedo 1995-1996, 188; Suet. *Galba* 9, 2; Cass. Dio 63, 23; Morgan 2006, 18-30.

⁹⁴⁴ Ennek hangsúlyozására verettek a HIS-5-6(=GAL-2-3) típusok. Galba eleinte szándékosan nem vette fel a Caesar nevet. Ezt csak később, Suetonius szerint Nero halálhíre után, Cassius Dio alapján a narboi *senatusi* küldöttséggel való találkozást követően tette meg. Suet. *Galba* 11. vesd össze Cass. Dio 63, 29, 6. lásd még Kraay 1956, 8-10. Galba korábbi életéhez és *cursus honorum*ához lásd Morgan 2006, 31-35.

⁹⁴⁵ Clodius Macerrel Galba parancsára megölték, így Africa behódolt neki. RIC I² 188; Kienast 2004, 101; Salcedo 1995-1996, 188.

⁹⁴⁶ Galba kibocsátott egy HISPANIA CLVNIA SVL köriratú *sestertiust*, amelynek hátlapján egy *khítont* viselő, bőségszarut tartó nőalak *palladiumot* nyújt át az ülő császárnak. A nővel kapcsolatban felmerült, hogy Hispaniát ábrázolná, ám a tartomány ekkoriban jól körülhatárolható attribútumokkal rendelkezett, amelyek nem találhatók meg a szóban forgó érmen. *Palladiumot* ráadásul provincia sosem tart a kezében, még Italia sem. Sokkal valószínűbb a nőalakban más allegóriát látni. RIC I² 469-473; Ostrowski 1990, Hispania 11; LIMC Hispania 9; Kraay 1956, p. 39-40, nr. 351, 363, 366-367, 371-372, 375, 382; Arce 1980, 85/11; Jucker 1965, 94-96; Haley 1992, 159; Salcedo 1995-1996, 189-190; Houghtalin 1996, Hispania 21; Mannsperger, 1974, 962.

⁹⁴⁷ Clunia stratégiai pozíciójához és Galba veterán *deductiójához* lásd Haley 1992, 159-164.

⁹⁴⁸ A sors fintora, hogy Vitelliust Galba küldte Germaniába. Malitz 2005, 89; RIC I² 262. o; Levick 1985, 338; Morgan 2006, 51-52.

A puccs háttérében nem a Neróhoz való hűség, hanem elsősorban a hispaniai katonák iránti féltékenység állt, akiknek sikerült saját vezetőjüket a trónra ültetni.⁹⁴⁹ A germaniai *legiók* már Verginiust is többször meg akarták tenni császárnak, aki ezt azonban mindannyiszor visszautasította.⁹⁵⁰ Galba Romában január 15-én a *praetorianus* gárda összeesküvésének áldozata lett, aminek köszönhetően M. Salvius Otho került hatalomra.⁹⁵¹ Uralma csupán 3 hónapig tartott, mivel a vesztes bedriacumi csatát követően, április 16-án saját kezével vetett végét életének. Vitellius regnálását T. Flavius Vespasianus 69 júliusában bekövetkező *usurpatió*ja árnyékolta be. Utóbbit Aegyptosz, Iudaea, Syria katonái támogatták, akiket hamarosan a dunai *legiók* is követtek.⁹⁵² Az év végére sikerült Romát is elfoglalni, és békét hozni a Birodalomnak.

Hispania perszonalizációit a négy császár évében két csoportra oszthatjuk. Az egyikben a provincia egyedül jelenik meg (HIS-3-4), míg a másikban (HIS-5-6) Galliával együtt. Az előbbiek ugyanazokkal az attribútumokkal rendelkeznek, csupán az egyik büszként, míg a másik egész alakosan jelenik meg. A HIS-5-6 azért is figyelemre méltó, mivel más esetben két különböző tartomány egyazon érmen nem fordul elő. Mindegyikben közös, hogy Hispaniában is verték őket. Kronológiai különbségtétel nem lehetséges közöttük. A különböző ábrázolások feltehetően egyszerre jelentek meg, hogy minél effektívebben közvetítsék üzenetüket. Aktualitásukból fakadóan többnyire gyorsan elvesztették jelentőségüket. Legtovább a HIS4-maradt használatban, amelyet még Vespasianus is veretett.

XVII.4.1. HIS-3

A négy császár évében Hispania legegyszerűbb típusa a HIS-3-as, amelyen egy női büszt jelenik meg fején koszorúval, alatta *caetra*⁹⁵³ és két gerely, előtte két kalász. További két variánsa különíthető el, amelyek a koszorú (HIS-3/2) és a kalászok (HIS-3/3) hiányával térnek el a standardtól. Mindegyikre igaz, hogy Hispaniában, feltehetően Tarracóban (is) verték őket.⁹⁵⁴

⁹⁴⁹ Malitz 2005, 88.

⁹⁵⁰ Levick 1985, 334-336.

⁹⁵¹ Otho 10 évig volt Lusitania helytartója, tehát szintén egy hispaniai provinciáé, de ilyen érmet nem veretett. Neki már nem volt akkora szüksége a konszolidációra, mint korábban Galbának. Hozzá kell tenni, hogy a két császárnak teljesen eltérő volt legitimitásuk alapja: Galba mint a *senatus* és Roma, illetve a provinciák népének jelöltje tüntette fel magát, míg Otho a Neróval való rokonszenvezésben bízott. RIC I² 258. o; Levick 1985, 338-339; Kienast 2004, 105; Malitz 2005, 88-89; Ostrowski 1990, 169.

⁹⁵² Malitz 2005, 90-91; Kienast 2004, 108; Levick 1985, 339.

⁹⁵³ A pajzs elhelyezése utalhat a Strabón által említett vállról lelógó típusra. Strabón 3, 3, 6.

⁹⁵⁴ A polgárháború idején Hispaniában nagyon nagymértékű kibocsátás volt. RIC I² 198. o

Ez korántsem meglepő, mivel ez a terület volt Galba fő bázisa, ahol *usurpatió*jának kezdetétől saját pénzt állított elő.⁹⁵⁵ Az viszont annál is érdekesebb, hogy ezt a típust Romában egyáltalán nem verték. A HIS-3-at tehát csak a lázadó provinciákban alkalmazták, amelyeknek vezető szerepe volt Nero megbuktatásában. Fontos kiemelni, hogy a HIS-3-as típus az utolsó érmen büsztként ábrázolt provinciaperszonifikáció.⁹⁵⁶

A HIS-3/1-es változatot Hispanián kívül még Africában, valószínűleg Karthagóban is verték. A polgárháborús africai érmet feltehetően Galba szimpatizánsai készítették, akik nem Clodius Macert követték.⁹⁵⁷ A 68 őszén már Galba nevével, illetve portréjával fémjelzett HIS-3/1-es érmekeket már csak az ottani sereg elbocsátásának kifizetésére készítették.⁹⁵⁸ Leggyakoribb címlete a *denarius*, de sikerült *aureus* is azonosítani. Ezek alapján arra a korántsem meglepő következtetésre lehet jutni, hogy a HIS-3 pénzeket elsősorban a katonai kiadások fedezésére verték.⁹⁵⁹ Kibocsátásuk helyei is ezt támasztják alá, mivel csak a provinciákban (Hispania, Gallia, Africa) készültek.

A HIS-3/1-es ábrázolások nemcsak hátlapokon, hanem a hispaniai és africai előlapokon is előfordulnak.⁹⁶⁰ Előbbi területen csupán a polgárháborús veretek között mutathatók ki, míg utóbbin Galba nevével fémjelzett darabokon is megjelennek. A koszorús verzió előlapi megjelenése az uralkodó portréjával áll összefüggésben, amelyik normál esetben ezt az oldalt uralja. A polgárháborús időszakban vert példányoknak ez tökéletesen megfelel, mivel így elsősorban a közös ügyet (a köztársaság védelmét, Nero megbuktatását) lehetett propagálni és nem egy új uralkodót. A négy császár évében ráadásul ez az egyetlen provinciaperszonifikáció, amelyik fején koszorúval jelenik meg. Később Galba idejében még a tendencia egy darabig folytatódott, de egyes változatokon a körirat az új császár nevét és titulusait említi a provincia

⁹⁵⁵ A polgárháborús időszakban a hispaniai verde *aureus*ai a Nero féle pénzreform előtti pénzlábak alapján, míg *denarius*ai azutáni súly szerint készültek. Galba idejében viszont már a *denarii* is súlyosabbá váltak. A galliai érmek reform utáni aranyakat, míg Roma szintén könnyebb arany- és ezüstpénzeket bocsátott ki. RIC I² 197-198, 217, 221. o.

⁹⁵⁶ 68-ban még Clodius Macer veretette Africa büszktjét pénzeire (AFR-II/2, III/2). Mellkép ezen kívül csak Traianus által 107-ben kibocsátott Q. Metellus Scipio Kr.e. 47-46-os restituált pénzén jelenik meg (AFR-IV/1).

⁹⁵⁷ RIC I² 202. o. Ezzel szemben Clodius Macer régi africai tradíciókon alapuló Africa perszonifikációt veret, amely a két gerely miatt hasonlít Hispaniára. Lásd Africa fejezet bevezetőjét és AFR-III.

⁹⁵⁸ Clodius Macer ezzel szemben sokkal nagyobb mértékben bocsátott ki pénzt, mivel neki nem állt rendelkezésre más birodalmi verde. RIC I2 231. old.

⁹⁵⁹ RIC I² 222. o.

⁹⁶⁰ A HIS-4-es, vagyis az egészalakos típus sosem jelenik meg előlapon.

képével. A SER GALBAE HISPANIA esetében a kettő ötvöződik. Továbbá léteznek olyan pénzek is, amelyeken Hispania rendkívül hasonlít a császárra.⁹⁶¹

A Hispania fején látható koszorú anyagát illetően több elmélet is született. A RIC hagyományos babérkoszorúként írja le és Hispania kivételes helyzetével magyarázza.⁹⁶² J. M. C. Toynbee búzakalászokkal azonosította, ami azonban kevésbé meggyőző, hiszen a büszt előtt is két kalász található.⁹⁶³ L. Houghtalin felvetette az olajkoszorú lehetőségét is, ami azonban pusztá visszavetítése a pénzekre csak később megjelenő attribútumnak (HIS-7-10).⁹⁶⁴

A HIS-3/2-es, vagyis a koszorú nélküli altípust Hispania mellett Galliában, minden bizonnyal a mai Vienne területén is verték. Meg kell említeni a GAL-5-ös darabot, amely voltaképpen csak a köriratban tér el a HIS-3/2-es ábrázolásoktól. A HIS-3/3-as verzió, amelynél a kalászok is elmaradnak, a szakirodalom számára eddig ismeretlen volt, mivel csak egy tavalyi barcelonai aukción bukkant fel.⁹⁶⁵ A Tarracóban készült érme különlegessége, hogy ez az egyetlen HIS-3-as típusú pénz, amelyet *aureus* címletben bocsátottak ki.

Figyelemre méltó továbbá, hogy az Africában vert Hispania előlapos érmeknél a hátlapon *caetra* és egymást keresztező két gerely jelenik meg az S P Q R körirattal.⁹⁶⁶ A reversz két nagyon fontos üzenetet egyesít. Az egyik, hogy minden cselekvésüket a *senatus* és a nép felhatalmazásával, az ő érdekében tesznek. A másik Hispania fegyvereinek hangsúlyozása, amelyeket a saját érdekük érvényesítésére a zsarnokság legyőzésének érdekében bevetnek. A gerelyek és a pajzs utalhat a Galba által felállított két új *legióra*, a *I Adiutrixra* és *VII Galbianára* is.⁹⁶⁷ A kép tehát az erőfitogtatás mellett legitimáció is volt Galba és követői számára. A hátlapot közvetlenül a polgárháborús galliai és afrikai érmektől vették át.⁹⁶⁸

⁹⁶¹ <http://www.acsearch.info/record.html?id=23133> Egyes vereteken ráadásul megfigyelhető a provincia Neróhoz való hasonlítása, aminek magyarázata pusztán a portré bevett gyakorlatában rejlik, amelyet a sürgős kibocsátásokkor nem változtattak meg. <http://www.acsearch.info/record.html?id=28803>

⁹⁶² RIC I² 215/135, 231. o. J. Arce is így értelmezi. Arce 1980, 84/8.

⁹⁶³ Ráadásul a koszorú teljesen megegyezik a császárok fején találhatókval, ahol búza nem fordul elő. Toynbee 1934, 100-101.

⁹⁶⁴ Az olajág vagy koszorú megkülönböztetéséhez általában az olajbogyót is ábrázolni szokták, mint a HIS-12 esetében is. Houghtalin 1996, 317-318.

⁹⁶⁵ Előlapján lovas Galba látható, fölötté GALBA IMP körirattal. Aureo&Calicó – Imagines Imperatorum aukció 08. 02. 2012, 49. tétel.

⁹⁶⁶ Az érmek a polgárháború alatt jelentek meg, de később is még vertek ilyen. Salcedo 1995-1996, 188. Az afrikai érmek között ugyanilyen hátlap Virtus előlappal is megjelenik. RIC I² 215/136. Virtus ugyanilyen hátlappal galliai verdében készült. RIC I² 209/78A.

⁹⁶⁷ Morgan 2006, 49-50, 293, 296.

⁹⁶⁸ RIC I² 231. old, 209/78A, 215/135.

XVII.4.2. HIS-4

A HIS-4-es típus hátlapjain egy álló nőalakot látni, amelynek bal oldalán két gerely és *caetra* található. 3 altípusa különböztethető meg, amelyek között többnyire kismérvű különbségek vannak és nagymértékben fedik a HIS-3-as típus variánsait. Mindegyikben közös, hogy Hispaniában, valószínűleg Tarracóban verték őket csakúgy, mint az előző típust is. Elsősorban *aureus* és *denarius* címletekben léteztek, de egy esetben *asra* is van egy példa. A HIS-4-ös típus szintén a polgárháború alatt jelent meg, és még Vespasianus korai veretei között is megtalálható.

A HIS-4/1 típus jellemzője, hogy a fegyverek mellett a provincia jobb kezében két kalász között mákot tart, ruházata hosszú *tunica*. A variáns Galba uralkodása alatt végig jelen volt, és az egyetlen HIS-4-es variáns, amelyet Romában is vertek.

A HIS-4/2-es variánsnál eltűnik a mák és Hispania pajzsát a vállán hordja, nem a kezében. A provincia ruházatában is változás történt, mivel ruhája már csak térdig ér. A hátlap a polgárháborús érmek *divus* Augustus sorozatában tűnik fel, amelyet később Vespasianus ismételt meg saját portréjával. Az első *princeps*re való visszanyúlás nem véletlen.⁹⁶⁹

A HIS-4/3-as altípusnál már mák nem jelenik meg a jobb kézben, csupán 2 kalász, a nőalak ruházata köpennyel egészül ki. A variáns csak Vitellius által 69 januárja és júniusa között Hispaniában (Tarraco?) kibocsátott *aureus*ról és *asr*ól ismert.⁹⁷⁰ Külön figyelmet érdemel a CONSENSVS HISPANIARVM körirat, amely eltér a HIS-4-nél szokásostól.⁹⁷¹ Célja minden bizonnyal a Hispaniae, illetve az ott állomásozó csapatok kiengesztelése volt, akiknek császára ellen Vitellius fellázadt. Nem véletlen, hogy a HIS-4/3-as variánst csupán a provinciában verték. Az érme annál is érdekesebb, mivel saját germaniai csapatainak, akiknek hatalmát köszönhette, nem veretett érmet. Csupán Marsot ábrázoló CONSENSVS EXERCITVVM hátlapokat bocsátott ki, amivel az egész Birodalom katonáinak összhangját hangsúlyozta.⁹⁷² A békülő gesztus jól mutatja, hogy az Ibériai-félsziget mennyire jelentős volt ezekben a zavaros időkben. A

⁹⁶⁹ RIC I² 197. old.

⁹⁷⁰ Numismatica Ars Classica 25. aukció 25. 06. 2003, 403. tétel – súlya 7,03 g.

⁹⁷¹ Korábban *consensus* csak Caligula idejére keltezhető, *divus* Augustus érmén szerepel a CONSENSVS SENAT ET EQ ORDIN P Q R körirattal. RIC I 96/8.

⁹⁷² RIC I² 4-6, 20-27, 40, 48-51, 64. Ezt a hátlapot Vespasianus is hamar, 69-70-ben verette Tarracóban. RIC II 259.

Birodalom egységének fontosságát nem Vitellius kezdte el először hangsúlyozni, ő pusztán Galba CONCORDIA PROVINCIARVM hátlapjait (57. kép) fogalmazta újra.⁹⁷³

A HIS-4/1-3 variánsnál közös kalászok, illetve a más egyértelműen a Hispaniára jellemző természeti bőség szimbóluma.⁹⁷⁴ Ugyanezek az elemek Ceres kezében találhatók meg. Nero 60-63-as érmein jelenik meg az istennő, jobb kezében kalászokkal és mákkal, baljában fáklyával.⁹⁷⁵ Ugyanez érvényes a HIS-3/1-2 típusra is, de ott sokkal szembetűnőbb a kapcsolat Ceresszel. Galba után Otho is veretett mákot, kalászt és bőségszarut tartó istennőt ábrázoló érmet CERES AVG és PONT MAX körirattal.⁹⁷⁶

A négy császár évének másik éremcsoportját a Hispania mellett megjelenő Gallia két hátlapja alkotja. Feltűnésük csupán időszakos, ami nem meglepő, hiszen az aktuális politikai és katonai célokat kellett szolgálniuk. Nem melleleg ezek az egyedüli érmek, ahol két különböző provincia egyszerre jelenik meg.⁹⁷⁷ A cél mindkét esetben (HIS-5-6) ugyanaz: a tartományok közti szoros kapcsolat hangsúlyozása, ám két különböző eszközzel. Míg a HIS-5 esetében ez írásban, addig a HIS-6-nál ikonográfiai eszközökkel történik.

A HIS-6-7(=GAL-2-3)-es darabokat lásd Gallia fejezetben.

XVII.5. Hispania Hadrianus korában

Hadrianus idejében Hispania megjelenítése (HIS-7-9) szakított az eddigi tradíciókkal, és teljesen új fordulatot vett. A korábbi militáns képeket most a béke és prosperitás váltja fel, ami az írott forrásokban is jól visszatükröződik.⁹⁷⁸ Innentől kezdve Hispania perszonifikációja mellől eltűnik minden fegyverzet. A HIS-8-9-ben közös, hogy mindkettőn megjelenik a nyúl, illetve mindkettőt arany, ezüst és bronz címletben is verték. Hispania az egyetlen provincia, amely Hadrianus provinciáinak összes szériájában (provincia, *adventus*, *restitutor* és *exercitus*) megjelenik. A tartomány iránti kitüntetett figyelem valószínűleg a császár hispaniai

⁹⁷³ A hátlapon Concordia ágat vagy mákot és kalászokat, valamint bőségszarut tart. RIC I² Galba 35, 49, 104, 117-120, 126, 149, 180-183.

⁹⁷⁴ Toynbee 1934, 101.

⁹⁷⁵ RIC I² 23, 29, 35.

⁹⁷⁶ RIC I 1, 6.

⁹⁷⁷ A GAL-5 és PAN-2-3 érmén egyazon nevű provincia közigazgatási részeit külön megjelenítő ábrázolásról van szó.

⁹⁷⁸ Cabrero Piquero 2009, 25-27.

származásával magyarázható.⁹⁷⁹ Ilyen szempontból érdekes, hogy Hispania az első nem itáliai uralkodó, Traianus érmein nem jelenik meg.⁹⁸⁰

XVII.5.1. HIS-7

Hadrianus és Aelius Caesar érmei Hispaniát földön fekvő, sziklára támaszkodó nőalakként jelenítik meg, baljában olajággal, lábánál nyúllal.⁹⁸¹ Egy variációján (HIS-7/2) az állat a szikla előtt helyezkedik el. Utóbbi J. M. C. Toynbee értelmezése szerint a gibraltári sziklára utal, amely már a görög mitológiában is nagy jelentőséggel bírt.⁹⁸² A fekvő póz külön figyelmet érdemel, mivel ez Hadrianus provinciasorozatában Hispanián kívül csak Aegyptosz (AEG-1), Africa (AFR-IX/1) és Alexandria esetében figyelhető meg.⁹⁸³ Közös jellemzőjük a nagyfokú termékenység és gazdagság, amivel akár magyarázható lenne a Tellust imitáló testhelyzet (30. kép).⁹⁸⁴ Erre utal Hispania kezében az olajág is, amely a nyúl mellett a provincia legfontosabb attribútuma. Az Ibériai-félszigetnek kétségkívül az olaj volt a legfontosabb exportcikke, amely téren a birodalom többi területe nem tudott vele versenyre kelni. Magát Romát is az innen érkező olajjal látták el, amit a Monte Testacción, az ókori Roma egyik szemétdombján folyó ásatások igazoltak.⁹⁸⁵ Ezt a leletek mellett az írott források is alátámasztják. Strabón kiemeli, hogy a hispaniai a legjobb minőségű olaj, Statius szerint még az athénival is vetekszik.⁹⁸⁶

Hispania perszifikációjának politikai jelentőségét, mint Hadrianus származási helyét, a címletek sokszínűsége is mutatja. A HIS-7 ábrázolás ugyanis *aureust*, *denariust*, *sestertiust*, *dupondium* és *ast* is díszített. Hasonló okokkal magyarázhatók az Aelius Caesar képmásával vert Hispania pénzek. Valószínű, hogy ez az adopcióna vonatkozó gesztusként fogható fel, hiszen a pénz nem Aelius saját ősnemesi etruszk, hanem fogadott apja provinciális gyökereit

⁹⁷⁹ Kienast 2004, 128.

⁹⁸⁰ Traianus és Hadrianus nemcsak Hispaniában születettek, hanem ugyanabban a városban Italicában is. Kienast 2004, 122. Traianus meglepő módon újraverette M. Eppius és Q. Metellus Pius Scipio Kr.e. 47-46-os érméjét (AFR-IV/1).

⁹⁸¹ Hadrianus 119-122 között vert hátulján olajfa mellett álló Minerva lábainál nyúl jelenik meg. RIC 70; Houghtalin 1996, 326-327; Garzón Blanco 1991, 263. J. Arce az érmet Hispaniak perszifikációjaént interpretálta, a tartomány csak később jelent meg nyúllal. Arce 1980, 85/15.

⁹⁸² Toynbee 1934, 103; Cabrero Piquero 2009, 18; Arce 1980, 93.

⁹⁸³ Toynbee 1934, 102-103.

⁹⁸⁴ Houghtalin 1996, 323.

⁹⁸⁵ Salcedo 1995-1996, 191; Beltrán Lloris 1975, 249-250. Lásd még ehhez bővebben J. Remesal Rodríguez kutatásait.

⁹⁸⁶ Strabón 3, 2, 6; Stat. *Silv.* 2, 7, 28-29.

hangsúlyozza.⁹⁸⁷ Utóbbi magyarázat annál is valószínűbb, mivel a *Historia Augusta* szerint Aelius semmilyen lényeges tisztséget nem töltött be. Azonkívül hogy ő volt az első, aki megkapta a Caesar nevet, pályájában semmilyen más említésre méltó dolog nem történt.⁹⁸⁸ T. Tomasi szerint Aelius Hispaniában nem töltött be tisztséget, sőt nem is járt ott.⁹⁸⁹ Vagy ha volt ott, akkor is biztos, hogy az nem bírhatott akkora jelentőséggel, hogy indokolná a pénzekre való megjelenítését.

XVII.5.1.1. A nyúl

Hispania és a nyúl kapcsolatára J. M. C. Toynbee az ókori források alapos átvizsgálásával meggyőző magyarázatot talált.⁹⁹⁰ Varro és idősebb Plinius külön kiemeli, hogy egy kisebb növésű hispaniai nyúlfajtát *cuniculus*nak neveznek.⁹⁹¹ A szó egyszerre jelenthet nyulat, illetve barlangot, járatot is, amiről az állat is a nevét kapta, hiszen a nyúl földbejáratokba él.⁹⁹² Catullus *cuniculosa Celtiberá*ról beszél.⁹⁹³ J. M. C. Toynbee véleménye szerint az állat utalhat Hispania gödrökben vagy inkább bányákban való gazdagságára.⁹⁹⁴ Az Ibériai-félsziget köztudottan bővelkedett aranyban, ezüstben, rézben, ólomban és vasban. A nyúl tehát értelmezhető a fémeknek és az azok kitermeléséből eredő gazdagságnak szimbólumaként is. Ezenkívül a nyúlhús csemegének és egyben a tartomány egyik exportcikkének is számított.⁹⁹⁵ Az állatok vadászatára külön Libyából hozattak vadmacskákat.⁹⁹⁶

A nyulak rendkívül kártékony hispaniai tevékenységére Strabónnál találunk utalást.⁹⁹⁷ Különösen érdekes az a történet, amit a Baleár-szigetéről mond el. A sziget lakói követeket küldtek Augustushoz, akitől új lakhelyet kértek, mivel a nyulak lehetetlenné tették életüket. Az állatok rendkívüli szaporaságuk miatt mindent felettek és éhínséget okoztak. A történetet idősebb

⁹⁸⁷ SHA Aelius 2, 8.

⁹⁸⁸ SHA Aelius 2, 1-2. Spartianus szerint egyetlen erénye a szépsége volt. SHA Hadrianus 23, 10.

⁹⁸⁹ Tomasi 1971, 104, 106.

⁹⁹⁰ Toynbee 1934, 104-105; Toynbee 1973, 202-203; Toynbee 1983, 191-192. Lásd még Beltrán Lloris 1975, 250.

⁹⁹¹ Varro *Rust.* 3, 12, 6; Plin. *Nat. Hist.* 8, 217.

⁹⁹² Egy új értelmezés szerint a *cuniculus* szó keltibérül kutyácskát jelentett. Ballester-Quinn 2002, 127-128.

⁹⁹³ Catull. *Carm.* 37, 18; Ballester-Quinn 2002, 125.

⁹⁹⁴ Toynbee, 1973, 203; Toynbee, 1983, 191.

⁹⁹⁵ Plin. *Nat. Hist.* 8, 217.

⁹⁹⁶ Strabón 3, 2, 6.

⁹⁹⁷ Strabón 3, 2, 144.

Plinius is leírja, ám nála a szigetlakók katonai segítségért folyamodtak.⁹⁹⁸ A szerző Varrót idézve említi, hogy Hispaniában a nyulak egy egész várost is aláástak.⁹⁹⁹

Érdekes módon a HIS-7/2-es hátlap még két esetben tűnik fel a III. században: először Macrinus és Diadumenianus, majd Laelianus pénzein. Előbbi *pentassariont* Macrianopolisban és Nicopolis ad Istrumban verték, tehát egy görög nyelvű városban, amelynek a pénzverés saját fennhatósága alá tartozott.¹⁰⁰⁰ Felmerül a kérdés, hogy mégis miért határoztak úgy, hogy 217-218-ban egy majdnem 100 évvel korábbi hátlapot másolnak. Még fontosabb kérdés, hogy kit kell a nőalakban látnunk. A körirat, sajnálatos módon nem segít az azonosításban. Macrinus származási helyének propagálása nem merülhet fel, mivel Mauretaniában született.¹⁰⁰¹ L. Houghtalin véleménye szerint a nőalakot Moesia Inferior perszonifikációjának kell tartanunk, mivel egy viminaciumi hátlapon Moesia Superior jobb kezében nyulat tart.¹⁰⁰²

Laelianus Hadrianus pénzével teljesen megegyező ábrázolású érmet veretett (68. kép). Nagy különbség, hogy előbbinek körirata TEMPORVM FELICITAS, tehát semmi köze a provinciaperszonifikációhoz. L. Houghtalin ezt a pénzt is Moesia Inferior perszonifikációjaként azonosította, mivel Superiornál is megjelent a nyúl.¹⁰⁰³ Mások az azonos ikonográfiai séma miatt Hispaniának tartják.¹⁰⁰⁴ Emiatt, illetve az Ulpius Cornelius Laelianus név miatt az uralkodó hispaniai eredete körüli elméletek is napvilágot láttak.¹⁰⁰⁵

68. kép: *Temporum Felicitas* (Laelianus Kr.u. 260)

Felmerült a Telusszal való azonosítás lehetősége is.¹⁰⁰⁶ Véleményem szerint közel sem valószínű, hogy provinciaperszonifikációval van dolgunk, mivel a hátlap nem legitimációs célt

⁹⁹⁸ Plin. *Nat. Hist.* 8, 217.

⁹⁹⁹ Plin. *Nat. Hist.* 8, 104.

¹⁰⁰⁰ Pick 1898, 755-756, 1682.

¹⁰⁰¹ Kienast 2004, 169.

¹⁰⁰² Houghtalin 1996, 413, Moesia Inferior 1. A nyúl jelentőségéhez a viminaciumi hátlapon lásd Juhász 2009-2010, 28-31.

¹⁰⁰³ Houghtalin 1996, 327, 413-415, Moesia Inferior 2. Laelianus származásáról biztosat nem tudunk, de feltehetően nem Moesia Inferiorból származott. Kienast 2004, 244.

¹⁰⁰⁴ Toynbee 1934, 105-106; RIC V/2 370. o; Ostrowski 1990, 166. oldal 20; Salcedo 1995-1996, 192. Felmerült Ulpius Cornelius Laelianus nevének Ulpius Traianusszal való összekapcsolása is, amely a hispaniai eredetet támasztaná alá.

¹⁰⁰⁵ Drinkwater 1987, 175-177.

¹⁰⁰⁶ Houghtalin 1996, 413-414.

szolgál.¹⁰⁰⁷ Az ábrázolás értelmezésére sokkal elfogadhatóbb a Temporum Felicitas, amint azt a körirata is mondja. A császár számára a boldog idők beköszöntésének hirdetése fontosabb, mint valamilyen távoli tartományé. Laelianus 269-ben Mogontiacumban kiáltotta ki magát császárrá az ottani *legio XXII Primigenia* élén. Ilyen helyzetben semmi haszna nem lett volna a feltételezett szülőháza hátlapokon való ábrázolásának, hiszen hatalma nem a hispaniai katonáktól függött. Nem kétséges, hogy az ábrázolás ikonográfiailag Hadrianus Hispaniájára nyúlik vissza, ám időközben más jelentéssel is bővíthetett, vagy akár teljesen meg is változhatott. Ugyanez a helyzet Laelianus egy másik érméjénél is, amelyik Hadrianus Germania perszonifikációját (GER-6) másolta. A körirat VIRTUS MILITVM-ra, a lándzsa *vexillum*-ra változott, amelynek szövetrészén a XXX-as szám olvasható (67. kép). Utóbbi a Veterában állomásozó *legio XXX Ulpia Victrix*-re utal, ami azonban nem állt Laelianus irányítása alatt.¹⁰⁰⁸ A hátlap feltehetően az ő megnyerésüket célozta meg, amely azonban nem járt sikerrel.¹⁰⁰⁹ Érdekes, hogy Laelianus pár hónapos uralkodása alatt két esetben is Hadrianus által veretett, provinciaperszonifikációkat ábrázoló érmeit elevenítette fel, megváltoztatott körirattal. Felmerül a kérdés, hogy honnan ismerte és kivitelezte ezt Mogontiacumban, ahol korábban nem volt önálló pénzverde. A másik, talán még izgalmasabb probléma, hogy mi indokolta a hátlapok apró változtatásait, hiszen a köriratok üzeneteihez jól kialakult ikonográfia társult. Sajnálatos módon Laelianus rövid trónbitorlásáról nagyon kevés információval rendelkezünk, így ezeket a felvetéseket a jövő kutatásainak kell tisztáznia.

A HIS-7-eshoz hasonló ábrázolást ismerünk körplasztikai alkotásokból is, amely egy fekvő nőalakot ábrázol, amely kosárból kibújó nyulat simogat.¹⁰¹⁰ A kompozíció része egy kisfiú is, aki szintén az állat felé nyúl. Ezt a művet hol Hispania, hol a Tél megszemélyesítésének tartják. Az évszakok gyakran jelennek meg Tellusszal együtt, és Laelianus körirata miatt a szobrot célszerűbbnek tűnik a Téllal azonosítani.¹⁰¹¹

Lehet, hogy a III. századi érmek Hispania perszonifikációját vették át, de a tartomány alakja már annyira összeforrt a prosperitással, hogy átvette annak szerepét. Az azonosítás alapja lehet a *cuniculus* szó kettős jelentése, bár kérdéses, hogy ezt mennyire értették a görög nyelvet

¹⁰⁰⁷ Macrinus Africában született, de Laelianus származása ismeretlen. Kienast 2004, 169, 244.

¹⁰⁰⁸ Alföldi 1937, 99.

¹⁰⁰⁹ Drinkwater 1987, 175-177.

¹⁰¹⁰ Tél: Hanfmann 1951, Cat. no. 379; LIMC Horae 95; LIMC Hispania 22. vesd össze Hispania: Jatta 1908, 41; Toynbee 1934, 106.

¹⁰¹¹ Hanfmann 1951, 214.

használó Moesia Inferior területén. Ráadásul a köriratban sem utal semmi provinciákra, sem Hispaniára, sem Moesiára.

XVII.5.2. HIS-8

A HIS-8-as ábrázolás Hadrianus *restitutor* sorozatába tartozó Hispaniát fedi, aki baljában olajágot tart, előtte nyúl helyezkedik el. Minden másban megfelel a széria többi hátlapjának, így részletes taglalását az erről szóló fejezetben fogom elvégezni.

XVII.5.3. HIS-9

Hispania következő megszemélyesítése Hadrianus *adventus* sorozatában tűnik fel, amely a 122-123. év telén tett császári látogatásra utal.¹⁰¹² Az ábrázolás azért szokatlan, mivel ez az egyetlen olyan II. századi hátlap, amelyen a tartomány nyúl nélkül jelenik meg.¹⁰¹³ A jelenet egyébként mindenben megfelel a hagyományos *adventus* típusnak, csak a provincia baljában olajágot tart. A többi szempontból viszont teljesen megfelel az éremsorozat egyéb ábrázolásainak, így részletesebben az arról szóló fejezetben foglalkozom vele.

XVII.6. HIS-10

Teljesen a hadrianusi ikonográfiából táplálkozik Antoninus Pius Hispania perszonifikációja, amely az *aurum coronarium* éremsorozatában jelenik meg. A provincia jobb kezében az új császárnak nyújtott ajándékot tartja, míg baljában olajág, lábánál nyúl található. Jól látszik tehát, hogy mennyire jelentős és jól kialakított megjelenítést alkottak a tartománynak Hadrianus idejében. Szokatlan új elemként megjelenik a falkorona, amely inntől kezdve a maradék 2 perszonifikációján (HIS-12-13) is szerepel. Antoninus Pius tehát uralkodása legelején nemcsak az éremsorozatával, de Hispania szinte teljesen azonos megjelenítésével is adózott nemrég elhunyt mostohaapja politikájának és származási helyének.¹⁰¹⁴

¹⁰¹² SHA Hadrianus 12, 4; Halfmann 1986, 190.

¹⁰¹³ Ez feltehetően a helyhiánnyal magyarázható. Az *adventus* széria hátlapjain ugyanis gyakran elmaradnak a *toponym* és *restitutor* érmeiken ábrázolt attribútumok. Bővebben lásd a csoportos provinciaperszonifikációkkal foglalkozó fejezetet.

¹⁰¹⁴ Garzón Blanco 1991, 264.

XVII.7. HIS-11

Hispania először az ostiai via dei Vigili alatti *thermae* mozaikján jelenik meg Africa (AFR-II/79) és Aegyptos (AEG-2) mellett. Az ábrázolás a Claudius korában végbemenő kikötőbővítésnek állít emléket, ami Roma gabonaellátását biztosította. A tartományok tehát termékenységet hirdetnek, noha ez az ikonográfiájukban nem tükröződik. Hispania hajában ugyanis olajág látható, míg Africát az *exuviae elephantis*, Aegyptost a krokodil azonosítja. Ez az ábrázolás is tehát nyilvános, a köznép számára készült, ám mégis sokkal behatároltabb volt, mint az érmek. A teljesen más igény és ok indokolja az eddigi ikonográfiától való eltérést.

XVII.8. HIS-12

Sokkal izgalmasabb Hispania második mozaikon szereplő perszonifikációja. A rövid *tunicában* és *pallában* álló nőalak baljában olajágot tart, míg fején falkorona látható. A jelenet egy harmada sajnos nem maradt meg, így nem tudjuk, hogy jobb kezében mit tartott, illetve volt-e a lábánál nyúl. A II. század második felére keltezhető mozaik szoros kapcsolatban áll az Antoninus Pius által vert hátlappal (HIS-10), ahol a provincia szintén olajággal és falkoronával jelenik meg, amelyhez időben is a legközelebb áll. Ruházatában viszont inkább a polgárháborús érmekre (HIS-4, 6) hasonlít. Ennek ellenére a mozaik jól mutatja, hogy a II. században mennyire egységes Hispania kép élt a birodalom különböző pontjain, amelyet feltehetően az érmek is befolyásoltak.

XVII.9. HIS-13

Hispania utolsó perszonifikációja a zeugmai mozaikon jelenik meg, amely csak a felirat alapján azonosítható. A HIS-10-es és 12-es közös attribútuma a falkorona, amely azonban nem ugyanarra az előképre vezethető vissza. A nagyfokú azonosság miatt a zeugmai mozaikon található provinciákat külön fejezetben részletezem.

XVII.10. Összegzés

Hispania megszemélyesítései nagyon hangsúlyos helyet foglalnak el a provinciaperszonifikációk kialakulásában és fejlődésében. Jelentőségüket eleinte a polgárháborús eseményeknek köszönhetik, amikor az Ibériai-félsziget fontos katonai konfliktusok színhelyévé

vált. Ez igaz Sulla, Pompeius és Galba idejére is. Legnagyobb hatással kétségkívül a négy császár éve volt, amelynek hála a provinciaperszonifikációk a császári címért folyó harc egyik elsőszámú ikonográfiai fegyverei voltak. Hispania abból a szempontból is különleges, hogy a HIS-1-et leszámítva az érmeiken rendkívül egységes formában jelenik meg. Eleinte *caetra*, két gerely és kalászkok szimbolizálják bőségét és hadi potenciálját. Egyedi a Galliával együtt való megjelenítése, ami szintén a történelmi helyzettel magyarázható. Hadrianus idejére azonban már végbement a perszonifikáció demilitarizációja, aminek köszönhetően csak prosperitást hirdető attribútumokkal jelenik meg. Szintén az olajág és a nyúl köszön vissza Antoninus Pius érméjén és az El Djem-i mozaikon is, ahol a tartomány *corona muralis* is visel.

HIS-1

Tárgytípus: Érme

Kibocsátó (datálás): A. Postumius Albinus (Kr. e. 81)
Galba (68-69)

Névérték: D

Verde: Roma, Africa

Előlapí/hátlapi körirat: HISPAN
HISPANIA

Előlap/hátlap: Női fej *capite velato*, hosszú rendezetlen haj.

Irodalom: RRC 372/2; Ostrowski 1990, Hispania 1; LIMC Hispania 1; Beltrán Lloris 1975, 245; Arce 1980, 82/1; Salcedo 1995-1996, 182-183; Houghtalin 1996, Hispania 1; Freeman & Sear, Manhattan Sale 3, 2012. jan. 3, 170-es tétel; Numismatica Ars Classica NAC AG Auction 80, 20.10.2014, 75. tétel.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=414740>

2. <http://www.the-saleroom.com/en-gb/auction-catalogues/freeman-and-sear/catalogue-id-2853225/lot-12987581>

1.

2.

HIS-2

Tárgytípus: Érme

Kibocsátó (datálás): Cn Pompeius Magnus (Kr. e. 46-45)
M Publicius (Kr. e. 46-45)

Névérték: D

Verde: Hispania

Hátlapi körirat: CN MAGNVS IMP

Hátlap: *Prorán* álló katona pálmaágot nyújt át a szemben álló, hosszú *tunicát* viselő nőalaknak, baljában 2 gerely, vállán *caetra*.

Irodalom: RRC 469; Ostrowski 1990, Hispania 2; LIMC Hispania 19; Beltrán Lloris 1975, 245; Arce 1980, 82-83/2; Salcedo 1995-1996, 183-184; Houghtalin 1996, Hispania 19; Jatta 1908, Hispania 2.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=74832>

HIS-3

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Polgárháború időszaka (68-69)
Galba (68 ápr.-69 jan.)

Névérték: Au, D

Verde: Hispania (Tarraco?), Gallia (Vienne?),
Africa (Karthago?)

Előlapi/hátlapi körirat: HISPANIA

SER GALBAE HISPANIA

SER SVLPICI GALBAE IMP A

SER SVLPICIUS GALBA IMP AVG

Előlap/hátlap: 1. Női büszt fején babérkoszorú, mellette 2 gerely, alatta *caetra*, előtte 2 kalász.

Variációk: 2. Mint az 1., de babérkoszorú nélkül.

3. Mint a 2., de kalász nélkül.

Irodalom: RIC I² 205/23, 215/135, Galba 1-3, 86, 515-518;
Ostrowski 1990, Hispania 6, 8; LIMC Hispania 2a; Beltrán Lloris 1975, 246-247; Arce 1980, 84/7-8; Salcedo 1995-1996, 188; Houghtalin 1996, Hispania 3-6, 340/22.

Fotó:

1. <http://davy.potdevin.free.fr/Site/wars.html>

2. http://www.cngcoins.com/Bid.aspx?Item_ID=97000

3. <http://www.acsearch.info/record.html?id=81361>

1.

2.

3.

HIS-4

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Polgárháború időszaka (68-69)

Galba (68 ápr.-68 vége)

Vitellius (69 jan.-jún.)

Vespasianus (69 vége-70)

Névérték: Au, D, As

Verde: Roma, Hispania (Tarraco?)

Hátlapi körirat: HISPANIA

CONSENSVS HISPANIARVM

Hátlap: 1. Álló nőalak ruházata *tunica*, kezében mák, 2 kalász, 2 gerely és *caetra*.

Variációk: 2. Mint az 1., de pajzs a váll mögött.

3. Mint az 1., de mák hiányzik, ruházat köpennyel egészül ki.

Irodalom: RIC I² 212/112, Galba 19-21, 50, 144, 155, 190-193, 225-226, Vitellius 41, RIC II/1 Vespasianus 1295-1296; Ostrowski 1990, Hispania 9, 14; LIMC Hispania 3-4, Arce 1980, 85/9; Beltrán Lloris 1975, 246; Arce 1980, 84-85/5, 9, 12-13; Salcedo 1995-1996, 188; Houghtalin 1996, Hispania 8-10; Jatta 1908, Hispania 3; Numismatica Ars Classica 25. aukció 25. 06. 2003, 403. tétel; Schmidt-Dick 2011, IV.5.1.01, IV.6.1.01.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=177292>

2. <http://www.tesorillo.com/articulos/alegoria/alegoria.htm>

3.

http://www.fredericweber.com/VITELLIUS/aureus_consensus_hispaniarvm.htm

1.

2.

3.

HIS-5(=GAL-2)

Lásd Galliánál.

HIS-6(=GAL-3)

Lásd Galliánál.

HIS-7

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)
Aelius Caesar (137)

Névérték: Au, D, S, Dp, As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: HISPANIA

Hátlap: Fekvő nőalak, jobbjában ág, baljával sziklára támaszkodik, ruházata *khitón* és *himation*, lábánál nyúl.

Variációk: 2. Mint az 1., de nyúl a szikla előtt.

Irodalom: RIC II 305-306, 851-852, 1077; Ostrowski 1990, 15, 19; LIMC Hispania 5a-b; Tomasi 1971, 104-106; Beltrán Lloris 1975, 248; Arce 1980, 85-86/14, 19-21; Garzón Blanco 1991, 263-264; Salcedo 1995-1996, 190-191; Houghtalin 1996, Hispania 12, 17; Strack 1933, 303-304, 716-717.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=69116>

2. <http://www.acsearch.info/record.html?id=210636>

1.

2.

HIS-8

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: Au, D, S, Dp, As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: RESTITVTORI HISPANIAE

Hátlap: *Restitutor* típus. Nőalak bal kezében ág, ruházata hosszú *khitón* és *himation*, lábánál nyúl.

Irodalom: RIC II 326-327, 388, 952-955; Ostrowski 1990, Hispania 17; LIMC Hispania 8; Beltrán Lloris 1975, 248; Arce 1980, 85/18. (hiányos körirat); Salcedo 1995-1996, 190; Houghtalin 1996, Hispania 15-16; Strack 1933, 321-322, 777-778; Schmidt-Dick 2011, I.6.1.18, I.6.2.07.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=163213>

HIS-9

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S, Dp

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG HISPANIAE

Hátlap: *Adventus* típus. Nőalak baljában ág, ruházata hosszú *khitón* és *himation*.

Irodalom: RIC II 886-887; Ostrowski 1990, Hispania 16; LIMC Hispania 7; Arce 1980, 85/16-17; Salcedo 1995-1996, 190; Houghtalin 1996, Hispania 13-14; Strack 1933, 315, 750; Schmidt-Dick 2011, IV.2.12.

Fotó:

http://www.fredericweber.com/articl_dieux/provinces_english.htm

HIS-10

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Antoninus Pius (139)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: HISPANIA COS II

Hátlap: Álló nőalak, jobbában korona, baljában ág, ruházata hosszú, fél mellét szabadon hagyó *khitón* és *himation*, fején *corona muarlis*, lábánál nyúl.

Irodalom: RIC II 582; Ostrowski 1990, Hispania 18; LIMC Hispania 6; Garzón Blanco 1991, 264; Beltrán Lloris 1975, 249; Arce 1980, 86/22; Salcedo 1995-1996, 192; Houghtalin 1996, Hispania 18; Toynbee 1934, 149; Strack 1937, 788; Schmidt-Dick 2011, IV.5.3.08.

Fotó: LIMC Hispania 6.

HIS-11

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Via dei Vigili alatti *thermae*, Ostia

Őrzési hely: *In situ*

Méret: 13×9 m

Datálás: Claudius-kor (50 körül)

Leírás: Női büszt, fején koszorú.

Irodalom: Ostrowski 1990, *Hispania* 26; Calza 1912, 106; Becatti 1962, 46-47. no. 68; Clarke 1994, 96-98; Parisi Presicce 1999, 92; LIMC *Hispania* 11; Arce 1980, 86-87/24; Houghtalin 1996, *Hispania* 20.

Fotó:

<http://www.ostia-antica.org/regio2/5/5-1-a.htm>

HIS-12

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Maison d'Africa, Thysdrus

Őrzési hely: Musée Archéologique d'El Jem, Tunézia

Méret: 72 cm (átlósan), egész 3,49x3,44 m

Datálás: II. sz. 2. fele

Leírás: Álló nőalak fején *corona muralis*, ruházata rövid vörös *tunica* és türkíz *palla*, baljában olajág, jobb kezét még az ókorban restaurálták.

Irodalom: Slim 1995, 26; Slim 1999, 186-187.

Fotó: Slim 1999, Pl. 80/1.

HIS-13

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Zeugma (Belkis)

Őrzési hely: Pergamonmuseum, Berlin M.I. 7082 = Mos. 14.

Méret: 74,5×75,7 cm, átmérője 38 cm

Datálás: T.a.q. 256

Felirat: ΣΠΑΝΙΑ

Leírás: Medalionban női büszt, fej balra, ruházata *peplos* és fejére húzott *himation*, fején *corona muralis*.

Irodalom: Ostrowski 1990, *Hispania* 27; LIMC *Hispania* 12; Parlasca 1983, 294/3; IGLS I 80/117 (téves olvasat); Kriseleit 1985, 26-29; ; Salcedo 1995-1996, 193; Kriseleit 2000, 45-51; Arce 1980, 87-88/25; Liverani 1997, 97.

Fotó: Kriseleit 2000, Abb. 54.

XVIII. Iudaea

Iudaea Cn. Pompeius Kr. e. 63-ban végrehajtott megszállása óta tartozott a Római Birodalom érdekövezetébe, amelyet csak közvetve, a rómaiak által választott királyok révén irányítottak.¹⁰¹⁵ C. Sosius Kr. e. 37-ben megostromolta Jeruzsálemet, ahová II. Antigonos menekült. A város bevétele után katonai sikerét Zakynthoson vert pénzein örökítette meg (10. kép). A hátlapot, amelyen egy megköötözött férfi és egy búsuló nő látható *tropaeum* alatt ülve, egyes kutatók Iudaea perszonifikációjának tartják. Véleményem szerint azonban ez csak a legyőzött nép egy-egy jellegzetes képviselője.¹⁰¹⁶ Iudaea provincia végül Kr. u. 6-ban jött létre az I. Herodes által uralt területek, valamint Idumaea és Samaria összevonásával.

Iudaea provincia biztosan azonosítható megszemélyesítései mind pénzeken találhatóak, amelyek csak Kr. u. 69-től jelentek meg.¹⁰¹⁷ Később Hadrianus alatt tűntek csak fel újra. Az érmek Román kívül Lugdunumban és egy hispaniai verdében, feltehetően Tarracóban is készültek.¹⁰¹⁸ A több különböző típus Vespasianus és Titus éremverésében, illetve propagandájában is jelentős szerepet játszott. Segítségükkel hangsúlyozták a lázongó tartomány felett aratott győzelmüket, amellyel biztosították a békét, nyugalmat és prosperitást az egész birodalom számára.

Hasonló ábrázolások léteztek korábban is, amelyek azonban sajnálatos módon nem maradtak fenn. Egynek a létét az aphrodisiasi Sebasteionban talált felirat bizonyítja, de itt az ἑθνη Ἰουδαία és nem a provincia megszemélyesítéséről van szó.¹⁰¹⁹ A tartomány legkésőbbi megjelenítésére is csak egy írásos említés alapján következtethetünk. A felirat a Severus Alexander korában épült thuggai Iuno Caelestis templom mögött álló *exedrâ*ból került elő, amelyet egykor provinciák és városok szobrai díszítettek.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁵ Iudaea Syria helytartójának felügyelete alá tartozott, de saját királyuk irányította. DNP Juda und Israel 1191; Houghtalin 1996, 348; Ostrowski 1990, 181.

¹⁰¹⁶ LIMC Iudaea 1, Ostrowski 1990, Iudaea 1. vesd össze Houghtalin 1996, 349.

¹⁰¹⁷ Egy nemrégiben felbukkant és publikált unikális IVDAEA RECEPTA köriratoss érem eredetiségéről nem vagyok teljesen meggyőződve, így nem is vettem bele a disszertációmba. Remélhetőleg idővel több ilyen, a kérdés eldönthetőségét lehetővé tevő támpont vagy akár további hátlapok válnak ismertté. Az éremhez lásd Gambash-Gitler-Cotton 2013, 89-104.

¹⁰¹⁸ Ezen kívül provinciális verdékben is feltűnnek, amelyekre az egyes típusoknál térek ki.

¹⁰¹⁹ Smith 1988, 55-59.

¹⁰²⁰ Liverani 1995, 243; Houghtalin 1996, 355.

XVIII.1. Köiratok:

A hátlapi köiratok egymáshoz képest nem mutatnak nagy eltérést. Legtöbbször a IVDAEA megnevezés fordul elő, amelyhez mindig csak egy nőt ábrázoló reversz párosul.¹⁰²¹ A provincia neve sok esetben kiegészül a CAPTA szóval, viszont akkor már a megjelenítés is variálódik. Ez a kifejezés korábban csak Augustus idejében fordult elő két alkalommal. Nagy különbség azonban, hogy mind az AEGVPTO CAPTA (33. kép)¹⁰²², mind az ARMENIA CAPTA¹⁰²³ veretek csak szimbólumok, nem pedig perszonifikációk révén ábrázolja az adott területet. Az első esetben egy krokodil, a másodikban pedig egy *tiara*, íj és tegez díszíti a hátlapot. A *capta* szó újbóli használatával Vespasianus egyértelműen visszautal Augustusra, mint ahogy korai propagandájának sok más területén is.¹⁰²⁴ Különös azonban, hogy ezt a kifejezést a Római Birodalom saját provinciájára alkalmazzák.¹⁰²⁵ Ilyen sem előtte, sem utána nem fordul elő, mivel mindig idegen területet foglaltak el. Még érdekesebb, hogy Iudaea esetében alkalmazzák a legtöbbet a *capta* szót.

A provincia neve előfordul még IVDEA alakban is, mindig a CAPTA szóval kiegészítve. Ezek a köiratok csak Vespasianus *asként* vert IVD-1/2-es hátlapjain találhatóak meg 71-es és 77-78-as kibocsátások között.

Meglehetősen szokatlan a IVDAEA DEVICTA vagy DEVICTA IVDAEA köirat¹⁰²⁶, mivel ez elsősorban a IV. századi pénzeknél gyakori.¹⁰²⁷ A Flavius-kor előtt csupán egyszer, Marcus Antonius Kr. e. 32-ben vert előlapján fordul elő az ANTONI ARMENIA DEVICTA köirat.¹⁰²⁸ Ez esetben is egy idegen nép legyőzésére utal, ám csak a győztes hadvezér portréja jelenik meg mellette kisméretű *tiarával*.

A császár általános győzedelmességét hirdeti a VICTORIA AVGVSTI köirat, és annak különböző rövidített formái. Az AVGVST szó megjelenik IVDAEA mellett is, amely egyes kutatók szerint vésnöki hiba, de jelképezheti a területnek a császár által való elfoglalását, vagy

¹⁰²¹ Houghtalin 1996, 350.

¹⁰²² RIC I 19-21.

¹⁰²³ RIC I 41.

¹⁰²⁴ RIC II/1 27, 30-10.

¹⁰²⁵ Igaz, hogy a zsidóknak volt királyuk, de Roma vazallusa volt, ráadásul ezt az intézményt később is megtartották. Levine 1972, 132; Barag 1978, 23.

¹⁰²⁶ Titus feltehetően Tyrosban vert másik hátlapján ugyanez a köirat szerepel, de azon pajzsra író Victoria látható. RIC Vespasianus 373.

¹⁰²⁷ Elsősorban Sarmatia és Alemannia legyőzése kapcsán fordul elő. RIC VII 475/48-51.

¹⁰²⁸ RRC 543

akár utalhat a birodalomba való visszacsatolásra is.¹⁰²⁹ Külön figyelmet érdemel az EX S C körirat is, amely csak Titus *aureus*ain és *denarius*ain jelenik meg. Ez arról tanúskodik, hogy a pénzeket nem a császár, hanem a *senatus* saját költségén verette. A gesztussal a már istenné avatott Vespasianus előtt kívántak adózni, akinek a portréja az előlapokat díszíti. Hadrianus ADVENTVI AVG IVDAEA pénzei tökéletesen beleillenek a császár *adventus* szériájába. Érdekes azonban az általa veretett vagy IVDAEAE körirat, amelyhez egyedi módon *restitutor* jelenet párosul.

XVIII.2. Típusok:

Iudaea provinciaperszonifikációi összesen 8 különböző típusba sorolhatók. 6 darab Flavius-kori, amelyek nem meglepő módon a 69-73 közötti évekre koncentrálódnak, tehát Vespasianus hatalomra kerülése és a zsidó felkelés végleges leverése közötti időre.¹⁰³⁰ Ekkor az összes változat megjelenik, míg Vespasianus uralkodásának végén és Titus idejében csak bizonyos hátlapok bukkannak fel újra.¹⁰³¹ Az összesben közös, hogy a nőalak ruházata hosszú *khitón* és *himation*, utóbbit a fejére húzza.¹⁰³² Hadrianus két, az eddigiektől teljesen eltérő képtípust alkalmaz, amely a saját éremsorozatába tökéletesen illeszkedik.

XVIII.2.1. IVD-1

A IVD-1-es típusú hátlapokon pajzson ülő búsuló nő látható, miközben a *tropaeumra*, amely alatt ül, Victoria pajzsot helyez.¹⁰³³ A RIC leírása szerint az alak *globuson* foglal helyet, ami felettébb furcsa lenne. Nem logikus ugyanis, hogy a legyőzött terület vagy nép trónoljon a világot jelképező gömbön, mivel az a győztesek kiváltsága.¹⁰³⁴ Sokkal valószínűbb, hogy nem

¹⁰²⁹ Barag 1978, 18.

¹⁰³⁰ Ostrowski 1990, 181. Iudaea-ba Vespasianust és fiát, Titust Nero a 66-ban kitört zsidó felkelés megfékezésére küldte. Morgan 2006, 174-175.

¹⁰³¹ Csupán a IVD-1/2, IVD-3 és IVD-4 hátlapokat verik újra.

¹⁰³² Az I. századi zsidó viseletet meglehetősen nehéz rekonstruálni, elsősorban a képek tilalma miatt. A jómódú zsidó nők nem húztak fátylat a fejükre nyilvános megjelenésükkor, az csak a köznép szokása volt. Ezek alapján látható tehát, hogy a Flavius-kori pénzekon mindig a fedett fejű asszonyok a nép egyszerű emberét ábrázolják. Edwards 1994, 154-155. Lásd még Roussin 1994, 186-187. Érdekességgéppen meg kell említeni Flavius Josephus leírását (*Bell. Iud.* 4.301, 4. 561-564) azokról a zsidó férfiakról, akik nőknek öltözve harcoltak. Iudaea perszonifikációin azonban nem kell ilyen alakokat látnunk.

¹⁰³³ Az érmeken sokszor csak nehezen dönthető el, hogy az adott alak milyen nemű. Ezen az érmen azonban nőnek kell szerepelnie, mert *tropaeum* alatt egyedül búsuló pózban ülő férfi ebből a korból nem ismert. Utóbbiak többnyire megkötözve állnak.

¹⁰³⁴ Földrajzi megszemélyesítések közül egyedül Italia ül *globuson*, és egy esetben valószínűleg egy verdei hiba miatt Britannia (BRI-2/5) is. RIC III Antoninus Pius 73, 85, 98, 594, 746-747, 789, Commodus 438, 447, 458, IV/1

globust, hanem valamilyen fegyverzetet akartak ábrázolni. A IVD-1 típus érdekessége, hogy nem Vespasianus és Titus, hanem már Vitellius kezdi verni *aureus*, *denarius* és *as* címletben, annak ellenére, hogy nem ő győzte le a zsidókat. Ez a kivételes eset azzal magyarázható, hogy Vitellius még Vespasianus pártütése előtt megkezdte a pénzek kibocsátását.¹⁰³⁵ A mindenkori császárt mint az összes sereg vezérét illette meg minden katonai siker. Így az állam bármely csapatteste által kivívott győzelem voltaképpen az egész birodalom győzelme volt, tehát az uralkodó joggal hirdethette azt. Ezt támasztja alá, hogy az előlapon a Germanicus *agnomen* GERMAN, GERMA és GERM formában jelenik meg.¹⁰³⁶ Az első változat a *tribunitia potestas* felvétele (ápr. 30) és a Romába való bevonulása (júl. 18) közötti időszakra jellemző. Az utóbbi kettő viszont az ez utáni hónapokra tehető. Vespasianus viszont csak 71-ben Romában vert IVD-1-es típusú hátlapokat *as* címletben, majd halála előtt 79-ben már *aureusként* és *denariusként*. Ezt követően Titus egyeduralkodása idején is folytatta a kibocsátást ugyanilyen címletekben. A IVD-1-es újbóli megismétlését a dinasztikus politika és a legitimációs cél magyarázza. Vespasianus igyekezett saját nagy győzelmére emlékeztetni, amelyben fiának, a következő császárnak is fontos szerepe volt.

Maga az ábrázolás közvetlen előzménnyel nem rendelkezik, helyesebben két külön részből tevődik össze.¹⁰³⁷ Az első megegyezik a IVD-2/1-es variánssal, de valójában egy általános ikonográfiai elem. A nagyon eltérő ikonográfiai tradíciók miatt viszont jobbnak láttam a kettőt külön kezelni. A kép második része, a *tropaeumra* pajzsot helyező Victoria ugyanis teljesen más eredetre vezethető vissza. Legjobb párhuzama Augustus egyik érméjén található, amelyen szálló Victoria két kezében pajzsot, illetve *aplustret* tart.¹⁰³⁸ Érdekes módon a IVD-4-es típusnál is az Augustus-korra való utalás Vespasianus esetében könnyen magyarázható a Neróval való tudatos szakítással, de Vitelliusnál már problematikusabban.¹⁰³⁹

Septimius Severus 268, Caracalla 132; Ostrowski 1990, Italia 11, 13a-b; Strack 1937, 70, 79, 91, 550, 836, 882, 970; LIMC Italia 18-21; Méthy 1995, 34, 40-42; Garzón Blanco 1991, 264-265; Schmidt-Dick 2011, V.2.07.

¹⁰³⁵ Kienast 2004, 108.

¹⁰³⁶ RIC I² 262. old. A későbbiekben sem hagyott fel az ilyen hátlapok verésével, amely azért különös, mivel regnáló császárok nem szoktak a trónkövetelők dicsőségeivel kérkedni. Lehetséges, hogy Vitellius pusztán folytatta az eredetileg általa kibocsátott ábrázolás alkalmazását.

¹⁰³⁷ A két komponens elkülönülése jól látszik azon is, hogy a Victoria kezében tartott pajzs teljesen frontálisan ábrázolt. Ez csak akkor volt szükséges, ha az feliratot is hordozott, mivel annak látszódnia kellett. A kerek pajzs ráadásul nem a *tropaeumánál*, hanem a *clipeus virtutis* ábrázolásainál használt általános típusú. Hölscher 1967, 122, 124.

¹⁰³⁸ RIC I² 47. Az ábrázolás ritka, mivel később Victoria csak a jobb kezével tartja a pajzsot. Hölscher 1967, 103, 121-122. Itt az *aplustre* helytelenül babérágként van leírva.

¹⁰³⁹ Ferrill 1965, 269.

XVIII.2.2. IVD-2

A Vespasianus és Titus által kibocsátott IVD-2-es típusba tartoznak azok az ábrázolások, amelyeken egy ülő nőalak búsul. Ezen belül 2 variáns különböztethető meg: az egyiken (IVD-2/1) a nőalak *tropaeum*, a másikon (IVD-2/2) datolyapálma alatt ül.¹⁰⁴⁰

A *tropaeum* alatt búsuló nőalak jellegzetes ábrázolása a legyőzött népeknek, viszont nem egyedül, hanem egy megkötözött férfi társaságában. Az éremverésben korábbi legjobb párhuzama Caesar Kr. e. 46-45-ben vert *denarius*án vagy a már említett C. Sosius féle pénzen található. Az ábrázolás más leletcsoporton is megtalálható, mint például a Gemma Augustea alsó jelenetében (69. kép). Meglepő fordulat tehát, hogy ekkor létrejön egy ilyen, a megszokottól eltérő megjelenítés, amelynél a hangsúly az egyedül lévő nőn van, ami annál is szokatlanabb, mivel a gyengébbik nem képviselőit legyőzni az ókorban sem számított dicsőségnek.¹⁰⁴¹ Ezt támasztja alá az is, hogy *tropaeum* alatt lévő alávetett férfiak már korábban egyedül is előfordultak.¹⁰⁴²

69. kép: Gemma Augustea

Nagyon érdekes a IVD-2/2-es variáció, ahol a nőalak nem *tropaeum*, hanem pálmafa alatt, ráadásul páncélon ül. A változtatás mondanivalója több síkon is értelmezhető. Egyrészt hangsúlyozza, hogy Iudaea legyőzéséről van szó. A datolyapálma már korábban is megjelent a helyi zsidó vereteken, és a Flavius-kor után is erre a területre vagy népre utalnak.¹⁰⁴³ Nem véletlen, hogy a római pénzek is igyekeztek a datolyát a pálmalevelek alatt kétoldalt csüngő egy-egy fürttel visszaadni. Másrészt a *tropaeum* elhagyása teljesen átformálta a hagyományos ábrázolást, aminek következtében a korábban durva jelenet enyhült. A *tropaeum* hiánya nem emlékeztetett olyan közvetlen módon a győzelemmel járó borzalmakra, illetve a régi-új *status quo*-ra. A kifinomultabb jelenet így magában hordozza a

¹⁰⁴⁰ D. Hendin említ egy Domitianus portréjával ellátott IVD-2/1-es érmet is, ám nem derül ki, hogy Romában vagy Caesarea Maritima provinciális verdéjében készült-e. Hendin 2007, 125. o. 3. láb.

¹⁰⁴¹ Ez alól kivételek az amazonok, amelyek jelen esetben nem tartoznak a témához.

¹⁰⁴² Például Caesar Kr. e. 56-ban vert *denarius*án. RRC 427/1.

¹⁰⁴³ Például Herodes Antipas, Bar Kohba vagy Nerva *fiscus Iudaicus*ra utaló érméje. RPC I 4934; RPC II 2101; RIC II Nerva 58, 82; BMC Palestine 305-306/21-27. Antoninus Pius *aurum coronarium* sorozatában a pálma Phoenice mellett jelenik meg. RIC III 587; Ostrowski 1990, Phoenice 1; LIMC Phoenice 1; Houghtalin 1996, 1-2; Toynbee 1934, 150; Strack 1937, 793-794; Schmidt-Dick 2011, IV.6.2.03.

clementiát, ami a győztes római császárok fontos erénye volt.¹⁰⁴⁴ Mindezek mellett a fa utalhat magára a „barbárság” tényére is.

A *tropaeum* azonban nem tűnt el teljesen a hátlapról, mivel a pálma mögött fegyverhalom formájában jelen van. Ráadásul a *tropaion* eredetileg fatörzsre helyezett fegyverekből állt, tehát a pálma jól illeszkedik a hagyományhoz. A fegyverek csata utáni összegyűjtése nem pusztán gyakorlati, hanem nagyon fontos szimbolikus funkcióval is bírt. Harceszközök nélkül ugyanis mindenki teljesen kiszolgáltatott volt a másik féllel szemben. A rómaiaknál ráadásul a *spolia opima* a mitikus ősidőktől kezdve fontos szerepet játszott. Romulus, az első *triumphator*, az általa legyőzött Akronnak, Caenina királyának fegyverzetével tért vissza Rómába, ahol azt Iuppiter Feretrius templomában feláldozta.¹⁰⁴⁵ A *spolia opima* ezen felül a *virtus*nak az egyik legfőbb ismérve. Iudaea ábrázolása alapján is elmondható tehát, hogy a fegyverhalom nemcsak a győzelmet, hanem egyúttal a győztes *virtus*át is hirdeti. Ugyanakkor az újfajta ikonográfia sokkal emberségesebbé tette a képet, miközben megtartotta annak mondanivalóját. A pálmafa mögötti fegyverhalom alaposabb szemügyre vétele során észrevehető, hogy azok javarészt római fegyverek, amelyek között *vexillum* is megjelenhet.¹⁰⁴⁶ Ez szembemegy azzal a gyakorlattal, hogy a legyőzött ellenfelek fegyvereit gyűjtik össze, és teszik közszemlére. Feltehetően itt pusztán a fegyverek megjelenítése volt a cél, és nem a történelmileg hű ábrázolás. Hasonlóan különös, hogy a nőalak már nem a földön, hanem egy római mellpáncélon ül. Ez azért is érdekes, mert a legyőzött népek mindig a saját, és nem a győztes fegyverzetével vannak ellátva. Ennek egyik lehetséges magyarázata a hagyományos *tropaeum*ábrázolás felbomlása lehet, aminek következtében a páncél mint kötelező elem kevésbé hangsúlyos helyre került. Előképeül azonban mindenképpen Nero hátlapját kell tekinteni, amelyen Roma szintén mellvérten ül (18. kép).¹⁰⁴⁷ Nagy különbség van a megjelenített témák között, hiszen Iudaea ekkor éppen legyőzött provincia, míg Roma az egész birodalom feje. Ennek ellenére ugyanazt az ikonográfiai elemet alkalmazzák mindkettő esetében.¹⁰⁴⁸

A IVD-2/2-es variáns abból a szempontból is érdekes, hogy létezik egy párja is, amelyen

¹⁰⁴⁴ Augustus Kr.e. 27-ben kapott *clipeus virtutis* indoklásában is ez szerepel (*virtutis clemetiaeque*). *Res gestae* 34, 2. Lásd még Hölscher 1967, 102-107; Zanker 2009, 101-102.

¹⁰⁴⁵ Zanker 2009, 206.

¹⁰⁴⁶ Ez igaz azokra a hátlapokra is, amelyeken a fegyverek mellett egy tárgyat feltételelesen járomként határoztak meg, holott az valójában római pajzs. BMC II 279/259.

¹⁰⁴⁷ RIC I 54, 65; LIMC Roma Nr. 69-70.

¹⁰⁴⁸ Az ókorban bizonyos témáknál szokás volt nem a valós, hanem régén használatos fegyverek megjelenítése például harcok, barbárok vagy istenek ábrázolásánál. Hölscher 1967, 98.

a nőalak mellett hátrakötözött kezű férfi látható.¹⁰⁴⁹ Az éremkép azonban kisebb jelentőséggel bírt a császári propagandában, mint Iudaea perszonifikációja. Ezeket ugyanis Vespasianus csak 71-73 között Romában, míg Titus 79-81 között Romában és Thraciában(?) bocsátotta ki *sestertius* címletben. A férfi és nő foglyokat ábrázoló hátlap a hagyományos felfogásban használt *tropaeum* sémát követi. Jelen esetben a pálmafa megjelenítése a *tropaion* helyett csak tovább erősíti a kettő felcserélhetőségét.¹⁰⁵⁰ Pontosán az ettől való, a férfiak elhagyásával történő eltérés jelenti itt a nagy ikonográfiai előrelépést. Amikor már csak egy nő látható, akkor már nagyon megalapozott a feltételezés, hogy ott egy terület vagy provincia megszemélyesítéséről van szó és nem pusztán egy alávetett barbáréről.

A IVD-2/1 csak 69-70-ben készült Romában *aureus* és *denarius* címletben, míg Hispaniában (Tarraco?) *asként* is.¹⁰⁵¹ A IVD-2/1-es hátlapokat tehát közvetlenül Vespasianus hatalomra kerülésekor verték. A IVD-2/2-es éremképek először Vespasianusnak egy bizonytalan verdéjében készültek 69-70-ben *aureus* címletben, majd 71-ben Romában *dupondius*ként és *asként*. Titus szintén Romában 72-73-ban, illetve később 77-78-ben Lugdunumban állít elő ugyanilyen *as* hátlapokat.¹⁰⁵² A IVD-2-es érmekeket tehát Vespasianus uralkodása elején és végén Titusszal együtt verette. A cél mindkét esetben ugyanaz volt, vagyis a zsidó felkelés leverésének hirdetése, amellyel megszerezte magának és családjának a trónt.¹⁰⁵³ Később a dinasztikus propaganda aspektusa erősödött, amikor az öregedő Vespasianus ikonográfiaileg is előkészítette a hatalomátadást. A Iudaea érmek újraverésével emlékezteteni kívánt a család nagy tetteire, amellyel egy turbulens időszakot követően békét hozott az egész birodalom számára. A hátlapokkal érmek Titus egyeduralmának alatt is tovább készültek legitimációs alapot képezve számára.

XVIII.2.3. IVD-3

A IVD-3-as típusba tartoznak azok a hátlapok, amelyeken a földön lévő nőalak hátrakötözött kézzel látható. Két variációt különböztettem meg, attól függően, hogy a nőalak

¹⁰⁴⁹ RIC II/1 Vespasianus 51, 81, 159-165, 233-4, 375, 1245-6, Titus 57, 133, 145-53, 369, 500-501. Ebben az esetben már a nőalak nem tekinthető provinciaperszonifikációnak.

¹⁰⁵⁰ Ostrowski 1999, 158.

¹⁰⁵¹ A IVD-2/2-es variánst 77-78-ban egy kis-ázsiai verdében is előállították. RPC II 1483.

¹⁰⁵² IVD-2/2-es típus Ephesosban (?) 77-78-ban és Thraciában (?) 80-81-ben is készült Titus számára. RIC II/1 Vespasianus 1515-1516, Titus 504.

¹⁰⁵³ Ostrowski 1999, 153-155.

tropaeum (IVD-3/1) vagy pálmafa alatt ül (IVD-3/2).¹⁰⁵⁴ Valószínűleg a jóval durvább kifejezésmódnak köszönhető, hogy ilyen vereteket csak közvetlenül a győzelem körüli időszakban bocsátottak ki. A IVD-3/1-es hátlapok csak 71-ben készültek Romában *as* címletben. A IVD-3/2-es variánst viszont 69-71-ben Romában verték eleinte *aureus*ként és *denarius*ként, majd *dupondius*ként is. 71-ben a lugdunumi verde is előállított ilyet arany és ezüst címletben.

A IVD-3/1-2-es variációt célszerű együtt kezelni, mivel a két hátlap lényegében ugyanolyan. Fentebb láthattuk, hogy a *tropaeum* és a pálmafa gond nélkül felcserélhető. A megkötözött ábrázolás nagyon érdekes, mivel provinciaperszonifikációknál csak Iudaeánál fordul elő. Korábban *tropaeum*hoz láncolt férfiak szerepeltek ugyan érmeken, de nők nem. A IVD-3 legközelebbi párhuzama érdekes módon Caesar Kr.e. 48-47-ben vert érméjén található, amely egy *tropaeum*hoz kötözött, földön ülő szakállas gallt ábrázol.¹⁰⁵⁵ Ugyanilyen pózban nőalak az Apollón Sosianus templom frízéről ismert (10. kép), ám ott a *tropaeum* másik oldalára egy férfit is odakötöztek.¹⁰⁵⁶ A jelenet egy *pompa triumphalis* ábrázol, így valószínűleg a megjelenítés is realisztikusabb, mint az érmeken. Elképzelhető, hogy később éppen emiatt nem felelt már meg a politikai igényeknek, így ezeket nem verték újra. A *tropaeum*hoz kötözött barbár győzelmi építményeken betöltött szerepét jól példázzák Drusus germánok feletti győzelmét megörökítő diadalív szobordíszai.¹⁰⁵⁷ A műemléket megkoronázó lovasszobor két oldalán 1-1 *tropaeum*hoz kötözött, ülő barbár látható. A pálmafára való cserélés pusztán a iudaeai helyi jelleget erősíti. A nő egyedül való megjelenése viszont eltolta a képet a barbárábrázolásoktól a provinciaperszonifikációk felé.

XVIII.2.4. IVD-4

A IVD-4-es típusnál a búsuló nőalak mellett páncélban álló császár jelenik meg, kezében lándzsával és *parazonium*mal. Az érme Vespasianus számára 71-ben Romában *sestertius*, majd 72-73-ban *aureus* címletben készültek. Ugyanitt Titusnak 72-73-ban arany mellett *denarius* is

¹⁰⁵⁴ Caesarea Maritimában, vagyis Iudaeában vertek olyan hátlapot, amely *tropaeum* egyik oldalán térdelő hátrakötözött kezű nőalakot, míg a másikon *pelta* alakú pajzsot ábrázol. Barag 1978, 14-15; Hendin 2007, 123-125. Érdekes módon az érem legjobb párhuzama a Romában található *arcus ad Isis*, vagyis egy Flavius-kori diadalív tetején elhelyezkedő szobordíszek. Sajnálatos módon az eredeti faragványok nem maradtak fenn, csak a Haterii síremlékének ábrázolásáról ismertek. Künzl 1988, 45. J. A. Ostrowski ezeket az alakokat is provinciaperszonifikációnak tartja, holott csak legyőzött barbárok. Ostrowski 1990, Judaea 18.

¹⁰⁵⁵ RRC 452; Ostrowski 1999, 158.

¹⁰⁵⁶ Zanker 2009, 76. Hasonlóan díszítettek még például az alpinumi *tropaeum* reliefjei is. A fríz azonban egy *triumphus* részletét jeleníti meg, amelyen feltehetően tényleg megkötözték a foglyokat.

¹⁰⁵⁷ RIC I Claudius 71-72.1

verték. Neki 70-ben is bocsátottak ki aranypénzeket a felkelés leverésének hirdetésére Iudaeában, vagyis az engedetlenség helyszínén.¹⁰⁵⁸ Lugdunumban Vespasianusnak 71-72 és 77-78 között bocsátottak ki IVD-4 hátlapokat. Ez az egyetlen Iudaea perszonifikáció, amelyet 72-73-ban Antiokhiában is vertek, ám ikonográfiája megegyezik a római pénzekkel.¹⁰⁵⁹ Létezik egy hasonló változat Iudaea provinciális verdéiből, amelyeken a nőalak *tropaeum* alatt helyezkedik el, és a császár lába alatt nincs sisak.¹⁰⁶⁰ Titusnak Thráciában (?) 80-81 között is készültek IVD-4-es hátlapok sestertius címletben.¹⁰⁶¹

Az IVD-4-es típus voltaképpen a IVD-2-esre épül, így akár egy kategóriába is lehetett volna őket sorolni. A nagyon eltérő ikonográfiai előzmények miatt azonban jobbnak láttam a kettőt külön kezelni. A IVD-4-es típus ugyanis egy fontos elemmel egészül ki, tudniillik Vespasianus vagy Titus alakjával. A pálmafa másik oldalán fegyverhalom helyett a császár áll páncélban, kezében lándzsa és *parazonium*, míg egyik lábával sisakra lép. Az uralkodó megjelenése a legyőzött területtel hangsúlyozni kívánta, hogy a sikert a saját személyes teljesítménye nélkül nem lehetett volna elérni. Ezt tükrözik a császár testtartása és attribútumai is, amelyek egyértelműen Virtus ikonográfiáját másolják. A *virtus* Augustus óta kizárólag személyre, elsősorban az uralkodóra vonatkozó erény volt, így nem meglepő, hogy az ábrázolásuk ötvöződik.¹⁰⁶² Virtus teljes alakjában először a boscorealei Augustus-csészén jelenik meg (AFR-II/37), viszont pénzekben csak Nerótól kezdve állandósul (70. kép).

70. kép: Boscorealei Augustus-csésze (részlet)

A IVD-4-es az első olyan ábrázolás, ahol a császár és a provincia együtt jelennek meg érmen. A két alak együttes ábrázolása hangsúlyozza, hogy az uralkodó személyes képességeiről és sikereiről van szó. Az új vezető már bizonyította, hogy képes megvédeni a birodalom egységét a veszéllyel szemben, hiszen enélkül nem is kerülhetett volna hatalomra. Vélhetően azért is volt fontos a *Virtus Augusti* kiemelése, mivel nem maga Vespasianus győzte le Vitellius seregét, hanem egyik

¹⁰⁵⁸ RIC II/1 Vespasianus 1531.

¹⁰⁵⁹ Apró eltérés, hogy a nőalak a földön ül. RPC II 1930, 1934; RIC II/1 1558, 1562.

¹⁰⁶⁰ Barag 1978, 18.

¹⁰⁶¹ RIC I² 502.

¹⁰⁶² LIMC Virtus 279-280. Elsősorban a III. században kezdődik el a *virtus* csoportra vonatkoztatása például *virtus exercitus* vagy *militum*.

hadvezére, M. Antonius Primus.¹⁰⁶³ Ugyanakkor természetesen Titusnak is vertek ilyen hátlapot, hiszen személyesen ő vezette a felkelés leverésének utolsó etapjait.¹⁰⁶⁴ A típus célja tehát egyértelműen a *virtus Augusti* vagy *imperatoris* hirdetése, ami a hatalmi legitimáció egyik legfontosabb feltétele lesz a későbbi évszázadokban is.¹⁰⁶⁵ A IVD-4-es hátlapokat Titus egyeduralkodása idején újraverette, hogy emlékeztessen a *virtus Augustira* vagyis Iudaea legyőzésére, amelynek családja a trónt köszönhette.

Érdekes módon a IVD-4-es párba állítható Titus másik azonos korú hátlapjával, amelyen a búsuló nőalak helyett egy hátrakötözött kezű férfi áll.¹⁰⁶⁶ A kettő együtt is megjelenik Vespasianus és Titus érmein.¹⁰⁶⁷ A férfi és nő különválasztása és egyenkénti újraverése jól mutatja a *tropaeum*ábrázolás teljes dekomponáltságát. A több különböző hátlapon is megjelenő azonos üzenet elsősorban a késő köztársaság korban fordult elő.¹⁰⁶⁸ Ilyen például L. Hostilius Saserna Kr.e. 48-ban vert két előlapja is, ahol az egyikén Gallia (GAL-1/1) feje *carnyx*szal, míg a másikon egy férfi fej található pajzsral. Külön-külön vizsgálva egy barbár fej és egy provincia megszemélyesítéseként lehetne értelmezni, ám együttesen inkább a legyőzött ellenség egy-egy szimbolikus képviselőjét lehet bennük látni. A Flavius-kori veretek közül viszont több olyan típus van, ahol csak a nőalak jelenik meg egyedül, így itt inkább már a terület és nem a nép megjelenítésére kell gondolni.

XVIII.2.5. IVD-5

A IVD-5-ös típus sokban hasonlít a IVD-1-es és IVD-2-es ábrázolásokhoz, mivel két külön elemből tevődik össze. Az egyik a IVD-2/2-es, míg a másik egy Vitellius óta nyomon meglévő hátlap, amelyen Victoria pálmafának támasztott pajzsra ír, miközben egyik lábával sisakra lép.¹⁰⁶⁹ A 70-ben kibocsátott darabokon a VIC AVG, majd 71-től az SPQR vagy OB CIV SERV olvasható rajta. Kezdetben tehát a győzelem hangsúlyozása volt a fő, amit köztársaságkori eszményekre való utalás váltott fel. A pajzsra író istennő első megjelenése a rómaiaknál C. Egnatuleius Kr. e. 100-ban vert érméjén található (19. kép). A IVD-5 hátlapon lévő Victoria

¹⁰⁶³ Malitz 2005, 91; Morgan 2006, 190-213, 256-257.

¹⁰⁶⁴ A felkelés csak 73-ban, Masada bevételével ért végleg véget. Ostrowski 1999, 153-154.

¹⁰⁶⁵ Flavius Josephus *Bell. Iud.* 7, 4, 1. A császár a *senatus*, a nép és a hadsereg általi elfogadásának rendszeréhez lásd Seelentag 2004, 17-29.

¹⁰⁶⁶ 72-73-ban vert IVDAEA CAPTA köriratos érmek. RIC II/1 Vespasianus 457, 495, 562.

¹⁰⁶⁷ RIC I Vespasianus 424-426; Titus 92-93, 128.

¹⁰⁶⁸ Zanker 2009, 61-65.

¹⁰⁶⁹ RIC I Vitellius 123-124, RIC II Vespasianus 373, 464, 614, 640.

viszont az istennő úgynevezett Brescia típusába tartozik (71. kép).¹⁰⁷⁰ Eredetileg ez az önmagát Arés pajzsában csodáló Aphrodité ábrázolásából ered, amelyet a hellenisztikus korban szárnyal láttak el.¹⁰⁷¹ Vitellius újítása viszont a pálmafa belefoglalásában rejlik, ami később elterjedt ábrázolásmód lesz. Felmerül azonban a kérdés, hogy ez utóbbin a pálmafa mit jelent. Egyrésztől szimbolizálhatja a győzelemmel beköszönő békét, illetve általánosságban az eljövendő jólétet és boldogságot.¹⁰⁷² Helyettesítheti a Victoria kezéből hiányzó pálmaágot is.¹⁰⁷³ Másrésztől viszont utalhat a iudaeai sikerekre is.¹⁰⁷⁴ Vespasianus hátlapjánál viszont nem fér kétség az olvasathoz, mivel azt a búsuló nőalak egyértelművé teszi. A sisakra lépő Victoria jelen esetben utal Virtusra és Romára is, tehát az ábrázolás nagyon tömören fogalmazza meg a római *virtus* által az ellenség felett aratott győzelmet.

71. kép: Victoria Brescia

XVIII.2.6. IVD-6

A IVD-6-os típus az elől megkötözött kezű, pálmafa előtt álló nőalakot takar. A IVDAEA DEVICTA körirat a IVD-5-öt kivéve jelentősen eltér a többi hátlaptól. Ráadásul ez az egyetlen provinciaperszonifikáció elől megkötözött kézzel.¹⁰⁷⁵ Nem lehet véletlen, hogy kizárólag Lugdunumban verték és azt is csak Kr.u. 71-ben, ennek háttérében ugyanis minden valószínűség szerint a megjelenítés sikertelensége vagy kegyetlensége állhat. A pálma ábrázolása is eltér a megszokottól, mivel már nem datolyapálma jelenik meg, mint az előző típusoknál.

Egy ilyen kompozíció megalkotása az ábrázolás egyszerűségéből fakadóan sem jelenthetett túl nagy ikonográfiai kihívást még egy olyan mérsékelt kézügyességű vésnöknek sem, mint aki a IVD-6 verőtövéét megalkotta. A nőalak hasonlósága egy átlagos hadifogolyhoz már úgy látszik nem fért meg a Flavius-kori kifinomultabb ikonográfiát alkalmazó

¹⁰⁷⁰ Hölscher 1967, 122-126.; LIMC Victoria 28-40.; Barag 1978, 19-20. A legújabb kutatások kimutatták, hogy a test és a szárnyak egy időben készültek. Formigli-Salcuni 2011, 71-76.

¹⁰⁷¹ Hölscher 1967, 100.

¹⁰⁷² Ugyanígy az újévi mécseseken és kenyereken. LIMC Victoria 268-269. o.

¹⁰⁷³ Victoria mindkét keze foglalt, így nem tarthat pálmaágot.

¹⁰⁷⁴ Ennél a típusnál nem dönthető el, hogy a vésnökök datolya- vagy sima pálmát akartak-e ábrázolni, mivel a pajzs pont azt a részt takarja el. A Vitellius előlapjain GERMANICVS és GERMAN formában megjelenő *agnomen* uralkodásának korai, tehát Vespasianus kikiáltása előtti fázisára utal. Hart 1952, 191-192; Barag 1978, 17-18.

¹⁰⁷⁵ Ostrowski 1990, 181-182.

propagandával. A durvább megjelenítés ellenben jól illeszkedik a szokatlan és kemény körirathoz.

XVIII.2.7. Iudaea a Hadrianus-korban

Iudaea alakja Hadrianus uralkodása alatt jelenik meg ismét a császár provinciáisorozatában. Különlegességük, hogy gyerekek is megjelennek rajtuk, ami a többi érmen nem fordul elő. Iudaea és Hadrianus viszonya a Bar Kochba felkelésnek köszönhetően meglehetősen megromlott. Olyannyira, hogy utána Hadrianus a provincia nevét Syria Palestinára változtatta.¹⁰⁷⁶ Ugyanakkor a IVD-7-8-as érmek a császár uralkodásának végére (134-138) keltezhetőek, így probléma merül fel a tartomány Iudaeaként való megnevezésével kapcsolatban. Nem valószínű, hogy a császár békés jelenetet ábrázoló hátlapokat veretett egy olyan provinciának, amelyben közben heves harcok dúltak. Tény viszont, hogy a felkelés után a tartomány neve már nem Iudaea. Ezen ellentmondás feloldására mindmáig nem született kielégítő magyarázat.

A gyermekek a IVD-7-8-as hátlapokon feltehetően a nagy emberveszteség okozta népességhiányt ellensúlyozandó jövőbeli jóreménység és prosperitás zálogai.¹⁰⁷⁷ A pálmaágat tartó gyermekek Hadrianus Hilaritast ábrázoló hátlapjain láthatóak, amelyek szintén 134-138 között készültek (72. kép).¹⁰⁷⁸ A jókedvet és vidámságot azonban furcsa lenne Iudaeára vetíteni kivéve, ha tudatos ellenpropagandaként, vagyis a tények eltussolásaként fogjuk fel. Ugyanakkor utalás az *alimentatio* jelenetekre is, amelyeken szintén gyerekek láthatók.¹⁰⁷⁹ Ezenkívül még Traianus Italia *restitutor* típusú hátlapján is előfordulnak, ott viszont már pálmaágak nélkül.¹⁰⁸⁰ Az ikonográfiai párhuzamok is alátámasztják a császári gondoskodást, amelyet Hadrianus a birodalom részei, de különösen a problémás Iudaea iránt tanúsított.

72. kép: Hilaritas (Hadrianus Kr.u. 134-138)

¹⁰⁷⁶ Ostrowski 1990, 182.

¹⁰⁷⁷ Cassius Dio 580 000 elesett zsidóról beszél. Cass. Dio 69. 14. 1. Egyes kutatók a gyermekekben a város görög és római lakosait vélék felfedezni. Ostrowski 1990, 182. P. Strack a gyermekekben a görög telepeseket látja. Strack 1933, 162.

¹⁰⁷⁸ RIC II 970, 974.

¹⁰⁷⁹ Strack 1933, 162-163.

¹⁰⁸⁰ RIC II 105-106. Az érmek az *alimentatio* intézményének kiterjesztésével vannak összefüggésben, de a kutatás gyakran összekeverte az azt ábrázoló hátlapokkal. MIR 14, 133. o. Az *alimentatio* vertekhez bővebben lásd Seelentag 2008, 215-216, 219; Méthy 1995, 27-40.

XVIII.2.7.1. IVD-7

A IVD-7 hátlap a szokásos *adventus* típusba tartozik. Hadrianusról tudjuk, hogy 130-ban járt a provinciában, amire a pénz utal.¹⁰⁸¹ A provinciaperszonifikáció teljesen pacifikált formában jelenik meg, jelét sem adja annak, hogy a tartomány nemrég még véres háború helyszínéül szolgált.¹⁰⁸² A körülötte álló gyerekek kezében tartott pálmaágak is inkább a béke vagy az üdvözlés jeleként interpretálhatók. Természetesen nem kizárt, hogy az erősen pacifikált ábrázolás éppen a valós helyzet elfedésére vagy feledtetésére szolgált.

XVIII.2.7.2. IVD-8

A IVD-8 jelenet alapján a *restitutor* típusba tartozik, annak ellenére, hogy ez a köriratban nem szerepel.¹⁰⁸³ Nem kizárt, hogy az hátlap Jeruzsálem újraalapítására utal, amelyet Hadrianus *colonia Aelia Capitolina* név alatt hajtott végre 130-ban.¹⁰⁸⁴ A várost tehát, ahová zsidóknak tilos volt belépniük, Jupiter Capitolinusnak szentelte, akinek a templomát a korábbi zsidó szentély helyére építette.

XVIII.3. Összegzés

Iudaea provinciaperszonifikációi érmeken találhatók, amelyek két időszakban jelennek meg, az első és második zsidó felkelés leverése után. Iudaea megszemélyesítései nagy hatással voltak a provinciaperszonifikációk későbbi fejlődésére is. Elsősorban azért, mert itt jelennek meg hangsúlyos módon az érmek hátlapjain, amelyek példaértékűek lesznek az utódok számára is. Ebben elsősorban a legyőzött provincia ábrázolása kap szerepet, amelyet *tropaeummal*, Victoriával és a Virtusként álló császárral kombináltak. Ugyanakkor a hátlapok kapocsként szolgálnak a késő köztársaságkor/kora császárkor és a Iulius-Claudius dinasztia utáni idők között is. Ez egyrészt az ábrázolásmódban, másrészt a gondolatvilágban nyilvánul meg. Vespasianus igyekezett magát Augustushoz hasonlóan Roma újjáalapítójaként feltüntetni, amihez dinasztikus ambíciók is párosultak. Utóbbit látszanak igazolni az újravert Iudaeát ábrázoló pénzek is,

¹⁰⁸¹ Halfmann 1986, 207.

¹⁰⁸² J. M. C. Toynbee szerint a provincia bal kezében dobozt tart, ami azonban pusztán a karjára vetett *himationja*. Toynbee 1934, 120.

¹⁰⁸³ Ez az egyetlen ilyen hátlap Hadrianus *restitutor* szériájában. P. Strack megfogalmazása szerint a *natio* körirat ötvöződik a *restitutor* ábrázolással. Strack 1933, 162.

¹⁰⁸⁴ Cass. Dio 69, 12, 1-2; Strack 1933, 162; Toynbee 1934, 119; Halfmann 1986, 207; Kienast 2004, 129.

amelyek Vespasianus uralkodásának végén és Titus idejében készültek.¹⁰⁸⁵ Ezzel szemben Hadrianus a felkelésről célzottan tudomást nem vevő hátlapokat bocsát ki. A két típus tökéletesen illeszkedik a császár provinciasorozatába. Mindkét típusban közös vonás, hogy pálmaágot tartó gyermekekkel hangsúlyozzák a békével és a jóreménységgel együtt járó prosperitást.

¹⁰⁸⁵ H. St. J. Hart véleménye szerint a pénzek a zsidó felkelés 10. évfordulójára készültek. Hart 1952, 183. Ilyenre a római éremverésben vagy művészetben máskor nem volt példa, és egyáltalán nem tűnik valószínűnek.

IVD-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Vitellius (69)

Vespasianus (71, 79)

Titus (80-81)

Névérték: Au, D, Dp, As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: VICTORIA AVG

VICTOR AVGV

VICTOR AVGVSTI

TR POT X COS VIII

EX

Hátlap: *Tropaeum* állító Victoria, alatta gyászoló nőalak ül.

Irodalom: RIC I² Vitellius 111-112, 151-152, 165, 176, II/1
Vespasianus 65, 283, 328-330, 332, 1067-1069, Titus 363-364,
368; LIMC Iudaea 3, Victoria 354; Ostrowski 1999, II.1;
Schmidt-Dick 2011, V.3.1.1.01.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=12560>

IVD-2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Vespasianus (69-73)

Titus (72-73, 77-78)

Névérték: Au, D, As, Sem

Verde: Roma, Lugdunum, Tarraco (?)

Hátlapi körirat: IVDAEA

IVDAEA CAPTA

IVDEA CAPTA

Hátlap: 1. *Tropaeum* alatt földön ülő búsuló nőalak, ruházata hosszú *khitón* és *himation*.

Variációk: 2. Mint az 1., de nőalak páncélon pálmafa alatt, körülötte fegyverek.

Irodalom: RIC II/1 Vespasianus 1-2, 134, 271, 303-307, 445, 626, 1268-1269, 1315-1316, 1332, 1357; Ostrowski 1990, Iudaea 6-7, 9; Ostrowski 1999, I.1-2; LIMC Iudaea 2, 8-10; Houghtalin 1996, Iudaea 1; Toynbee 1934, 118; Schmidt-Dick 2011, V.1.2.01, V.1.2.04.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=156627>

2. <http://www.acsearch.info/record.html?id=96927>

1.

2.

IVD-3

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Vespasianus (69-71)

Névérték: Au, D, As

Verde: Roma, Lugdunum, Tarraco (?)

Hátlapi körirat: IVDAEA

IVD CAPT

IVDEA CAPTA

Hátlap: 1. *Tropaeum* alatt ülő hátrakötözött kezű nőalak, ruházata hosszú *khitón* és *himation*.

Variációk: 2. Mint az 1., de nőalak pálmafa alatt.

Irodalom: RIC II/1 3-4, 59, 308, 1117-1118, 1315-1316, 1332; Ostrowski 1990, Iudaea 8; Ostrowski 1999, II.3; LIMC Iudaea 5 (helytelenül Titushoz sorolja), 6, 11; Houghtalin 1996, Iudaea 2, 10-11, 13; Overbeck 1985, Nr. 79; Christ 1996, 91; Toynbee 1934, 118; Schmidt-Dick 2011, V.1.1.1.02, V.1.1.2.01.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=96929>

2. http://www.amuseum.org/book/coin_images/80.jpg

1.

2.

IVD-4

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Vespasianus (70-73)

Titus (72-73, 80-81)

Névérték: Au, D, S

Verde: Roma, Lugdunum

Hátlapi körirat: IVDAEA CAPTA

Hátlap: Pálmafa alatt páncélon ülő búsuló nőalak, mögötte álló császár, egyik lába sisakon, kezében lándzsa és *parazonium*.

Irodalom: RIC II/1 Vespasianus 167-169, 235, 363, 368-369, 422, 1134, 1181, 1204, Titus 502; Toynbee 1934, 117; Ostrowski 1990, Iudaea 10-11; Ostrowski 1999, II.3; LIMC 14-15; Overbeck 1985, Nr. 80; Christ 1996, 91; Schmidt-Dick 2011, V.3.1.2.06.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=4758>

IVD-5

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Vespasianus (70-71)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: VICTORIA AVGVSTI
DEVICTA IVDAEA

Hátlap: Pálmafánál pajzsra író Victoria, egyik lába sisakon, alatta búsuló ülő nőalak.

Irodalom: RIC II/1 14, 68-69, 215, 221-226, 256; Ostrowski 1990, Iudaea 12; Ostrowski 1999, II.2; LIMC Iudaea 16; Houghtalin 1996, Iudaea 3, 12; Barag 1978, 17; Toynbee 1934, 118; Schmidt-Dick 2011, V.3.1.2.03, V.3.1.2.07; Hölscher 1967, 126.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=155846>

IVD-6

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Vespasianus (71)

Névérték: Au, D

Verde: Lugdunum

Hátlapi körirat: IVDAEA DEVICTA

Hátlap: Pálmafa mellett álló, megkötözött kezű nőalak, ruházata hosszú *khitón* és *himation*.

Irodalom: RIC II/1 1119-1120; Ostrowski 1990, Iudaea 13; Ostrowski 1999, I.4; LIMC Iudaea 7; Houghtalin 1996, Iudaea 4; Overbeck 1985, Nr. 78; Schmidt-Dick 2011, IV.5.2.01.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=7882>

IVD-7

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG IVDAEA

ADVENTVI AVG IVDAEAE

Hátlap: *Adventus* jelenet. Nőalak ruházata hosszú *khitón* és *himation*, körülötte gyerekek pálmaággal.

Irodalom: RIC II 853, 890-894; Ostrowski 1990, Iudaea 14-15; LIMC Iudaea 18; Houghtalin 1996, Iudaea 5-8; Strack 1933, 718, 752-755; Zahrnt 2007, 210; Toynbee 1934, 120; Schmidt-Dick 2011, IV.2.15.

Fotó:

http://www.fredericweber.com/HADRIEN/sest_advent_ivdaee.htm

IVD-8

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: IVDAEA

Hátlap: *Restitutor* jelenet. Nőalak ruházata hosszú *khitón* és *himation*, körülötte gyermekek ággal.

Irodalom: RIC II 853; Ostrowski 1990, Iudaea 16; LIMC Iudaea 19; Strack 1933, 719; Houghtalin 1996, Iudaea 9; Zahrnt 2007, 210; Schmidt-Dick 2011, I.6.2.10.

Fotó:

Strack 1934, Taf. 14/719.

XIX. Mauretania

A két Mauretania nevet viselő provinciát (Mauretania Tingitana és Caesariensis) Claudius hozta létre Kr. u. 42-ben, miután Ptolemaios királyt Roma városában tett látogatása során megölette.¹⁰⁸⁶

Egyes esetekben Mauretania *exuviae elephantist* visel csakúgy, mint Africa.¹⁰⁸⁷ A két provincia elkülönítése pusztán ezen attribútum alapján nem lehetséges, mivel az elefánt az egész kontinens legkülönlegesebb állata volt. Ráadásul *exuviae elephantist* viselő nő a mauretaniai királyok pénzén is megtalálható a Kr.e. I. században. Az egyetlen lehetséges módja, ha szövegesen jelölik meg, hogy mit is kell látni benne.

Mauretania megszemélyesítéseit összesen 4 különböző módon ábrázolták pénzeken (MAV-1-3) és a zeugmai mozaikon (MAV-4).¹⁰⁸⁸ A hátlapok Hadrianus és Antoninus Pius idejében jelennek meg, míg a mozaik Kr. u. 256 előttre keltezhető.¹⁰⁸⁹ A pénzek címlete *sestertius*, *dupondius* vagy *as*. Mauretania jellemző viselete a fél mellett fedetlenül hagyó amazonszerű rövid *khitón*, amelyet a hátlapokon mindig hord.¹⁰⁹⁰ Ugyanakkor az Africától való elkülönítéshez ez nem elég specifikus, mivel ez más provinciáknál is előfordul.

XIX.1. MAV-1

Mauretania perszonifikációja Hadrianus hátlapjain jelennek meg 3 különböző variánsban.¹⁰⁹¹ Közös bennük, hogy a nőalak mindig lovat fog a gyeplőnél, másik kezében két gerelyt tart, ruházata fél mellét szabadon hagyó rövid *khitón* és *klamys*.¹⁰⁹² A MAV-1/2 csak annyiban tér el a MAV-1/1-től, hogy a nőalak a ló előtt áll, nem mellette. A MAV-1/3-as variánsnál viszont Mauretania fején *exuviae elephantist* visel.

A Mauretania mellett megjelenő ló a híres mauretaniai lovasságot jelképezi, amelyre az

¹⁰⁸⁶ Mauretania részletesebb történetéhez lásd Africa fejezet bevezetőjét.

¹⁰⁸⁷ Az *exuviae elephantist*hoz bővebben lásd Africa, mivel célszerűnek találtam a problematikát egy helyen tárgyalni.

¹⁰⁸⁸ A késő római alexandriai reliefen található férfifej fölötti [...]ANIA feliratot általánosan Mauretaniára egészítette ki a kutatás, a vele szemben lévő Africa fej miatt. Az ábrázolás több szempontból eltér a tradicionálistól. Problémát jelent azonban a férfi provinciával való azonosítása, mivel azok csak nők lehetnek, így nem vettem bele a katalógusomba. Mindazonáltal valóban meglepő a nőnemű szó egy férfi feje fölött. T. Ganschow interpretációja szerint, a férfi egy mauretaniai lakos, aki az egész szülőföldjét reprezentálja. LIMC Mauretania 13; Salomonson 1964, 126; Hayes 1972, 87/g 21; Salomonson 1973, 73-74; LIMC Africa 17, Ostrowski 1990, Africa 64-64a, Mauretania 7; Salcedo 1996, nr. 24a; Domes 2007, Te. 7.

¹⁰⁸⁹ A piazza armerinai mozaik Mauretaniaként való értelmezésének cáfolatát lásd a csoportos provinciaperszonifikációk fejezetben.

¹⁰⁹⁰ Houghtalin 1996, 384-385. A zeugmai mozaikon a megjelenő Mauretania ugyanúgy néz ki, mint a padló összes többi provinciája, mivel egy teljesen más célt szolgált.

¹⁰⁹¹ Vesd össze Toynbee 1934, 124, aki 5 variánst különít el, mivel külön számolja a jobbra és balra forduló Mauretaniát, amely különbséget én nem tartok számottevőnek.

¹⁰⁹² H. Cohen említ egy ilyen hátlapot de *mauri* férfival Commodus idejéből, amelyet azonban a BMC hamisítványnak tarja. Cohen Commodus 356. Vesd össze BMC IV 848. o.

ókori írott források is utalnak.¹⁰⁹³ Strabón leírásában említi a nyereg nélküli lovaglást az alacsony termetű, de gyors lovakon, a kengyelt, valamint a rövid gerelyt is.¹⁰⁹⁴ A jellemzés tehát megegyezik az érem hátlapjával, ahol egyedül a tör nem jelenik meg, amelyet az írott forrás szintén leír. A ló Mauretania királyainak pénzein is megjelent csakúgy, mint az *exuviae elephantist* viselő nő mellett a két gerely.¹⁰⁹⁵ Utóbbi már I. Juba óta meglévő ábrázolás, amely egészen Clodius Macer idejéig megfigyelhető, de csak a helyben vert pénzeken (AFR-III/1-2). Elképzelhető, hogy Hadrianus Mauretania attribútumához ezekből az éremképekből merített ihletet, ám valószínűbb, hogy a hátlapot a tartomány jellemző attribútumaival saját idejében újraalkották. A *mauri* könnyűlovasság taktikáját a tartományban szolgáló római katonák is átvették.¹⁰⁹⁶

A fegyverek ábrázolása Hadrianus hátlapján azonban nem csak az ikonográfiai hagyomány tiszteletére vezethető vissza. A Historia Augusta ugyanis említi, hogy uralkodása elején a *mauri* támadásokat intéztek a birodalom ellen.¹⁰⁹⁷ Később viszont lázadásuk elfojtásáról van hír.¹⁰⁹⁸ Mauretania által tartott gerelyek tehát a tartomány hadi erejét szimbolizálják, amely sikerrel védte meg a Római Birodalmat a betörések ellen. Erre utal még EXERCITVS MAVRETANICVS pénze is.¹⁰⁹⁹

XIX.2. MAV-2

Mauretania Hadrianus *adventus* sorozatában is megjelenik, szintén 3 variánsban. Az első változaton (MAV-2/1) a rövid *khitónt* viselő nőalak bal kezében *vexillumot* tart. A tartomány a második variánsban (MAV-2/2) csupán egy *exuviae elephantisszal* egészül ki. A hadijelvény a gerelyhez hasonlóan a provincia katonai erejét hangsúlyozza. Különbség azonban, hogy az egyik a bennszülött lakosság fegyverzete, míg a másik a római *legiók* egyik legszentebb jelvénye. A római hadsereg azonban a *mauri* elleni harcok során átvette azok könnyűlovas taktikáját is.¹¹⁰⁰ Jelen esetben tehát a *vexillum* a hadi potenciálon túl, a romanizációt és a Római Birodalomhoz való tartozást is jelképezi.¹¹⁰¹ A ló hiánya az oltár vagy a háromláb és az áldozati állat megjelenéséből adódó helyhiánnyal magyarázható.

A MAV-2/3 változat voltaképp Africa *adventus* hátlapjának (AFR-V/2.2) a másolata.

¹⁰⁹³ Sallustius *Jug.* 97, 4; 105; 106, 5; Toynbee 1934, 124; Ostrowski 1990, 187; Speidel 1993, 121-126; LIMC Mauretania 818. O.

¹⁰⁹⁴ Strabón 17, 3, 7. Továbbá említ kis kerek pajzsokat is. A fegyverzet így nagyon hasonlít a hispaniaihoz, amely Hispania perszonifikációjánál (HIS-2-5, 7) a Kr.e. I. századtól Galba koráig is megjelenik.

¹⁰⁹⁵ Toynbee 1934, 124; Ostrowski 1990, 187. Bővebben lásd AFR-III.

¹⁰⁹⁶ Speidel 1993, 121-126.

¹⁰⁹⁷ SHA Hadrianus 5, 2.

¹⁰⁹⁸ SHA Hadrianus 12, 7.

¹⁰⁹⁹ RIC Hadrianus 924-925; Toynbee 1934, 124; Ostrowski 1990, 188.

¹¹⁰⁰ Speidel 1993, 121-126.

¹¹⁰¹ J. M. C. Toynbee a mauretaniai lovasságra való utalásként értelmezi, amelyet korábban Traianus a dák háborúiban is bevetett. Toynbee 1934, 124.

Cserébe viszont Africa AFR-V/2.3-as variánsa a MAV-2/2-es hátlap átvétele. Africa ugyanis a tetrarchia koráig nem jelenik meg érmen *vexillum*mal a kezében, illetve az összes ilyen ábrázolása III-IV. századi (AFR-XI). Különbség a körirat mellett csak a ruházatban figyelhető meg, ahol keveredik Africa hosszú *khitónja* és *himationja*, valamint Mauretania fél mellét szabadon hagyó viselete. A variánsok jól mutatják, hogy a két tartományt a központi római irányítás is minden szempontból nagyon közelinek tekintette. Nem kell tehát meglepődnünk azon, hogy Africa és Mauretania perszonifikációinak elkülönítése problémákat okoz. A kalászok jelen esetben is a tartomány termékenységére utalnak.¹¹⁰² Az *adventus* sorozat Hadrianus 128 nyarán tett látogatásának állít emléket.¹¹⁰³

XIX.3. MAV-3

Mauretania Antoninus Pius *aurum coronarium* pénzein is megjelenik 2 változatban. Az első variánsán (MAV-3/1) a perszonifikáció fél mellét fedetlenül hagyó *khitont* és *klamyst* visel, bal kezében egy vagy két gerelyt tart lefelé fordítva, jobbjában a szokásos *fiscust*. A második változat már jóval többen különbözik az előzőektől. Ezen (MAV-3/2) Mauretania már *exuviae elephantis* visel és kezében *vexillum*ot tart, *klamyse* eltűnik, viszont lábain csizma található. A kombináció egyértelműen Hadrianus *adventus* hátlapjára (MAV-2/2) nyúlik vissza. Talán ezzel magyarázható az is, hogy a ló nem jelenik meg az érmeiken.

Érdekes módon a MAV-3/3-as hátlap nem csak 139-ben, hanem 143-144-ben újból feltűnik. Utóbbi időpontban még Italia és Britannia is megjelenik Antoninus Pius éremverésében, ám Mauretania az egyetlen, amelyik *aurum coronarium* (MAV-3/3) hátlappal. Bár tény, hogy a császárnak ajándékot nem csak trónra lépésekor kellett adni, ilyen éremkép máskülönben pusztán a 139-es évben fordul elő. Kérdés, hogy pusztán egy verdei vagy vésnői tévedésről van-e szó, vagy valami konkrét tartalom húzódik-e mögötte. A 144-150 közötti időszakban a Római Birodalom hadban állt a *maurival*, ám ez későbbi időpont, mint az érem újbóli kibocsátása.¹¹⁰⁴ Ráadásul a rómaiak egy ellenséges néppel való konfliktust nem *aurum coronarium* hátlappal jelenítették meg.

XIX.4. MAV-4

Mauretania utolsó megszemélyesítése a zeugmai mozaikon található, ahol ugyanolyan sematikus módon jelenik meg, mint az összes többi provincia, fején *corona muralis*szal. Bővebben lásd külön fejezet.

¹¹⁰² Toynbee 1934, 125.

¹¹⁰³ Halfmann 1986, 192.

¹¹⁰⁴ SHA Pius 5, 4; Kienast 2004, 134.

XIX.5. Összegzés

Mauretania egyértelműen csak éremsorozatokban vagy a zeugmai mozaikon, más provinciák mellett van nevesítve. Földrajzi helyzetéből adódóan számos ponton kapcsolódik a szomszédos Africához, amellyel ikonográfiája is keveredik. Ez tükröződik Hadrianus és Antoninus Pius hátlapjain is, tehát a két tartományt már az ókorban sem választották el teljesen egyértelműen egymástól. Mauretania megszemélyesítéseinél a militáns aspektus a meghatározó, ezért jelenik meg mellette a gerely, a *vexillum* és a könnyűlovasságra utaló ló. Attribútumai a hadijelvényt kivéve hosszabb lokális hagyományra vezethetők vissza. Jellemző még továbbá az amazonszerű, fél mellét szabadon hagyó rövid *tunica*, ami szintén harciasságára utal. Mauretaniát tehát sorozatokban személyesítették meg mint a Római Birodalom afrikai kontinensen lévő harcias és fontos védelmi funkcióval bíró provinciáját.

MAV-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: MAVRETANIA

Hátlap: 1. Álló nőalak jobbjával lovat vezet, baljában 2 gerely, ruházata rövid *khitón*, amely fél mellét szabadon hagyja és *klamys*.

Variációk: 2. Mint az 1., de a nőalak a ló előtt.

3. Mint az 1., de a nőalak fején *exuviae elephantis*.

Irodalom: RIC II 854-860, III 636; Ostrowski 1990, Mauretania 1; LIMC Mauretania 3-6, 9, 14; Toynbee 1934, 123-124; Houghtalin 1996, Mauretania 1-5; Strack 1933, 720-726; Schmidt-Dick 2011, IV.6.1.02-05, IV.7.1.01-04.

Fotó:

1. http://www.fredericweber.com/HADRIEN/hadrien_sest_mauretania.htm

2.

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=3067265&partId=1&searchText=mauretania&images=true&from=ad&fromDate=134&toDate=192&object=23360&page=1

3. Strack 1933, Taf. 12/722.

1.

2.

3.

MAV-2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG MAVRETANIAE

Hátlap: 1. *Adventus* jelenet. Nőalak baljában *vexillum*, ruházata rövid *khitón*, amely fél mellét szabadon hagyja.

Variációk: 2. Mint az 1., de nőalak fején *exuviae elephantis*.

3. Mint a 2., de nőalak baljában 2 kalász, ruházata hosszú *khitón* és *himation*.

Irodalom: RIC II 897-902; Ostrowski 1990, Mauretania 2; Toynbee 1934, 124-125; Houghtalin 1996, Mauretania 6-10; Strack 1933, 757-761; Schmidt-Dick 2011, IV.6.1.10, IV.3.02-06.

Fotó:

1.

http://www.fredericweber.com/HADRIEN/hadrien_sest_advent_mauretania1.html

2.

http://www.fredericweber.com/HADRIEN/hadrien_sest_advent_mauretania2.htm

3. <http://www.acsearch.info/search.html?id=1484788>

1.

2.

3.

MAV-3

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Antoninus Pius (139-144)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: MAVRETANIA COS II

MAVRETANIA COS III

Hátlap: 1. Álló nőalak kezében 1 vagy 2 lefelé fordított gerely és *fiscus*, ruházata rövid *khitón*, amely fél mellét szabadon hagyja és *klamys*.

Variációk: 2. Mint az 1., de nőalak fején *exuviae elephantis*, kezében *vexillum*.

Irodalom: RIC III 583-585, 748; Ostrowski 1990, Mauretania 3; LIMC Mauretania 8; Houghtalin 1996, Mauretania 11-14; Toynbee 1934, 149; Strack 1937, 789-790; Schmidt-Dick 2011, IV.6.02.08.

Fotó:

1. http://www.fredericweber.com/articl_dieux/provinces_english.htm

2. <http://www.acsearch.info/search.html?id=1105672>

1.

2.

MAV-4

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Zeugma (Belkis)

Őrzési hely: Museo dello Studium Biblicum Franciscanum, Jeruzsálem

Méret: 46x59 cm

Datálás: T.a.q. 256

Felirat: MAYPHT[ANIA]

Leírás: Medalionban női büszt, fej balra, ruházata *khitón* és fejére húzott *himation*, amelyen *corona muralis*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Mauretania 6; Parlasca 1983, 294/7; IGLS I 81/124; LIMC Mauretania 2.

Fotó: Parlasca 1983, Pl. CXCI.2.

XX. Moesia

Moesia római elfoglalásának története nem teljesen tisztázott. Roma a terület felett feltehetően a moesi Kr.e. 29-es legyőzésével legalább részben ellenőrzést gyakorolt.¹¹⁰⁵ Annyi bizonyos, hogy élén Kr.u. 6-ban már császári *legatus* állt, de Appianos szerint csak Tiberius alatt vált hivatalosan a Római Birodalom részévé.¹¹⁰⁶ Moesiát Domitianus 85-86-ban osztotta ketté, a latin nyelvű Superiorra és a görög Inferiorra.

XX.1. MOE-1

Moesia egyetlen biztosan azonosítható perszonifikációja Hadrianus *adventus* szériájában található.¹¹⁰⁷ A provincia rövid *tunicát, braccat* és köpenyt visel, lábánál íjat és nyílvezzővel teli tegezt tart, ami az *exercitus* típusú pénzzel egyetemben Moesia katonai szerepét hangsúlyozza.¹¹⁰⁸ Az új Moesia érdekes attribútuma, ami csak Hadrianus pénzén jelenik meg. J. M. C. Toynbee ezt idősebb Plinius megjegyzésére vezet vissza.¹¹⁰⁹ Az ókori szerző ugyanis megemlíti, hogy Moesiát részben szkíták lakják, akiknek jellegzetes fegyvere az íj volt.¹¹¹⁰ Az idézet feltehetően Alsó-Moesiára utal, mivel az egészen a Fekete-tengerig nyúlt, ahol a régi mondák szerint az amazonok és szkíták éltek.¹¹¹¹ A görögök az amazonokat a lakott, tehát hellén világ legszélére helyezték.¹¹¹² Az új Diana vagy Artemis jellegzetes fegyvere is, aki gyakran fordul elő alsó-moesiai városi pénzek hátlapján.¹¹¹³ Hadrianus többször is járt Moesiában, fiatal korában is és császárként is. A *Historia Augusta* említi, hogy Domitianus uralkodása végén Alsó-Moesiában szolgált.¹¹¹⁴ 118 elején a roxolán királlyal békét kötött ezen a területen.¹¹¹⁵

¹¹⁰⁵ Houghtalin 1996, 408; Ostrowski 1990, 190.

¹¹⁰⁶ Cass. Dio 55, 29, 3; App. *Ill.* 30.

¹¹⁰⁷ Ezen kívül Moesia Superior számos alkalommal jelenik meg a viminaciumi provinciális verde hátlapjain, amelyek kívül esnek a disszertációban vizsgált tárgyak körén. A viminaciumi verdéhez legutóbb lásd további irodalmi hivatkozásokkal Juhász 2009-2010, 23-44.

¹¹⁰⁸ RIC II, 926.

¹¹⁰⁹ Toynbee 1934, 125.

¹¹¹⁰ Plin. *Nat. Hist.* 3, 149.

¹¹¹¹ Hérodotos 4, 112-116; Helbig II 245.

¹¹¹² Tyrell 1989, 55-56; Christof 2001, 136; Langer 2007, 31; Fless 2007, 53.

¹¹¹³ Pick 1898, I-II.

¹¹¹⁴ SHA Hadrianus 2,2.

¹¹¹⁵ SHA Hadrianus 6, 6-8; Halfmann 1986, 190.

Ezután valószínűleg 131-ben járhatott újra az Alsó-Dunavidéken, amire ezen provinciák *adventus* hátlapja is utal.¹¹¹⁶

¹¹¹⁶ Halfmann 1986, 190, 194, 208. vedd össze W. Weber szerint Hadrianus 124-ben járt Pannoniában és Moesiában is. Weber 1907, 153-155.

MOE-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG MOESIAE

Hátlap: *Adventus* jelenet. Nőalak ruházata rövid *tunica* és köpeny, lábánál íj és tegez.

Irodalom: RIC II 903; Jatta 1908, Moesia 2; Strack 1933, 762; Toynbee 1934, 125; Ostrowski 1990, Moesia 2; LIMC Moesia 4; Houghtalin 1996, Moesia. 2.

Fotó: Toynbee 1934, Pl. V/20.

XXI. Noricum

A *regnum Noricum* területét a Római Birodalom Kr.e. 16/15-ben annektálta, ám csak Claudius idejében szervezték provinciává.¹¹¹⁷

XXI. NOR-1

Noricum egyetlen megszemélyesítése Hadrianus *adventus* sorozatában jelenik meg rövid *tunicát* és köpenyt viselve, baljában *vexillumot* tartva. Felmerült, hogy a perszonifikáció fején sisakot viselne, ám ilyen formájú korabeli sisak nem ismert.¹¹¹⁸ A fejtető szokatlan formája talán inkább egy fejpánt vagy furcsa hajviselettel magyarázható. Noricum egyetlen attribútuma a katonai jelentőségét támasztja alá, amelyet az EXERCITVS NORICVS érem is alátámaszt.¹¹¹⁹ Hadrianus 122 tavaszán történő noricumi tartózkodására csak a hátlap szolgáltat egyedül információt.¹¹²⁰ A provincia közösségei közül a császár uralkodása alatt Ovilava és Cetium *municipium* rangot kapot.¹¹²¹

¹¹¹⁷ Ostrowski 1990, 191; Houghtalin 1996, 432.

¹¹¹⁸ RIC II 904; Schmidt-Dick 2011, IV.3.12.

¹¹¹⁹ RIC II 927; Toynbee 1934, 126.

¹¹²⁰ Halfmann 1986, 190.

¹¹²¹ Birley 1997, 120. Ezen kívül Hadrianus szobra ismert Vindelicum színházából.

NOR-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG NORICI

Hátlap: *Adventus* jelenet. Nőalak baljában *vexillum*, ruházata rövid *tunica* és köpeny.

Irodalom: RIC II 904; Ostrowski 1990, Noricum 1; LIMC Noricum 1; Houghtalin 1996, Noricum 1; Toynbee 1934, 126; Strack 1933, 763; Schmidt-Dick 2011, IV.3.12.

Fotó: Münzkabinett, Bécs (Inv.-Nr. RO 9.355)

XXII. Pannonia

Pannonia római hódítása Octavianus illír háborújával indult meg Kr.e. 35-34-ben, amelynek során Sisciát is elfoglalta.¹¹²² A terület ténylegesen csak Agrippa és Tiberius hadjáratai során lett a Római Birodalom, pontosabban Illyricum provincia részévé. Ennek a tartománynak Pannoniára és Dalmatiára való kettéosztásának ideje régóta vitatott, de Kovács P. legutóbbi álláspontja szerint Tiberius uralkodása alatt ment végbe.¹¹²³ A Traianus a tartományt 103-106 között újból két részre, Pannonia Superiorra és Inferiorra tagolta.

Szerencsés módon az aphrodisiasi Sebasteion *ethné*ket ábrázoló reliefjei közül az egyetlen biztosan azonosítható darab a *Pirustae* pannon törzset ábrázolja (73. kép).¹¹²⁴ Ez egyike volt azon pannon törzseknek, amely a pannon-dalmata lázadásban is részt vett. A Sebasteionban megszemélyesített népek valószínűleg Roma városi előképekre támaszkodtak, amelyek Augustus által leigázott *ethné*t jelenítenek meg.¹¹²⁵ A *Pirustae* megszemélyesítésének legjobb párhuzama az úgynevezett Colonacce, vagyis Forum Transitorium *in situ* megmaradt attikareliefjén található (74. kép).¹¹²⁶ Mindketten kisméretű kerek pajzsot, sisakot, hosszú ruhát és a jobb vállon rögzített köpenyt viselnek. Még a széles övük is szinte megegyezik, csak a római darab alul is rendelkezik nyúlvánnyal. A két nőalak ábrázolása csupán apró részletekben tér el egymástól. Felmerül tehát annak a lehetősége, hogy a Forum Transitorium istenséghez vagy más perszonifikációhoz nem köthető nőalakja valójában egy nép vagy provincia megszemélyesítése.¹¹²⁷ Az aphrodisiasi párhuzam alapján Pannonia vagy annak lakosai tűnnek legvalószínűbbnek.¹¹²⁸

¹¹²² Houghtalin 1996, 437; Ostrowski 1990, 194.

¹¹²³ Kovács 2007, 103-106; Kovács 2008, 237-245. A korábbi elméleteket összefoglalóan lásd ugyanitt.

¹¹²⁴ Juhász 2012, 370-374. Egy másik illír törzs, az *andizetes* csak felirat alapján ismert a szentélyből. Smith 1988, 55, 61-62; P. Kovács feltételezése szerint legalább 5 illír *ethné* ábrázolása volt az eredetileg 50 relief között. Kovács 2006, 175-177.

¹¹²⁵ Reynolds 1981, 326-327; Smith 1988, 71-77. A *pirustae* harciasságára már Caesar is felfigyelt. Vell. 2, 115.

¹¹²⁶ Wiegartz 1996, 173-175. Egy másik itt talált reliefhez lásd Del Moro 2007, 181-184.

¹¹²⁷ Smith 1988, 75. H. Wiegartz a harcias nép alaptípusáról beszél. Wiegartz 1996, 177-178.

¹¹²⁸ Smith 1988, 56; Kovács 2004, 262. H. Wiegartz más népek perszonifikációit is feltételezi a *forumon*, amely komplexum így még jobban hasonlítana az ázsiai együtteshez. Wiegartz 1996, 178.

73. kép: *Ethné Piroustae*

74. kép: *Colonacce*

Pannonia 4 különböző provinciaperszonifikációja érmeken és egy mozaikon jelenik meg a II-III. században. A tartomány az egy-, illetve kétalakos hátlapjain mindig hadijelvénnnyel jelenik meg. Utóbbiak ikonográfiai újításai, hogy egyszerre két provincia jelenik meg a kettéosztott Pannoniának, Superiornak és Inferiornak megfelelően.¹¹²⁹ Figyelemre méltó, hogy a kétalakos ábrázolásnak létezik *dextrarum iunctio* típusa is. A tartomány megszemélyesítéseinek virágkora egyértelműen Traianus Decius uralkodása alatt volt, aki a PAN-1-3 típusok között összesen 7 különböző variánst hozott létre.

A pénzek azonosítása a köriratok alapján lehetséges. A PANNONIA szó csak Aelius Caesar pénzein (PAN-1/1-2) található, a III. századi hátlapokon viszont mindig a *pluralis* PANNONIAE alak jelenik meg. Ez I. Iulianusnál az AVG jelzővel egészül ki. A többes szám Pannonia két részére, Superiorra és Inferiorra utal, ami rendkívül ritka a provinciaperszonifikációknál. A körirat a kétalakos ábrázolások esetében könnyen érthető, az egyalakosnál viszont kevésbé.¹¹³⁰ Feltehetően többes szám az egyalakos típus esetében a tartomány egységre utal.

XXII.1. PAN-1

A legkorábbi ismert Pannonia perszonifikáció (PAN-1) Aelius Caesar érmén jelenik meg, 137-ben¹¹³¹, amikor másodszor töltötte be a *consuli* tisztséget. A tartomány álló, hosszú *khitón*ba és *paludamentum*ba öltözött nőalakként jelenik meg, egyik kezében *vexillum*ot, másik kezével a

¹¹²⁹ Korábban ilyen csak Galba TRES GALLIAE (GAL-4) hátlapján volt megfigyelhető.

¹¹³⁰ Bíróiné Sey 1979, 2; Ostrowski 1990, Pannonia 4; Houghtalin 1994, Pannonia 4; Houghtalin 1996, Pannonia 3.

¹¹³¹ Toynbee 1934, 133.

köpenyének végét tartva.¹¹³² A PAN-1/2-es variáns ezek mellett még egy *corona muraliss* is kiegészül. A kutatók ezt a tartomány előrehaladott városiasodásával magyarázzák, ami azonban nem plauzibilis.¹¹³³ Aelius érmei csak *sestertius*, *dupondius*, *as*, vagyis bronz címletben készültek, ami összefügghet az adoptálás ünneplésekor tartott pénzosztással.¹¹³⁴

Pannonia perszonifikációja egyértelműen a Hadrianus által 136-ban adoptált Aelius Verus Caesar pannoniai kiküldetésével áll összhangban.¹¹³⁵ Aelius pályafutásában ezt megelőzően semmi lényeges nem szerepelt, semmilyen maradandó tettet sem vitt véghez.¹¹³⁶ Ezt pótlandó, gyorsan megkapta a *tribunicia potestast*, és *praetor*, a két Pannonia helytartója, majd *consul* is lett.¹¹³⁷ Ugyanakkor mindenki tudtára kellett adni, hogy a *Caesar* rendkívül fontos feladatokkal van megbízva. A helytartósága ilyen szempontból kulcsszerepet játszott, mivel ott nem csak közigazgatási, de katonai ügyekben is bizonyítania kellett. Hadi dolgokban sikeres és szerencsés lévén, hamarosan jelentős hadvezéri tekintélyt vívott ki magának.¹¹³⁸ Erre utal a *vexillum* Pannonia perszonifikációjának kezében. A pénze tehát saját legitimációjának és kezdeti propagandájának eszköze volt.

Aelius Caesar tüdőbajban szenvedett, amit Hadrianus jól tudott, ezért sokkal valószínűbb, hogy valójában annak fiát, az akkor még csak 15 éves Marcus Annius Verust szemelte ki, aki még túl fiatal volt a császári pozíció betöltésére.¹¹³⁹ Így esett a választás az apára, aki átmeneti megoldásként szolgált. Aelius Verus trónörökösi státuszát ezért nem is élvezhette sokáig, minthogy egyszer túl nagy mennyiségű gyógyszert vett be, amitől állapota súlyosbodott, és végül 138. január 1-jén meghalt.¹¹⁴⁰

Pannonia perszonifikációja teljesen összhangban áll Hadrianus provinciasorozatával, amelyből azonban érdekes módon Pannonia kimaradt.¹¹⁴¹ A kutatók ezt azzal magyarázzák, hogy

¹¹³² Pannonia perszonifikációjához lásd: Toynbee 1934, 134; Ostrowski 1990, 192, 194; Houghtalin 1994, 170; Houghtalin 1996, 437-438; Bíróné Sey 1979, 1; Moreno 1963, 935.

¹¹³³ Toynbee 1934, 134; Ostrowski 1990, 194; Houghtalin 1996, 438. vedd össze Juhász 2012, 374.

¹¹³⁴ A katonák között 300 millió *sestertius* osztottak szét, hogy megkedveltessék az újonnan kinevezett trónörököszt. SHA Hadrianus 23, 11-12; SHA Aelius 3, 3.

¹¹³⁵ SHA Aelius 2,8; 3,2; 6,6. vedd össze SHA Hadrianus 23, 11-12; SHA Verus 1, 7; Kienast 2004, 131-132. Részletes bibliográfiához lásd Fitz 1993, 447.

¹¹³⁶ SHA Aelius 2,1.

¹¹³⁷ Kienast 2004, 131-132.

¹¹³⁸ SHA Aelius, 2,6.

¹¹³⁹ Az örökbefogadás különböző elméleteihez lásd Birley 1997, 289-290; Marcus Annius Verus 130. december 15-én született. Kienast 2004, 143.

¹¹⁴⁰ SHA Hadrianus, 23, 15-16.

¹¹⁴¹ Toynbee 1934, 134; Tomasi 1971, 103. Hadrianus provinciasorozatához lásd a csoportos provinciaperszonifikációkkal foglalkozó fejezetet.

a szóban forgó tartományt a császár tudatosan nem vette bele a saját pénzverésébe, hanem inkább Aeliusnak hagyta meg azt.¹¹⁴² Egyes kutatók szerint Aelius pénzei mintegy kiegészítésként szolgáltak volna a nagy egészhez.¹¹⁴³ Az éremsorozat azonban még így sem teljes, hiszen ha a két Pannoniát bele is számítjuk, akkor is még 9 provincia hiányzik.¹¹⁴⁴ A kiegészítés és a teljesség vágya annál is valószínűtlenebb, minthogy Aelius pénzein még Hispania perszonifikációja (HIS-7) is megjelenik, tehát egy olyan, amelyet Hadrianus is vert.¹¹⁴⁵ Pannonia hiánya Hadrianusnál viszont annál is meglepőbb, hiszen 106-ban ő volt Pannonia Inferior helytartója is. Innen indult ugyanis a *legio I Minervia* parancsnokaként Traianus második dák háborújába, ahol Hadrianus nagy érdemeket szerzett.¹¹⁴⁶ Feltehetően nem volt közömbös Pannonia iránt, tehát a tartományt valószínűleg a tudatos utódlási politika miatt mellőzte.

Pannonia mint határ menti terület fontos része volt a Római Birodalom védelmi rendszerének. Így közel sem meglepő, hogy kezében hadijelvényt tart. Azonban Pannonia kezében a *vexillum* talán külön üzenetet is hordoz. Hadrianus azzal, hogy négy *legio* parancsnokává tette Aeliust, katonailag is biztosítani akarta a kiszemelt utód pozícióját. Elsősorban az volt fontos, hogy saját közelgő halála esetén adoptált fia már nemcsak a *consuli* tisztséget birtokolja, hanem sokkal inkább, hogy a Birodalom egyik legerősebb seregét is irányítsa.¹¹⁴⁷ Ilyen négy *legió*s provincia volt még Britannia, Germania és Syria, amelyek számos alkalommal bizonyították császárcsináló hatalmukat.¹¹⁴⁸ Itt érdekes figyelembe venni azt a tényt is, hogy Hadrianus az utódlás körüli zavargásokat saját maga is megtapasztalta. Egyszer közvetetten Traianus, másodszor közvetlenül saját hatalomra kerülésekor.¹¹⁴⁹

Nem mindenki örült Aelius adopciójának, ahogy Traianusénak és Hadrianusénak sem. A *Historia Augusta* említi, hogy Hadrianus azzal a váddal végeztetett ki embereket, hogy a császári

¹¹⁴² Strack 1933, 146-147; Toynbee 1934, 134.

¹¹⁴³ Toynbee 1934, 134; Houghtalin 1994, 170; Houghtalin 1996, 438.

¹¹⁴⁴ Sardinia et Corsica, Alpes Maritimae, Alpes Cottiae, Alpes Poeninae, Creta et Cyrenaica, Cyprus, Epirus, Galatia, Pamphylia et Lycia. Strack 1933, 144-145.

¹¹⁴⁵ RIC III 1077. Érdekes megjegyezni, hogy Hispania az egyetlen tartomány, amely mind a 4 (*toponym, adventus, exercitus, restitutor*) provincia-szériában megjelenik. Ez leginkább Hadrianus hispaniai származásával magyarázható.

¹¹⁴⁶ SHA Hadrianus, II, 6.

¹¹⁴⁷ Ugyanígy Traianus is *consul* volt 97-ben és 98-ban. A Cornelius Nigrinustól való félelemhez lásd Eck 2002, 16-18.

¹¹⁴⁸ A III. században erre számtalan példát látunk a katonacsászárok idején.

¹¹⁴⁹ Bővebben lásd Juhász 2012, 367-380; Juhász 2012a, 180.

címre pályáznak.¹¹⁵⁰ Az esetleges trónbitorlók elleni fellépés miatt is fontos volt egy leendő uralkodó számára, hogy legyen egy személyéhez hű katonai bázisa, amely ismeri őt és kész harcolni érte. Erre kiváló alkalmat adott a barbárok elleni fellépés, ahol Aelius sikeres volt. Így elnyerhette a Hadrianus által is ismert *legiók* bizalmát. A *vexillum* nem mellékesen a császárok hadijelvényének számított.¹¹⁵¹ Pannonia kezében ez a hadijelvény tehát egyben üzenet is volt az esetleges ellencsászárok számára, hogy ő a kijelölt utód, és egy erős hadsereg birtokában van.

Pannonia továbbá földrajzi elhelyezkedése miatt is ideális szolgálati hely volt Aelius számára. Nemcsak hogy Italiával szomszédos provincia volt, hanem gyorsan és könnyen el lehetett jutni oda szárazföldi úton is.¹¹⁵² Ha tehát bármilyen zavargások törték volna ki a trónutódlás kapcsán, Aelius lett volna az első, aki a parancsnokok közül a fővárosban teremhetett volna.

Pannonia perszonifikációi Aelius Caesar pénzei után már csak a III. században jelennek meg Traianus Decius és családja, valamint Quintillus és Aurelianus veretein.¹¹⁵³ A II. századi pénzekhez képest a provincia megjelenése annyiban változott, hogy hátrafelé néz, jobb kezét felemeli és a hadijelvényt mindig baljában tartja. Utóbbi lehet *signum* (PAN-1/3) vagy *aquila* (PAN-1/4) is. Az utolsó variáns (PAN-1/5) jobb kezében tartott sisakkal egészül ki. A három variáns mindegyike Traianus Decius nevéhez fűződik, amelyek közül a PAN-1/3-ast 20 évvel később Quintillus és Aurelianus lemásolta. A PAN-1-es hátlapokat Traianus Decius és Aurelianus *aureus* és *antoninianus* címletben bocsátotta ki, míg Quintillus csak *antoninianusként*.¹¹⁵⁴

Pannonia mindig felemelt jobbjá a provinciának, illetve az ott szolgáló seregeknek a császár iránti hűségét fejezi ki. A jobb kéz és az azzal kapcsolatos Fides a rómaiaknál igen nagy jelentőséggel bírt. Cicero szerint a *fides* az igazságosság alapja (*fundamentum iustitiae*), amely az adott szó és a megállapodás állandósága és igazsága (*dictorum conventorumque constantia et*

¹¹⁵⁰ Például Fuscus és Servianus. SHA Hadrianus, 22, 2-3, 8; Birley 1997/2, 291-292.

¹¹⁵¹ Töpfer 2008, 33; Rostovtzeff 1942, 93.

¹¹⁵² A katonacsászárok korában a földrajzi elhelyezkedés nagy szerepéhez lásd Mócsy 1974, 206.

¹¹⁵³ H. Cohen leír egy ágat és hadijelvényt tartó Pannoniát is Quintillus mediolanumi verdéjéből, amelyről képet hosszas kutatómunka után sem sikerült találnom. Ennek magyarázata, hogy az érem valójában nem is létezik. A félreértésre feltehetően Quintillus ág nélküli Pannonia érméjén a nőalak jobb kezének jócskán dekomponálódott, ágra emlékeztető ábrázolásmódja adott okot. Cohen Quintillus 51; RIC V/1 60.

¹¹⁵⁴ Aurelianus *aureus*a nem szerepel a RIC-ben, ehhez lásd Estiot – Amandy 1990, 729-731.

veritas).¹¹⁵⁵ Az ősi *Fides* és a jobb kéz elválaszthatatlan kapcsolatáról Livius tudósít.¹¹⁵⁶ A jobb kéz szent volt, mivel azzal fogadtak hűséget.¹¹⁵⁷ Esküt a katonáknak is kellett tenniük a császár vagy annak képmása előtt, ahol elsősorban a *fides*ről tettek tanúbizonyságot.¹¹⁵⁸ A katonaság és az eskü, illetve a *fides* kapcsolatának a legszembeötlőbb bizonyítéka a *signum*, amelynek a tetején a hadijelvény nevét is adó jobb kéz található.¹¹⁵⁹

A Pannonia által tartott hadijelvény egyes esetekben *signum* (PAN-1/3, 5), máskor *aquila* (PAN-1/4). A két jelvénytípus megjelenésétől függetlenül valószínűleg ugyanazt az üzenetet hordozta. A való életben azonban nagy különbség volt a két hadijelvény között. Az *aquilának* elsősorban kultikus jelentősége, míg a *signum*nak taktikai szerepe volt.¹¹⁶⁰ A *signum* és az *aquila* közös vonása, hogy mindkettőt szentként kezelték, sőt a II. század végén szinte isteni tiszteletben részesítették.¹¹⁶¹ Ezenkívül mindkettő a hadseregre, jobban mondva a *legió*kra utalt, amelyek a császári hatalom alapját képezték a III. században. Traianus Decius is úgy került hatalomra, hogy Philippus Arabs 248-ban *dux Illyricine*nek nevezte ki, hogy leverje az ellencsászárrá kikiáltott Pacatianust.¹¹⁶² 249 júniusában azonban a csapatok Deciuszt kiáltották ki császárrá, hatalma csak ősszel szilárdult meg, amikor a Philippusszal vívott veronai csatában¹¹⁶³ a régi uralkodó elesett. A győzelem után mind a provinciák, mind a *senatus* Deciuszt ismerte el császárnak, aki 249 szeptemberében vagy októberében felvette a Traianus nevet.

A *signum* és az *aquila* egyaránt Pannonia katonai jelentőségére utal. A pannoniai seregnek nem kizárólag külpolitikai, hanem belpolitikai jelentősége is nagy volt. Nemcsak a birodalom lakóinak épségét őrizte a külső betolakodókkal szemben, hanem sokszor az uralkodó személyét is meghatározta. Fontos volt tehát, hogy a katonák érdekei találkozzanak az uralkodóival. Ennek céljából Traianus Decius nemcsak tényleges, de szimbolikus lépéseket is

¹¹⁵⁵ Cic. *Off.* 1, 23; DNP *Fides* 507.

¹¹⁵⁶ Ő Numa Pompiliushoz köti a kultusz kezdeteit, ám Varro a szabinoktól származtatja. Liv. I, 21, 4. vesd össze Varro *Ling.* 5, 74. A rómaiak Concordia kultuszát feltehetően a görögöktől vették át, ahol Homonoia néven tisztelték. Ezzel szemben *Fides* ősi római istenség volt. Hamberg 1945, 21-23.

¹¹⁵⁷ Hamberg 1945, 22; Schieman 1998 507; Ricks 2006 432. Ugyanígy a germán mitológiában is a régi főisten, Týr, azért volt kénytelen elhagyni vezető pozícióját, mivel elvesztette a jobb kezét. Edda, Lokasenna, 38.

¹¹⁵⁸ Künzl 2008, 26; Ugyanez védelmi és bizalmi viszony volt a *patronus* és a *cliens* között, amit már a XII. táblás törvényekben is rögzítettek. Schieman 1998, 507; Otto 1909, 2284-2285.

¹¹⁵⁹ Domaszewski 1885, 53; Töpfer 2008, 33.

¹¹⁶⁰ Künzl 2008, 25; Le Bohec 1998, 459-460; Töpfer 2008, 31-33; Domaszewski 1885, 50-51.

¹¹⁶¹ Töpfer 2008, 36.

¹¹⁶² Fitz 1982, 56; Fitz 1994, 981-984, 996-997; A. R. Birley. Birley 1997, 348. vesd össze Eder 2005, 216-218, aki szerint Philippus csak 248-ban küldi el Deciuszt a dunai provinciákba.

¹¹⁶³ Ókori elírás miatt a forrásokban beroiai csataként szerepel. Birley 1997, 348.

tett. Azzal, hogy Pannoniát verette a pénzei hátlapjára, a dunai sereg felé nyújtott jelképesen kezet. Ráadásul Pannonia perszonifikációjának újraalkotása mögött egy nagyon tudatos politikai üzenet, illetve propaganda húzódik meg.

Nem véletlenül jelenik meg Traianus Decius EXERCITVS INLVRICVS S C hátlapján is két hadijelvényt tartó nőalak (75. kép).¹¹⁶⁴ Ez a Fidesre és Concordiára emlékeztető hátlap is alátámasztja az eddigieket, miszerint az uralkodó a pannoniai, illetve az illyricumi hadseregnek akart kedvében járni. Biztosítani akarta az ott szolgáló katonák hűségét, akiknek uralmát köszönhette.

75. kép: EXERCITVS INLVRICVS S C (Traianus Decius)

A Traianus Decius PAN-1/4 variánsát Quintillus és Aurelianus is verette, amely a provinciák megszemélyesítésének a császári propagandában betöltött fontos szerepéről tanúskodik. A 270 szeptemberében csak 17 napig uralkodó Quintillus igyekezett origóját hangsúlyozni, miközben meg akarta magának nyerni a pannoniai hadsereget is.¹¹⁶⁵ Ebben az időben az illyricumi katonaság volt az egyetlen ütőképes sereg, amely nem valamely elszakadt birodalomrészhez tartozott. A Rajna-menti *legiók* a Gall Császárság, míg a keleti csapatok a palmyrai birodalomrész irányítása alatt álltak.¹¹⁶⁶ A pannoniai katonák jelentették a Római Birodalom megmaradt részének támaszát. Quintillusnak Pannonia hirdetése ezért is, meg a hadsereg által ellencsászárú kikiáltott Aurelianus miatt is fontos volt. Utóbbi nem biztos, hogy pannoniai születésű volt, de az őt támogató *legiók* Pannoniában állomásoztak.

Aurelianus 270 decembere és 271 januárja között, tehát csak Quintillus legyőzése után verette Pannonia hátlapos pénzeit Mediolanumban, ráadásul ugyanazzal a verőtővel, mint elődje.¹¹⁶⁷ Ez arra enged következtetni, hogy Aurelianus csak részben az illyricumi hadsereg iránti hálából helyezte Pannonia perszonifikációját hátlapjaira. Másrészt új hátlapok kivésése helyett eleinte a korábbiakat használta fel. S. Estiot azonban úgy véli, hogy a Pannoniát ábrázoló

¹¹⁶⁴ RIV IV/3 102. Az RIC felveti a nőalak Fidesszel való azonosításának lehetőségét.

¹¹⁶⁵ D. Kienast a 77 napot fiktívnek tartja, mivel a források többségében 17 nap szerepel. Kienast 2004, 233.

¹¹⁶⁶ Gall birodalom: Kienast 2004, 243-249; König 2005, 240-241; palmyrai császárság: Kienast 2004, 239-242; Brodersen 2005, 241-244.

¹¹⁶⁷ Estiot 2004, 172/374-377.

hátlapok az ott kivívott győzelmeket hirdetik.¹¹⁶⁸

A sisakot tartó Pannonia perszonifikációja (PAN-1/5) Traianus Decius, Etruscilla, Hostilianus és Herennius Etruscus *antoninianus*ain jelenik meg.¹¹⁶⁹ Ez nemcsak az egyetlen Pannonia típus, amely a császári család minden tagjának portréjával készült, hanem az tartomány egyetlen Antiokhiában vert ábrázolása is. Sisakot csak Britannia provinciaperszonifikációja (BRI-3) tart Commodus egyik hátlapján, amely *Fides publica* ikonográfiájának módosítása. Ezen kívül ilyen pénzekon csak *Venus Victrix*, *Venus Genetrix* és *Venus Augusti* tart kézben, más alakok viselik azt. Octavianus óta a félig pucér istennő bal könyökével oszlopra támaszkodik, bal kezében ferdén *sceptrumot*, míg kinyújtott jobbában fejpáncélt tart.¹¹⁷⁰ Az oszlop mellett a földön pajzs található. Caracalla 213-217 között vert pénzén a ruhás *Venus Victrix* pajzsra támaszkodik, miközben kezében sisakot és *sceptrumot* tart (76. kép).¹¹⁷¹ Tőle balra és jobbra foglyok ülnek. Fontos különbség a Venus- és Pannonia-ábrázolások között, hogy az előző mindig a kézben tartott sisakra néz, míg a provincia hátrafelé. A tartománynál ez feltehetően a Traianus Decius féle előképpel magyarázható, amelyet ezek a pénzek - az egy eltéréstől eltekintve - pontosan másolnak. *Venus Victrix* kultuszára, amely a provinciákban rendkívül ritka, Pannoniából írásos bizonyítékok találhatók.¹¹⁷² Érdekes, hogy a katonaság vagy köztisztviselők nem gyakorolták tiszteletét.

76. kép: Venus Victrix (Caracalla Kr.u. 213-217)

Venus különböző aspektusainak egy provinciával való ötvözése elég újszerű kompozíciót eredményezett, amely fontos üzenetet hordozott Traianus Decius és családjának propagandájában. A győzedelmesség minden császár kötelessége, célja és legfőbb erénye volt, különösen az oly zűrzavaros III. században. Aki nem tudta megvédeni a Római Birodalmat, az nem is volt méltó a trónra. *Venus Victrix* nemcsak a katonai siker zálogát jelentette, hanem

¹¹⁶⁸ A Dacia hátlapok (DAC-8/3) pedig az ottani sikereket előlegeznék meg. Estiot 2004, 71.

¹¹⁶⁹ Herennius Etruscus RIC IV/3 Traianus Decius 158; Hostilianus RIC IV/3 Traianus Decius 195. Traianus Decius (nincs benne a RIC-ben): <http://www.acsearch.info/record.html?id=249262>; Etruscilla (nincs benne a RIC-ben): <http://www.acsearch.info/record.html?id=402364>. Bíróné Sey K. bár publikál képet Traianus Decius előlapos sisakot tartó Pannoniáról, de a szövegben csak a család másik 3 tagjára utal. Bíróné Sey 1979, 2. old. és 3-4. kép.

¹¹⁷⁰ CAESAR DIVI F Kr.e. 32-29. RIC 250; BMC I 599. Ugyanígyen ábrázolással, de pajzs nélkül és Venus Augustiként: Vespasianus RIC II 205; Titus RIC II 3; Iulia Titi RIC II Titus 55-56; Domitia RIC II Domitianus 55-56, 230.

¹¹⁷¹ RIC IV/1 312.

¹¹⁷² CIL III 4152, 4167, 11139, 11140; RE Verus 882-884.

Victoriával is egyenlő volt, aki így az uralkodók helyzetét erősítette, és talpraesettségüket bizonyította.¹¹⁷³ A Venusra épülő Pannonia perszonifikáció dinasztikus propagandaként is értelmezhető, mivel egy új uralkodócsalád minden tagjának verettek ilyen pénzt. Ezt támasztja alá az is, hogy Venus, illetve Venus Victrix általában a császári család női tagjainak érmein jelenik meg.¹¹⁷⁴ Decius tehát igyekezett magának és hozzátartozóinak is minél inkább megteremteni az uralkodáshoz szükséges ideológiai alapokat.

XXII.2. PAN-2

A kétalakos Pannonia perszonifikációja *dextrarum iunctio* típusban is megjelenik Traianus Decius *antoninianus*-ain. A pénz hátlapján a két egymással szemben álló nőalak egy *signum* előtt fog kezét.¹¹⁷⁵ A kézfogás a római kultúrában nagyon ősi, szent és szinte mágikus aktus, amely közvetlen kapcsolatban áll Concordia és Fides istennővel.¹¹⁷⁶ Ha tehát a hűség mágikusan összeköti a feleket, akkor annak egyetértés lesz az eredménye. Mivel a két Pannonia egy katonai jelvény előtt fog kezét, ezért ez a *Concordia exercituum* vagy *Fides militum* körébe tartozó ábrázolások felé mutat.¹¹⁷⁷ A hadijelvény előtt való kézfogás jelene is ezen istennők ikonográfiájából ered, amely a négy császár évében kapott nagy szerepet, amikor Vitellius és Vespasianus veretett ilyen típusú hátlapokat *Fides militum* vagy *exercituum* körirattal.¹¹⁷⁸ Ugyanebben az időszakban ráadásul a kézfogás gesztusa Gallia és Hispania provinciaperszonifikációknál is megtalálható Galba egyik hátlapján (GAL-3=HIS-6). Traianus Decius hátlapja tehát a két Pannonia katonai egyetértését fejezi ki, amelynek ő trónját köszönhette.

XXII.3. PAN-3

Pannonia másik kétalakos megismerésítése szintén csak Traianus Decius hátlapjain található meg. A 4 variánsban megjelenő érmeken közös, hogy a két tartomány egymás mellett jelenik meg felemelt jobb kézzel, a jobb oldali nőalak hátrafelé tekint, baljában hadijelvényt tart.

¹¹⁷³ Koch 1955, 867. Victoria egyébként is nagyon gyakran fordul elő a III. századi pénzekben.

¹¹⁷⁴ Ez a tendencia különösen a Severus-kortól kezdve erősödik fel. Schmidt-Dick 2002, Venus f1A/10-16, f1B/01.

¹¹⁷⁵ H. Cohen ennél a típusnál vélt a jobb oldali alakban férfit felfedezni, ami azonban nem bizonyított. Cohen Traianus Decius 84. vesd össze Houghtalin 1996, 448. o. 20. láb.

¹¹⁷⁶ Hamberg 1945, 22; Hölscher 1980, 276-278. Lásd még a képípusok fejezetet.

¹¹⁷⁷ Hamberg 1945, 20.

¹¹⁷⁸ BMC I Vitellius 2, 86-87, 103-104, 113-117; BMC II Vespasianus 756; Hamberg 1945, 21.

A PAN-3/1-2-nél a bal oldali Pannonia előtt földbe szúrt hadijelvény található. A PAN-3/1-nél a jobb oldali nő *signumot*, míg a PAN-3/2-nél *aquilát* tart. A PAN-3/3-as variáns annyiban különbözik, hogy a bal oldali perszonifikáció is hadijelvényét bal kezében tartja. Az I. Iulianus által Sisciában veretett PAN-3/4-es *antoninianin* viszont a jobb alak mellől eltűnik a hadijelvény. Ennek körirata kiegészül az AVG szóval. A PAN-3 hátlapok tehát voltaképpen a PAN-1/3-4-ből vezethetők le, azok megkettőzött mása. Üzenetükben is ugyanazt fejezik ki, vagyis Traianus Decius pannoniai hadseregéből szerveződő hatalmi bázisának hirdetése. I. Iulianus hátlapja is erre reflektál, és igyekszik vele saját katonáit kifizetni és lojalitásukat erősíteni. A címletek meglehetősen nagy szórást mutatnak az *aureustól* és *antoninianustól* egészen a *sestertiusig* és *dupondiusig*, ami a kibocsátás jelentőségét tükrözi.

A PAN-3/1-2 variációk ihlették a Probus Sisciában vert RESTIT ILLVRICI érméjét is, amelyen ugyanez az ábrázolás látható.¹¹⁷⁹ Az érme azért is figyelemre méltó, mivel a kibocsátó sirmiumi születésű volt, ám a korábbi pannoniai császárokkal ellentétben ő nem személyesítette meg Pannoniát.¹¹⁸⁰ Jobban mondva a tartomány csak közvetlenül jelenik meg, mivel Traianus Decius Pannonia perszonifikációját alkalmazták a RESTIT ILLVRICI körirattal.¹¹⁸¹ Ebből ered az ábrázolásbeli és tartalmi üzenet közötti diszkrepancia, hiszen itt nem egy *restitutor* jelenet látható.¹¹⁸² Elképzelhető, hogy ennek hátterében a nem sokkal korábban veretett *restitutor Galliarum* érmek (GAL-7/2-6) állnak. Probus igyekezett magát a korábbi minták alapján a provinciák helyreállítójaként láttatni, de ehhez megtartotta a korábbi ábrázolást.

Probus a REST ILLVRICI hátlappal nemcsak szülőföldjét, hanem már az egész illyricumi katonaságot használta fel legitimációjára, ami politikai és ideológiai irányváltást tükröz. A császár felismerte, hogy sokkal nagyobb támogatási bázisra van szüksége ahhoz, hogy hatalmon maradjon. Az érmével az egész térség katonáit akarta megnyerni, vagy

¹¹⁷⁹ RIC V/2 730.

¹¹⁸⁰ Mócsy 1974, 266; Brandt 2005, 253.

¹¹⁸¹ Illyricumnak a Notitia Dignitatum előtt biztosan azonosítható ábrázolása nem ismert.

¹¹⁸² Reatia fővárosából, Augusta Vindelicumból ismert felirat Probust *restitutor provinciarum et operum publicorum*ként nevezi meg. A megfogalmazás feltehetően a császár által elrendelt elsősorban katonai építkezésekre, megerősítésekre utal. Helyreállításokra a számos barbár betörés után szükség is volt, miután Probus 278-ban békét teremtett a Rajna és Neckar mentén. Elképzelhető, hogy Illyricum esetében is hasonló okot kell feltételeznünk a REST ILLVRICI felirat hátterében. Tudjuk, hogy 278-ban szarmaták támadtak Pannoniára. Ezen kívül Probus civil téren is támogatta a provinciát például szőlőültetéssel vagy mocsarak lecsapolásával. Brandt 2005 254-256; Mócsy 1974, 128, 267; Fitz 1990, 45.

segítségnyújtásukat megköszönni. A hadsereg minél szélesebb körű támogatására már csak a különböző ellencsászárai, Bonosus, Proculus és Saturninus miatt is szüksége volt.¹¹⁸³

XXII.4. PAN-4

Pannonia egyetlen biztosan azonosítható, nem pénzen található perszonifikációja a Zeugmából származó mozaiktöredéken található több más provinciaperszonifikációval együtt. Részletesebben lásd külön fejezet.

XXII.5. Összegzés

Pannonia perszonifikációi 137-ben és a III. században jelennek meg érmeken és a zeugmai mozaikon. A pénzeken állandó attribútum a hadijelvény volt, amely a hatalmi legitimáció alapjául szolgáló hadseregre utalt. Hadrianus, miután örökbefogadta Aelius Caesart, gyorsan tapasztalatot és személyéhez hű hadsereget kívánt utódának szerezni. Traianus Decius tekinthető Pannonia perszonifikációja legnagyobb újtójának, aki trónra kerülését a pannoniai, illyricumi hadseregnek köszönhette. Különös módon Pannonia perszonifikációjának létrejött kétalakos ábrázolása is, amely Superiorra és Inferiorra utal. A megjelenítések két közigazgatási felosztásnak megfelelő tartomány egységét hirdetik, különösen a *dextrarum iunctio* típusúak. A hátlapok sikerességét bizonyítja, hogy a képet Quintillus, majd őt másolva Aurelianus is felvették saját éremverésükbe. Pannonia egyetlen nem pénzen található megszemélyesítése a zeugmai mozaikon található, amely feltehetően a Római Birodalom közigazgatási térképének ábrázolása volt.

¹¹⁸³ Kienast 2004, 252, 255-257; H. Brandt kétségesnek tartja Bonosus és Proculus létét. Brandt 2005, 254-255.

PAN-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Aelius Caesar (137)

Traianus Decius (249-251)

Etruscilla (249-251)

Hostilianus (250-251)

Herennius Etruscus (250-251)

Quintillus (270. szept.)

Aurelianus (270 dec. - 271. jan.)

Névérték: Au, Ant, S, Dp/As

Verde: Roma, Mediolanum, Antiokhia

Hátlapi körirat: TR POR COS II PANNONIA

PANNONIAE

Hátlap: 1. Álló nőalak jobb kezében *vexillum*, ruházata hosszú *khitón* és *paludamentum*.

Variációk: 2. Mint az 1., de fején *corona muralis*.

3. Álló nőalak hátrafelé tekint, ruházata *khitón* és fejére húzott *himation*, jobb kezét felemeli, baljában *signum*.

4. Mint a 3., de baljában *aquila*.

5. Mint a 3., de jobbjaiban sisak.

Irodalom: RIC II Hadrianus 1059-1060, 1071-1073; RIC IV/3 5, 20, 158, 195; RIC V/1 Quintillus 60; RIC V/1 Aurelianus 113; Ostrowski 1990, Pannonia 1-2, 5-7; LIMC Pannonia 2-4; Houghtalin 1996, Pannonia 1-2, 6-8; Bieńkowski 1990, 54; Jatta 1998, Pannonia 1-5; Strack 1933, 883-886; Toynbee 1934, 133-135; Moreno 1963, 935; Bíróné Sey 1979, 1-3; Estiot-Amandry 1990, 730-731; Méthy 1992, 291; Estiot 2004, 172/374-377; Numismatik Lanz, Auktion 149 (24.06.2010), 514-es tétel (Etruscilla); Schmidt-Dick 2011, IV.5.1.08-10; Juhász 2012, 367-368.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=18342>

2. <http://www.acsearch.info/record.html?id=18514>

3.

<http://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=73328&AucID=78&Lot=248>

4. <http://www.acsearch.info/record.html?id=81787>

5. http://www.acsearch.info/ext_image.html?id=249262

1.

2.

3.

4.

5.

PAN-2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Traianus Decius (249-251)

Névérték: Ant

Verde: Roma

Hátlapi körirat: PANNONIAE

Hátlap: Két nőalak *signum* előtt kezét fog, ruházatuk hosszú *khitón* és *himation*.

Irodalom: RIC IV/3 26, 41; Ostrowski 1990, Pannonia 3; LIMC Pannonia 7; Jatta 1908, Jatta 2; Toynbee 1934, 134; Houghtalin 1996, Pannonia 5; Schmidt-Dick 2011, IV.9.01.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=308251>

1.

2.

3.

4.

PAN-3

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Traianus Decius (249-251)

I. Iulianus (284-285)

Névérték: Au, Ant, S, Dp

Verde: Roma, Siscia

Hátlapi körirat: PANNONIAE

PANNONIAE AVG

Hátlap: 1. Két nő felemelt jobb kézzel, ruházatuk hosszú *khitón* és *himation*. A jobb oldali alak bal kezében *signum*, a bal oldali alak mellett földbe szúrt *signum*.

Variációk: 2. Mint az 1., de a bal oldali alak kezében *aquila*.

3. Mint az 1., de a bal oldali alak tartja a *signumot*.

4. Mint az 1., de a bal oldali nőalak kezében nincs hadijelvény.

Irodalom: RIC IV/3 21-25, 124; RIC V/2 4; Ostrowski 1990, Pannonia 4, 8; LIMC Pannonia 4, 6; Jatta 1908, Pannonia 2, 6; Toynbee 1934, 134-135; Houghtalin 1996, Pannonia 3, 9; Bíróné Sey 1979, 2, 4; Schmidt-Dick 2011, IV.9.02.

Fotó:

1. <http://www.acsearch.info/record.html?id=72582>

2. <http://www.acsearch.info/record.html?id=24234>

3. <http://www.acsearch.info/record.html?id=94416>

4. <http://www.acsearch.info/record.html?id=56842>

PAN-4

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Zeugma

Őrzési hely: Dr. Adolphe Poche gyűjteménye, Aleppo (Belga Királyság konzulátusa)

Méret: 95 × 75 cm, átmérője 34 cm

Datálás: T.a.q. 256

Felirat: ΠΑΝΝΟΝΙΑ

Leírás: Medalionban női büszt, fej balra, ruházata *peplos* és fejére húzott *himation*, fején *corona muralis*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Pannonia 9; LIMC Pannonia 1; Parlasca 1983, 295/9; IGLS I 80. Nr. 120.

Fotó: Parlasca 1983, Pl. 92/3.

XXIII. Raetia

Raetia területét Kr.e. 15-ben Tiberius és Drusus foglalta el és szervezte provinciává.¹¹⁸⁴ Az *ethné Rhation* neve feltűnik az aphrodisiasi Sebasteion egyik bázisán.¹¹⁸⁵

XXIII.1. RAI-1

Raetia egyetlen megszemélyesítése a zeugmai mozaikon jelenik meg, ugyanolyan sematikusan, mint az összes többi provincia. Részletesebben lásd a csoportos provinciaperszonifikációkkal foglalkozó fejezetet.

¹¹⁸⁴ Ostrowski 1990, 199; Haehling 2005, 51.

¹¹⁸⁵ Smith 1988, 55-59.

RAI-1

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Zeugma (Belkis)

Örzési hely: Pergamonmuseum, Berlin M.I. 7081 = Mos. 15.

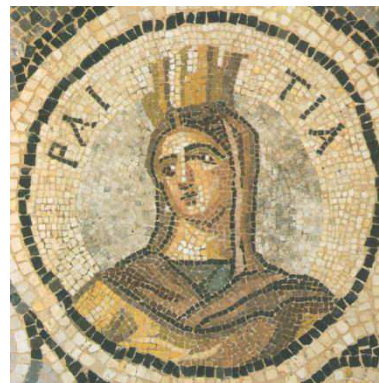
Méret: 97,3×51 cm, átmérője 39,9 cm

Datálás: T.a.q. 256

Felirat: PAITIA

Leírás: Női büszt, fej balra, ruházata *peplos* és fejére húzott *himation*, fején *corona muralis*, fülében gyöngy fülbevaló.

Irodalom: Ostrowski 1990, Raetia 1; LIMC Raetia 1; Parlasca 1983, 294/4; IGLS I 80/119; Kriseleit 1985, 26-29; Kriseleit 2000, 45-51; Arce 1980, 87-88/25.

Fotó: Kriseleit 2000, Abb. 56.

XXIV. Sicilia

Siciliának, a Földközi-tenger legnagyobb szigetének az ókorban számos neve volt. Az Odysseiában a Τρινακρία szó jelölte, ami annak háromszög alakjára utal (τρίακρα).¹¹⁸⁶ A további Σικανίη és Σικελία elnevezés a *sikanoi*, majd a *siculi* bevándorlásának sorrendjére utal Közép-, illetve Kelet-Szicíliába. Sicilián görög gyarmatvárosok már a Kr.e. VIII. század második felétől létrejöttek.¹¹⁸⁷ A városállamokról, illetve időnként akár nagyobb közigazgatási egységekről kevés információnk van. A *tyrannis*ok alapján azonban valószínűsíthető, hogy komoly társadalmi feszültségek nehezítették a lakosok mindennapjait. A külső konfliktusok közül a legkomolyabbakat a punok ellen vívott küzdelmek jelentették. Karthago a himeraei Kr.e. 480-ben bekövetkező veresége után csak a század végén jelentett újabb veszélyt. A punokat véglegesen azonban csak római segítséggel sikerült a sziget teljes területéről kiszorítani.

Sicilia volt Roma első provinciája, amelynek keleti fele fölött az első pun háború után szerezte meg az irányítást.¹¹⁸⁸ A sziget egészét csak a második háborúban Kr.e. 210-re ellenőrizte. Sicilia elsősorban gabonabősége miatt vált elengedhetetlenné a Római Birodalom, de ezen belül is elsősorban a főváros számára.¹¹⁸⁹ Ezt támasztja alá, hogy például Cicero Ceres szigeteként említi Siciliát.¹¹⁹⁰ A terület fontos szerepet játszott a rabszolgafelkelésekben is Kr.e. 138-132-ben és 104-101-ben, ami reformok bevezetését tette elengedhetetlenné. Augustus alatt a *senatori* provinciát egy *praetori imperiummal* rendelkező *proconsul* igazgatta. Siciliáról a hosszú és stabil római uralom ellenére kevés információval rendelkezünk.

A sziget első megszemélyesítése Timoleón Kr.e. 340 körül vert bronzpénzein jelent meg idealizált koszorút, nyakláncot és fülbevalót viselő női fej alakjában, amelyet csak a ΣΙΚΕΛΙΑ körirat azonosít.¹¹⁹¹ A perszonifikáció Arethusát másolja, ami gyakori volt a syrakusai vereteken.¹¹⁹² Timoleón felszabadította a várost II. Dionysios és a punok uralma alól, és

¹¹⁸⁶ A görögök már korán felismerték a sziget háromszög alakját. DNP Sicilia 505-506, LIMC Sikelia 759.

¹¹⁸⁷ DNP Sicilia 509-510; Houghtalin 1996, 452.

¹¹⁸⁸ A területet a Romából kiküldött egyik *praetor* irányította. DNP Sicilia 511; Ostrowski 1990, 201-202; Houghtalin 1996, 452.

¹¹⁸⁹ Houghtalin 1996, 452, 455, Toynbee 1934, 129; Ostrowski 1990, 203.

¹¹⁹⁰ *In Verr.* 2, 5, 99.

¹¹⁹¹ LIMC Sikelia 1; Ostrowski 1990, 202; Toynbee 1934, 129; SNG München Sikelia 212. A kronológiához lásd Talbert 1974, 44-51. Az éremveréshez lásd Talbert 1974, 179-91.

¹¹⁹² LIMC Sikelia 760. o.

utóbbiakat Szicília nyugati feléig szorította vissza.¹¹⁹³ Nem meglepő tehát, hogy a városi istennő arcképét vette alapul, és tette így a Syrakusaiból induló, de a sziget nagy részét felszabadító vállalkozásának jelképévé.

Sicilia római perszifikációi meglehetősen egységes képet mutatnak a Kr.u. I-III. század között. Az összesen 8 megszemélyesítés 4 egész alakos és 4 büszt között oszlik meg.¹¹⁹⁴ A legkorábbi perszifikációt kivéve a provincia állandó attribútuma a *triskeles*, amely érmeken, mozaikokon, freskón és reliefen is megtalálható.¹¹⁹⁵ Leggyakrabban a II. században fordul elő, összesen 5 ábrázoláson (SIC-2-7). A *triskeles* hiánya a korai darabon azért meglepő, mivel az attribútum már jóval korábban is használatban volt a Földközi-tenger különböző vidékein. Sőt, legkorábbi megjelenése éppen Sicilián figyelhető meg a VII. század végén - VI. század elején.¹¹⁹⁶

XXIV.1. *Triskeles*

A *τρισκελής* (háromlábú) szó a három derékszögben meghajlított lábat jelöli, amely középen egymásba van illesztve. A lábak általában egyfele fordulnak, hogy körkörös mozgást imitáljanak, de esetenként ellentétes lábállás is előfordul.¹¹⁹⁷ Ugyanerre a jelképre gyakran helytelenül használják a *triskele* (nemlétező alak), *triskelis* (háromágú villa), *triquerta* (háromszarvú, háromszög alakú) kifejezést. Utóbbival a latin szerzők előszeretettel utaltak Siciliára, ami a háromszög alakjából fakad.¹¹⁹⁸

A *triskeles* legelső megjelenése a Palma és Torre di Gaffe között talált szubgeometrikus *dinos* díszítésén jelenik meg. R. J. A. Wilson szerint már ezen a korai darabon sem lehet kétség afelől, hogy a szimbólum Sicilia háromszög alakjára utal.¹¹⁹⁹ Nem sokkal később Bitalemi Démétér szentélyében a *triskeles* egy edény belsejét díszítette. Ezután egy nagyobb hiátus következett a jelkép szicíliai megjelenésében.

A három láb Athénban a Peisistratida éremverésben 560-510 között, valamint pajzsok díszeként tűnik fel. A védőfegyvereken egyértelműen apotropaikus funkcióval bírt, ami

¹¹⁹³ Hammond 1991, 577-579.

¹¹⁹⁴ Sikelia feltűnik az aphrodisiasi Sebasteionban talált bázisfeliraton is. Smith 1988, 55-59.

¹¹⁹⁵ LIMC Sikelia 760; Wilson 2003, 730.

¹¹⁹⁶ Wilson 2003, 721.

¹¹⁹⁷ LIMC Sikelia 760.

¹¹⁹⁸ Liddel-Scott *τρισκελής*; Wilson 2003, 3. láb.

¹¹⁹⁹ R. J. A. Wilson gyűjtötte össze az eddigi legalaposabban a *triskeles* ábrázolásokat. Wilson 2003, 721-742.

egyrésről az ellenfél megfutamítását, másrésről a viselő nagy sebességére való utalást célozta. A *triskeles* az V. században a kis-ázsiai éremverésben is helyet kapott. Eleinte Aspendos város pénzeinek hátlapjait teljes egészében foglalta el, majd a század vége felé csak egy kisméretű verdejeggyé vált a mezőben. Később más városok éremverése (Side, Selge, Adada, Prostanna) is átvették, de ezen kívül még szarkofágokon is előfordul. A *triskeles* kis-ázsiai kedveltsége a lykiai érmeken Kr.e. 500 körülől található meg, és úgynevezett „lykiai szimbólumra” vezethető vissza (77. kép). Ez egy körben három kampós végű vonalat jelent, amelyek közös kiindulóponttal rendelkeznek. Pontos jelentésére nincs biztos adat, de minden valószínűség szerint mozgást jelképez, azon belül is feltehetően a Napét. Ezt támasztja alá, hogy a IV. században a lykiai vereteken Hélios napkoronás feje állandósult. A *triskeles* ennek a napszimbólumnak pusztán az antropomorfizált változata, amely a kampókat lábbakká alakította, így emberközelibbé téve azokat. A sicíliai kedveltségéhez feltehetően a sziget háromszög alakja is hozzájárult, amelyre a legöregebb Trinakria név is utal, amely még a latin szerzőknél is gyakori.

77. kép: Lykiai érem (Kr.e. 470-440)

78. kép: Syrakusai érem (Kr.e. 343-334.)

A kampós háromág Kr.e. V. századtól kezdve megjelenik Európa északibb és nyugatibb területein is. Ez a tendencia különösen a III-I. században erősödik fel, ami alapján R. J. A. Wilson elképzelhetőnek tartja, hogy a szimbólum a hellénizált területekről került át.¹²⁰⁰ Emellett annak a lehetőségét sem zárta ki, hogy a motívumot a La Tène világ maga találta ki.

A *triskeles* megjelenik a Kr.e. II – Kr.u. III. századi Baal/Saturnus vagy Tanit/Caelestis tiszteletére emelt neopun sztéléken is. A szimbólum közepén egyes esetekben látható a *gorgoneion* is, ami syrrakusai hatást feltételez.

A *triskeles* Siciliában a Kr.e. IV. század közepén tűnik fel újra, több mint 200 éves hiátust követően, Syrakusai veretein 336 körül Zeus Eleutherios előlappal (78. kép).¹²⁰¹

¹²⁰⁰ A kelta-görög kapcsolat ebben az időszakban kétség kívül létezett. Wilson 2003, 725-726.

¹²⁰¹ Ugyanezzel az előlapi verőtővel készült szvasztikás hátlap is, ami szintén a napszimbólum, akár a *triskeles*. Wilson 2003, 728. A különböző datálásról többet ugyanitt.

Valamivel később, Apollón portréja található az egyik, míg szárnyas *triskeles* a másik oldalon. A három láb legfontosabb és állandó alkalmazása Agathoklés (Kr.e. 317-289) alatt történik, akinek ez személyes jelképe volt, amivel egész Sicilia uralására törő ambícióit támasztotta alá. A 317-310 között vert érmein jelenik meg először a *gorgoneion* a *triskeles* közepén.¹²⁰² A gorgó fő közismert apotropaikus szimbólum volt a görög világban, amelynek irtóztos látványa kővé dermedtette az embert. Innentől kezdve állandósul a lábak szárnyakkal való kiegészítése is, ami szintén a gyorsaságot hangsúlyozta. Ezek szintén lehetnek a Gorgó ikonográfiájából kölcsönzött elemek. Agathoklés 311-es punok feletti győzelmét hirdeti a Niké hátlap, amelyen az istennő *tropaiont* emel. A mellette megjelenő *triskeles* a győzelem, illetve a verde helyét, valamint a győztes kibocsátó személyét is jelzi egyben. A három láb Nikét helyettesíti *quadriga* felett, Agathoklés egy további hátlapján. A *tyrannos* hatására Dél-Itáliában is megjelenik a *triskeles* az éremverésben. Egyes esetekben pusztán apotropaikus funkcióval bír, nem a Siciliától való függést jelzi.

A római hódítás után a *triskeles* lábai közé kalászokat toldottak, ami a sziget Roma számára elengedhetetlen gabonabőségére utal. Az első jól keltezhető ilyen érmét Kr.e. 49-ben L. Cornelius Lentulus Crus és C. Claudius Marcellus verették (79. kép). Ők Caesar közeledtével elmenekültek Romából, de jelezni akarták Sicilia és gabonája felett gyakorolt ellenőrzésüket. Másrésztől Claudius Marcellus őse foglalta el a III. század végén Syrakusait több más várossal egyetemben.¹²⁰³

79. kép: Triskeles kalászokkal (Cornelius Lentulus Crus és C. Claudius Marcellus Kr.e. 49)

XXIV.2. SIC-1

Sicilia első római perszifikációja a Kr.e. 71-ben Mn. Aquillius által veretett *denarius*on tűnik fel. A földre rogyott provinciát karjánál fogva egy római katona tartja és védi pajzsával.¹²⁰⁴ Sicilia kiszolgáltatott helyzetét a csak az alsótestét fedő ruházata is kifejezi. A hátlap első látásra Mn. Aquillius azonos nevű nagyapja által Kr.e.101-ben levert második sicíliai

¹²⁰² Toynbee 1934, 129; Slim 1999, 187-188; Houghtalin 1996, 453.

¹²⁰³ A *triskeles* későbbi történetéhez lásd Wilson 2003, 731-736.

¹²⁰⁴ A jelenetet egyes kutatók a *restitutor* típus a legkorábbi ábrázolásának tartották, holott a kettő kialakítása és üzenete több fontos ponton is eltér. vedd össze Toynbee 1934, 130; Houghtalin 1996, 453. Lásd még a képtípusokról szóló fejezetet.

rabszolga-felkelésnek állít emléket.¹²⁰⁵ Az éremnek azonban jóval aktuálisabb vonatkozása is volt, mivel Kr.e. 71-ben sikerült a Spartacus-féle rabszolga-felkelést is felszámolni.¹²⁰⁶ A SIC-1-es éremkép ikonográfiailag a Penthesilea ábrázolásokra nyúlik vissza, amelyek már a Kr.e. VII. századi görög írott és képi forrásokból is ismertek.¹²⁰⁷ A római katona itt egyben Sicilia legyőzőjeként és megsegítőjeként jelenik meg. Előbbi a rabszolga-felkelés leverésére, a második pedig a provincia lakosainak megmentésére utal. A többértelmű üzenet közvetítésére a Penthesilea ábrázolások tökéletesen alkalmasak voltak, különösen a görög telepések által lakott sziget vonatkozásában.

Ugyanez a hátlap Kr.e. 14-ben is megjelent, amelyet L. Aquilius Florus *III vir monetalis* bocsátott ki ősének emlékére.¹²⁰⁸ Jelen esetben már nem beszélhetünk újabb rabszolga-felkelésről, pusztán a nagy ősök előtti tisztelgésről.

XXIV.3. SIC-2

Sicilia gabonabőségére utalnak Hadrianus *adventus* hátlapjai is, amelyeken az oltárnál áldozó perszonifikáció baljában kalászokat tart. Fejét most is *triskeles* díszíti. A császár az első utazása végén, 125 és 128 nyarán látogatott el a szigetre.¹²⁰⁹ Érdekes módon Siciliát a Hadrianus provincia sorozatában pusztán a *triskelesszel* szimbolizálták és nem egy nőalak képében.¹²¹⁰ Ez is jól mutatja, hogy mennyire szorosan összenőtt egymással a sziget és jelképe, ugyanakkor nem zárta ki egymást, hanem szimultán módon, illetve felváltva is alkalmazták őket.¹²¹¹

XXIV.4. SIC-3

Sicilia szintén kalászt tart Hadrianus *restitutor* érmein is, *triskelesszel* a fején. Nem áll rendelkezésre elég adat arra nézve, hogy milyen helyreállításokra vonatkozik a hátlap körirata.¹²¹²

¹²⁰⁵ A dicső ős hadi erényeire utal az előlapon megjelenített Virtus is. Christ 1993, 159-160; LIMC Sikelia 760.

¹²⁰⁶ Christ 1993, 243-247.

¹²⁰⁷ LIMC Penthesilea 296-297, 304-305. o. Így később Nero és Armenia jelenik meg az aphrodisiasi reliefen. Smith 1987, 117-120; Ostrowski 1990, Armenia 9; LIMC Penthesilea 53a. Elképzelhető, hogy már korábban az olympiai Zeus szobor trónján vagy Athéna Parthenos pajzsán is megtalálható volt. Rigdway 2001, 82, 281-282; Paus. 5, 11, 6.

¹²⁰⁸ Ostrowski 1990, 202-203; LIMC Sikelia 760.

¹²⁰⁹ Halfmann 1986, 190; Toynbee 1934, 128; LIMC Sikelia 761.

¹²¹⁰ RIC 871.

¹²¹¹ Houghtalin 1996, 454.

¹²¹² Toynbee 1934, 128; Zahrt 2007, 211.

XXIV.5. SIC-4

Sicilia Antoninus Pius *aurum coronarium* éremsorozatában is megjelenik, ám interpretációja az előzőeknél bizonytalanabb. A *triskelest* viselő álló nő, jobbában a szokásos *fiscust* tartja, ám a bal kezében tartott elliptikus tárgy meghatározása kétséges. Felmerült a mák¹²¹³, J. M. C. Toynbee szerint viszont a tárgy egy *tessera*, amely a gabonaosztásra, így a sziget termékenységére utalna.¹²¹⁴ R. J. A. Wilson helyesen jegyzi meg, hogy azt általában négyszögletes formában ábrázolják, míg a hátapon lekerekített tárgy látható.¹²¹⁵ Véleménye szerint ez leginkább valamilyen erszényre hasonlít, viszont az mindig lefelé lóg, nem felfelé áll. Jóllehet, a tárgy azonosítása továbbra is kérdéses marad, ám megjelenésében inkább tükörre vagy valamilyen lapra hasonlít. Ezt támasztja alá, hogy Sicilia fejmagasságban tartja, míg általában a többi attribútumot derék vagy csípőmagasságban szokás.

XXIV.6. SIC-5 = AFR-IV/5

Sicilia első *triskelest* viselő megszemélyesítése egy pompeji freskón jelent meg, amely mára elveszett.¹²¹⁶ A falfestményen két női büszt volt látható, a bal oldali Africae (AFR-IV/5) míg a jobb oldali a sziget perszonifikációjáé. Azonosítása a már említett, a fejen hordott *triskeles* alapján lehetséges, amely alól kalászok lógnak ki. Ez tehát a szimbólum római korban bevezetett, gabonával kiegészített verziójának az adaptálása. A *triskeles* és a fej egybeolvasztása már Agathoklés idejében megtörténik a gorgófővel. Kézenfekvő volt tehát a három lábat a perszonifikációk esetében is a fejre helyezni és nem kézbe adni.¹²¹⁷ A római hozzátoldásként megjelent kalászok csak a SIC-2-es ábrázoláson, míg a hellénisztikus szárnyas lábak sosem fordulnak elő Sicilia perszonifikációnál.¹²¹⁸ A freskón érdekes módon a *triskelesből* csupán két láb látható. R. J. A. Wilson véleménye szerint elképzelhető, hogy az utolsó a fej mögött helyezkedik el, vagy a festő egyszerűen nem értette az előképet.¹²¹⁹ Szokatlan a fejen látható *corona muralis*, amely a provinciánál más esetben nem fordul elő. Különös továbbá, hogy a

¹²¹³ RIC III 589, 595.

¹²¹⁴ Toynbee 1934, 151.

¹²¹⁵ LIMC Sikelia 761; Wilson 2003, 82. lábj.

¹²¹⁶ Siciliát korábban *triskelesszel* szimbolizálták az ostiai via dei Vigili alatt húzódó mozaikon, de az nem tekinthető perszonifikációnak.

¹²¹⁷ Erre is van példa a *prorára* lépő Trinakros kezében. RRC 457.

¹²¹⁸ Erre az érmeknél magyarázatként szolgálhat a rendelkezésre álló kis felület. Hadrianusnál a kalászok ezért inkább a megszemélyesítés kezében jelennek meg.

¹²¹⁹ Wilson 2003, 730.

Sicilia háta mögött megjelenő 2 gerely, amely korábban Africa attribútuma volt, itt Siliciához kerül, ahol ez máskülönben nem fordult elő.¹²²⁰ Az új és a tegez viszont Dianát ábrázolva megjelenik Augustus érmein, alatta a SICIL körirattal az éremszelvényben.¹²²¹ Elképzelhető talán, hogy az attribútumok egy része a freskón felcserélődött a két perszonifikáció között. Sajnálatos módon a freskó elpusztult, így az eredeti interpretáció és rajz felülvizsgálatára nincs esély. Sicilia lándzsával jelenik meg a SIC-8-as mozaikon, ám az teljesen más ikonográfiára vezethető vissza.¹²²² A freskón a fegyverek helyett sokkal hangsúlyosabban jelenik meg a kalászkoszorú, amely a két perszonifikáció közti kapocs. A falfestmény megrendelője minden bizonnyal a gabonakereskedelemmel állt kapcsolatban, ami indokolja Africa és Sicilia kalászkoszorús megszemélyesítéseit. Ugyanezért a tulajdonságáért került a via dei Vigili alatti *thermae* Claudius-kori mozaikjára is a *triskeles* Africa, Aegyptos és Hispania mellé.

XXIV.7. SIC-6

A 130-as években Hadrianus és Antoninus Pius érmei mellett Sicilia megszemélyesítése a Terme delle Trinacria mozaikján is látható. Érdekes módon, megint egy ostiai fürdőben található fekete-fehér padlódíszről van szó. A via dei Vigilihez képest nagy különbség, hogy már nem a *triskeles* szimbolizálja a szigetet, hanem azt a fején viselő női büszt. Jelen esetben semmi sem utal a Siciliából importált és Ostiába érkező gabonára, ennek ellenére nem zárható ki ez a lehetőség sem. A két terület között ugyanis ez a legkézenfekvőbb kapcsolat.

XXIV.8. SIC-7

Sicilia legérdekesebb ábrázolása az el djemi mozaikon található, amely a II. század második felére keltezhető. A sziget álló nőalakként jelenik meg fején *triskelesszel*, baljában lándzsát, jobbában szarvaskoponyát tartva, fél mellét szabadon hagyó rövid *tunicát* és *pallát*, valamint csizmát viselve. Megjelenése egyértelműen vadászatra utal, ami rendkívül elüt Sicilia többi ábrázolásától.¹²²³ A fején viselt *triskeles* azonban kétségtelenné teszi azonosítását. A perszonifikáció amazonszerű vadász megjelenítése Artemist juttatja a szemlélő eszébe. Ebben az

¹²²⁰ R. J. A. Wilson szénavillaként értelmezi. Wilson 2003, 730.

¹²²¹ RIC I 329, 337, 341. Ugyanez a hátlap létezik IMP XI SICIL körirattal is. Lásd még SIC-7.

¹²²² A két gerely máskülönben csak Africa (AFR-III), majd Hispania (HIS-2, 4-5, 7) és Mauretania (MAV-) attribútumaként jelenik meg.

¹²²³ Slim 1999, 187-189; Slim 1995, 33; Wilson 2003, 731.

esetben a szarvaskoponya is érthetővé válik, mivel az Aktaión mondára utal.¹²²⁴ Őt az istennő szarvassá változtatta, ami után vadászkutyái nem ismerték meg, és szétmarcangolták. Augustus egyik hátlapján ráadásul Artemis nagyon hasonlóan jelenik meg (80. kép).¹²²⁵ Különbség annyiban van, hogy szarvaskoponya helyett íjat tart, és mellette kutya található. A sziget és az istennő kapcsolatát a körirat bizonyítja, amely IMP X SICIL. Octavianus számára Sicilia és Diana összetartozása a Kr.e. 36-ban Naulokhosnál aratott tengeri győzelem miatt volt különösen fontos, amelyben ez az istennő volt a segítségére.¹²²⁶ Nagyon érdekes, hogy Sicilia el djemi megszemélyesítése voltaképpen Artemis ikonográfiájának a *triskelesszel* való kiegészítése. Az istennő és Sicilia kapcsolatáról Diodóros Siculus is írt.¹²²⁷

80. kép: (Augustus Kr.e. 15-13)

XXIV.9. SIC-8

Sicilia utolsó perszonifikációja egy a Musei Vaticaniban található, közelebbről nem meghatározható hengeres márványtárgyon található. E. Simon *modius*nak gondolta, ami az ábrázolással is párhuzamba hozható.¹²²⁸ Keltezése a reliefdíszítés alapján kései III. századra lehetséges. A vízszintesen 2 részre tagolt hengertest felső részét egy *thiasos* jelenet foglalja el. A négy képmezőre osztott alsó zóna egyikét egy virágkehelyből kinövő büszt foglalja el, fején *triskelesszel*.¹²²⁹ A másodikon a Victoriolát tartó, fegyveresen ülő Roma látható, míg a harmadikon Annona áll, kezében *tessera frumentaria*val és kormánylapáttal, mellette gabonatarló 3 kalással. Az utolsó képmező üres. Az ábrázolás egyértelműen Sicilia gabonaellátó szerepére utal a birodalom fővárosának életében.

XXIV.10. Összegzés

Sicilia Roma első provinciája volt, ennek megfelelően perszonifikációja is elég korán, a késő köztársaság korban jelent meg. A sziget történelmét hűen tükrözi, hogy nem ez volt az első megszemélyesítése, mivel az már Kr.e. 340 körül helyi görög vereteken feltűnt. Az első

¹²²⁴ Artemis szarvassal gyakran jelent meg az ókorban, például az Artemis Albani-Vateran és Versailles-Leptis Magna típusú szobron is. DNP Artemis 58-59.

¹²²⁵ RIC I 329, 337, 341. Ugyanez a hátlap létezik IMP XI SICIL körirattal is.

¹²²⁶ Hölscher 1988, 386-387/215.

¹²²⁷ Diod. Sic. 5, 3, 4-6. Ortygia szigete is Artemisről kapta nevét.

¹²²⁸ Helbig I 557.

¹²²⁹ Érdekes módon a *triskeles* egyik lába a másik kettővel ellenkező irányba hajlik. Wilson 2003, 731.

perszonifikáció politikai indíttatású volt, és az aktuális eseményekre reflektált. Sicilia és a *triskeles* közti korai és egyértelmű kapcsolat ellenére, ez csak a Kr.u. I. századtól kezdve díszítette a sziget megszemélyesítésének fejét. Az ábrázolások száma a II. században érte el csúcst, elsősorban Hadrianus és Antoninus Pius idejében. Sicilia ekkor nem csak az érmeken, hanem mozaikokon is megjelent Ostiában és a mai Tunéziában. Utóbbi azért is érdekes, mivel a hagyományos *triskeleses* ábrázolás keveredik Artemis ikonográfiájával. Sicilia utolsó megjelenítése egy III. századi márványtárgyon van, amelyet feltehetően gabonamérőként használtak. Sicilia Roma számára nélkülözhetetlen termékenységére utal több ábrázolás (SIC-3-5, 9) is, amelyek a korai aktuálpolitikai eseményeket tükröző perszonifikációk helyére léptek.

SIC-1

Tárgytípus: Érme

Kibocsátó (datálás): Mn. Aquillius (Kr. e. 71)

L. Aquillius Florus (Kr. e. 14)

Névérték: D

Verde: Roma

Hátlapi körirat: MN AQVIL MN F MN N SICIL

L AQVILLIVS FLORVS III VIR SICIL

Hátlap: Álló katona, baljában pajzs, karjánál fogva emeli a földre rogyott nőalakot, akinek ruházata csak alsótestét takarja.

Irodalom: RRC 401; RIC I Augustus 125; Ostrowski 1990, Sicilia 1, 3; LIMC Sikelia 2; Wilson 2003, 730; Toynbee 1934, 129-130; Houghtalin 1996, Sicilia 1-2; Zahrnt 2007, 206; Schmidt-Dick 2011, II.01; Ridgway 2002, 82; Holliday 2002, 116.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=391124>

SIC-2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG SICILIAE

Hátlap: *Adventus* jelenet. Nőalak baljában kalászkok, fején *triskeles*, ruházata hosszú *khitón* és *himation*.

Irodalom: RIC II 906; Ostrowski 1990, Sicilia 4; LIMC Sikelia 3; Wilson 2003, 730-731; Toynbee 1934, 129 Houghtalin 1996, Sicilia 3; Slim 1999, 188; Strack 1933, 765; Schmidt-Dick 2011, IV.2.09.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=630053>

SIC-3

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S, Dp/As

Verde: Roma

Hátlapi körirat: RESTITVTORI SICILIAE

Hátlap: *Restitutor* jelenet. Nőalak kezében kalászkok, fején *triskeles*, ruházata hosszú *khitón* és *himation*.

Irodalom: RIC II 965-966; Ostrowski 1990, Sicilia 5; LIMC Sikelia 4; Wilson 2003, 731; Toynbee 1934, 129 Houghtalin 1996, Sicilia 4; Slim 1999, 188; Strack 1933, 784; Schmidt-Dick 2011, I.6.1.16.

Fotó: <http://www.acsearch.info/record.html?id=630070>

SIC-4

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Antoninus Pius (139)

Névérték: S, Dp

Verde: Roma

Hátlapi körirat: SICILIA COS II

Hátlap: Álló nőalak kezében doboz és elliptikus tárgy, fején *triskeles*, ruházata hosszú *khitón* és *himation*.

Irodalom: RIC III 589, 595; Ostrowski 1990, Sicilia 6; LIMC Sikelia 5; Wilson 2003, 731; Toynbee 1934, 151; Houghtalin 1996, Sicilia 5-6; Slim 1999, 188.

Fotó:

<http://www.forumancientcoins.com/gallery/displayimage.php?pos=-82784>

SIC-5(=AFR-IV/5)

Lásd Africánál.

SIC-6

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Terme della Trinacria, Ostia

Őrzési hely: *in situ*

Méret: 6x2,2 m

Datálás: 130. körül

Leírás: Női büszt fején *triskeles*, ruházata *khitón*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Sicilia 10; LIMC Sikelia 7; Becatti 1961, 140/275; Wilson 1990, 189; Wilson 2003, 730; Houghtalin 1996, Sicilia 8.

Fotó: Becatti 1961, Tav. CXXXIV/275.

SIC-7

Tárgytípus: Mozaik

Lelőhely: Maison d'Africa, Thysdrus

Őrzési hely: Musée D'El Jem, Tunézia

Méret: 72 cm (átlósan), egész 3,49x3,44 m

Datálás: II. sz. 2. fele

Leírás: Álló nőalak, fején *triskeles*, kezében lándzsa és szarvaskoponya, ruházata *tunica* és *palla*.

Irodalom: LIMC Suppl. Sikelia add. 1; Slim 1995, 33; Slim 1995/2, 264-266; Slim 1999, 187-189; Wilson 2003, 731.

Fotó: Slim 1999, Pl. LXXXI/1.

SIC-8

Tárgytípus: Henger alakú tárgy (*modius?*)

Anyag: Márvány

Lelőhely: ?

Őrzési hely: Musei Vaticani (Inv. 2619)

Méret: 30 cm

Datálás: Kései III. sz..

Leírás: Virágkehelyből kinövő büszt, fején *triskeles*, ruházata *tunica*.

Irodalom: Ostrowski 1990, Sicilia 7; LIMC Sikelia 8; Lippold 1956, 357-358/98; Helbig I, Nr. 557; Wilson 2003, 731 Houghtalin 1996, Sicilia 9.

Fotó: Lippold 1956, Taf. 154.

XXV. Syria

Syria provinciát Pompeius hozta létre Kr. e. 64-ben a mithridatési háborúk lezárását követően.¹²³⁰

SYR-1

Syria egyetlen megszemélyesítése Antoninus Pius *aurum coronarium* érméjén található.¹²³¹ A *khitont*, *himationt* és *corona muralist* viselő nőalak baljában *cornucopiát*, jobbában *fiscust* tart, lábánál úszó férfi. Az ábrázolás teljesen egyértelműen az antiokhiai Tykhén alapul, tehát akkor az úszó alak az Orontés folyó perszonifikációja.¹²³² Az említett város megszemélyesítése, amely Syria tartományi székhelye is volt az egész ókori művészetre nagy hatást gyakorolt. Különbség annyiban mutatkozik az eredeti ábrázoláshoz képest, hogy a provincia nem ül és kezében kalászkok helyett *fiscust* és bőségszarut tart. A tartomány attribútumai az előrehaladott városiasodottsága mellett a gazdasági prosperitását tükrözik, de stratégiai jelentőségére nincs utalás.

Syria neve szerepel a thuggai Iuno Caelestis templom mögött elhelyezkedő *exedrā*ban talált feliratokon is.¹²³³ A Severus Alexander idejére keltezhető épület körül 24 oszlopos *porticus* feliratos architrávot tartott. Elméletek szerint a karéjhoz egykoron szobrok is tartozhattak, amelyek azonban nem maradtak fenn.

¹²³⁰ Houghtalin 1996, 467; Ostrowski 1990, 204; Toynbee 1934, 152.

¹²³¹ D. Levi a mas'udije mozaikon az Euphratés perszonifikációjának két oldalán található *sceptrumot* tartó nőalakot Syriának, míg a bőségszarut fogót Mesopotamiának vélte. Az értelmezés ikonográfiaiag egyáltalán nem támasztható alá, ráadásul a padlóról fennmaradt képek túlságosan rossz minőségűek. A nőalakok fejénél található szír feliratok sem vehetőek ki. Levi 1971, 540; Ostrowski 1990, Mesopotamia 2, Syria 2. vesd össze Houghtalin 1996, 405, aki megjegyzi, hogy a városperszonifikációk is hasonlóan néztek ki, mint a megszemélyesített provinciák. A mozaikról bővebben lásd Parlasca 1983, 263-267.

¹²³² Toynbee 1934, 152; Ostrowski 1990, 204; Houghtalin 1996, 467-468.

¹²³³ Liverani 1995, 243.

SYR-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Antoninus Pius (139)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: SYRIA COS II

Hátlap: Álló nőalak kezében *fiscus* és *cornucopia*, fején *corona muralis*, ruházata *khitón* és *himation*, lábánál úszó férfi.

Irodalom: RIC III 590; Ostrowski 1990, Syria 1; LIMC Syria 1; Houghtalin 1996, Syria 1-2; Toynbee 1934, 152; Strack 1937, 797-799; Schmidt-Dick 2011, IV.5.3.07.

Fotó:

<http://www.forumancientcoins.com/gallery/displayimage.php?album=4280&pos=9>

XXVI. Thracia

Thracia a Római Birodalom figyelmét a Macedoniát fenyegető thrák betörésekkel hívta fel magára a Kr. e. I. században.¹²³⁴ Császári provinciává azonban csak Claudius tette Kr. u. 46-ban, amelyet eleinte *procurator*, majd Traianustól *legatus Augusti pro praetore* irányított.¹²³⁵ Thracia alakja korábban különböző *scholiákban* *eponymos* nimfaként tűnt fel, de külsejét nem írták le. Ettől függetlenül fontos információ, hogy a görög világban szorosan női alakhoz kötötték.¹²³⁶ Thracia megszemélyesítése csupán kétszer jelenik meg Hadrianus és Antoninus Pius hátlapjain.

THR-1

Thracia első megszemélyesítése Hadrianus *adventus* sorozatában található. A hátlapon a *braccaet*, *tunicát* és köpenyt viselő nőalak jelenik meg. A császár a provinciát minden valószínűség szerint 131 nyarán-őszén látogatta meg, és feltehetően ekkor nevezte át Orestát is Hadrianopolisszá.¹²³⁷

THR-2

Thracia második és utolsó megszemélyesítése Antoninus Pius *aurum coronarium* sorozatában jelenik meg. A hátlapon álló nőalak *tunicát* és köpenyt visel, bal kezében ostort¹²³⁸, míg jobbában koronát tart. Az ostor korábban Macedonia perszonifikációjánál jelent meg Hadrianus *restitutor* sorozatában (MAC-1). A változás mögött az húzódhat meg, hogy Antoninus Pius éremsorozatából Macedonia kimaradt, így a szomszédos provincia attribútumát gond nélkül fel lehetett használni.¹²³⁹

¹²³⁴ Houghtalin 1996, 474.

¹²³⁵ Ostrowski 1990, 205.

¹²³⁶ Thracia nimfa két római kort megelőző ábrázolásához lásd Houghtalin 1996, 474-476. A nőalakok interpretációja ikonográfiaiilag nem támasztható alá, így ezekkel nem foglalkozom behatóbban.

¹²³⁷ Halfmann 1986, 194; SHA Elegabalus 7, 8; Toynbee 1934, 130; Ostrowski 1990, 205.

¹²³⁸ A bal kézben tartott attribútum értelmezése megosztotta a kutatókat. A RIC és M. Jatta pálmaágnak tartotta, míg J. M. C. Toynbee görbe kardnak. RIC III 591; Jatta 1908, Thracia 2. vedd össze Toynbee 1934, 152. L. Houghtalin úgy gondolta, hogy pusztán egy Dacia érem félreinterpretálásáról van szó. Houghtalin 1996, 476-477; LIMC Thracia 3. A különböző értelmezések az ismert hátlapok rossz megtartásából adódik. Az általam vizsgált pénzekon viszont a tárgy éles szögben hajlott meg, ami elképzelhetetlen egy *sica* vagy pálmaág ábrázolásánál.

¹²³⁹ Macedoniának a legjellemzőbb attribútuma egyébként is a *kausia* volt. Bővebben lásd Macedonia fejezet.

THR-1

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Hadrianus (134-138)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: ADVENTVI AVG THRACIAE

Hátlap: *Adventus* jelenet. Nőalak ruházata hosszú *tunica*, *braccae* és köpeny.

Irodalom: RIC II 907; Ostrowski 1990, Thracia 1; LIMC Thracia 1; Houghtalin 1996, Thracia 1; Toynbee 1934, 130, 152; Jatta 1908, Thracia 1; Strack 1933, 766; Schmidt-Dick 2011, IV.3.08.

Fotó:

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1199267&partId=1&searchText=thracia&images=true&from=ad&fromDate=134&to=ad&toDate=140&object=23360&page=1

THR-2

Tárgytípus: Érme

Uralkodó (datálás): Antoninus Pius (139)

Névérték: S

Verde: Roma

Hátlapi körirat: THRACIA COS II

Hátlap: Álló nőalak ruházata rövid *tunica*, *braccae* és köpeny, baljában rövid ostor.

Irodalom: RIC III 591; Ostrowski 1990, Thracia 1; LIMC Thracia 3; Toynbee 1934, 152; Jatta 1908, Thracia 2.

Fotó:

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1198967&partId=1&searchText=thracia&images=true&from=ad&fromDate=134&to=ad&toDate=140&object=23360&page=1

XXVII. A provinciaperszonifikációk csoportos ábrázolásai

A provinciaperszonifikációk több esetben is csoportosan jelennek meg érmeken, reliefeken és mozaikokon. A csoportos ábrázolások lényeges információkat hordoznak a provinciaperszonifikációk elhelyezésére, céljára, a szemlélők szociális és kulturális státuszára vonatkozóan. A kettőnél több provinciaperszonifikációt ábrázoló leletek együttes elemzése remélhetőleg új gondolati háttérbe enged betekintést.¹²⁴⁰ A fejezet Hadrianus és Antoninus Pius éremsorozatára, a Hadrianeum és az ephesosi úgynevezett Parthus emlékmű reliefjeire, valamint Ostia, El Djem és Zeugma mozaikjaira terjed ki.

XXVII.1. Hadrianus provinciasorozata

A provinciaperszonifikációk legnagyobb és legteljesebb csoportja Hadrianus 134-138 között vert hátlapjain található.¹²⁴¹ A provinciasorozat különlegessége nagy variabilitása mellett az írásos megnevezés és az ábrázolások párosításában rejlik. A körirat minden esetben meghatározza, hogy melyik nőalakban melyik provinciát kell látni. A Hadrianus éremsorozatában megjelenő 21 tartomány kiegészül 2 várossal, Alexandria¹²⁴² és Nicomedia¹²⁴³, Italia, Libya, Phrygia, valamint a Nilus¹²⁴⁴ perszonifikációjával.¹²⁴⁵ Hagyományosan a provinciák közé tartozik Pannonia is, amely azonban Aelius Caesar 137-ben vert hátlapján található.¹²⁴⁶ Hadrianus éremsorozata négy különböző szériára oszlik: *toponym*, *adventus*,

¹²⁴⁰ Jelen fejezetből kimarad a boscorealei Augustus-csésze (AFR-II/84), mivel azon Africán kívül más provinciaperszonifikáció nem azonosítható.

¹²⁴¹ Nem kizárt, hogy a sorozatot Hadrianus uralkodásának utolsó két évében bocsátotta ki. Ez akkor képzelhető el, ha elfogadjuk, hogy Aelius Caesar 137-ben vert Pannonia perszonifikációja (PAN-1/1-2) ugyanebbe az emisszióba tartozik, aki ugyanekkor Hispania *toponym* változatát (HIS-7) is hátlapjaira helyezte. A feltételezést tovább erősítheti, hogy Antoninus Pius provinciasorozata közvetlenül ezt követően 139-ben jelent meg. Ennek azonban ellentmond, hogy Iudaea provinciát 135-ben Palestinává nevezték át, ám a sorozatban csak Iudaea található meg. F. Schmidt-Dick indoklás nélkül pusztán 137-138-ra keltezi. Lásd a katalógusban az egyes részeknél a megfelelő hivatkozásokat.

¹²⁴² RIC II 876-877.

¹²⁴³ RIC II 961.

¹²⁴⁴ RIC II 308-314, 861-870.

¹²⁴⁵ J. M. C. Toynbee ide sorolta a 119-121 között vert RESTITVTORI ORBIS TERRARVM érmet is mint Hadrianus utazásait beharangozó programot. RIC II 594, 603; Toynbee 1934, 24-25.

¹²⁴⁶ Strack 1933, 147; Toynbee 1934, 133-134.

restitutor és *exercitus*. Utóbbi hátlapokon *adlocutio* jelenet látható, amelyen a császár a tartományokban szolgáló hadsereget üdvözli. Mivel az *exercitus* széria veretein csupán katonák és nem provinciaperszonifikációk találhatók, így nem tartoznak disszertációm témájához.¹²⁴⁷ Delematiának, Reatiának és Syriának kizárólag *exercitus* érmei vannak (81. kép).

81. kép: EXERCITVS SYRIACVS (Hadrianus Kr.u. 134-138)

A 21 provinciaperszonifikáció 19 hátlapvariánssal egészül ki, amelyek közül a legtöbb, 15 tartomány és 7 variánsa az *adventus* szériában szerepel. Ezt követi a *toponym* csoport 10 különböző tartomány megszemélyesítésével és 10 változatával. Összességében a legkevesebb a *restitutor* szériában található, amely 11 tartományt és 2 variánsát ábrázolja. Ennek alapján látható, hogy az érmek kiválasztásánál és kibocsátásánál az utazás játszott a legnagyobb szerepet.¹²⁴⁸

A provinciisorozat veretei minden címletben megtalálhatók, ám az egyes tartományoknál és szériáknál eltérések mutatkoznak. Achaia (ACH-1), Africa (AFR-V/1) és Hispania (HIS-8) *restitutor*, illetve Aegyptus (AEG-1), Africa (AFR-IX/1) és Hispania (HIS-7) *toponym* szériája minden címletben készült. Csak *aureus*ként Italia *adventus* és *restitutor* változata ismert, ami jól mutatja a tartomány elsőbbségét a többihez képest.¹²⁴⁹ Kizárólag *denarius* értékben Asia (ASI-3), Germania (GER-5) és Italia *toponym*, valamint Gallia (GAL-7/1) és Macedonia (MAC-2) *restitutor* érme található meg. Az összes többi hátlap bronz, azaz *sestertius* és *dupondius* vagy *as* címletben lett kibocsátva. A provinciisorozatot tehát elsősorban hétköznapi használatra verték, de minden társadalmi csoportnak és minden célra jutott belőle. Figyelemre méltó, hogy míg egyes hátlapok, mint például Africa és Hispania nagy mennyiségben maradtak fent, addig mások, mint mondjuk Cilicia vagy Noricum csupán néhány példányban.¹²⁵⁰ Számított tehát, hogy melyik tartomány megszemélyesítéséről volt szó, és ezt figyelembe véve verték a sorozatot.

¹²⁴⁷ Az összesen 12 különböző provincia (Britannia, Cappadocia, Dacia, Delematia, Germania, Hispania, Mauretania, Moesia, Noricum, Reatia, Syria és Thracia) seregét felvonultató széria interpretációja nem problémamentes, mivel vannak benne *legió*val rendelkező és nem rendelkező tartományok is. Strack 1933, 148-150.

¹²⁴⁸ Bővebben lásd alább.

¹²⁴⁹ Lásd az egyes szériáknál.

¹²⁵⁰ Houghtalin 1996, 505. A disszertáció célkitűzései között nem szerepel az érmek mennyiségének a felmérése, hanem pusztán ikonográfiai elemzése, így itt egy alaposabb numizmatikai elemzéstől el kell tekinteni.

A 21 provincia közül 3 (Asia, Africa és Sicilia) és Italia a *toponym*, *adventus* és *restitutor* szériában is megjelenik, ami jelzi kiemelt pozíciójukat a többi tartományhoz képest. Közülük talán Sicilia feltűnése indokolható a legkevésbé mai szemmel, mivel az érmekeztetéstől nincs adat arra vonatkozóan, hogy Hadrianus a provinciát különösebben kitüntetett figyelemben részesítette volna. Kiemelendő, hogy Hispania az egyetlen provincia, amely mind a négy szériában szerepel. Ez tehát mutatja a hangsúlyos szerepét, amelyet annak tudhat be, hogy Hadrianus maga is onnan származott. Az érmet ráadásul Aelius Caesar is megismétli 137-ben.

Rendhagyó módon 3 tartomány, Aegyptosz, Africa, Hispania és Alexandria¹²⁵¹ megszemélyesítése a *toponym* szériában fekvő pózban jelenik meg.¹²⁵² Aegyptosz három (AEG-1), Africa kettő (AFR-IX/1), Hispania egy (HIS-7) variánssal még ki is egészül, ami jól mutatja ezen darabok különleges voltát. Ezt támasztja alá, hogy ezeket az összes címletben verték.

Az attribútumokról általánosságban elmondható, hogy vagy a gazdasági vagy a katonai szférából származnak.¹²⁵³ A provinciasorozat érmei ugyanis alapvetően nem követik az előzményeket, hanem teljesen új képet alkotnak.¹²⁵⁴ Megfigyelhető, hogy egyik provincia sem alávettésként jelenik meg, továbbá, hogy Hadrianus sosem katonai ruhát visel.¹²⁵⁵ Ez jól összevethető Hadrianus új politikájával, amely szembement a Traianus-kori expanzióval.¹²⁵⁶ Ehelyett sokkal inkább az utazásra és az építésre helyezte a hangsúlyt, amiben Augustust másolta, illetve övele állította magát párhuzamba.¹²⁵⁷ Az új ikonográfia új üzenetet is tükröz. A provinciasorozat célja a hódítások lezárását követően létrejött birodalom területi egységének erősítése, amely az egyes tartományokból tevődik össze.¹²⁵⁸

¹²⁵¹ RIC II 843-844. Alexandriának létezik egy álló megszemélyesítése is a *toponym* szériában. RIC II 300.

¹²⁵² A fekvő képtípushoz lásd a képtípusok fejezetet.

¹²⁵³ Méthy 1992, 281-282.

¹²⁵⁴ Strack 1933, 153-154; Méthy 1992, 279, 281. Ez alól Arabia (ARA-2-3) kivétel, amely átveszi a Traianus érmein (ARA-1) alkalmazott ikonográfiát. A köhalmon ülő Dacia Traianus egy korábbi hátlapjának módosított változata (DAC-4). Africa esetében az *exuviae elephantis*, Sicilia esetében pedig a *triskeles* ábrázolása hosszabb tradícióra nyúlik vissza. Britannia (BRI-1/1) és Italia hadrianus-kori újítások voltak, amelyek már a 120-as években megjelentek. Az új ikonográfiából adódóan az éremsorozat alapján nem lehetséges a Hadrianust megelőző korok provinciaperszónifikációinak azonosítása. Később viszont ez már nem jelent problémát, mivel a sorozat érmei bizonyíthatóan hatottak az utánuk következő megszemélyesítésekre.

¹²⁵⁵ Hadrianus teljes éremverésében egyszer sem ábrázol legyőzött provinciát. Zahrt 2007, 207; Vitale 2012, 164.

¹²⁵⁶ Halfmann 1986, 40.

¹²⁵⁷ Mindemellett Hadrianus a hadsereget sem hanyagolta el, ahogy azt az *exercitus* széria bizonyítja. Az *aurum coronarium* Augustust megelőző elengedésére is volt példa. Cass. Dio 48, 42, 4. RE Aurum coronarium 2552.

¹²⁵⁸ Méthy 1992, 284.

Hadrianus provinciisorozatát a kutatás egyértelműen a császár két nagy utazásához köti, amely egyedülálló a római uralkodók között. A két nagy 121-125 és 128-132 zajló körútról Cassius Dio és a Historia Augusta viszonylag részletesen ír, amelynek az uralkodó minden bizonnyal több különböző célja volt.¹²⁵⁹ Egyrészt a provinciák helytartóinak, *procurator*ainak az ellenőrzését és felelősségre vonását akarta elvégezni.¹²⁶⁰ Másrészt viszont valószínűsíthető egy gazdasági, katonai számbavétel és stabilizálás is.¹²⁶¹ Ráadásul britanniai és syriai látogatása során katonai konfliktusokkal is szembesült. Elődeivel ellentétben azonban ez utazásának nem célja, hanem pusztán egy-egy állomása volt.¹²⁶² Hadrianus fontosnak tartotta a különböző lokális problémák orvoslását is, ezzel mutatva milyen gondoskodó és jó császár, aki meghallja alattvalóinak kérését.¹²⁶³ Érdekes azonban, hogy az érmekeket csak uralkodásának utolsó éveiben verette, mintegy emlékként.¹²⁶⁴ Az utazások teljesen egyértelműen csak az *adventus* és *exercitus* szériában tükröződnek. Az uralkodói jelenlét egy tartomány pénzügyi megsegítéséhez nem volt szükséges, míg a *toponym* széria sem feltétlenül az utazást hangsúlyozza.

Hadrianus éremsorozata azonban számos problémát vet fel, amelyeket a kutatásnak a mai napig sem sikerült tisztáznia. Legfontosabb kérdés, hogy a provinciák milyen kritériumok alapján jelennek meg, illetve miért maradnak ki. Vannak tartományok, amelyek minden alkalommal, és vannak, amelyek egyáltalán nem szerepelnek.¹²⁶⁵ A provinciák mellett ráadásul városok (Alexandria, Nicomedia¹²⁶⁶) és a Nilus (31. kép) is megjelennek, ami tovább bonyolítja a képet. Alexandria annak politikai, gazdasági és vallási súlyával magyarázható, amellyel csak Roma vetekedhetett. Előbbi ráadásul nem is tartozott Aegyptosz provinciához, hanem attól független, különálló terület volt.¹²⁶⁷ Nilus a római éremverésben először Hadrianus hátlapján jelenik meg, amit kedvesének, Antinoosnak elvesztésével lehet indokolni, aki 130-ban a folyóba

¹²⁵⁹ Cass. Dio 69, 9-10; SHA Hadrianus 10-14. Az utazások állomásainak részletezéséhez lásd Halfmann 1986, 188-210.

¹²⁶⁰ SHA Hadrianus 13, 10.

¹²⁶¹ Toynbee 1934, 1-3.

¹²⁶² Halfmann 1986, 40-43.

¹²⁶³ Mambella 2005, 34.

¹²⁶⁴ Toynbee 1934, 2-3; Méthy 1992, 280.

¹²⁶⁵ Sardinia et Corsica, Alpes Maritimae, Alpes Cottiae, Alpes Poeninae, Creta et Cyrenaica, Cyprus, Epirus, Galatia, Pamphylia et Lycia sosem jelennek meg. Strack 1933, 145.

¹²⁶⁶ Nicomedia magyarázatát lásd alább a *restitutor* széria taglalásánál.

¹²⁶⁷ Strack 1933, 163-165.

fulladt.¹²⁶⁸ Amennyiben a magyarázat helyes, úgy a hátlap egy teljesen személyes indíttatásra vezethető vissza.

XXVII.1.1 *Adventus* széria

Az *adventus* szériában összesen 15 provincia (Africa, Arabia, Asia, Britannia, Bithynia, Cilicia, Gallia, Hispania, Iudaea, Macedonia, Mauretania, Moesia, Noricum, Sicilia, Thracia), Italia¹²⁶⁹, Phrygia¹²⁷⁰ és Alexandria¹²⁷¹ jelenik meg. A tartományok további 7 variánssal egészíthetők ki, Hadrianus provinciáinak legnagyobb csoportját alkotva. A hátlapok minden esetben a császári megérkezéshez kapcsolódó áldozatjelenetet ábrázolják, amelyet az ADVENTVI AVG körirat tesz egyértelművé. A jelenet bal oldalán Hadrianus áll *togában* vagy utazó ruhában (rövid *tunica*), kezében irattekercssel, jobb oldalán a provincia jobb kezével *paterával* áldoz. Közöttük áldozati oltár vagy háromláb található esetenként áldozati bikával.¹²⁷² Új elemként jelenik meg az *adventus* provinciákra vonatkoztatása, mivel idáig csupán a Romába való megérkezést ábrázolták.¹²⁷³ A gesztus már önmagában is a tartományok Romával való párhuzamba állítását tükrözi.¹²⁷⁴

Az *adventus* széria több ponton is problémákat vet fel. A legszembetűnőbb, hogy egyes Hadrianus által meglátogatott területek, mint például Aegyptosz, Syria, Germania, Pannonia¹²⁷⁵, Achaia nem jelennek meg a hátlapokon.¹²⁷⁶ Ezek alapján tehát az érmek semmiképp sem tekinthetők a császári utazások pontos leképezésének. A hátlapok egyértelműen a nyugati provinciák túlsúlyát mutatják, amelyek Germania, Raetia és az Alpes Poeniae, Cottiae és Maritimae, Pannonia, Dalmatia és Dacia kivételével mind megjelennek.

¹²⁶⁸ Strack 1933, 165-166; Vitale 2012, 164.

¹²⁶⁹ RIC II 320, 888-889; Ostrowski 1990, Italia 9; LIMC Italia 17; Toynbee 1934, 111; Méthy 1995, 33; Strack 1933, 316, 751; Schmidt-Dick 2011, IV.2.14.

¹²⁷⁰ RIC II 905; Ostrowski 1990, Phrygia 1; LIMC Phrygia 6; Toynbee 1934, 127; Houghtalin 1996, Phrygia 1; Strack 1933 764; Schmidt-Dick 2011, IV.3.10.

¹²⁷¹ RIC II 876-877.

¹²⁷² Talán a hátlap viszonylagos zsúfoltságára vezethető vissza, hogy a provinciák kezében a többi szériákban megtalálható attribútumok eltűnnek vagy megfogytakoznak. Attribútum nélkül jelenik meg Britannia (BRI-2), Gallia (GAL-7/1), Thracia (THR-1) és Libya, Arabia lábai mellől eltűnik a teve (ARA-4).

¹²⁷³ Halfmann 1986, 43-44. Ez alól kivétel HIS-2, amely jóval korábban Kr.e. 46-45-ben Pompeius fiai bocsátottak ki Hispaniában.

¹²⁷⁴ Ezt támasztja alá az ugyanekkor vert ADVENTVS AVG érem is, amelyen a császár az ülő Romával fog kezét. RIC II 224-229, 740-742, 793-794.

¹²⁷⁵ Pannonia esetében magyarázható, hogy azt Aelius Caesarnak tartotta fenn. Strack 1933, 147.

¹²⁷⁶ Zahrnt 2007, 208. Lásd még Halfmann 1986, 188-210. Másrészt egyes provinciákban tett látogatásról, például Noricum vagy Raetia, egyedül az *adventus* érmek tanúskodnak. Vess össze Halfmann 1986, 188-210.

Ugyanakkor Phrygia megszemélyesítése is üdvözli Hadrianust az egyik hátlapon, holott az nem létezett önálló provinciaként. Területe Galatia és Cappadocia tartományok között oszlott meg, amelyek helytartói Phrygiát résztartományként feliratokon (ἐπαρχίαι) megnevezik.¹²⁷⁷ M. Vitale véleménye szerint, az érmen Phrygia a Synnadában székelő császári *procurator* önálló provinciájára, vagyis adminisztratív jogkörére utal.¹²⁷⁸

XXVII.1.2. *Restitutor* széria

A *restitutor* szériában összesen 10 provincia (Achaia, Africa, Arabia, Asia, Bithynia, Gallia, Hispania, Iudaea, Macedonia, Sicilia), valamint Italia¹²⁷⁹, Libya¹²⁸⁰, Phrygia¹²⁸¹ és Nicomedia¹²⁸² jelenik meg. Ezek között egyedül Bithynia rendelkezik további 2 variánssal. A hátlapokon az álló, *togát* viselő császár egyik kezében irattekercset tart, a másikkal felsegíti az előtte térdelő provinciát. Meg kell említeni, hogy Iudaea *restitutor* jelenetben, de a szokásos RESTITVTORI körirat nélkül jelenik meg (IVD-8).¹²⁸³

Hadrianus utazásai során minden más császárnál több várost látogatott meg, és részesített jótéteményekben.¹²⁸⁴ Segítséget nyújtott középületek emelésében, vízvezetékek létesítésében, biztosította az élelemellátás zavartalanságát vagy játékok, ünnepségek rendezését támogatta. Feltehetően a jótéteményeket, illetve a császár személyes jelenlétét tükrözik a Hadrianeaia vagy Hadrianopolis nevet felvett városok. Az efféle tevékenységekre elsősorban a birodalom keleti felében vannak feljegyzések, ami azonban nem azt jelenti, hogy a nyugati részt ne támogatta volna.¹²⁸⁵ Ugyanakkor tény, hogy Hadrianus nagy rajongója volt a hellén világnak és kultúrájának.

A *restitutor* szériával kapcsolatban is több probléma merül fel. Először is Libya és Phrygia¹²⁸⁶ megjelenése zavaró, mivel nem voltak provinciák. Előbbi ugyanis Creta et

¹²⁷⁷ Ostrowski 1990, 197; Houghtalin 1996, 252.

¹²⁷⁸ Vitale 2012, 167-168.

¹²⁷⁹ RIC II 328, 956-957.

¹²⁸⁰ RIC II 958; Ostrowski 1990, Libia 1; LIMC Libye 6; Houghtalin 1996, Libya 2; Toynbee 1934, 121; Strack 1933, 780.

¹²⁸¹ RIC II 962-964; Ostrowski 1990, Phrygia 2; LIMC Phrygia 7; Toynbee 1934, 127-128; Houghtalin 1996, Phrygia 2; Strack 1933 783; Schmidt-Dick 2011, I.6.1.15.

¹²⁸² RIC II 961.

¹²⁸³ P. Strack és M. Vitale ezért a *toponym* típusba sorolta. Strack 1933, 143; Vitale 2012, 162.

¹²⁸⁴ Cass. Dio 69, 5, 2-3; 69, 9-10; Halfmann 1986, 41-42.

¹²⁸⁵ A görög nyelvű területeken jóval több írásos adat maradt fenn, ami aránytalanná teszi a képet. Korábbi értelmezési lehetőségeket is lásd ugyanitt. Zahrnt 2007, 208-209.

¹²⁸⁶ Phrygia magyarázatához lásd M. Vitale fentebb említett elméletét.

Cyrenaica¹²⁸⁷ néven Kréta szigetével együtt alkotott egy tartományt, ezért a kutatás Libyát Cyrenaica részprovinciával felelteti meg.¹²⁸⁸ A *restitutor* szériában való megjelenését a 115-117 közötti zsidó felkelések pusztításainak helyreállítása indokolja.¹²⁸⁹ Az elmélet bármennyire is hihetőnek tűnik, pont azt nem indokolja, hogy a császári veretek miért térnek el a provinciák hivatalos megnevezésétől.¹²⁹⁰ Ugyanígy problémás Nicomedia megjelenése is (82. kép). A BIT-2/1-es hátlapot utánzó *restitutor* hátlap a császári segítségre utal, amelyet a 123/124-ben bekövetkezett földrengés után nyújtott.¹²⁹¹ Hadrianus azonban több mint 130 várost részesített jótéteményekben, amelyek viszont nem jelennek meg az érmein.¹²⁹² Másrészt viszont a *restitutor* szériában Sicilia esetében nem tudni mire vonatkozik a helyreállítás.¹²⁹³

82.kép: RESTITVTORI NICOMEDIAE (Hadrianus Kr.u. 134-138)

XXVII.1.3. *Toponym* széria

A *toponym* szériában összesen 9 provincia (Aegyptos, Africa, Asia, Britannia, Cappadocia, Dacia, Germania, Hispania, Mauretania), Italia¹²⁹⁴, a Siciliát szimbolizáló *triskeles*¹²⁹⁵, az Aelius Caesar által vert Pannonia, valamint Alexandria¹²⁹⁶ jelenik meg. A tartományoknak további 10 variánsa különíthető el, amelyek elsősorban az afrikai kontinens provinciáihoz tartoznak. A hátlapokon a tartományok állva, fekvő vagy ülve jelennek meg attribútumaikkal, amelyeket a körirat azonosít. A széria legnagyobb problémája újfent az, hogy nem fedezhető fel egyértelmű mögöttes rendezőelv. Kérdéses továbbá ezen érmek interpretációja is. Az *adventus* és *restitutor* szériáknál a kiválasztás alapja nem tisztázott, de legalább az általuk hordozott üzenet - utazás, helyreállítás - egyértelmű. A *toponym* széria a provinciásorozatban az egyetlen, amelyen nem jelenik meg maga a császár. Az uralkodó visszaszorulása a provinciák

¹²⁸⁷ A kettőt együtt P. Lepidius pénzének két oldala is említi. Houghtalin 1996, Libya 1; LIMC Libya 5a; RPC I 909.

¹²⁸⁸ Houghtalin 1996, 197-198; Zahrnt 2007, 211; Vitale 2012, 168.

¹²⁸⁹ Zahrnt 2007, 211-212.

¹²⁹⁰ A teljes afrikai kontinenst látni Libya alakja mögött nem lehetséges, mivel Africa is rendelkezik *restitutor* hátlappal.

¹²⁹¹ Vitale 2012, 164.

¹²⁹² Zahrnt 2007, 212.

¹²⁹³ Toynbee 1934, 128; Zahrnt 2007, 211.

¹²⁹⁴ RIC II 307, 346, 368; Ostrowski 1990, Italia 8; LIMC Italia 22; Toynbee 1934, 111; Strack 1933, 305, *24, *62; Schmidt-Dick 2011, IV.5.1.07.

¹²⁹⁵ RIC II 871.

¹²⁹⁶ RIC II 300.

önmagukért való hirdetését teszi lehetővé. Megválaszolatlan marad az a kérdés is, hogy vajon mit mondhatott a korabeli embernek egy ilyen hátlap. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Britannia (BRI-1/1) és Italia¹²⁹⁷ megszemélyesítése Hadrianus korábbi érmein már egyszer megjelentek, és ezeket 134-138-ban csak felelevenítették.

A felvázolt problémák ismertetében nem meglepő, hogy Hadrianus provinciisorozatának értelmezése a kutatók körében vitatott. P. Strack a provinciák kiválasztásának és ábrázolásának kritériumát azok pacifikáltságában látta.¹²⁹⁸ Amennyiben ugyanaz a tartomány különböző módokon jelenik meg az egyes szériákban, úgy azt a provinciák közigazgatási felosztásnak megfelelő részeivel magyarázta.¹²⁹⁹ H. Mattingly és E. Sydenham megítélése szerint a Római Birodalom szinte mindegyik része megjelenik, amelyik nem, az nem volt számottevő.¹³⁰⁰ J. M. C. Toynbee véleménye szerint az érmeiken nem a római győzelem vagy felsőbbrendűség tükröződik, hanem azok a részekből alkotott egységet hangsúlyozzák, amely a Római Birodalom erejét adta.¹³⁰¹ H. Halfmann úgy vélte, hogy Hadrianus csak a 121 után bejárt provinciákat verette a pénzeire.¹³⁰² A lokális identitástudat ösztönzésével Roma háláját fejezi ki. N. Méthy meglátása szerint a kiválasztás etnológiai és kulturális alapú.¹³⁰³ Legújabbán M. Vitale viszont az érmeiken található provinciaperszonifikációk mögött a Római Birodalom adminisztratív egységeit látja, amelyek ellenben a korábbi csoportos megszemélyesítésekkel nem a *nationes* vagy *ethnét* ábrázolják.¹³⁰⁴ A fenti magyarázatok sok kérdést megválaszolatlanul hagynak, és nem indokolják meg teljesen egészében a hátlapokon megjelenő provinciaperszonifikációkat. Ugyanakkor M. Zahrnt helyesen teszi fel a kérdést, hogy vajon a nagy ideológiai háttérrel tisztában volt-e az is, aki csak egy darab ilyen pénzt vett a kezébe.¹³⁰⁵ A számos probléma és

¹²⁹⁷ A *sceptrummal* és *cornucopiával* álló Italia hátlapot 128-132 között is verték. RIC II 307, 346, 368; Ostrowski 1990, Italia 8; LIMC Italia 22; Toynbee 1934, 111; Strack 1933, 305, *24, *62; Schmidt-Dick 2011, IV.5.1.07.

¹²⁹⁸ Strack 1933, 154-162.

¹²⁹⁹ Hispania különböző ábrázolásai estében például Baeticát, Lusitaniát vagy Tarraconensist látta.

¹³⁰⁰ RIC II 331-333. o.

¹³⁰¹ Toynbee 1934, 3.

¹³⁰² Hadrianus csak közvetlenül a trónra kerülése után haladt át Pannonián a Rosmába vezető útja során. Halfmann 1986, 195. vesd össze Weber szerint Hadrianus 124-ben is járt Pannoniában. Weber 1907, 154-155.

¹³⁰³ Méthy 1992, 283-284.

¹³⁰⁴ Vitale 2012. 161-171.

¹³⁰⁵ Zahrnt 2007, 208.

nyitott kérdés mellett a provinciásorozat egyértelműen a korábbtól eltérő hadrianusi politikát, a tartományok nagyobb megbecsültségét és a császári gondviselést tükrözi.¹³⁰⁶

XXVII.2. Antoninus Pius *aurum coronarium* éremsorozata

Elődjéhez hasonlóan Antoninus Pius is kibocsátott egy provinciaperszonifikációkat ábrázoló éremsorozatot, amely sok szempontból hasonlít, de el is tér Hadrianusétól. A 139-ben történt kibocsátás időpontja és ikonográfiája jelzi az előző provinciásorozathoz való illeszkedést. Antoninus Pius azonban csak 13 *aurum coronarium* típusú érmet veretett. Állandó elem, hogy a hátlapi megszemélyesítések mindig állva jelennek meg, jobb kezükben *fiscust* vagy koronát tartva. Az azonosítást jelen esetben is a körirat teszi egyértelművé. Szerencsés módon a Historia Augusta megemlíti az érmeiken is ábrázolt *aurum coronarium* megfizetését Antoninus Pius trónra lépésekor.¹³⁰⁷ Az új császár Hadrianushoz hasonlóan nagylelkűségének jeleként a tartományoknak elengedte az összeg felét, Italiának pedig az egészet.¹³⁰⁸ Az *aurum coronarium* hátlapokon az írott forrásokkal megegyezően a korona és a pénz, illetve az annak tárolására szolgáló *fiscus* váltakozik.¹³⁰⁹ Antoninus Pius éremsorozata azonban nem az *aurum coronarium* mérséklésének, hanem megfizetésének állít emléket.¹³¹⁰ Antoninus Pius kibocsátása közel sem volt olyan jelentős, mint Hadrianusé. Erre utal a különböző hátlapok kisebb száma mellett, hogy az *aurum coronarium* sorozatot csak bronz címletben, elsősorban *sestertius*ként verette.¹³¹¹

Az *aurum coronarium* sorozatba tartozó 13 különböző érme közül csak 9 a provincia (Africa, Asia, Cappadocia, Dacia, Hispania, Mauretania, Sicilia, Syria, Thracia), ami kiegészül Alexandria, valamint Phoenice¹³¹², Parthia¹³¹³ és Scythia¹³¹⁴ megszemélyesítéseivel.¹³¹⁵ Utóbbi három teljesen egyedi a római művészetben. Parthia és Scythia megjelenítése egyértelműen Antoninus Pius nagyságát fejezi ki, aki még a Római Birodalmon kívül is nagy tiszteletben

¹³⁰⁶ Strack 1933, 139; Zahrnt 2007, 207.

¹³⁰⁷ SHA Pius 4, 10.

¹³⁰⁸ SHA Hadrianus 6, 5. P. Strack ezzel magyarázta, hogy Italia nem jelenik meg Antoninus Pius *aurum coronarium* sorozatában. Strack 1937, 40-41.

¹³⁰⁹ Toynbee 1934, 146; Strack 1937, 40; Méthy 1992, 285.

¹³¹⁰ Strack 1937, 40.

¹³¹¹ Közgyűjteményekben vagy árveréseken is lényegesen kevesebb darab található belőlük.

¹³¹² RIC III 587; Ostrowski 1990, Phoenice 1; LIMC Phoenike 1; Houghtalin 1996, 1-2; Toynbee 1934, 150; Strack 1937, 793-794; Schmidt-Dick 2011, IV.6.2.03.

¹³¹³ RIC III 586.

¹³¹⁴ RIC III 588.

¹³¹⁵ Toynbee 1934, 145-146.

állott.¹³¹⁶ Erről a Historia Augusta is említést tesz, amely szerint egyik római császárnak sem volt hozzá mérhető presztízse a birodalmon kívül.¹³¹⁷ Nem kizárt, hogy a nem római területek is küldtek ajándékot egy új császár trónra lépésekor. Amennyiben azonban ez bevett gyakorlat volt, úgy nem kizárólag Antoninus Pius kaphatott ilyen felajánlásokat, ám ő az egyetlen, aki ezt érmein is megörökítette.¹³¹⁸ Phoenicét M. Vitale részprovinciaként vagy *eparkhiaiként* interpretálja, amire a syriai helytartó által Kr.u. 115-117 között állított felirat ad alapot.¹³¹⁹

Az *aurum coronarium* sorozatban megjelenő 9 provincia 7 variánssal is kiegészül: Africa 3 (AFR-V/3), Mauretania 2 (MAV-3), míg Asia (ASI-4) és Dacia (DAC-5) további 1-1 hátlapváltozattal is rendelkezik. Érdekes módon Mauretania Antoninus Pius éremverésében később is megjelent.¹³²⁰ A hadrianusi sorozat hatása nemcsak a kibocsátás időpontjában, hanem az ikonográfiában is tükröződik. Alapvetően kijelenthető, hogy Antoninus Pius hátlapjai apró módosításokkal az elődje által kibocsátott provinciasorozatot veszik alapul.¹³²¹ J. M. C. Toynbee helyesen jegyzi meg, hogy feltehetően ugyanazok a vésnökök dolgozták ki ezt a kibocsátást is.¹³²² Különös módon Parthia megszemélyesítése, bal lábánál íjjal és tegezzel, Hadrianus Moesia hátlapját másolja.¹³²³ A provinciaperszonifikációk között közvetlen párhuzam nélkül áll Scythia, amely bal kezében tegezt tart (83. kép).¹³²⁴ Antoninus Pius éremsorozatában további új elem Syria megszemélyesítése, amely a provincia egyetlen ábrázolása a római művészetben.¹³²⁵

83. kép: Scythia (Antoninus Pius Kr.u. 139)

Jól látszik tehát, hogy Antoninus Pius *aurum coronarium* szériája alapvetően Hadrianus provinciasorozatára támaszkodik. A tartományok csoportos megjelenítése

¹³¹⁶ Vessd össze J. M. C. Toynbee véleménye szerint a Római Birodalom szomszédaival ápolt jó viszonyt vetítik előre. Toynbee 1934, 146.

¹³¹⁷ Ez azonban minden bizonnyal csak későbbi eseményekre utal, mivel közvetlenül trónra kerülésekor, amikor az érmekeket kibocsátotta, ez még valószínűtlen. SHA Pius 9, 6-10.

¹³¹⁸ III. századi érmeiken való vitatott azonosításukhoz lásd Drost 2008, 276.

¹³¹⁹ Vitale 2012, 168-169. Korábban már P. Strack is felvetette ezt, de érvek nélkül. Strack 1937, 39.

¹³²⁰ Méthy 1992, 285-286.

¹³²¹ Bővebben lásd az egyes provinciáknál. Érdekességként azonban meg kell említeni, hogy Macedonia által Hadrianus hátlapján tartott ostor, Antoninus Pius Thracia érméjére kerül át. Az előképek tehát nem minden esetben csak egyazon tartományok között keresendők.

¹³²² Toynbee 1934, 147.

¹³²³ A hosszúkás tárgyat a RIC *parazonium*ként értelmezi. RIC III 586.

¹³²⁴ J.M.C. Toynbee a kézben tartott tárgyat kardként interpretálja, noha elismeri, hogy az íj és a tegez a szkíták legjellemzőbb fegyvere. Toynbee 1934, 150-151.

¹³²⁵ Syria megszemélyesítése az antiokiai Tykhét másolja.

hátlapokon, valamint azok ikonográfiája és datálása is erre utal. Közös bennük továbbá a modern kutatók előtt nem teljesen világos kiválasztási mechanizmus.¹³²⁶ Antoninus Pius nem utazta körbe a provinciákat, viszont átvette Hadrianus *aurum coronarium*ot mérséklő gyakorlatát, amelyet érdemesnek talált az ábrázolásra.¹³²⁷ Az éremsorozat célja a pusztán adoptált új uralkodó legitimálása.¹³²⁸ Másrésztől viszont fontos annak hangoztatása is, hogy Antoninus Pius már nem csak a provinciák, de még a szomszédos birodalmak is elfogadták.¹³²⁹ P. Strack a provinciák hadrianusi elismerésével ellentétben az *aurum coronarium* érmeiken az önkéntes behódolást látta.¹³³⁰ Hadrianus provinciasorozatához képest az ikonográfiai változás az eltérő politikai helyzettel és az eltérő üzenettel magyarázható.¹³³¹

XXVII.3. Hadrianeum

A reliefen megjelenő provinciaperszonifikációk legizgalmasabb, de egyben legproblematisabb csoportja egykor a Hadrianeumot díszítette. Az istenné avatott Hadrianus tiszteletére épült templomot Antoninus Pius 145-ben avatta fel Romában.¹³³² A mai piazza di Pietrán található építmény egykoron a Campus Martius közepén állt, az Augustus által emelt épületektől délre.¹³³³ Tőle északra futott az ókori *via Recta*, a *via Flaminia* és a *pons Neronianus* között.¹³³⁴ A Hadrianeumtól nyugatra helyezkedtek el Matidia és Marciana hadrianusi emlékművei. Antoninus Pius helykiválasztása a Campus Martius középső részének dinasztikus reprezentációra való hasznosítását vitte tovább. Hadrianus istenné avatását nem volt könnyű keresztülvinni a *senatuson*, így bizonyára templomának építését sem.¹³³⁵

¹³²⁶ Strack 1937, 41-43. Vess össze N. Méthy véleménye szerint Antoninus Pius a legfontosabb és legromanizáltabb népeket ábrázolta. Méthy 1992, 285.

¹³²⁷ Az *aurum coronarium* összegét korábban Augustus is mérsékelte. *Res Gestae* 4, 21

¹³²⁸ A legitimáció fontos szerepet játszott Hadrianus istenné avatásában is. Toynbee 1934 144-145; Méthy 1992, 284; SHA Pius 5, 1.

¹³²⁹ Méthy 1992, 285.

¹³³⁰ Strack 1937, 41.

¹³³¹ Vess össze Toynbee 1934, 146, aki szerint a két éremsorozat mögött alapvetően ugyanaz az eszme áll. Ezzel szemben P. Strack az érmeiket a provinciák és a birodalom szomszédainak teljesítményéhez kötötte. Strack 1937, 40-41.

¹³³² SHA Pius 8, 2; Sapelli 1999, 12-23; Toynbee 1934, 152-159; Liverani 1995, 229-233; Lucas 1900, 1-28; Pais 1979, 3-4, 11-35; Ostrowski 1990, 216-219.

¹³³³ A templomot korábban a Neptunus *basilicával* azonosították, amelyet Hadrianus újított fel. Papi 2005, 52; SHA Hadrianus 19, 10; Parisi Presicce 2005, 76-77. Hadrianus építkezéséhez lásd Birley 1997/2, 111.

¹³³⁴ Boatwright 2010, 171-172.

¹³³⁵ Hadrianus utolsó évei meglehetősen rossz viszonyban teltek a *senatusszal*. Papi 2005, 52-53.

A kelet felé tájolt Hadrianeum magas *podiumon* álló *peripteros* templom volt, rövid oldalain 8, a hosszantiakon 13 oszloppal.¹³³⁶ Ezek közül az északi részen 11 még ma is áll a Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Romának helyet adó építményben. Az épület egy 90×100 méteres *porticusos* tér közepén állt, amely így egy lehatárolt teret alkotott az kultushely körül. Ennek északi részén még egy *exedra* is helyet kapott, amely igazságszolgáltatási funkciókat is elláthatott.¹³³⁷ A *porticus* alacsonyabb volt, mint maga a templom, az egész épületkomplexumot tehát magasságával a Hadrianeum uralta (84. kép). Ez annak a kifejezése, hogy Hadrianus életében az egész Római Birodalom feje volt, halála után pedig annak istene lett.¹³³⁸ A keleti *porticus*részénél, a *via Flaminia*nál egykoron egy diadalív is állt, amely még 1527 előtt megsemmisült, így pontos kapcsolata a Hadrianeummal nem tisztázott.¹³³⁹

84. kép: A Hadrianeum rekonstrukciója

A Hadrianeum kétségkívül legizgalmasabb elemei a reliefek, amelyek a XVI. század óta több részletben kerültek elő.¹³⁴⁰ A mai napig összesen 18 provinciát és 7 fegyvereket, illetve *tropaeumot* ábrázoló dombormű maradt fenn, de további 3 elpusztult darabról rajzos dokumentáció ismert.¹³⁴¹ Régóta vitatott, hogy a reliefek a Hadrianeum melyik részét díszítették,

¹³³⁶ Az épület 1870-től a börszének adott helyet. Sapelli 1999, 13-14; Parisi Presicce 2005, 78-82.

¹³³⁷ Az *exedra*, mint igazságszolgáltatási épületrész lásd Parisi Presicce 2005, 96-98.

¹³³⁸ Claridge 1999, 125.

¹³³⁹ Parisi Presicce 2005, 82; Boatwright 2010, 176-177.

¹³⁴⁰ Ez magyarázatul szolgál arra, hogy a darabok miért szóródtak szét különböző olasz gyűjteményekben: Musei Capitolini–Palazzo dei Conservatori (8 darab), Museo Archeologico Nazionale Napoli (3 darab), Palazzo Massimo alle Terme (2 darab), Villa Doria Pamphilj – Casino del Belrespiro oldalába falazva (2 darab), Palazzo Farnese (1 darab), Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Roma (1 darab), Musei Vaticani - Museo Gregoriano Profano (1 darab). A részletes kutatástörténethez lásd Claridge 1999, 117-121; Parisi Presicce 2005, 78-94; Pais 1979, 11-27.

¹³⁴¹ A római Palazzo Senatorio oldalába falazott Africa perszonifikációjának büsztjét ábrázoló reliefet (AFR-II/40) korábban a Hadrianeum domborművei közé sorolták. A domborművek azonban témájukat leszámítva semmilyen hasonlóságot sem mutatnak egymással. Sapelli 1999, 14-17, 28-82; Pais 1979, 35-95; Papi 2005, 64; Dodero 2010, 60-68/13-15.

de legvalószínűbbnek a templomot övező *porticus* attikáján való elhelyezés tűnik.¹³⁴² A perszonifikációk az oszlopok fölött helyezkedtek el, a köztes részt pedig a fegyverdíszek egészítették ki. A templomot övező attikán való elhelyezést támasztja alá a Forum Transitorium, a Forum Traiani vagy az aphrodisiasi Sebasteion példája is, ahol az *ethnèk* és provinciák megszemélyesítései foglalták el azt.¹³⁴³

A legfeljebb 2,08×1,90×0,85 méteres, perszonifikációkkal díszített prokonnesosi márványlapok alsó és felső része erősen profilált. Közös bennük, hogy a nőalakok mindig a szemlélővel szemben állnak, súlypontjukat hol jobb, hol bal lábukra helyezve.¹³⁴⁴ A simára csiszolt felület előtt álló, magasreliefben kivésott megszemélyesítések azonosítása a mai napig sok problémát vet fel. Legnagyobb gondot a párhuzamok hiánya okozza, a pár évvel korábban Hadrianus és Antoninus Pius által kibocsátott éremsorozat ellenére. A legtöbb esetben nincs átfedés bármilyen régebbi, de későbbi provinciaperszonifikációval sem. A reliefek azonosítását a feliratok hiánya, valamint a töredékesen megmaradt állapotuk nehezíti.¹³⁴⁵ További problémát jelentenek a modern kori restaurálások, kiegészítések, amelyek során a domborművekhez sokszor teljesen fiktív attribútumokat rendeltek hozzá. Dolgozatomban csupán azokkal a reliefekkel foglalkozom részletesen, amelyek véleményem szerint biztosan vagy legalább nagy valószínűség szerint meghatározhatók. A többi darab taglalásáról azért teszek le, az azonosítási kényszernek ellenállva inkább elismerem, hogy a rendelkezésre álló információk alapján nem tudom őket provinciákhoz kötni.¹³⁴⁶

A Hadrianeum egyik Nápolyban található domborművén álló provincia rövid *khitónt*, *himationt*, *braccaet*, cipőt és fején fríg sapkát visel, bal kezében kettősbárdot tart (85. kép).¹³⁴⁷ A jobb kezében tartott hosszú bot vége elveszett, így azonosítására nincs lehetőség. A *labrys* az

¹³⁴² A különböző elméletek összefoglalásához lásd Claridge 1999, 121-125; Papi 2005, 60; Parisi Presicce 2005, 88-94; Toynbee 1934, 153-155.

¹³⁴³ Sapelli 1999, 21-22; Smith 1988, 50-70; Papi 2005, 58-62. Seelentag 2004, 308-315, 363-366; Östenberg 2009, 29-30. Lásd legutóbb a Forum Traianin végzett új ásatások eredményeit összefoglalóan Milella 2007, 192-211; Meneghini 2009, 117-163.

¹³⁴⁴ Parisi Presicce 1999, 96-97.

¹³⁴⁵ A Hadrianeum épületkomplexumát a késő római időkben kőbányaként használták, ahonnan a piazza di Pietra nevet is kapta. Papi 2005, 58. N. Hannestad feltételezése szerint a provinciák nevei a reliefre voltak festve, hogy az ókori szemlélő azonosítani tudja őket. Hannestad 1986, 198.

¹³⁴⁶ Lucas 1900, 28-42; Sapelli 1999, 28-82; Toynbee 1934, 155-159. A korábbi azonosítások összegzéséhez lásd Ostrowski 1990, 216-219.

¹³⁴⁷ Lucas 1900, 6-7/C, 36; Bieńkowski 1900, 66-68/59; Strong 1907, 388-389/3; Jatta 1908, 44/2; Toynbee 1934, 158; Pais 1979, 45-47/3; LIMC Phrygia 3; Ostrowski 1990, Bithynia et Pontus 6=Phrygia 7; Sapelli 1999, 36-37/5; Dodero 2010, 67-68/15.

amazonszerű ruházattal Kis-Ázsia felé mutat.¹³⁴⁸ A fríg sapka, ahogy a neve is mutatja, Phrygia jellemzője, amely így azonosítja a nőalakot. J. M. C. Toynbee rámutatott a Hadrianus provinciasorozatában lévő hátlapok és a relief közötti nagy hasonlóságra.¹³⁴⁹ A *restitutor* érmen ráadásul ugyanúgy az egyik válla alatt megy hátra csakúgy, mint a domborművön. A nőalakok kezében tartott attribútumok eltérnek, de ez nem ássa alá az interpretáció helyességét.

85. kép: Phrygia a Hadrianeum reliefjén

86. kép: Scythia a Hadrianeum reliefjén

87-88. kép: Bithynia (?) és *aplustre*-szerű

frizurája a Hadrianeum reliefjén

Egy másik Nápolyban őrzött domborművet (Inv. 6757) díszítő nőalak rövid *tunicát*, köpenyt, *braccaet*, cipőt, valamint fején furcsa téglalap alakú fejfedőt visel, kezében tegez és nyilat tart (86. kép).¹³⁵⁰ A nadrág, a tegez valamint a különös fejfedő megegyezik Antoninus Pius Scythia hátlapjával, így véleményem szerint annak a megszemélyesítése.¹³⁵¹ A Daciaként azonosított reliefhez lásd DAC-7.

A Palazzo dei Conservatoriban őrzött egyik relief (Inv. 761) nőalakja hosszú, fél mellét szabadon hagyó *tunicát* visel, bal kezében földre támasztott kettősbárdot tart, jobb kezét csípőjére helyezi (87. kép).¹³⁵² Haja külön figyelmet érdemel, mivel a fejtetőtől elálló három göndör csigában végződő tincs teljesen egyedi. A frizura ezen része az *aplustré*ra hasonlít (88.

¹³⁴⁸ Christof 2001, 135-145; Tyrell 1989, 55-56; Langer 2007, 31; Fless 2007, 53.

¹³⁴⁹ Toynbee 1934, 158. Az éremhez lásd még RIC II 962-964; Ostrowski 1990, Phrygia 2; LIMC Phrygia 7; Toynbee 1934, 127-128; Houghtalin 1996, Phrygia 2; Strack 1933 783; Schmidt-Dick 2011, I.6.1.15.

¹³⁵⁰ Lucas 1901, 5-6/B, 36; Sapelli 1999, 32-34/3; Pais 1979, 42-43/2; Toynbee 1934, 158-159; Strong 1907, 388/2; Ostrowski 1990, Armenia 14; Doderó 2010, 65-66/14.

¹³⁵¹ A RIC a hosszúkás tárgyat *parazonium*ként értelmezi. RIC III 588. J. M. C. Toynbee Scythia kézben tartott attribútumot kardként interpretálta, noha elismeri, hogy az íj és a tegez a szkíták legjellemzőbb fegyvere. Toynbee 1934, 150-151.

¹³⁵² Lucas 1901, 9-10/G, 41-42; Sapelli 1999, 57-58/12; Pais 1979, 61-63/10; Toynbee 1934, 158; Bienkowski 1900, 70-72/39; Strong 1907, 389; Jatta 1908, 45/5; Helbig II, 1437; Ostrowski 1990 219; LIMC Moesia 19.

kép), amely csak Bithynia attribútumaként jelenik meg (BIT-2/3).¹³⁵³ Hasonlóan szokatlanul mesterkelt a Danuvius *himation*ja Traianus hátlapján, amelyen Daciát (DAC-2) gyűri le. Amazonszerű ruházata jól illik a kettősbárdhoz, amely gyakran a harcos nők fegyvereként jelenik meg.¹³⁵⁴ A két részlet önmagában is a kis-ázsiai térség fele mutat, amely az *aplustré*a emlékeztető haj mellett Bithynia megszemélyesítését valószínűsíti. Hozzá kell azonban tenni, hogy az *aphlastont* attribútumként mindig kézben tartva ábrázolták.

Látható tehát, hogy a provinciaperszonifikációkkal díszített reliefek egy része Hadrianus és Antoninus Pius éremsorozataival párhuzamba állítható.¹³⁵⁵ Többségük azonban teljesen más ikonográfiát tükröz, amelynek nincs pontos megfelelője. A töredékesség ellenére kitűnik, hogy a Hadrianeumnak más volt az üzenete, más rendezőelvvel, mint Hadrianus vagy Antoninus Pius éremsorozatának. A hátlapokkal szemben nagy különbség, hogy a reliefeken katonai ruhában álló perszonifikáció is feltűnik, ami teljesen egyedi.¹³⁵⁶ Ráadásul a megszemélyesítéseket fegyverek tagolják. A Hadrianeum tehát sokkal militánsabb képet festett az éremsorozatokról. Fontos azonban kiemelni, hogy a provinciák nem legyőzöttként vannak megszemélyesítve, ami a két éremsorozat képi világával egybecseng.¹³⁵⁷ C. Papi szerint ez a provinciák romanizációjának előrehaladottságával is összefügg, hiszen Traianus már hispaniai származása ellenére császár tudott lenni.¹³⁵⁸

Antoninus Pius követte Hadrianus békepolitikáját, és nem törekedett a Római Birodalom területének kiterjesztésére.¹³⁵⁹ A birodalom konszolidációja került előtérbe, ami az ikonográfiában is tükröződik.¹³⁶⁰ Ennek egyik eszköze volt a provinciaperszonifikációk csoportos megjelenése reliefeken és érmeken egyaránt. A Hadrianeum provinciaperszonifikációi Hadrianus a birodalmat behálózó nagy utazásaira tett utalások is egyben. A térelrendezést megfigyelve a birodalom különböző részei mind a központi alakot, a császárt veszik körbe, ráadásul a hatalom központjában, Romában.

¹³⁵³ Természetesen felmerül a kérdés, hogy a hajkompozícióból mennyit láthatott az egykori szemlélő. Az *aplustré* Bithynia kezében Hadrianus egyik Nicomediában vert *cistophorus*án is előfordul. Gemini Numismatic Auctions, Auction II (11.01.2006), 401-es tétel.

¹³⁵⁴ Lásd feljebb.

¹³⁵⁵ Vess össze Papi 2005, 64, aki szerint a Hadrianeum reliefjeinél az alkotók szándékosan kerülték a pontos meghatározhatóság lehetőségét.

¹³⁵⁶ A Palazzo dei Conservatori-ban őrzött reliefen (Inv. 767) a nőalak mellpáncélt visel. Sapelli 1999, 64-65/19; Pais 1979, 69-71/13; Arce 1980, 89/28; Helbig II, 1437; Jatta 1908, 45/7; Bieńkowski 1900, 76-78/43; Lucas 1900, 12/L.

¹³⁵⁷ Toynbee 1934, 157; Papi 2005, 60-62.

¹³⁵⁸ Papi 2005, 62.

¹³⁵⁹ Toynbee 1934, 157; Papi 2005, 54-58.

¹³⁶⁰ Papi 2005, 62.

XXVII.4. Ephesosi Parthus emlékmű

A Hadrianeum reliefjeit a kutatók gyakran az ephesosi úgynevezett Parthus emlékművel hozzák összefüggésbe.¹³⁶¹ Erre a város- vagy provinciaperszonifikációkat ábrázoló domborművek mellett az épületek Antoninus-korra való datálása szolgáltat alapot.¹³⁶² Az Ephesosban 1897-től fokozatosan előkerült reliefek összesen 45 méter hosszú frízt alkotnak.¹³⁶³ Az életnagyságú alakokkal díszített lapok adopciót, csatajelenetet, apoteózist, istenek gyűlését, valamint perszonifikációkat ábrázolnak. A csak másodlagos felhasználási helyükön felfedezett reliefek eredetileg egy monumentális oltárhoz tartozhattak.

A perszonifikációkat megjelenítő ciklus összesen 7 relieflapból áll, és az oltár két rövid külső oldalán helyezkedett el. A lapok általában két nőalakot és a lábuknál elhelyezkedő folyamistént ábrázolnak.¹³⁶⁴ Állapotuk többnyire elég töredékes, ami rendkívül megnehezíti értelmezésüket. Disszertációmban jelen esetben is csak az ikonográfiailag értelmezhető lapokkal foglalkozom.¹³⁶⁵ Két reliefen megfigyelhető volt a két álló alak felsőteste közötti kiegészítő, az interpretációt segítő elemek feltűnése.¹³⁶⁶ A legteljesebben megmaradt FR18-ason egy gabonával megrakott terménykosár, míg az FR17-esnél gyermekeket szoptató anyafarkas (89. kép). Utóbbi esetben a nőalak nem maradt meg, de mindenképp Roma megszemélyesítését kell a hiátusban látnunk.¹³⁶⁷ A relieflap másik oldalát egy páncélos férfi foglalja el, feltehetően Marcus Aurelius, míg kettejük között a Tiberis megszemélyesítése található.¹³⁶⁸ Ez alapján tehát logikusnak tűnt az összes dombormű nőalakját városokkal azonosítani, ami azonban nem minden esetben tartható fenn.

89. kép: FR-17-es relief

¹³⁶¹ Liverani 1999, 645; Nista 1999, 110; Parisi Presicce 1999, 100; Landskron 2003, 125-126; Landskron 2006, 116-119, 122.

¹³⁶² Az emlékmű datálása vitatott, idősebb Faustina vagy Lucius Verus *consecratio*-ja utánra tehető. Oberleitner 1999, 630; Oberleitner 2009, 292-293. vedd össze Liverani 1995, 234-236, 239, 241-242; Liverani 1999, 639-645, aki nem sokkal 141 utánra keltezi. Landskron 2006, 124.

¹³⁶³ Ganschow 1986, 209-214; Oberleitner 1999, 619-621; Liverani 1995, 233-243; Oberleitner 2009, 18-48.

¹³⁶⁴ Liverani 1995, 237-240; Oberleitner 1999, 236-237.

¹³⁶⁵ Az FR19-es lapot A. Landskron ruháztatnak a liverpooli Merseyside County Museumban található szoborral való párhuzama alapján Cappadociával azonosította. A szóban forgó plasztika provinciaperszonifikációk közül való kizárásához lásd Cappadocia fejezet. Landskron 2006, 109, 122.

¹³⁶⁶ P. Liverani ezt nem tartja minden esetben megjelenő elemnek. Liverani 1995, 240-241.

¹³⁶⁷ Oberleitner 1999, 627; Landskron 2006, 109-110, 121.

¹³⁶⁸ Felmerült még a Marsszal való azonosítás lehetősége is. Liverani 1995, 238, Oberleitner 1999, 626-627; Landskron 2006, 121; Oberleitner 2009, 292-293.

Az FR14-es relieflapon két balra forduló nő áll. A bal oldalinak „dugóhúzó” alakú tincsei vannak, ruházata Isis-csomós köpeny, alatta *khitón*, bal kezében egy töredékes madarat tart. A nőalakot az Isis-csomó miatt Alexandriaként, valamint Aegyptosként vagy Africaként próbálták meg interpretálni.¹³⁶⁹ A kézben tartott madárral kapcsolatban felmerült a nílusi lúd vagy szirtifogoly értelmezés is, holott utóbbi nem található meg Afrikában.¹³⁷⁰ Legvalószínűbbnek az íbisz tűnik, ahogy az Antoninus Pius *aurum coronarium* érmén Alexandria kezében is látható, ezért véleményem szerint a várossal való azonosítás a helyénvaló.¹³⁷¹ A jobb oldali, köpenyt viselő nőalak rendkívül töredékes, így meghatározására nincs lehetőség.¹³⁷²

90. kép: FR-15-ös relief részlete

Az FR15-ös relief két álló nőalakja *khitont*, köpenyt, *braccaet* és cipőt visel, míg közöttük egy folyamisten felsőteste található (90. kép).¹³⁷³ A bal oldali, csillaggal és félholddal díszített *vexillumot* tartó nővel kapcsolatban felmerült a Carrhaeként, míg a mellette állóval az Edessaként való értelmezés.¹³⁷⁴ Másik elképzelés szerint mindketten Ephesos amazonok általi megszemélyesítései lennének, akik a mitikus hagyomány szerint a várost alapították.¹³⁷⁵ A Landskron ezzel szemben a ruházata alapján eleinte Pontus-vidéknek és Armeniának, majd Armeniának vagy Parthiának vélte.¹³⁷⁶ M. Laubenberger a *vexillumot* tartó alakot a portréja alapján Lucillával, Lucius Verus feleségével azonosítja.¹³⁷⁷ A *vexillumot* tartó nőalak viszont egyáltalán nem hasonlít amazonra¹³⁷⁸ vagy városperszonifikációra, sokkal inkább egy provincia megszemélyesítésére. Egy keleti terület vagy nép nem legyőzöttként való megjelenítése sem lenne logikus, mikor pont ezekkel állt a Római Birodalom hadban. Ez a nőalak által tartott egyik

¹³⁶⁹ Diez 1983, 156-161; Liverani 1995, 237, 240; Landskron 2006, 103-106, 122.

¹³⁷⁰ Diez 1983, 159-160. vedd össze Landskron 2006, 103.

¹³⁷¹ RIC III 577, 593. A szintén Ephesosban talált ARA-2-es elefántcsont faragvány is kezében tartja az azonosításul szolgáló tevét.

¹³⁷² Vedd össze Liverani 1995, 237, 240, aki egy másik aegyptosi várossal, Memphisszel azonosította. A Landskron viszont a nőalak haját lybiai tincsekből állónak véli, így a perszonifikációt Libyához köti. Landskron 2006, 106, 122.

¹³⁷³ Landskron 2006, 106.

¹³⁷⁴ Liverani 1995, 237.

¹³⁷⁵ Oberleitner 1999, 627. Ezzel szemben P. Liverani a jobb oldali nőalakot Dioshieronnal vagy Hypaipával azonosította. Liverani 1995, 240.

¹³⁷⁶ Landskron 2003, 127-128; Landskron 2006, 106, 122.

¹³⁷⁷ Laubenberger 1999, 652-653.

¹³⁷⁸ A portré alapján ugyannerre a következtetésre jutott M. Laubenberger is. Laubenberger 1999, 651-652.

legszentebb római hadijelvénnel sem egyeztethető össze.¹³⁷⁹ A *vexillumot* díszítő félhold és csillag sem tekinthető valamely terület specifikus szimbólumának, mivel ezek mindenhol nagy jelentőséggel bírtak.¹³⁸⁰ A két attribútum provinciaperszonifikációkkal együtt a négy császár évében jelenik meg, Gallia és Hispania között (GAL-2=HIS-5). Ennek ellenére a relief nem hozható összefüggésbe a két tartomány egyikével sem, mivel azok sosem tartanak *vexillumot*.

Az FR18-as relief két nőalakja görög ruházatban jelenik meg (91. kép).¹³⁸¹ A bal oldali *khitont* és *himationt* visel, bal kezében *aplustrét* tart, míg a másik nő ruházata *peplos* és *himation*. Felsőtestük között egy gabonával teli kosár található, míg lábuknál folyamisten. Az alakokat igyekeztek Ktésiphonnal és Seleuciával azonosítani, míg a folyót a Tigrissel.¹³⁸² A. Landskron azonban rámutatott, hogy a férfi formában megjelenő vizekkel kapcsolatos megszemélyesítések nem pusztán folyók, hanem az Ókeanos vagy a Pontos Euxenios perszonifikációi is lehetnek.¹³⁸³ Az *aplustre* mint városperszonifikáció attribútuma rendkívül szokatlan. *Aphlastont* kezében a provinciaperszonifikációk közül egyedül Bithynia tart (BIT-2/3), ami a lábánál elterülő Pontos Euxenios megszemélyesítésével jól összeillik.¹³⁸⁴

91. kép: FR-18-as relief

Az ephesosi emlékmű értelmezése tehát rendkívül problematikus. A töredékes relieflapok városokat és provinciákat, vagy esetlegesen annál kisebb szervezeti egységeket jelenítenek meg. Közvetlen kapcsolatuk Ephessossal vagy a parthus hadjárattal az identifikációs problémák miatt sem feltétlenül adott.¹³⁸⁵ Az emlékmű különböző jelenetei eltérő célt szolgáltak.¹³⁸⁶ Az adopció ábrázolása a

¹³⁷⁹ Itt nem beszélhetünk a hadijelvények visszaszolgáltatásáról, mint a Prima Porta-i szobor mellpáncélján. Ehhez lásd GAL-2.

¹³⁸⁰ Önmagukban eleinte csak mellékes szerepet játszottak annak ellenére, hogy jelentőségükhöz nem fért kétség. DNP Luna 506-507; DNP Sol 692-693; Domes 2007, 102-103. vedd össze Linfert 1984, 352.

¹³⁸¹ Landskron 2006, 106.

¹³⁸² Liverani 1995, 240; Oberleitner 1999, 236.

¹³⁸³ Landskron 2006, 110-113, 120.

¹³⁸⁴ A többek között Bithyniával való azonosítást A. Landskron is felvetette. Landskron 2006, 122. Az *aplustre* Bithynia kezében Hadrianus egyik Nicomediában vert *cistophorosán* is előfordul. Gemini Numismatic Auctions, Auction II (11.01.2006), 401-es tétel.

¹³⁸⁵ Oberleitner 1999, 626-627. vedd össze Landskron 2006, 121.

¹³⁸⁶ Landskron 2006, 123-124; Liverani 1995, 242-243.

legitimációt hangsúlyozta, amelyet még Hadrianus tervelt ki és rendezett el.¹³⁸⁷ Ezt szolgálja az istenek gyülekezetének jelenete is, ami a császári család közvetlen kapcsolatát fejezi ki az égiekkel. A *pietas* hangsúlyozása egy oltáron különösen fontos volt. A csatajelenet nem feltétlenül egy konkrét ütközethez kötődik, hanem általában a *virtus Augusti* fejezi ki. A városok és provinciák perszonifikációi egy közelebből meg nem határozható elv alapján lettek kiválasztva. Céljuk minden valószínűség szerint a Római Birodalom nagyságának és sokszínűségének kifejezése volt.

XXVII.5. Mozaikok

A provinciaperszonifikációk mozaikokon is több esetben csoportosan fordulnak elő, de az érmékhez és reliefekhez képest új információkkal szolgálnak. Itt 3 mozaik, az ostiai, zeugmai és az egyik eldjemi részletesebb együttes elemzésére kerül sor. A pusztán egy tartományt ábrázoló padlódíszeket a saját fejezetükben taglaltam, és jelen esetben nem szolgálnának többlet információval. Ilyen alapon ki kell zárni a CIL-2-es mozaikot is, amelynek bal oldalán egy további perszonifikáció fekszik, ám azonosításához túlságosan kis töredéke maradt fenn. A piazza armerinai villa nagy vadászjelenettel díszített hosszú folyósójának két végében található *apsis* mozaikjain megjelenő megszemélyesítések szándékosan maradtak ki a disszertációból. A déli részen található, egészben megmaradt ábrázolást R. J. A. Wilson meggyőzően Aithiopiaként interpretálta.¹³⁸⁸ Az északi mozaik viszont annyira töredékes, hogy a nőalak nem azonosítható.¹³⁸⁹ A IV. századi kompozíció viszont már a megmaradt részek alapján is láthatóan új, késő római formanyelvet követ, így különben sem képezné a disszertáció tárgyát. Márpedig Aithiopiának ez az egyetlen ismert perszonifikációja, így nem biztos, hogy a töredékes perszonifikáció a korábbi párhuzamok alapján azonosítható.

A mozaikpadló különösen érdekes megjelenítési helye a geográfiai, pontosabban közigazgatási egységek megszemélyesítéseinek. Az egykori és modern szemlélő előtt így térben, annak lekicsinyített fizikai valóságában is felfoghatóvá válik a föld mint földrajzi fogalom. A néző számára plasztikus lesz a tartományok térbeli elhelyezkedése, egymáshoz való viszonya, amelyet a padlón akár „be is járhatott”. A mozaikon való ábrázolás a provinciaperszonifikációk

¹³⁸⁷ Oberleitner 1999, 623.

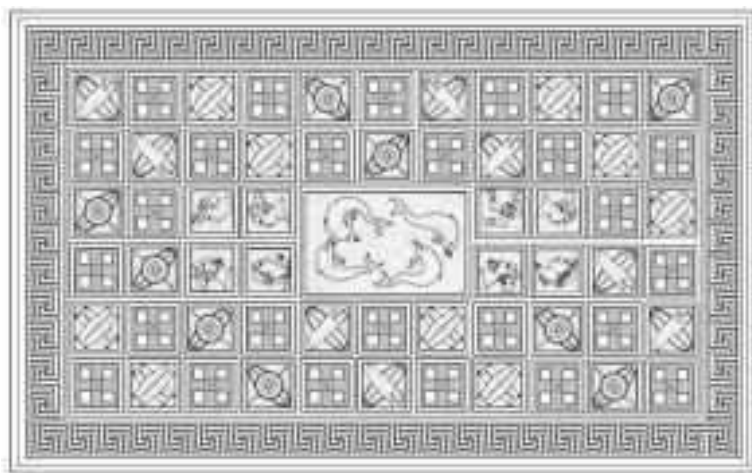
¹³⁸⁸ Wilson 2004, 153-167. A korábbi elméletek alapos összefoglalását és cáfolatát is lásd ugyanitt.

¹³⁸⁹ G. V. Gentili általánosan elfogadott elmélete szerint Mauretaniát ábrázolja, ami azonban minden ikonográfiai alapot nélkülöző feltételezés. Gentili 1999, 78-79.

elvontabb szemléletmódjáról tesz tanúbizonyságot, amely sokkal komplexebb és kifejezőbb módon volt képes a tartományok leképezésére.

XXVII.5.1. Ostia

Időrendben a legkorábbi csoportos provinciaperszonifikációt ábrázoló mozaik az ostiai via dei Vigili alatti *thermae*ben található.¹³⁹⁰ A Claudius korra keltezhető padlódísz a város kikötőjének bővítésével függ össze, amelynek célja Roma gabonaellátásának biztosítása volt.¹³⁹¹ A padló központi részén a négy delfin által jelzett Földközi-tenger helyezkedik el, amelynek két oldalán négy-négy büszt található (92. kép). A mellképek között négy férfi és négy női váltakozik. Előbbiek a Mediterráneumban uralkodó négy szelet személyesítik meg. A nőalakok viszont Roma gabonaellátását biztosító négy provinciát, Africát (AFR-II/79), Aegyptost (AEG-2), Hispaniát (HIS-11) és Siciliát ábrázolják. Utóbbi nem perszonifikáció, hanem pusztán *triskeles*ként jelenik meg. Az afrikai és európai tartományok között térbeli, illetve földrajzi elkülönítés is megfigyelhető: Africa és Aegyptosz a delfinek egyik, míg Hispania és Sicilia a másik oldalán helyezkednek el. A központi jelenetet pajzsok és dárdák, valamint négyszögminták veszik körbe, amit meandersáv zár le. Az ostiai mozaikpadló tehát egy elvont, leegyszerűsített térképet ábrázol, amelynek közepén a Földközi-tenger, körülötte a négy gabonatermelő provincia, és a vízi szállításhoz szükséges szelek megszemélyesítései helyezkednek el. A külső körben viszont a fegyverekkel jelzett barbár világ fedezhető fel, amely a belső rómaival ellentétet képez. Hasonló váltakozás figyelhető meg a Hadrianeum reliefjein és a zuegmai mozaikon is.

92. kép: Ostiai provincia mozaik

¹³⁹⁰ Calza 1912, 103-112; Becatti 1961, 46-47, no. 68; Ostrowski 1990, 213/1; Clarke 1994, 96-98; Parisi Presicce 1999, 92.

¹³⁹¹ A gabonaszállítási gondokhoz lásd Garnsey 1988, 233-235.

XXVII.5.2 El Djem

A tunéziai El Djem, az ókori Thysdrus abban a kivételes helyzetben van, hogy innen Africa két provinciaperszonifikációját ábrázoló mozaik is előkerült, még hozzá ugyanabból az épületből. A nem meglepő módon Maison d'Africának nevezett építmény *porticusos* udvara meglehetősen nagy medencével is rendelkezett, ami már önmagában is nagy luxusról tanúskodik.¹³⁹² Az épület egyik a nyilvánosság részére is hozzáférhető része hatalmas *oecus-triclinium* köré szerveződött, míg a másik fele a családi élet és az alvás számára volt fenntartva. Az egyik kisebb privát terem padlója közepén Africa büsztje (AFR-II/82) helyezkedik el, az évszakok megszemélyesítésével övezve. Ez, mivel a tartomány egyedül jelenik meg, kimaradt a jelen fejezetből, azonban fontos adatként szolgál a helyi mozaikok képi világához.

A jelen esetben izgalmasabb mozaik egy 6×4,5 méteres hálósobában helyezkedett el.¹³⁹³ A II. század második felére keltezhető padló egyik része geometrikus mintával díszített sávból áll, ahol egykoron az ágyak álltak. A szoba nagy részét a 3,49×3,44 méteres figurális mozaik foglalja el (93. kép). A girlandkeret által határolt központi területen egy kör található, amelyet hét darab hatszög tagol. H. Slim szerint a kompozíció egy mennyezetdekoráció padlóra vetítésére hasonlít.¹³⁹⁴ A mozaik sarkaiban növényi indákból kinövő maszkok helyezkednek el, egyikük antik restaurálás nyomait is viseli. A középső hatszögben ülő Roma látható kezében *globusszal* és lándzsával, lábánál pajzzsal, ruházata *tunica* és köpeny, fején sisak.¹³⁹⁵ A többi hexagonban női büsztök és álló nőalakok váltják egymást.

93. kép: Thysdrusi provincia mozaik

¹³⁹² Bővebben lásd Slim 1995, 17-24; Slim 1999, 181-182.

¹³⁹³ Slim 1995, 24; Slim 1999, 182, 190.

¹³⁹⁴ Slim 1999, 182.

¹³⁹⁵ Slim 1995, 24-25; Slim 1999, 183.

A Roma fölötti mellkép fején *corona muralis* és diadémot, fülében fülbevalót visel, ruházata *tunica* és *fibulával* rögzített *palla* (94. kép). Kezében furcsa, újra emlékeztető íves tárgyat tart, amelynek azonban hiányzik a húrja. H. Slim ezen furcsa attribútum alapján Asiával próbálta azonosítani, aki azonban *acrostoliumot*, kormánylapátot vagy *sceptrumot* tart.¹³⁹⁶ A nőalak interpretációja valóban problémás, mivel pontosan ilyen provinciaperszonifikáció nem ismert. A *corona muralis* viszont túl általános attribútum ahhoz, hogy a megszemélyesítéseket az alapján azonosítani lehessen.

94. kép: Thysdrusi mozaik egyik azonosítatlan provinciája

Hasonlóan problémás a falkoronát viselő megszemélyesítéstől jobbra elhelyezkedő álló nő azonosítása. A hosszú *tunicát* és *pallát* viselő alak fejét falkorona díszíti, jobbában tálal, baljában lefelé fordított égő fáklyát tart (95. kép).¹³⁹⁷ Hasonló pózban a Commodus által vert érmen Britannia (BRI-3) jelenik meg, ám ő kezében kardot és sisakot tart. A pózt ez a tartomány is *Fides publicá*ról mintázta, aki Domitianustól kezdve az általa tartott tálban gyümölcsöt visz, míg a másik kezében kalászkot fog.¹³⁹⁸

95. kép: Thysdrusi mozaik másik azonosítatlan provinciája

A rejtélyes fáklyás provincia alatt található, *khitónt* és *himationt* viselő perszonifikáció a *sistrum* és a „dugóhúzó” alakú tincsek alapján Aegyptosszal (AEG-3) azonosítható.¹³⁹⁹ A kultikus tárgy attribútumként csak Hadrianus érmén (AEG-1) jelenik meg, szóval elképzelhető, hogy a hátlap szolgált a mozaik előképéül. Roma alatt található Sicilia (SIC-7) rendhagyó megszemélyesítése, aki fél mellét szabadon hagyó *tunicát*, köpenyt és csizmát visel, baljában lándzsát, jobb kezében

¹³⁹⁶ Slim 1995, 32; Slim 1999, 185-186.

¹³⁹⁷ Slim 1995, 32-33; Slim 1999, 187.

¹³⁹⁸ RIC I Domitianus 244, 263, 291-292, 298.

¹³⁹⁹ Slim 1995, 25; Slim 1999, 184-185.

szarvas koponyát tart. Siciliával való azonosítását, a Dianát másoló megjelenése ellenére a fején viselt *triskeles* teszi lehetővé.¹⁴⁰⁰ Siciliától balra található Africa büszkje (AFR-II/81), amelyet az *exuviae elephantis* egyértelműen azonosít.¹⁴⁰¹ A provincia ugyanígy jelenik meg a Maison d'Africában található másik mozaikon is (AFR-II/82). Az utolsó perszonifikáció álló nőalakként jelenik meg rövid *tunicában* és köpenyben, fején falkoronával, bal kezében olajágot tartva. Utóbbi attribútum azonosítja Hispaniaként, amely vele együtt először Hadrianus éremverésében tűnt fel (HIS-7-9). A *corona muralis* az olajággal együtt Antoninus Pius érmén (HIS-10) figyelhető meg, így ezt kell a mozaik előképének tekinteni.¹⁴⁰²

Sajnálatos módon a két nem azonosítható provincia miatt a mozaik interpretációja sem lehet pontos. Annyi biztosan látszik, hogy a megszemélyesített tartományok mind békésen jelennek meg. A katonai jelleg Roma kivételével nem található meg csakúgy, ahogy a gazdasági profil sem.¹⁴⁰³ Hispania esetében az olajág feltehetően inkább csak az azonosítást szolgálja. Meg kell jegyezni azonban, hogy az ostiai mozaikon található négy tartomány, Africa, Aegyptosz, Hispania és Sicilia, itt is megtalálható. Jelen esetben viszont a mozaik gondolati háttere nem annyira tisztázott, hogy hasonló analógiákat feltételezzünk a thysdrusi leletnél is.¹⁴⁰⁴

Roma mozaikon való elhelyezkedése szimbolikus jelentőségű, mivel az összes provincia körbeveszi, így a város a Római Birodalom közepét foglalja el.¹⁴⁰⁵ Kiemelt szerepét a kezében tartott *globus* is alátámasztja, valamint az, hogy a tartományok fejüket mind Roma felé fordítják. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy az ostiai vagy zeugmai mozaikhoz hasonlóan, itt is számolhatunk-e a provinciaperszonifikációk földrajzilag megfelelő elhelyezésével. Romától délre helyezkedik el Sicilia, attól délnyugatra Africa, délkeletre Aegyptosz. Az örök várostól nyugatra és Africától északra található Hispania. Sajnálatos módon a gondolati szálát a maradék két provincia azonosítása nélkül nem lehet továbbfűzni. Ebből következik az is, hogy jelen ismereteink alapján a kiválasztás elve sem deríthető fel.¹⁴⁰⁶

Érdekes továbbá a mozaik elhelyezkedése a hálósobában, tehát a legbelsőbb térben. Ez a provinciaperszonifikációk egyetlen biztosan azonosítható megjelenése ilyen intim környezetben. Ugyanakkor figyelemre méltó a feliratok mellőzése, vagyis a megrendelő tisztában volt a

¹⁴⁰⁰ Slim 1995, 33; Slim 1999, 187-189.

¹⁴⁰¹ Slim 1995, 25; Slim 1999, 183-184.

¹⁴⁰² Slim 1999, 186-187.

¹⁴⁰³ Roma esetében a militáns jelleg az ikonográfiai tradícióval magyarázható. Vess össze Slim 1999, 189.

¹⁴⁰⁴ Egy másfajta elképzelést támaszt alá a ház másik Africa mozaikja is.

¹⁴⁰⁵ Slim 1999, 183.

¹⁴⁰⁶ Vess össze Slim 1999, 189.

provinciaperszonifikációk ikonográfiájával, ami több esetben is bizonyíthatóan Hadrianus és Antoninus Pius éremverésére vezethető vissza. A luxusház tulajdonosa, ha nem is volt a központi adminisztrációban tevékenykedő személy, úgy biztosan behatóbban ismerte a császári éremverést. Ugyanakkor ez nem ad magyarázatot a két nem azonosítható perszonifikációra, illetve Sicilia Dianát utánzó megjelenítésére. A megrendelő a provinciaperszonifikációkat illetően tehát alaposabb ismeretekkel rendelkezett, sőt igénye is volt ezek saját intimszférájában való megjelenítésére. H. Slim a tulajdonos személyében egy vagyonos és fontos pozíciót betöltő embert látott, aki a Római Birodalomhoz való lojalitásának hangot is adott.¹⁴⁰⁷

XXVII.5.3. Zeugma

Az Eufrátesz felső folyásánál, Belkisben 1873-ban felfedezett mozaikot egy kereskedő kezdeményezésére ásták ki.¹⁴⁰⁸ A padló darabjai hamarosan a nemzetközi műkincskereskedelembe tűntek fel, ami magyarázatot ad mai szétszórt állapotára.¹⁴⁰⁹ Az alkotás még fellelhető részeit K. Parlasca hosszas munkával összegyűjtötte, és publikálta.¹⁴¹⁰ A Belkisben előkerült mozaiktöredékeket sokáig a legkülönbözőbb lelőhelyekhez kötötték.¹⁴¹¹ Miután J. R. Metheny és F. Cumont nyomán sikerült a lelőhelyet a Seleucia ad Euphratemmel, vagyis Zeugmával azonosítani, már a datálás is egyszerűbbé vált.¹⁴¹² Erről ugyanis tudjuk, hogy a szaszanida uralkodó, I. Shapur 256-ban elpusztította, ami egy biztos *terminus ante quem*et biztosít.¹⁴¹³

A zeugmai mozaikkompozíció három részből áll: középen a kocsis Poszeidónból, a provinciaperszonifikációk büsztjeiből, a vadászó Erósokból és a velük váltakozó

¹⁴⁰⁷ Slim 1999, 190.

¹⁴⁰⁸ Parlasca 1983, 287; Balty 1981, 383-387.

¹⁴⁰⁹ J. Černík, osztrák mérnök 1873-ban még *in situ* látta a helyenként még akár 5 méter hosszú mozaikot, és írt a provinciaperszonifikációkról is: „Darstellungen der verschiedenen Provinzen des Römischen Weltreiches, wie: Britannia, Helvetia, Macedonia, Rätia u.s.f.” Černík 1876, 26. Mivel J. Černík a provinciáknak csak egy részét említi, J. Wagner feltételezése szerint egyes darabjait már eltávolították onnan. Wagner 1976, 86. K. Parlasca úgy véli, hogy J. Černík félreolvashatta a Helvetiát, mivel ilyen provincia sosem létezett. Helyette Dalmatiát javasolja, amelynek létezett Delmatia névváltozata is. Parlasca 1983, 291-292; RE Provincia 1021. A mozaik további kutatástörténetéhez lásd Perdrizet – Fossey 1897, 166; Engelmann 1876, 57; Furtwängler 1893, 101; Treu 1900, 109-110.

¹⁴¹⁰ Parlasca 1983, 287-295.

¹⁴¹¹ Wagner 1976, 25-31; Parlasca 1983, 288-290.

¹⁴¹² Metheny 1907, 159; Cumont 1917, 127-134; Wagner 1976, 31-38. J. R. Metheny eredményei sokáig ismeretlenek maradtak, ezért csak F. Cumont idézték. Wagner 1976, 31. o. 58. láb.

¹⁴¹³ Wagner 1976, 278, 288; Balty 1981, 385-386; Parlasca 1983, 293; Kriseleit 1985, 29; Kriseleit 2000, 50.

akantuszlevelekből kinövő maszkokból.¹⁴¹⁴ A mozaiknak minden bizonnyal négyszögletes formája volt, mivel Hispaniánál fennmaradt egy derékszög alakú sarokrész.¹⁴¹⁵ Egyedül a középső, a *quadrigán* utazó Poszeidón helye biztos. Kérdés, hogy ezt először a provinciát ábrázoló rész, majd azt az Erósokkal díszített sáv vette-e körül, ahogy azt K. Parlasca gondolta, vagy I. Krieseleit elképzelése szerint, fordítva (96. kép).¹⁴¹⁶

96. kép: A zeugmai mozaik rekonstrukciója (Krieseleit alapján)

A belkisi mozaikról máig összesen 10 perszonifikációt ismerünk: Aegyptosz, Africa, Britannia, Gallia, Germania, Hispania, Macedonia, Mauretania, Pannonia és Raetia.¹⁴¹⁷ Ezeket mind ugyanolyan sematikus módon ábrázolták. A fonat- és hullámos szalagminták alkotta medalionokban a nőalakoknak csak a büsztje látszik, amelyet a ruhájuk teljesen elfed.¹⁴¹⁸ Öltözkük a fejükre húzott köpennyel egészül ki, amelyen *corona muralis* található.¹⁴¹⁹ A nők a fejüket hol jobbra, hol balra fordítják, fülükben fehér gyöngyfülbevaló látható. Azonosításuk kizárólag a fölöttük található görög feliratok alapján lehetséges. A fejek körül *nimbus* jelenik meg, amely első látásra a görög ikonokra, illetve a Notitia Dignitatum-ban található perszonifikációkra emlékeztet.¹⁴²⁰ L. Houghtalin a kézirattal való hasonlóság alapján a mozaiknak a III. századinál későbbi dátum mérlegelését javasolta.¹⁴²¹ J. Balty ezzel szemben Severus-kori datálást vetett fel.¹⁴²²

Az egymást mindig kétszer vágó fonat- illetve szalagmintából a büsztök egymás mellett való elhelyezését tételezhetjük fel. A sarokelrendezés és a feltételezett szimmetriai arra utal, hogy a vízszintes és függőleges oldalon a provinciák száma páratlan volt.¹⁴²³ K. Parlasca végül arra a következtetésre jutott, hogy egy oldalon legfeljebb 7 vagy 9 provincia helyezkedett el, így

¹⁴¹⁴ Parlasca 1983, 289; Krieseleit 2000, 45.

¹⁴¹⁵ Blanchard - Christophe – Darmon – Lavagne – Prudhomme – Stern 1973, 106. Nr. 102; Parlasca 1983, 290-292.

¹⁴¹⁶ Parlasca 1983, 291; Krieseleit 1985, 29; Krieseleit 2000, 51, rekonstrukcióhoz lásd ugyanitt 46. Abb. 55.

¹⁴¹⁷ Krieseleit 1985, 27. Raetiának ez az egyetlen ma ismert provinciaperszonifikációja.

¹⁴¹⁸ Blanchard-Christophe-Darmon-Lavagne-Prudhomme-Stern 1973, 44. Nr. 205; Parlasca 1983, 291.

¹⁴¹⁹ Dohrn 1960, 41-46; Christof 2001, 62-63, 122-127.

¹⁴²⁰ Krieseleit 2000, 45.

¹⁴²¹ Houghtalin 1994, 171.

¹⁴²² Balty 1981, 385-386.

¹⁴²³ Parlasca 1983, 291.

a mozaik összesen 24 vagy 32 bűsztből állt.¹⁴²⁴ A fennmaradt provinciaperszonifikációk mindegyike az európai vagy az afrikai kontinensen fekszik, tehát nem Ázsiában, ahol a mozaikot megtalálták. Ebből azonban semmilyen következtetést nem szabad levonnunk, hiszen a kompozíció hiányos.

A zeugmai mozaik egészét nézve megállapítható, hogy az egy sematikus világtérkép, pontosabban a Római Birodalom földrajzának allegóriája. Középen helyezkedett el a Mediterrán-tenger Poseidónnal, míg körülötte a provinciák és az egészet övező vad természet.¹⁴²⁵ Kérdés, hogy a bűsztek elrendezése mennyire tükrözi hűen az egymáshoz való földrajzi elhelyezkedésüket. Hasonló elrendezés korábban az ostiai mozaikon is felfedezhető volt és a thysdrusinál is elképzelhető.¹⁴²⁶

XXVII.6. Összegzés

A csoportos provinciaperszonifikációk fontos új információkkal gazdagítják az egyes darabokról is alkotott összképet annak ellenére, hogy a gondolati háttérüket nem sikerült pontosan meghatározni. Ez egyrészt a töredékes állapotukból, másrészt a városok, illetve provinciákkal nem összeegyeztethető területek, vidékek megszemélyesítéseivel való keveredésből adódik.

Elhelyezésüket tekintve megállapítható, hogy a provinciaperszonifikációk mind a köz- és kultikus, mind a személyes szférában jelen voltak. Ilyen szempontból az érmek alkotják a legváltozatosabb csoportot, mert azok gyakorlatilag bárhol előfordulhattak. A reliefek viszont a Hadrianeum esetében forgalmas köztéren voltak felállítva, míg az ephesosi darabok egy oltárt díszítettek. A mozaikok teljesen új helyeken, fürdőben és magánházban, még hozzá a hálósobában jelennek meg.

A csoportosan megjelenő provinciaperszonifikációk funkciójuk szintén elég változatos képet mutat. Az érmek a leghétköznapiabb események során is használhatók voltak, de nem zárható ki valamilyen ünnepélyesebb aktus, állami esemény során bekövetkező pénzosztás sem.

¹⁴²⁴ K. Parlasca maga a 24-et tartja valószínűbbnek. Parlasca 1983, 291. I. Kriseleit sokkal óvatosabban fogalmaz, mert szerinte csak találgatni lehet a bűsztek számát illetően. Kriseleit 1985, 29; Kriseleit 2000, 51.

¹⁴²⁵ Parlasca 1983, 292.

¹⁴²⁶ A köztársaság korból is maradtak ránk írásos források, amelyek a földrajzi megjelenítések jelentőségét tükrözik. L. Hostilius Mancinus a Forum Romanumon helyezte el Karthagót, és annak bevételét megjelenítő képét. Plin. *Nat. Hist.* 35, 7, 22-23. Ti. Sempronius Gracchus Kr.e. 174-ben tartott *triumphus*át követően Mater Matuta templomában Sardinia szigetének ábrázolását és a harcok megjelenítéseit helyezte el. Liv. 41, 28, 8-10. Holliday 2002, 106. Östenberg 2009, 193-194.

Ebből, illetve anyagi értékükből, címleteikből kifolyólag a lehető legkülönbözőbb szociális rétegekhez is eljuthattak, az általuk hordozott üzenetek diffúzióját megnövelve. A statikus reliefek elsősorban reprezentatív célt szolgáltak kultikus környezetben. Fontos aspektusuk volt a dinasztikus propaganda vizuális alátámasztása, amellyel az egész Római Birodalom támogatását fejezték ki a császár iránt. A mozaikok ennél összetettebb szereppel rendelkeztek. Az ostiai egy a város és Roma számára fontos császári építkezést örökít meg egy fürdőben, vagyis egy mindenki számára hozzáférhető épületben. Ennek az ellenkezője tapasztalható a thysdrusi mozaiknál, amelyik egy luxuspítmény hálósobáját díszítette. Itt tehát a központi propaganda a legitimebb szférába is eljutott, ami mindenképpen annak sikerességét és nagyobb szerepét tükrözi. A zeugmai padlóról nem maradtak fenn információk arra nézve, hogy milyen funkcióval bíró épületből került elő. A mozaik témájából adódóan egy középület tűnik valószínűbbnek. A földrajzi elhelyezkedésnek megfelelő elrendezés nem zárható ki a reliefek esetében, a mozaikoknál viszont valószínűsíthető.

XXVIII. A provinciaperszonifikációk története és szerepe a császárkori propagandában

A provinciák megszemélyesítését a római hadvezérek hadi sikereinek megjelenítési igénye hívta életre, s ennek gyakorlatát később a császárok mint a hadsereg legfőbb vezetői is folytatták. Korábban már léteztek ugyan ikonográfiai megoldások, amelyekkel a legyőzött népeket ábrázolták, de időközben felmerült az egész tartományok megszemélyesítésének igénye is. Ez azonban egy a központi hatalom felől érkező elem volt, amelynek használata így mindig is összefüggött különböző politikai célokkal. Jelen fejezet célja, hogy megvizsgálja a provinciaperszonifikációk az idők folyamán megfigyelhető megjelenését, változásait, amelyeknek propagandisztikus jelentőséget lehet tulajdonítani.¹⁴²⁷ Utóbbira elsősorban az érmek alapján lehet következtetni, amelyek különben is a vizsgált anyag gerincét képezik. A pénzeket igyekszem, amennyire lehet összevetni az adott korszak éremverésével, hogy világossá váljon, mekkora volt benne a provinciaperszonifikációk szerepe. A tartományoknak a hivatalos művészetben való megszemélyesítése alapján 4 nagy korszakot lehet elkülöníteni:

1. Kr.e. 81-71
2. Kr.e. 40-es évek
3. Négy császár évétől a III. századig
4. III. század második fele

XXVIII.1. Kr.e. 81-71

A provinciaperszonifikációk megjelenése a fennmaradt emlékek alapján a késő köztársaság korra, pontosabban Kr.e. 81-71 közé tehető. Ekkor pusztán Hispania, Sicilia, Africa és Gallia tartományok megszemélyesítései találhatók meg. A kezdetek kezdetén azonban Italia perszonifikációja játszott fontos szerepet. A Kr.e. 90-88 között dúló polgárháborúban az italiai

¹⁴²⁷ A teljesség kedvéért megemlítek olyan perszonifikációkat is, amelyek nem provinciákéi voltak, mint például Italia és Armenia, de ábrázolásuk sok szálon kapcsolódott azokhoz.

felkelők által vert pénzek javán ugyanis egy női fej látható a latin ITALIA vagy az oszk VITELIV körirattal.¹⁴²⁸ A nagyobb földrajzi egység pénzen való megszemélyesítése és politikai célú felhasználása teljesen római gondolkodást tükröz. A Romával való konfliktusban éppen a rómaiaktól átvett eszmeiséget és ikonográfiát alkalmazták a szintén római pénzrendszer alapján készült érmeiken.

Az első valódi római provinciaperszonifikáció Kr.e. 81-ben jelent meg és Hispaniát (HIS-1) ábrázolta. A kibocsátó A. Postumius Albinus egyrészt utalt ősére, Hispania régi helytartójára, másrészt az előlapnak fontos aktuálpolitikai üzenete is volt, mivel akkor sikerült Sullának a *populares* párti Sertoriust Hispaniából átmenetileg elűldöznie.¹⁴²⁹

Tíz év múlva, Kr.e. 71-ben egyszerre két provinciaperszonifikáció tűnt fel, Siciliaé és Africaé. A SIC-1-es éremkép ismét egy aktuális és egy a kibocsátó őse által levert korábbi rabszolga felkelésre is utal.¹⁴³⁰ Africa első megszemélyesítése (AFR-1) Pompeius Magnus nevéhez fűződik, aki ezt az érmét tíz évvel africai katonai sikerei után verette. Mivel nem voltak dicső felmenői, így csak saját sikereit tudta hírének öregbítésére bevetni, ami a hosszas és gondterhelt hispaniai hadjáratot követően lényeges volt.¹⁴³¹ Kr.e. 70-ben vert pénzen Italia és Roma kézfogása szimbolizálja a 90-88-között zajló polgárháborút lezáró béke megpecsételődését (28. kép).¹⁴³²

Az első provinciaperszonifikációk, a késő köztársaság kori éremverési hagyományoknak megfelelően, a politikai csatározások eszközeiként szolgáltak.¹⁴³³ Funkciójuk kettős volt: részben a dicső ősök magasztalásából, részben az aktuálpolitikai és hadi eseményekre való reflektálásból állt.¹⁴³⁴ Feltűnő, hogy az ekkor megszemélyesített tartományok mind nyugatiak, ami talán arra vezethető vissza, hogy egy római fogalmat, közigazgatási egységet akartak kifejezni római módon, rómaiak számára. Az új ikonográfiai nyelv elemei már megvoltak a görög művészetben, ám máshogyan és másra alkalmazva. Hasonló, sőt sokkal változatosabb megszemélyesítések a

¹⁴²⁸ CRR 618-624, 626-627, 629, 634, 642; BMCRR II 1-17, 34, 36-40, 43-49, 54; Ostrowski 1990, Italia 1a-c; LIMC Italia 2-4, 6; Toynbee 1934, 107-108. A történelmi háttérhez bővebben lásd Christ 1993, 172-186.

¹⁴²⁹ Christ 1993, 210-211, 234-235; Plut. *Sertorius* 10-27; Liv. 41, 7, 1-2; Salcedo 1995-1996, 182-183.

¹⁴³⁰ Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy nem a korábbi görög perszonifikációt másolták, de még a *triskelest* sem alkalmazták. Ostrowski 1990, 48.

¹⁴³¹ RRC 413. o.; Christ 1992, 111-113.

¹⁴³² Az itáliai városok által kiharcolt jogi engedmények a Kr.e. 70-ben végrehajtott *censusszal* váltak véglegessé. Christ 1993, 249.

¹⁴³³ Ostrowski 1990, 46-48.

¹⁴³⁴ RRC 733. o.

görög világban már régebb óta megfoghatók mind irodalmi, mind egyéb forrásokban.¹⁴³⁵ Lényeges különbség, hogy míg a perszonifikációk a görögöknél sokszor mitologikus környezethez köthetően jelentek meg, addig a rómaiaknál ezektől mentesen. Ráadásul a hellénizmusban a városok és nagyobb földrajzi egységek megszemélyesítéseit elsősorban nem a győzelmek szemléltetésére használták.¹⁴³⁶ A rómaiak a provinciaperszonifikációkat akkor alkalmazták, amikor a társadalmi elit politikai versengése ikonográfiai is kieleződött, és akkor igyekeztek újabbnál újabb képeket hadrendbe állítani.¹⁴³⁷

XXVIII.2. Kr.e. 40-es évek

A provinciaperszonifikációk a Kr.e. 40-es években jelentek meg ismét. Kr.e. 48-ban Gallia (GAL-1/1) tűnt fel Caesar kelták feletti győzelmére emlékeztetve és Massilia bevételét ünneplve.¹⁴³⁸ Az előlap tehát sok szempontból az AFR-1-hez hasonlít, amelyen egy hadvezér saját dicső tetteit propagálja. Ez nem meglepő, mivel Pompeius, Caesar legnagyobb riválisa bocsátotta ki, akivel Gallia meghódítója képekben is fel akarta venni a versenyt. Gallia Caesar 46-ban, a kelták felett tartott *triumphusán* is megjelent Kr.e. 46-ban.¹⁴³⁹ A provinciaperszonifikációk tehát már ekkor a hadvezérek propagandisztikus harcának egyik elemévé válnak.¹⁴⁴⁰ L. Hostilius Saserna másik érmén egy gall férfi látható, ami a hagyományos legyőzött férfi-női ábrázolások felbomlásának kezdetét jelzi (55. kép).¹⁴⁴¹ Érdekes módon Caesar hívei az érmeiken sokkal változatosabb és közvetlenebb módon ünneplik az ő sikereit, mint a hadvezér maga.¹⁴⁴²

Kr.e. 47-46-ban Africa gazdasági potenciálját hirdető érem (AFR-IV/1) készült magában a provinciában. Ez talán a kibocsátó I. Jubától való függésével, vagy a Romát sújtó éhínséggel állhat összefüggésben.¹⁴⁴³ Africához szorosan kapcsolható Hispania megszemélyesítésének (HIS-2) újbóli megjelenése Kr.e. 46-ban, ahová Pompeius fiai az afrikai vereség után

¹⁴³⁵ Hamdorf 1963, 30-32.

¹⁴³⁶ Smith 1988, 70-71.

¹⁴³⁷ Hölscher 1980, 271-281.

¹⁴³⁸ Caesar Massilia képmását is felvonultatta 46-ban tartott *triumphusán*, amely a nép felháborodását váltotta ki. Östenberg 2009, 212; Cic *Phil.* 8, 6, 18, *Off.* 2, 8, 28; App. *Civ.* 2, 101; Flor. *Epit.* 2, 13, 88-89.

¹⁴³⁹ Lucanus 3, 76-78.

¹⁴⁴⁰ Lásd még a provinciaperszonifikációk előzményeiről szóló fejezetet.

¹⁴⁴¹ RRC 448/2; Toynbee 1934, 81; Ostrowski 1990, 146.

¹⁴⁴² Ugyanakkor Pompeius érempropagandájára sokkal jellemzőbb volt, hogy bevonta más hadvezérét is, mint Caesaréra. RRC 735-737. o.

¹⁴⁴³ Africa terménybeli gazdagságával büszkélkedik, míg a birodalom központja éhez. Alföldi 1959, 2-4; Garnsey 1988, 203.

menekültek. Az első *adventus* jelenetet ábrázoló hátlap egyben a polgárháború áttevődését is jelképezi az Ibériai-félszigetre, amire további három, római katonát és hispaniai városokat ábrázoló éremkép is utal.¹⁴⁴⁴ Kr.e. 42-ben Africának két megszemélyesítése is feltűnik. A Romában vert pénzek (AFR-II/1) a tartományból visszarendelt *legiók* Octavianushoz való átpártolására utalnak. Az Africában kibocsátott érmeken (AFR-III/1) viszont a tartomány a helyi tradíciókra visszavezethető két gerellyel jelenik meg. A déli provincia háromszori megjelenése ilyen rövid időn belül jelzi a tartomány kiemelkedő szerepét a római belpolitikában.

A Kr.e. 40-es évek provinciaperszonifikációi már nem utalnak a dicső ősökre, hanem még inkább a hadvezérek személyes politikai eszközévé váltak.¹⁴⁴⁵ Ezzel együtt elvész olvasatuk kettőssége is, tehát sokkal kendőzetlenebbül fejezik ki a kibocsátó célját. Érdekes megfigyelni, hogy a tartományok ábrázolása milyen eltérő eseményekre utalhat. Gallia esetében például a legyőzöttséget, Africánál hűséget és lokális tradíciókat, míg Hispaniánál a reményt fejezi ki. A provinciaperszonifikációk újbóli sorozatos feltűnése tehát azzal indokolható, hogy a polgárháborús retorika ikonográfiai eszközeivé váltak. A Kr.e. I. század provinciaperszonifikációinak alkalmazásában Pompeius alakja magaslik ki.¹⁴⁴⁶ Ő volt az első nagy római hadvezér, aki igyekezett az ikonográfia ezen új eszközét a legteljesebb módon kihasználni. Erre utal az is, hogy a provinciaperszonifikációk Pompeius követőinek és fiainak pénzein is megjelennek. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban a legyőzött népek képmásaival díszített színházát sem, amely a későbbi korokban is Roma városképének fontos vizuális eleme volt.

XXVIII.3. A négy császár évétől a III. századig

A provinciaperszonifikációk történetében az egyik leglényegesebb momentum a négy császár éve volt, amikor több mint 100 éves hiátus után a megszemélyesítések ismét a pénzekben jelennek meg. Kezdetben, a polgárháborús időszak veretein a felkelésben részt vevő tartományok, Hispania (HIS-3-4) és Gallia tűnnek fel, egy esetben együtt is (HIS-5=GAL-2). Már a kezdetektől fogva az éremképek célja a lokális öntudat felébresztése, erősítése volt a központi zsarnok hatalommal szemben. Ugyanakkor ez nem a Római Birodalomtól való elszakadásra, hanem annak reformálására buzdított, mivel a felkelés csak a zsarnok személye,

¹⁴⁴⁴ RRC 470.

¹⁴⁴⁵ RRC 735-739. o.

¹⁴⁴⁶ Östenberg 2009, 222.

Nero ellen tört ki.¹⁴⁴⁷ Hispania (HIS-6=Gal-3) és Gallia (GAL-4-5) repertoárja Galba hatalomra kerülésével újabb hátlapokkal gazdagodik. Eközben Africa saját ellencsászárt kiáltott ki Clodius Macer személyében, aki követve a kor új tendenciáját, saját provinciáját helyezte érmeire (AFR-II/2, III/2). Hispania és Africa megszemélyesítései esetében kimutatható a Kr.e. I. századi előképek másolása is.¹⁴⁴⁸ Ráadásul Hispania képét Africában is verették a Clodius Macerrel szemben álló és Galbával szimpatizáló csoportok. A hatalmi harc tehát nem csak ténylegesen folyt, hanem vizuális síkra is áttevődött. A provinciaperszonifikációk és különösen Hispania jelentőségét tükrözi, hogy Galba bukása után Vitellius és Vespasianus is kibocsátott a tartomány megszemélyesítésével díszített hátlapokat (HIS-4). Vitellius első érmein a katonaság, és nem a *senatus* vagy a római nép játszott fontos szerepet, amibe a militáns provincia tökéletesen beleillett.¹⁴⁴⁹ Gallia megszemélyesítése a galliai felkelés érmein is megjelenik (GAL-1/2), ami L. Hostilius Saserna érméjének újrainterpretációja. A 68-as év ugyanakkor a pénzeken megjelenő provinciaperszonifikációk büsztrábrázolásának a végét jelenti.¹⁴⁵⁰ Ha megnézzük a 68-69-es évek pénzverését, akkor a köztársaság korhoz hasonlóan a szabadságot (LIBERTATI), Roma helyreállítását vagy győzelmét (ROMA RENASCES, RESTITVTA vagy VICTRIX) tükröző éremképek tűnnek fel. A felkelők tehát a zsarnok megdöntését és a régi eszmények visszaállítását hirdetik.¹⁴⁵¹ Galba hátlapjain a propaganda Libertas, Salus, Roma, Victoria, Bonus Eventus alakjaival egészül ki.¹⁴⁵² Különös a CONCORDIA PROVINCIARVM hátlap (57. kép), amellyel Galba a többi provinciától saját ügyének támogatását kérte.¹⁴⁵³ Emellett a provinciaperszonifikációk is nagy szerepet játszottak, de már mint a birodalom teljes jogú tagjai, akik nem tűrik tovább az alkalmatlan személy általi vezetésüket. Fontos kiemelni, hogy a négy császár évében elsősorban a köztársaság kori és Augustus-kori érmekeket másolják, nem pedig a Iulius-Claudius-dinasztiáét.¹⁴⁵⁴

¹⁴⁴⁷ Morgan 2006, 18-19.

¹⁴⁴⁸ Hispania esetében például megfigyelhető a legkorábbi Kr.e. 81-ben, majd a Kr.e. 48-ban vert érem másolása is.

¹⁴⁴⁹ Morgan 2006, 74.

¹⁴⁵⁰ Ez feltehetően azzal függ össze, hogy ettől kezdve csak az uralkodó büsztje jelenik meg a pénzeken, és a provinciaperszonifikációk és egyéb allegóriák a hátlapra kerülnek.

¹⁴⁵¹ RIC I 178-180. o.

¹⁴⁵² RIC I 196-198. o.

¹⁴⁵³ RIC I² Galba 35, 49, 104, 117-120, 126, 149, 180-183; Morgan 2006, 21-22.

¹⁴⁵⁴ A négy császár éve és az Augustus-kor kapcsolatához lásd Morgan 2006, 12-15, 45.

Teljesen más megközelítést mutatnak a Kr.u. 69-ben megjelenő Iudaea megszemélyesítései, amelyek a későbbi korokra nézve nagy jelentőséggel bírnak. Az előző provinciaperszonifikációkhoz képest nagy különbség, hogy Iudaea nem rendelkezett ikonográfiai előzményekkel.¹⁴⁵⁵ A tartományban ráadásul 66 óta dúlt az első zsidó felkelés. A sors fintora, hogy Vespasianus a rómaiak ellen lázadó provincia megzabolázásának sikerét meglovagolva kaparintotta meg saját magának a trónt. Az ott elért római sikereket már Vitellius is igyekezett saját helyzetének stabilizálására felhasználni (IVD-1). Nagyobb sikerrel jártak a lázadást leverő hadvezér és fia, Vespasianus és Titus, akik őt teljesen új provinciaperszonifikációt alkottak meg (IVD-2-6). Vespasianus szintén követte a kor tendenciáját, és saját hatalmi bázisának, illetve sikerének tartományát perszonifikálta érmein. Ezek, a Vitellius által is kibocsátott éremmel együtt, mind a győzelmi művészetből vezethetők le, vagyis az eddigi gyakorlattól teljesen eltérő ikonográfiából. Vespasianus már Romába való megérkezésekor is a *Victoria* és *Virtus Augusti* hirdette, amikor megvárva a zsidó felkelés leverésének hírért, győztesként vonult be az *Urbs*ba.¹⁴⁵⁶ Ezek az erények ezt követően a császárok önreprezentációjának még hangsúlyosabb elemivé váltak. Az igazsághoz hozzátartozik még, hogy Vespasianus *homo novus*ként csak iudaeai győzelmeit tudta felmutatni.¹⁴⁵⁷ Az új hátlapok jórészt korábbi elemek, *Victoria*, *Virtus*, *tropaeum* és fogoly ábrázolásainak keveredéséből jöttek létre, amelyek alkalmazását a zsidó felkelés leverése indokolta.¹⁴⁵⁸ Azokhoz képest azonban fontos különbség, hogy itt már elmarad a megköttözött férfi, és így a nőalak már provinciaperszonifikációnak tekinthető. A császári éremverésben a tartományok megszemélyesítései kerültek túlsúlyba a legyőzött ellenség ábrázolásaihoz képest. Vespasianus utolsó éveiben Titusszal együtt újra felelevenítette Iudaea megszemélyesítéseit, aminek egyértelműen legitimációs céljai voltak, emlékeztetni igyekeztek saját *virtus*ukra és az annak köszönhető sikerekre és békére. Titus halálakor Domitianus is szükségesnek érezte bátyja teljesítményére utalni, és felépítette a Titus diadalívet a Forum

¹⁴⁵⁵ Itt nem vehetjük figyelembe az aphrodisiasi bázisfeliratot, amelyhez bizonyosan tartozott egy relief is, hiszen nem tudjuk melyik. Még akkor sem, ha feltételezzük, hogy Roma városi előképeket vet alapul, hiszen azt sem ismerjük. Másrészről valószínűtlen, hogy Vespasianus és Titus éremképei arra nyúlnának vissza, mivel az eddigiektől teljesen eltérő ikonográfiát alkalmaznak.

¹⁴⁵⁶ Flavius Josephus részletesen leírta Vespasianus és Titus zsidók feletti *triumphusát* is. Ios. *Bell. Iud.* 7, 3-7. Lásd még Künzl 1988, 14-15. A császár a *senatus*, a nép és a hadsereg általi elfogadásának rendszeréhez lásd Seelentag 2004, 17-29.

¹⁴⁵⁷ Seelentag 2004, 114-115.

¹⁴⁵⁸ Vess össze Houghtalin 1996, 490, aki az új típusú provinciaperszonifikációk feltűnését azzal magyarázza, hogy Iudaea megszemélyesítéseinek nem voltak görög előzményei.

Romanumon.¹⁴⁵⁹ Látható tehát, hogy a Flavius-dinasztia propagandájában milyen nagy szerepet töltött be a zsidó felkelés leverése és maga Iudaea perszonifikációja.

Voltaképpen a provinciaperszonifikációk újbóli megjelenése az éremverésben a provinciák lázadásának tudható be. A polgárháborús helyzet késő köztársaságkori analógiáját kihangsúlyozva a hadvezérek igyekezetek ugyanazokkal a politikai és ikonográfiai módszerekkel célt érni. A perszonifikációk most is a legitimáció két eltérő módját fejezik ki, egyrészt a tartományok támogatását, másrészt az azok legyőzéséből fakadó dicsőséget. A tartományok megszemélyesítéseinek újbóli és nagymértékű alkalmazása azonban egy számottevő provinciális öntudatra is enged következtetni, amelyet a katonák és a lakosság is magáénak érezhetett. Ebben Galba alakjának volt a legnagyobb szerepe, aki igyekezett az új ikonográfiai eszközökben rejlő potenciált a legnagyobb mértékben kihasználni. A propaganda sikerét jelzi, hogy az elkövetkező időszakban ez maradt mérvadó, elsősorban a háborúba sodródott provinciák ábrázolásánál.

Domitianus apjára és bátyjára való féltékenységében, saját katonai sikereket és legitimációs alapot keresve meghódította Germaniát.¹⁴⁶⁰ Az ezt megörökítő érmek javarészt Iudaea megszemélyesítéseiből vezethetők le. Ez látható a GER-1-nél, amely a IVD-2/2-nek a *tropaeum* nélküli változata. Különösen szembetűnő a GER-2-nél és a IVD-5-nél, ahol a pajzsot tartó fatörzs egy pálmafa, amely mediterrán és nem északi jellegzetes növény. Új típusként jelenik meg a *clementia* jelenet (GER-3), amelyen Domitianus az előtte térdelő és fegyvereit felajánló Germaniának kegyelmez meg. A császár éremverésében Germania perszonifikációja Minerva mellett a legfontosabb elem.¹⁴⁶¹ A germán győzelem propagálása a 90-es években is folytatódott. Ezzel feltehetően az volt a célja, hogy emlékeztessen saját korábbi katonai sikereire, és elterelje a nép figyelmét a csúfos dák vereségről. Népek vagy provinciák díszítették a Domitianus által megkezdett, de csak Nerva által felavatott Forum Transitorium attikareliefjeit is (74. kép), amelyek legjobb párhuzama az *ethné Piroustae* dombormű Aphrodisiasból (73. kép).¹⁴⁶²

¹⁴⁵⁹ Künzl 1988, 16-22.

¹⁴⁶⁰ Seelentag 2004, 115-117.

¹⁴⁶¹ RIC II 151. o.

¹⁴⁶² Bővebben lásd Pannonia bevezetőjét.

A Flaviusok alatt a császárok katonai erényének és győzedelmességének hangsúlyozása egyre fontosabbá vált, amit propagandájukba jórészt a provinciaperszonifikációk alkalmazásával sikeresen építettek be.¹⁴⁶³ Ezek alapján érthető, hogy Traianus miért nem akart Romába anélkül bevonulni, hogy győzelmet fel tudott volna mutatni. Lényeges katonai tapasztalattal nem rendelkezett, de erre császárként gyorsan szert kellett tennie.¹⁴⁶⁴

A Traianus által veretett Germania (GER-4) legkorábbi éremverésének fontos elemét képezte, hadi sikerek híján. A teljesen újszerűen, békésen megjelenő tartomány feltehetően a Traianus által ott végrehajtott reformjaival magyarázható. Másrészről viszont utalt a Pompeius Longinus által Pannoniában a *suebi* ellen 97-ben elért győzelmére, amelyért Traianus Nervával együtt felvette a *Germanicus* nevet, és amelynek béketárgyalásait személyesen zárta le.¹⁴⁶⁵ Ugyanakkor az érem fontos legitimációs eszköz is volt, mivel a Római Birodalom egyik legerősebb és Italiához a legközelebb állomásoztatott hadseregének vezéréként öltötte fel a császári bíbort.¹⁴⁶⁶

Traianus legismertebb tette azonban Dacia elfoglalása volt, amelynek hirdetésére négy különböző provinciaperszonifikációt (DAC-1-4) alkalmazott. Decebalus királyságának elfoglalása feltehetően szintén legitimációs céllal történt, amelyhez ürügyet a Domitianus alatt a dákokkal kötött megalázó béke kijavítása szolgáltatott.¹⁴⁶⁷ Dacia legkorábbi megszemélyesítése (DAC-1) Domitianus Germaniáját másolja (GER-1). Traianusnak eleinte gyorsan szüksége volt a győzelmének megünneplésére szolgáló képekre, amire úgy látszik Germania képét találta legmegfelelőbbnek.¹⁴⁶⁸ Traianus csak a második háború idején vezetett be új éremképeket, amelyek részben saját GER-4-es hátlapjának átértelmezései (DAC-3), részben új alkotások (DAC-2). Ekkoriban azonban nem csak a provinciaperszonifikációk terén ment végbe újítás, hanem a dák férfi fogolynak is számos új ábrázolása jelent meg (52. kép). Mindkettőt nagy mértékű éremkibocsátásainak hátlapjaira helyezte, sőt a Dacia legyőzésével kapcsolatos hátlapok voltak Traianus éremverésében a legnagyobb számban jelen.¹⁴⁶⁹ Itt tetőzött a Flaviusok alatt

¹⁴⁶³ Seelentag 2004, 113-114.

¹⁴⁶⁴ Traianus meglepő módon a két Germania helytartójaként került trónra, amelyre *cursus honorum*a alapján nem lett volna alkalmas. Eck 2002, 15-20; Seelentag 2004, 124-129.

¹⁴⁶⁵ Seelentag 2004, 155-157.

¹⁴⁶⁶ Eck 2005, 115.

¹⁴⁶⁷ Ez a római *virtus* mintaképének, vagyis a császárnak legfőbb kötelessége volt Cass. Dio 67, 7.

¹⁴⁶⁸ Ez ugyanakkor azt jelzi, hogy Domitianus kései, 90-96 közötti kibocsátása elérte célját, és a germánok feletti győzelme élénken élt a köztudatban.

¹⁴⁶⁹ RIC II 238-239. o.

megindult tendencia, vagyis az alávetett provincia nőalakban való megszemélyesítése, és általa a győzelem hirdetése.

Traianus legnagyobb győzelmét természetesen nem csak érmeken és játékokkal ünnepelte, hanem híres *forum*ának megépítésével is. A 112-ben fölavatott épületkomplexumot kétoldaltól közrefogó *porticus* attikazonáját színes márványból készült dák foglyok és *imagines clipeatae* díszítették.¹⁴⁷⁰ A tér közepén Traianus lovasszobra állt, ami a *Virtus Augusti* egyértelmű kihangsúlyozása.¹⁴⁷¹ A *forum* legismertebb eleme a 40 méter magas Traianus-oszlop, vagyis a két dák háború eseményeinek narratív ikonográfiai elbeszélése.¹⁴⁷² A komplexum kivitelezése indirekt módon is komoly propagandisztikus hatással bírt, mivel a *forum*ot a dák hadizsákmány eladásából finanszírozták.¹⁴⁷³ Ez egyrészt az államhoz befolyó pénz révén az építkezés költségeit fedezte, másrészt az emberek által megvett dák háborús zsákmány tovább erősítette a propaganda hatását. A Forum Traiani felavatása Dacia újfajta, megbékélt perszonifikációját (DAC-4/1) is magával hozta.¹⁴⁷⁴

Traianus 107-ben újraverette Africa Kr.e. 48-ban Scipio által kibocsátott megszemélyesítését (AFR-IV/1), aminek célja feltehetően Roma történeti fejlődésének bemutatása volt. Ezenkívül azonban elképzelhető, hogy az éremkép a tartomány gazdasági szerepére is utalt.¹⁴⁷⁵ 108 és 114 között Traianus érmein Arabia bekebelezése is megjelent az érmeken (ARA-1), amelyek az *optimus princeps* további sikerinek és *virtus*ának adnak hangot. Az uralkodó így kelet és nyugat meghódítójaként ünnepeltethette magát, mivel irányítása alatt a Római Birodalom egyszerre több hadszíntéren is eredményes volt.

Traianus 111 elején létrehozta a *restitutor* ábrázolásokat Italia perszonifikációjával, amely típus különösen Hadrianus idejében lesz fontos.¹⁴⁷⁶ A megszemélyesítés a félszigeten végrehajtott császári jótéteményeket tükrözi, amelyek fontos szerepet töltöttek be Traianus békés

¹⁴⁷⁰ Seelentag 2004, 308-315, 363-366. Lásd legutóbb az új ásatások eredményeit összefoglalóan Milella 2007, 192-211. és Meneghini 2009, 117-163.

¹⁴⁷¹ Seelentag 2004, 336-348.

¹⁴⁷² Seelentag 2004, 310, 314, 368-380.

¹⁴⁷³ Ezt csak 113 májusában avatták fel. Seelentag 2004, 366-38; Östenberg 2009, 76.

¹⁴⁷⁴ Seelentag 2004, 385-386.

¹⁴⁷⁵ Africa bőségére pénzen Hadrianusig egyedül a köztársaság kori veret utalt.

¹⁴⁷⁶ Italia *restitutor* típusú ábrázolásai később Hadrianus és Marcus Aurelius hátlapjain is megjelenik. RIC II Traianus 105-106, 470, 472-473, Hadrianus 328, 956-957, III Marcus Aurelius 1077-1082; Ostrowski 1990, Italia 6, 10, 12; LIMC Italia 14-16; Toynbee 1934, 109, 111; Méthy 1995, 33-34, 46; Strack 1931, 412-413 Strack 1933, 779; Seelentag 2008, 215-216; MIR 14, 349, 352, 366-369; Zahrt 2007, 205-209; Schmidt-Dick 2011, I.6.1.07. és 09, I.6.2.08.

politikájában.¹⁴⁷⁷ Ikonográfiaiailag ugyancsak izgalmas Traianus keleti hadjárata is, melynek során Armeniát személyesítette meg különbözőképpen.¹⁴⁷⁸ Egyrészt saját DAC-2-es éremképeit alkalmazta egy Armenia Minorban vert¹⁴⁷⁹ érmén, a DAC-1-est pedig a Krétán kibocsátottakon.¹⁴⁸⁰ Másrészt Domitianus Rhenusra lépő hátlapjához¹⁴⁸¹ nyúlt vissza az ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM P R REDACTAE pénzénél (97. kép).¹⁴⁸²

97. kép: Mesopotamia folyói és Armenia (Traianus Kr.u. 116-117)

A provinciaperszonifikációk a legnagyobb számban és a legsokszínűbben Hadrianus uralkodásának végén és az Antoninus Pius trónra lépését követő években jelentek meg. Hadrianus uralkodását szintén egy tartomány megszemélyesítésének érmen való megjelenítésével kezdi, ahogy az Nerva kivételével a négy császár évétől megfigyelhető. 119-120-ban jelent meg Britannia perszonifikációja (BRI-1/1), amely a szigeten folyó lázadásokra való sikeres reakció megünneplésére született.¹⁴⁸³ A hátlap megtervezésére Dacia megszemélyesítése nyomta rá bélyegét, ami a traianusi propaganda jelentőségét bizonyítja. A BRI-1/1-es veretek érdekessége, hogy kifejezetten Britannia területén és annak közelében kerültek elő, tehát a kibocsátás célzott propagandaszereppel bírt. Hadrianus Italiát 128-132 között pénzein *sceptrumot* és *cornucopiát* tartó, álló nőalakként ábrázolta.¹⁴⁸⁴

A megszemélyesítések tömeges megjelenése egyértelműen Hadrianus nagy utazásaira vezethető vissza, amelyek során az egész Római Birodalmat bejárta. A provinciisorozat jelzi, hogy Roma és Italia mellett a tartományok egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak a hivatalos

¹⁴⁷⁷ Italia *restitutor* érmei helyett viszonylag gyorsan megjelentek az *alimentatio* hátlapok, amelyeken a császár szintén nőalakot segít fel. Seelentag 2008, 225-234; Méthy 1995, 25-49; Grainger 2004, 61; Toynbee 1934, 107-112.

¹⁴⁷⁸ A hadjárat háttérben feltehetően csak Traianus személyes becsvágya állt. Seelentag 2004, 489-492.

¹⁴⁷⁹ SNG Aulock 145-146.

¹⁴⁸⁰ Svoronos 1890, 347/81-82; Ostrowski 1990 Armenia 3; LIMC Armenia 3; Houghtalin 1996, Armenia 1-2.

¹⁴⁸¹ RIC II 259, 286, 319, 345, 362, 389.

¹⁴⁸² Ezt az érmet apró változtatásokkal később Lucius Verus is megismételte 164-ben és 169-ben. RIC II 642; Strack 1931, 223; Ostrowski 1990, Armenia 7a, 12; LIMC Armenia 1-2; Houghtalin 1996, Armenia 3-4; Gnecci II, 47-49/23-24, 34; Szaivert 1986, Augustus/Augusta (Kaiser) 47.

¹⁴⁸³ Zahrnt 2005, 126; SHA Hadrianus 5, 2; 6, 6; Fronto *de bello Parthico* 2.

¹⁴⁸⁴ Ugyanez a hátlap Hadrianus provinciisorozatában is feltűnik 134-138 között. RIC II 307, 346, 368; Ostrowski 1990, Italia 8; LIMC Italia 22; Toynbee 1934, 111; Strack 1933, 305, *24, *62; Schmidt-Dick 2011, IV.5.1.07; Seelentag 2008, 234.

császári propagandában.¹⁴⁸⁵ A császár hosszú és évekig tartó utazásai bizonyára az átlagember számára is közismertek voltak, különösen, amikor az illető provinciában tartózkodott. Hadrianus uralkodásának végén éremverését leginkább a provinciasorozata foglalja el, tehát az a teljes császári propaganda kiemelt eleme volt.¹⁴⁸⁶ Ezek mellett a hátlapokon azonban sok különböző apróbb téma is megjelenik, amelyeknek a provinciasorozathoz való viszonyát a datálás pontatlansága nehezíti. Az éremsorozatban a provinciák tehát mindig pozitív színben tűnnek fel, ellentétben a Flaviusok óta tartó tendenciával. A változás az ikonográfiában is megmutatkozik, ahol néhány kivételtől eltekintve teljesen új képek jelennek meg, amelyek a későbbi provinciaperszonifikációkra inspirálóan hatottak.

Antoninus Pius, Hadrianus iránti tiszteletből, uralkodása elején követte elődje vizuális propagandáját.¹⁴⁸⁷ Ez részben a 139-ben vert *aurum coronarium* éremsorozatban mutatkozik meg, amely legitimációs okokra vezethető vissza. Ennek érdekében érmein a provinciák és idegen birodalmak behódolását, illetve ajándékok felajánlását ábrázolta. Antoninus Pius első évének éremverése elsősorban a Hadrianus és hitvese, Sabina előtti tisztelettevés jegyében zajlott, amely még Pax gyakori ábrázolásával egészült ki.¹⁴⁸⁸ A 145-ben felavatott Hadrianeumot övező *porticus* attikareliefjeit ennek megfelelően provinciaperszonifikációk díszítették, ami a császári propagandában betöltött nagy szerepüket jelzi.¹⁴⁸⁹ Antoninus Pius 139-144 között Italia¹⁴⁹⁰, Britannia (BRI-1/2-5) és Mauretania (MAV-3) megszemélyesítéseit is érmeire helyezte. Pontos datálás híján lehetséges, hogy Roma fennállásának 900. évfordulójakor Italia perszonifikációja is a megemlékezés részét képezte, a hátlapokon megjelenő különböző istenekkel együtt.¹⁴⁹¹ Antoninus Pius Italia perszonifikációjának kiegészítéséül verethette a Tiberist ábrázoló hátlapokat.¹⁴⁹² Hódításokra vezethető vissza Britannia megszemélyesítésének

¹⁴⁸⁵ Ugyanakkor érdekes, hogy ez csak Hadrianus uralkodásának végén vált jelentőssé, amikor útjairól már visszatért.

¹⁴⁸⁶ RIC II 327-328. o.

¹⁴⁸⁷ Hadrianus iránt tanúsított alázatára vezethető vissza, hogy istenné avattatta, amiért megkapta a Pius nevet. Más magyarázatokkal együtt lásd SHA Pius 2, 3-7; 5, 1.

¹⁴⁸⁸ RIC III 5-6. o.

¹⁴⁸⁹ Részletesebben lásd a csoportos provinciaperszonifikációkról szóló fejezetet.

¹⁴⁹⁰ Az éremképet később Commodus, Septimius Severus és Caracalla is újrafaragta. RIC III Antoninus Pius 73, 85, 98, 594, 746-747, 789, Commodus 438, 447, 458, IV/1 Septimius Severus 268, Caracalla 132; Ostrowski 1990, Italia 11, 13a-b; Strack 1937, 70, 79, 91, 550, 836, 882, 970; LIMC Italia 18-21; Méthy 1995, 34, 40-42; Garzón Blanco 1991, 264-265; Schmidt-Dick 2011, V.2.07.

¹⁴⁹¹ Toynbee 1934, 113; Ostrowski 1990, 177. O; RIC III 7-8. o.

¹⁴⁹² RIC III 642-643, 691; Toynbee 1934, 113-115.

(BRI-1/2-5) alkalmazása, amely Victoria alakjával együtt nagyon nagy figyelmet kapott az éremverésben.¹⁴⁹³ Zavargásokkal magyarázható a BRI-1/6-os hátlapok megjelenése 154-155-ben. Ekkor még Iuppiter Stator, Mars, Victoria és Fides exercituum utal a harcokra, amelyek az év éremverésének zömét elfoglalták.¹⁴⁹⁴ Antoninus Pius propagandájában tehát a provinciaperszonifikációk a tisztelet mellett a győzelem hirdetésére is szolgáltak.

Marcus Aurelius és Lucius Verus uralkodása alatt nagyon visszaesik a provinciaperszonifikációk száma. Egyetlen terület, Armenia megszemélyesítése kap hangsúlyos szerepet a keleti hadjárat következtében. Érdekes módon ez az érme¹⁴⁹⁵ mellett a glyptikában¹⁴⁹⁶ és kerámiában¹⁴⁹⁷ is megfigyelhető, ami a sikeres propaganda lecsapódását jelzi a különböző anyagtípusokban. Új képtípusok mellett megfigyelhető, hogy egyes esetekben Armenia legutóbbi legyőzőjének, Traianusnak győzelmi ikonográfiájából merítettek (47. kép).¹⁴⁹⁸ Itt tehát visszatért a perszonifikációk háborús propagandában betöltött hangsúlyos szerepe Victoriával és a legyőzött ellenségek képével együtt.¹⁴⁹⁹ Ezekkel az eseményekkel összefüggő ábrázolások találhatók az ephesosi úgynevezett Parthus emlékművön is.¹⁵⁰⁰ Ezt követően azonban hirtelen nagymértékű visszaesés tapasztalható a földrajzi területek és provinciák perszonifikációinak alkalmazásában. Marcus Aurelius 171-172-ben Domitianus egyik Germania érmét (GER-3) ismételte meg, vagyis azét, aki legutoljára jelentős győzelmet aratott a germánok felett. A következő évben Traianus Italia *restitutor* típusának változata jelent meg, ez is a markomann háborúkkal kapcsolatban.¹⁵⁰¹ A germánok feletti sikert jelképezi a 171-174 között kibocsátott GER-6-os hátlap. Ezekben az években nem meglepő módon a háborús tematika kapta a legnagyobb hangsúlyt az éremverésben. Germania perszonifikációja mellett gyakoribb és fontosabb a legyőzött germánok, Victoria (98. kép), Roma és Mars ábrázolása.¹⁵⁰²

¹⁴⁹³ A háborús eseményekre utal valószínűleg a Herculets és Iuppitert, valamint Fides és Libertas ábrázoló hátlapok is. RIC III 7-8. o.

¹⁴⁹⁴ RIC III 11-12. o.

¹⁴⁹⁵ RIC III 78-86, 121-122, 498-500, 502-509, 526, 890-892, 1360-1361, 1364-1368; Dattari 1901, 3691-3693; Ostrowski 1990, Armenia 6a; LIMC Armenia 5; Houghtalin 1996, Armenia 6-10, 12, 20; Szaivert 1986, Belebtes 1, 4, Victoria 5.

¹⁴⁹⁶ Ehhez legutóbb Juhász 2013, 45-52.

¹⁴⁹⁷ Ostrowski 1990, Armenia 10; LIMC Armenia 6; Willeumier-Audin 1952, 98/158; Desbat 2011, 21/30.

¹⁴⁹⁸ Lásd feljebb az ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM P R REDACTAE éremnél.

¹⁴⁹⁹ RIC III 197-202. o.

¹⁵⁰⁰ Részletesebben lásd a csoportos provinciaperszonifikációkról szóló fejezetet.

¹⁵⁰¹ Hivatkozást lásd feljebb.

¹⁵⁰² RIC III 204-205. o.

Az elhúzódó háború miatt azonban a provinciaperszonifikációk nagymértékű megjelenítésétől el kellett tekinteni, mivel azok a csak a lezárult harci események ábrázolására voltak alkalmasak.¹⁵⁰³

98. kép: *Victoria Germanica* (Marcus Aurelius Kr.u. 171-172)

Commodus idejében Africa, Italia és Britannia megszemélyesítése található meg, tehát majdnem ugyanazok, mint Antoninus Pius alatt.¹⁵⁰⁴

Britannia két különböző módon is megjelent. 184 szeptembere és decembere között *Fides publicat* másolva, a barbár betörések kapcsán a római katonák körében kitört lázadások megfékezését hirdetve.¹⁵⁰⁵ Feltehetően ennek megtorlására utal Commodus 185-ben kibocsátott medalionja, amely a BRI-1/4-es altípust másolta.¹⁵⁰⁶ Ezekben az években az éremverésben a leghangsúlyosabban a britanniai események jelentek meg, amelyekre Minerva, Victoria, Pax, Roma és Iuppiter alakjai utaltak.¹⁵⁰⁷ Commodus 183-185 között lemásolta Antoninus Pius *globuson* ülő Italia hátlapját, amely a birodalmat ekkor egyszerre több helyről is szorongató mór, dák, brit, germán felkelésekkel szemben utalt Italia világhatalmi szerepére.¹⁵⁰⁸ A 191-192-ben kibocsátott Africa érem (AFR-V/4) az élelmezési gondok súlyossága miatt 189/190-ben Rómában kitört lázongások kiváltó okának felszámolását jelzi. A perszonifikáció szerepe azonban csak elenyésző volt, mivel ekkor inkább az addig is szokásos győzelmi- és isteneket, allegóriákat ábrázoló érmek a gyakoriak.¹⁵⁰⁹ Commodus tehát a provinciaperszonifikációkat csak elvétve, a tartományokban bekövetkező, azokat érintő fontos, erőszakos események kapcsán alkalmazta. Ugyanakkor feltűnő, hogy a Római Birodalmat súlyosan megrázó markomann háborúk lezárásának megünneplése vizuálisan lényegében nem történik meg.

¹⁵⁰³ Germania korábbi megszemélyesítései Marcus Aurelius által az első markomann háborúk utáni sikerrel magyarázható, amikor a császár még nem látta előre, hogy a béke nem lesz tartós. A második háború során azonban már jóval óvatosabb érempropaganda folytatott.

¹⁵⁰⁴ Itt természetesen az *aurum coronarium* sorozatot nem számítva. Érdekes módon Commodus felvette a Pius nevet is, Antoninus Piusra utalva. RIC III 357-358. o. Ezt 183-ban tette ugyanakkor, amikor Italia perszonifikációját is újraverte.

¹⁵⁰⁵ Erre utal a *Historia Augusta* másik helye is: *Appellatus est Commodus etiam Britannicus ab adulatoribus, cum Britannii etiam imperatorem contra eum deligere voluerint*. SHA Commodus 8, 4. Perennis feltehetően ezen zendülés elfojtása következtében lelte halálát. Cass. Dio 73, 9, 1-3.

¹⁵⁰⁶ Toynbee 1934, 62-63. Lásd még BRI-4.

¹⁵⁰⁷ RIC III 357-358. o. Közel sem meglepő tehát, hogy ebben az időben Britannia megszemélyesítésével is utaltak a szigeten zajló harcokra, aminek korábban Antoninus Pius alatt már volt precedense.

¹⁵⁰⁸ A hátlapnak azonban lényegesen kisebb szerep jutott, mint Britannia perszonifikációjának. SHA Commodus 13, 5-6; Cass. Dio 73, 8.

¹⁵⁰⁹ RIC III 360-361. o.

A Septimius Severus által ábrázolt egyetlen provinciaperszonifikáció Africa, amely 194-ben és 202-210 között jelent meg. A tartomány egyrészt a birodalom, de különösen Roma élelemellátója, és nem melleleg a császár szülőhelye is volt.¹⁵¹⁰ Előző azért volt különösen fontos, mivel a szintén gabonában bővelkedő Aegyptosz a másik *usurpator*hoz, Pescennius Nigerhez csatlakozott. Severusnak tehát katonákkal kellett biztosítani Africát, nehogy éhínség miatt lázadások törjenek ki.¹⁵¹¹ 193-ban a militáns hátlapok uralma szinte teljes, de 194-ben már váltás tapasztalható. Megjelent az érmeken Hercules és Bacchus, akik Septimius Severus szülővárosának, Leptis Magnának a védőistenei. A párduccal álló Liber Pater feltűnése a hátlapon (99. kép) szintén jól beleillik az afrikai tematikába, ahogy Africa perszonifikációja és Saeculum Frugiferum is, amelyek határozottan a termékenységre utalnak. Az érmeken Septimius Severus szülőhelye mellett a béke játszik jelentős szerepet.¹⁵¹² Africa másodszori megszemélyesítésének megjelenése összefüggésben állhat Septimius Severus afrikai látogatásával.¹⁵¹³ A császár nem alkalmazta az őt hatalomra juttató katonák tartományainak megszemélyesítéseit, mint ahogy az a négy császár évében megfigyelhető volt. A hatalmi legitimációját biztosító rajnai és dunai *legió*knak inkább külön hátlappal fejezte ki háláját.¹⁵¹⁴ Septimius Severus Caracallával együtt a *globuson* ülő Italiát is megszemélyesíti érmeken, aminek háttérében feltehetően császári kegyek odaítélése áll.¹⁵¹⁵

99. kép: Liber Pater (Septimius Severus Kr.u. 194)

XXVIII.4. A III. század második fele

A III. században lényegesen kevesebb provinciaperszonifikáció található, amelyek csak egy meghatározott időszakban jelennek meg, de akkor egyszerre több variánssal. Ennek magyarázata részben abban rejlik, hogy a Severusok alatt a győzelmi ikonográfiában a legyűrt

¹⁵¹⁰ RIC IV/1, 67. o. A korai afrikai éveikhez lásd Birley 1971, 20-63.

¹⁵¹¹ Birley 1971, 171; Birley 2005, 179; Le Bohec 2005, 74-75.

¹⁵¹² Pax mellett Mars Pacator alakja jelenik meg a hátlapokon. RIC IV/1 65-66. o.

¹⁵¹³ Méthy 1992, 287; RIC IV/1, 70. o. A látogatáshoz lásd Birley 1971, 216-221.

¹⁵¹⁴ A 15 darabból álló sorozatból hiányzik a *legio X Gemina*. RIC IV/1 65. o.

¹⁵¹⁵ A *Historia Augusta* azonban említi, hogy Septimius Severus halálakor temérdek gabona és olaj állt rendelkezésre, amely nem csak Roma, hanem Italia szükségleteit is ki tudta elégíteni. Az élelem felhalmozásához elengedhetetlen volt az afrikai import, ami szerepet játszott a déli területek *ius Italicum*hoz juttatásában. RIC IV/1 71. O; Schmidt-Dick 2002, 61; SHA Septimius 23, 2; Rowan 2012, 79.

ellenfél ábrázolása olyan sematikussá és apróvá válik, hogy annak nemét és attribútumait lehetetlen pontosan meghatározni. A század első felére keltezhető zeugmai mozaik valószínűleg a Római Birodalom provinciaperszonifikációkból alkotott sematikus térképe volt, amelynek közepét a Földközi-tenger foglalta el. Meg kell még említeni a viminaciumi és daciai provinciális vereteket, amelyek hátlapjait elsősorban a tartomány megszemélyesítései foglalták el (100-101. kép).¹⁵¹⁶ Nem mondható tehát, hogy teljesen eltűntek volna a császári propagandából, de mindenképpen visszaszorultak.

100. kép: Moesia Superior perszonifikációja

101. kép: Dacia perszonifikációja

A központi pénzverésben Traianus Decius alatt Pannonia (PAN-1/3-5, 2-3) és Dacia (DAC-6) megszemélyesítései jelennek meg. Előbbi provincia, illetve az ott állomásozó katonák jelentették a császár hatalmi bázisát. Újdonság Pannonia megkettőzése egyes hátlapokon (PAN-2-3), ami a valós közigazgatási felosztásnak felel meg.¹⁵¹⁷ További érdekesség Pannonia Venusszal való (PAN-1/5) ikonográfiai keverése, amelynek célja a dinasztikus politika megteremtése volt. Dacia perszonifikációja viszont feltehetően a betörő karpoktól való megszabadításával magyarázható.¹⁵¹⁸ Traianus Decius első pénzei a hagyományos témákat ölelik fel, mint a Pax, Victoria és Virtus Augusti.¹⁵¹⁹ Ezek mellett tesz szert nagy jelentőségre a Dunavidék hangsúlyozása, amelyet a provinciaperszonifikációkon kívül a GENIVS EXERCITVS ILLVRICIANI hátlap is tükröz (102. Kép).¹⁵²⁰ Utóbbi típus Pannonia és Dacia perszonifikációjával együtt a leggyakrabban előforduló veret az éremkincsekben is.¹⁵²¹ Ezek közül is Pannonia elsőbbsége tűnik ki, mivel az a másik kettővel ellentétben az antiokhiai verdében is készült.¹⁵²²

¹⁵¹⁶ Bővebben lásd Moesia és Dacia fejezet bevezetőjét.

¹⁵¹⁷ Ilyen korábban csak Galba TRES GALLIAE hátlapján volt látható (GAL-5)-

¹⁵¹⁸ Eder 2005, 218, 221.

¹⁵¹⁹ RIC IV/3, 114. o.

¹⁵²⁰ RIC IV/3 103-105

¹⁵²¹ RIC IV/3 117. o.

¹⁵²² RIC IV/3 119. o.

102. kép: GENIVS EXERCITVS ILLVRICIANI (Traianus Decius)

Gallienus Gallia perszonifikációjánál felelevenítette a *restitutor* típust (GAL-7/2). A provinciában folyó zavargások leverését hirdető hátlapot fiának, II. Valerianusnak is verték, így tehát a dinasztikus politika eleme is volt. Gallienus propagandájában azonban sokkal lényegesebb volt a béke és a győzedelmesség hirdetése, különösen a harcoktól folyamatosan megzavart időszakban.¹⁵²³ Különösen fontos volt a germánok feletti sikerek propagálása Victoria, Iuppiter és Virtus hátlapokkal. Ezek mellett Gallienus és apja, I. Valerianus az egész földkerekség helyreállítójaként ábrázolták magukat. Gallia perszonifikációja ennek a programnak csak egy része volt, amellyel Gallienus saját és fia *virtus*át, valamint a galliai helyzet rendezését hirdette.

Gallia perszonifikációja különösen Postumus propagandájában lesz fontos (GAL-7/3-5), amelynek kiindulópontját Gallienus érmei jelentették. Postumus ezt feltehetően elsősorban uralkodása elején legitimációs célokra használta fel. A perszonifikáció ezután azonban veszített jelentőségéből, mivel Victorinus csak medalionként verette (GAL-7/6).

Dacia perszonifikációjának újbóli megjelenése Claudius Gothicus és Aurelianus alatt (DAC-6/3) feltehetően a provincia feladását megelőző zavargásokkal és a gótokkal való csatározásokkal állhat összefüggésben.¹⁵²⁴ Mindkét császárnak Mediolanumban vertek egyedül ilyen érmet, így elképzelhető, hogy Aurelianus pusztán időhiányból másolta Claudius Gothicus veretét. Hatalomra jutásakor hirtelen nagy mennyiségű pénzre volt szüksége a katonák kifizetésére, és saját hatalmának stabilizálására, így nem volt ideje új verőtövek kivésésére.¹⁵²⁵ Ugyanez feltételezhető a szintén Mediolanumban vert Pannonia perszonifikációk mögött, amelyek Quintillus érmének pontos másolatai. Traianus Decius dunai propagandájának harmadik

¹⁵²³ De Blois 1976, 120-124, 139-140. Gallienus idejében a győzelmi veretek gyakorlatilag állandók. RIC V/1 33-34. o.

¹⁵²⁴ RIC V/1 253. o.

¹⁵²⁵ Ezen kívül nem valószínű, hogy Aurelianus Dacia feladását megelőzően pont ezt a tartományt hirdette volna hátlapjain.

eleme, az illyricumi hadsereg Geniusa is feltűnik Aurelianus hátlapjain, amely sokkal nagyobb szerepet töltött be propagandájában, mint a provinciaperszonifikációk.¹⁵²⁶

Pannonia megszemélyesítése utoljára I. Iulianus rövid uralkodása alatt jelent meg (PAN-3/4), mivel ez a tartomány volt a hatalmi bázisa. Az éremkép alkalmazásában legitimációs cél mellett feltehetően a Traianus Deciusra mint az első pannoniai császárra való utalás is szerepet játszhatott.

Britannia perszonifikációi (BRI-4) a III. század végén Carausius *usurpatió*ja során jöttek létre. A *dextrarum iunctio* jelenetet ábrázoló hátlap körirata az Aeneisből vett idézet, amely rendkívül különös. Carausius nagyon nagy figyelmet fordított a pénzügyi rendszerére és az érmek által hordozott üzenetre, amelyet így célzottan használt fel politikai eszközként.¹⁵²⁷ A Britannia perszonifikációjával kötött szövetség propagandisztikus értéke meglehetősen nagy, ahol az uralkodó várva várt jótevőként tűnik fel rajta. A szokatlan ábrázolás sikert arathatott, mivel Carausius stabil uralmat építhetett ki magának. Carausius érmein leggyakrabban azonban Paxot (103. kép), illetve az ezzel összefüggő allegóriákat (Concordia, Felicitas, Salus) ábrázolta.¹⁵²⁸ Ezen kívül hátlapjain fontos szerepet játszottak a *legió*s veretek is, amelyek galliai és germaniai hadtesteket is megneveztek, így remélve támogatásokat. Britannia utolsó megszemélyesítése a Carausiust legyőző Constantinus Chlorus medalionján található (BRI-5), amely egyben az utolsó *restitutor* típusú provinciaperszonifikáció is. A medalionból adódóan a Britannia visszafoglalását ábrázoló hátlapnak elsősorban ünnepi jelentősége volt.

103. kép: PAX AVG (Carausius)

A tetrarchia korától a 310-es évek elejéig Africa perszonifikációi jelentek meg. Az AFR-XI/4-es éremképnek lokális jelentősége volt, mivel csak Karthagóban verték. A hátlap ekkor Africa vagy legalább is a karthagói verde jellegzetességévé vált, mivel annak bezárásáig minden uralkodónak és egy *usurpatornak* is készült. A megszemélyesítés elsősorban nem az aktuális eseményekre reflektált, mivel még a trónbitorló Domitius Alexander portréjával is változatlanul készült. Az ábrázolás hatása azonban a provincián és a kontinensen is

¹⁵²⁶ RIC IV/1 110-111, 172-173, 204-205, 222-223, 418.

¹⁵²⁷ Carausius nem meglepő módon eleinte a központi császári vereteket másolta. RIC V/2 439. o.

¹⁵²⁸ RIC V/2 439-441. o.

túlmutatott, mivel az éremképeket egy Brigetióban előkerült csont *pyxis*fedél is másolta. Africa utolsó érmeiken megjelenő perszonifikációi Maxentius 310 végén–311 elején készült ostiai veretein található. A két különböző hátlap (AFR-V/5-6) Africa visszaszerzését ábrázolja Domitius Alexander *usurpatió*ja után. Az aranypénzek azonban feltehetően nem töltöttek be jelentős propagandisztikus szerepet annak ellenére, hogy a győzelem és azzal együtt Roma gabonaellátásának biztonsága rendkívül fontos volt.

A IV. században a provinciaperszonifikációkat a városok megszemélyesítései, elsősorban Roma és Constantinopolis kiszorítják a császári propagandából és a művészetből egyaránt.¹⁵²⁹ A provinciák ábrázolásainak szerepét a legyőzött ellenséges területek, Alemannia és Francia veszik át (104. kép).¹⁵³⁰

104. kép: Alemannia (Crispus Kr.u. 319-320)

XXVIII.5. Összegzés

A provinciaperszonifikációk időszakos megjelenésük mellett mindvégig erősen propagandisztikus jelleggel bírtak. A legkorábbi időszakban az éremkibocsátók még többször dicső őseikre emlékeztettek, ám Pompeius ezek híján saját teljesítményeit hangsúlyozta velük. A vele szemben álló Caesar a propaganda terén is igyekezett felvenni a versenyt, ezáltal a tartományok megszemélyesítései a területükön vívott küzdelmekkel együtt egyre nagyobb jelentőségre tettek szert. Ezt követően azonban az éremverésben a Iulius-Claudius-dinasztia uralkodása alatt nem jelennek meg. A Nero megbuktatásáért vívott harcban viszont a tartományoknak oroszlánrésze volt, ami az ikonográfia terén is megmutatkozott. A köztársaság kori analógiák alapján sorra jelentek meg a provinciaperszonifikációk, egymástól függetlenül. A bennük rejlő propagandisztikus potenciált legjobban Galba igyekezett kiaknázni.

A Flaviusok megjelenésével a tartományok megszemélyesítései merőben új megközelítésbe kerültek. A Iudaeaban levert felkelés során tanúsított személyes teljesítménye biztosította Vespasianus számára a kellő katonai támogatást, amit az érmein is hangsúlyozott.

¹⁵²⁹ Ez alól a Notitia Dignitatum képez némileg kivételt, amelyen a többnyire sematikus provinciaperszonifikációk másfajta, elsősorban az antiokhiai Tykhé ikonográfiájából vezethetők le. Bühl 1995, 2-4, 254-256; Ostrowski 1990, 64-65; Christof 2001, 225-226.

¹⁵³⁰ Ezek I. Constantinus 309-313 között Augusta Treverorumban vert érmein tűnnek fel először. RIC VI 223/823-824.

Másik két lényeges elem, a *tropaeum* és Victoria szintén rányomták bélyegüket Iudaea megszemélyesítéseire. Innentől kezdve a legyőzött provinciaperszonifikációk lesznek a győztes hadvezér teljesítményének egyik legfontosabb ikonográfiai hírvivői. Domitianus és Traianus is ezek alapján építette fel saját érempropagandáját, amelyet igyekeztek messzemenőig kihasználni. Hadrianus és Antoninus Pius alatt viszont inkább a provinciák békés oldala kerül előtérbe, amikor ezek az ábrázolások virágkorukat élik. A II. század második felében láthatóan redukálódik a megszemélyesített tartományok száma. A központi éremverésben a III. század első felében nem is jelennek meg.

A III. század közepétől aztán egyes császárok mégis visszanyúlnak ehhez a szokáshoz, és új provinciaperszonifikációkat alkotnak, amelyek minden esetben hadi eseményekhez kapcsolódnak. Itt tehát megint katonai sikereket hirdető művészet részeivé válnak, de nem legyőzött tartományokként. Ebben a kései időszakban csak egyes provinciák jelennek meg rövid ideig, de egyszerre több variánssal.

Összességében tehát elmondható, hogy a provinciaperszonifikációk több különböző szerepet töltöttek be a hadvezérek és császárok propagandájában. Időszakos megjelenésük mindig konkrét eseményekhez kapcsolódott, amelyek közül a leghangsúlyosabbak a katonai konfliktusok voltak.

XXIX. Összefoglalás

Disszertációmban a római provinciaperszonifikációk összegyűjtését és rendszerezését, valamint propagandisztikus szerepük meghatározását tűztem ki célul. Ennek keretén belül összesen 240 ábrázolást és 61 variánsukat azonosítottam római tartományok megszemélyesítéseként. Dolgozatom elején fontos volt gyűjtésem kritériumrendszerét meghatározni, mivel ez a kutatásban sok problémát vetett fel. A provinciaperszonifikációk csak nőalakban megszemélyesített római tartományok, amelyek azonosítása attribútumok és feliratok segítségével lehetséges. Az azonosítás és így az összegyűjtött anyag kiindulópontját az érmek képezik, ahol a körirat és az attribútumok együttesen jelennek meg. A tartományok megszemélyesítései ezeken kívül több más tárgytypusban is megtalálhatók. A római provinciaperszonifikációk Kr.e. I. századtól a Kr.u. IV. század elejéig találhatók meg, ami dolgozatom számára is a kronologikus keretet jelentette.

A provinciaperszonifikációk eredetét tekintve a gondolati háttér elsősorban a görög kultúrkörben gyökerezik, ahol elvont fogalmakat és földrajzi területeket gyakran személyesítettek meg. Ezeket a perzsák feletti diadal után egyre gyakrabban alkalmazták, és a hellénisztikus uralkodók is beleépítettek önreprezentációjukba, extravagáns *pompéjukba*. Ez jelentette a kapcsolódási pontot a földrajzi megszemélyesítések római átvételéhez. A *pompa triumphalis* során a hadvezérek egymással vizuálisan is versengve, távoli városok és vidékek megszemélyesítéseit saját nagyságuk alátámasztására használták. Nem meglepő, hogy a provinciaperszonifikációk ábrázolására alkalmazott képtípusok részben görög, részben római előképekhez nyúlnak vissza.

A provinciaperszonifikációk csoportos megjelenése számos új információval járul hozzá például ezek funkcióját és felállításának helyét illetően, ám még számos kérdés maradt megválaszolatlan, amelyeket remélhetőleg az elkövetkezendő kutatások tisztáznak majd.

A provinciaperszonifikációk időnkénti megjelenése és erős propagandisztikus jellege miatt igyekeztem ezeket a császárok vizuális politikai önreprezentációjának kontextusában is megvizsgálni. Ez alapján kimutatható volt, hogy a tartományok megszemélyesítései az idők folyamán eltérő súllyal rendelkeztek. Számottevőek elsősorban a Római Birodalom polgárháborúi és hódításai során voltak. Annak hogy a provinciaperszonifikációk

krízishelyzetben jelennek meg, késő köztársaságkori hagyományai vannak, különösen Pompeius és Caesar harcában jutottak nagyobb szerephez. Ezt követően a provinciaperszonifikációk a négy császár évében váltak különösen fontossá, a birodalom különböző lázadó tartományainak ideológiájában. Galba mellett Vespasianus alakja magasodik ki, akik az elkövetkezendő hosszú időszakra meghatározták a tartományok megszemélyesítéseinek propagandisztikus szerepét. A Hadrianus alatt tapasztalható csúcspont teljesen más ideológiával ruházta fel a provinciaperszonifikációkat, amelyek a Római Birodalom részeiből alkotott egységet fejezik ki. A tartományok megszemélyesítései a III. század második felében nagyon hangsúlyosan a katonai és politikai eseményekhez kötődnek az egyes császárok és hatalmi bázisuk szoros kapcsolatát kifejezve. A jövőben a császárkori propaganda terén végzett további részletes kutatások remélhetőleg újabb értékes adalékokkal szolgálhatnak majd a provinciaperszonifikációk működési elvének felderítéséhez és megértéséhez.

A római provinciaperszonifikációk tehát egy rendkívül érdekes, változatos és sok lehetőséget magában hordozó ikonográfiával rendelkeztek, és elsősorban a császári propaganda szolgálatában álltak.

XXX. Bibliográfia

Ókori források

Aiskhyl. <i>Pers.</i>	Aiskhylos, <i>Persae</i>
App. <i>Civ.</i>	Appianos, <i>Bella Civilia</i>
<i>Ill.</i>	<i>Illyrica</i>
Arr. <i>Takt.</i>	Arrianos, <i>Taktiké</i>
Athen.	Athenaiois, <i>Deipnosophistae</i>
Aug. <i>Res Gest.</i>	Augustus, <i>Res gestae divi Augusti</i>
Caes. <i>Bell. Afr.</i>	Caesar, <i>De bello Africo</i>
<i>Bell. Gall.</i>	<i>De bello Gallico</i>
Cass. Dio	Cassius Dio, <i>Historia Romana</i>
Catull. <i>Carm.</i>	Catullus, <i>Carmina</i>
Cic. <i>Off.</i>	Cicero, <i>De officiis</i>
<i>Verr.</i>	<i>In Verrem</i>
<i>Leg. Agr.</i>	<i>De lege agraria</i>
<i>Orat.</i>	<i>Orator</i>
<i>Phil.</i>	<i>In M. Antonium orationes Philippicae</i>
Claud. <i>Gild.</i>	Claudius Claudianus, <i>In Gildonem</i>
<i>Stil.</i>	<i>De consulatu Stilichonis</i>
Démétr.	phaleroni Démetrios, <i>De elocutione</i>
Diod.	Diodóros, <i>Bibliotheca historica</i>
Ios. <i>Bell. Iud.</i>	Flavius Josephus, <i>De bello Iudaico</i>
<i>Ant. Iud.</i>	<i>Antiquitates Iudaicae</i>
Flor. <i>Epit.</i>	Florus, <i>Epitome historiae Romanae</i>
Front. <i>Ep.</i>	Marcus Cornelius Fronto, <i>Epistulae</i>
Gell. <i>Noct. Att.</i>	Gellius, <i>Noctes Atticae</i>
Hdn.	Hérodianos, <i>Ab excessu divi Marci</i>
Hdt.	Hérodotos, <i>Historiae</i>
Hor. <i>Carm.</i>	Horatius, <i>Carmina</i>
Liv.	Livius, <i>Ab urbe condita</i>
<i>Per.</i>	<i>Periochae</i>
Lucan.	Lucanus, <i>Bellum civile</i>
Ovid. <i>Pont.</i>	Ovidius, <i>Epistulae ex Ponto</i>
<i>Trist.</i>	<i>Tristia</i>
Paus.	Pausanias, <i>Graeciae descriptio</i>
Plat. <i>Rep</i>	Platón, <i>De republica</i>
Plin. <i>Nat. Hist.</i>	Plinius maior, <i>Naturalis Historia</i>
Plin. <i>Epist.</i>	Plinius minor, <i>Epistulae</i>
Plut.	Plutarkhos, <i>Vitae parallelae</i>
Quint. <i>Inst.</i>	Quintilianus, <i>Institutio oratoria</i>
Sall. <i>Jug.</i>	Sallustius, <i>De bello Iugurthino</i>
Serv. <i>Aen.</i>	Servius, <i>Commentarius in Vergilii Aeneida</i>
SHA	Scriptores Historiae Augustae
Strab.	Strabón, <i>Geographica</i>

Stat. <i>Silv.</i>	Statius, <i>Silvae</i>
Suet.	Suetonius, <i>De vita Caesarum</i>
Tac. <i>Ann.</i>	Tacitus, <i>Annales</i>
<i>Germ.</i>	<i>Germania</i>
Vell.	Velleius Paterculus, <i>Historia Romana</i>
Varro <i>Ling.</i>	Varro, <i>De lingua Latina</i>
<i>Rust.</i>	<i>Res Rusticae</i>
Vitr.	Vitruvius, <i>De architectura libri decem</i>
Xen. <i>Symp.</i>	Xenophón, <i>Symposium</i>

Albentiis 1982-1983	Albentiis, E. de, Le pitture della casa dell'Accademia di Musica (VI 3,7) di Pompei, <i>AnnPerugia</i> 20 (1982/83) 247-264.
Alföldi 1937	Alföldi, A., Zum Panzerschmuck der Augustusstatue von Prima porta, <i>RM</i> 52 (1937) 48-63.
Alföldi 1959	Alföldi, A., Iuba I. und die Pompeianer in Afrika, <i>SchwMüBl</i> 9 (1959) 1-5.
Alföldy 1989	Alföldy, G., Zu den Monumenten der römischen Provinzen auf dem Augustusforum, in: Drexhage, H.-J. - Sünker, J. (Hrsg.), <i>Migratio et commutatio. Festschrift Thomas Pekáry</i> , St. Katharinen 1989, 226-234.
Amelung II	Amelung, W., <i>Die Skulpturen des Vaticanischen Museums</i> 2, Berlin 1908.
Arce 1980	Arce, J., La iconografía de „Hispania“ en época romana, <i>AEA</i> 53 (1980) 77-102.
Arndt-Lippold 1931	Arndt, P. - Lippold, G., <i>Photographische Einzelaufnahmen antiker Skulpturen</i> 12, München 1931.
Aznar-Gaztelu-Yllán 1990	Aznar, M. - Gaztelu, L. - Yllán, C., <i>Los bronzes romanos en España: mayo-julio 1990</i> , Palacio de Velazquez, Parque del Retiro, Madrid, Madrid 1990.
Baatz 2000	Baatz, D., <i>Der römische Limes. Archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau</i> , Berlin 2000.
Babelon 1917-1918	Babelon, E., Quelques monnaies de l'empereur Domitien, <i>RNum</i> 41(1917-1918) 25-41.
Babelon-Blanchet 1895	Babelon, E. - Blanchet, J.-A., <i>Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque National</i> , Paris 1895.
Baldus 1979	Baldus, H. R., Siga als königliche Münzstätte, in: Horn, H. G.-Rüger, Chr. B. (Hrsg.), <i>Die Numider</i> , Bonn 1979, 185-208.
Ballester-Quinn 2002	Ballester, X. - Quinn, R., Cuniculus „rabbit“ - a Celtic etymology, <i>World Rabbit Science</i> 10/3 (2002) 125-129.
Ballu-Cagnat 1903	Ballu, A. - Cagnat, R., <i>Musées de l'Algérie et de la Tunisie</i> , Paris 1903.
Balty 1981	Balty, J., La mosaïque antique au Proche-Orient, I. Des origines à la Tétrarchie, <i>ANRW</i> 12/2, Berlin - New York 1981, 347-429.

- Barag 1978 Barag, D., The Palestinian 'Judaea Capta' coins of Vespasian and Titus and the era on the coins of Agrippa II minted under the Flavians, *NumChron* 138 (1978) 14-23.
- Baratte 1986 Baratte, F., *Le trésor d'orfèvrerie romaine de Boscoreale*, Paris 1986.
- Barr-Sharrar 1987 Barr-Sharrar, B., *The Hellenistic and early imperial decorative bust*, Mainz 1987.
- Bayet 1931 Bayet, J., Un bas-relief de Sour-Djouab et l'iconographie des provinces romaines sous l'Empire, *MEFRA* 48 (1931) 40-74.
- Becatti 1961 Becatti, G., *Mosaici e pavimenti marmorei*, Scavi di Ostia 4, Roma 1961.
- Bédoyère 1998 Bédoyère, G. de la, Carausius and the marks RSR and I.N.P.C.D.A., *NumChron* 158 (1998) 79-88.
- Beltrán Lloris 1975 Beltrán Lloris, F., Las representaciones de Hispania en las monedas romanas, in: Beltrán Martínez, A. (ed.), *Miscelanea dedicada que al Profesor Antonio Beltrán dedican sus discipulos de la Facultad de Filosofía y Letras de Zaragoza en ocasion de sus bodas de plata con la Catedra*, Zaragoza 1975, 245-250.
- Bémont-Chew 2007 Bémont, C. - Chew, H., *Lampes en terre cuite antiques*, Paris 2007.
- Bennett 2001 Bennett, J., *Towns in Roman Britain*, Shire Archaeology Series 13, Aylesbury 2001.
- Benseddik-Ferdi-Leveau 1983 Benseddik, N. - Ferdi, S. - Leveau, Ph., *Cherchel*, Alger 1983.
- Berthier 1962 Berthier, A., Une statuette de la déesse Afrique, in: Renard, M. (ed.), *Hommages à Albert Grenier*, Latomus 58, Bruxelles 1962, 286-287.
- Bieńkowski 1900 Bieńkowski, P., *De simulacris barbarum gentium apud romanos*, Kraków 1900.
- Bieńkowski 1928 Bieńkowski, P., *Les Celtes dans les arts mineurs gréco-romains*, Kraków 1928.
- Bilimonovič 1973 Bilimonovič, A., *Antičkaja hudožestvennaja bronza*, Leningrad 1973.
- Birley 1971 Birley, A., *Septimius Severus. The African emperor*, London 1971.
- Birley 1986 Birley, E., *Deities of Rom Britain*, in: ANRW II/18, Berlin - New York 1986, 3-112.
- Birley 1997 Birley, A. R., *Hadrian. The restless emperor*, New York 1997.
- Birley 2005 Birley, A. R., Septimius Severus, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 173-185.
- Bíró 2000 Bíró, M., *Pannoniai csontművészet*, Museion sorozat 3, Budapest 2000.
- Bíróné Sey 1979 Bíróné Sey, K., Pannonia a pénzeken, *Az Érem* 25 (1979/2) 1-4.
- Bissing 1903 Bissing, Fr. W. v., Die griechisch-römischen Altertümer im Museum zu Kairo, AA 1903, 145-151.
- Blanchard-Christophe-Darmon-Lavagne-Prudhomme-Stern 1973 Blanchard, M. - Christophe, J. - Darmon, J. P. - Lavagne, H. -

- Prudhomme, R. - Stern, H., *Répertoire graphique de décor géométrique dans la mosaïque antique*, AIEMA 4 (Paris 1973)
- Blanchet 1944
Blanchet, A., La figure de l'Arabie, *CRAI* 88 (1944) 229-237.
- BMC Arabia
Hill, G. F., *A Catalog of the Greek Coins in the British Museum. Arabia, Mesopotamia and Persia*, London 1928.
- BMC Cappadocia
Wroth, W., *A Catalog of the Greek Coins in the British Museum. Galatia, Cappadocia, and Syria*, London 1899.
- BMC Palestine
Hill, G. F. *Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Palestine*, London 1914.
- BMC I
Mattingly, H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum I*, London 1923.
- BMC II
Mattingly, H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum II*, London 1930.
- BMC III
Mattingly, H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum III*, London 1976.
- BMC IV
Mattingly, H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum IV*, London 1940.
- BMCRR II
Grueber, H. A., *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, London 1910.
- Boardman 2006
Boardman, J., *Görög művészet*, Budapest 2006.
- Boatwright 2010
Boatwright, M. T., Antonine Rome. Security in the homeland, in: Ewald, B.C. - Noreña, C.F., *The emperor and Rome. Space, representation and ritual*, Cambridge 2010, 169-198.
- Boissel 2007
Boissel, I., *L'Egypte dans les mosaïques de l'Occident romain: images et représentations (de la fin du IIème siècle avant J.-C. au IVème siècle après J.-C.)* Reims 2007 (dissertáció, kézirat).
- Bonifay 2005
Bonifay, M., Observations sur la typologie des lampes africaines (IIe-VIIe siècle), in: Chrzanowski, L. (ed.), *Lychnological Acts I. Acts of the 1st International Congress on Ancient Lighting Devices (Nyon-Geneva, 29 septembre - 4 octobre 2003)*, Montagnac 2005, 31-38.
- Boeselager 1983
Boeselager, D. v., *Antike Mosaiken in Sizilien*, Roma 1983.
- Bowersock 1994
Bowersock, G. W., *Roman Arabia*, Cambridge 1994.
- Boucher 1971
Boucher, S., *Vienne bronzes antiques*, Inventaire des collections publiques française 17, Paris 1971.
- Boucher-Colozier 1953
Boucher-Colozier, E., Une statue de „Doryphore” a Cherchel, *RA* 41 (1953) 129-136.
- Brandt 2005
Brandt, H., Probus, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 252-258.
- Brendel 1935
Brendel, O., Novus Mercurius, *RM* 50 (1935) 231-259.
- Brodersen 2005
Brodersen, K.v., Zenobia, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 241-244.
- Bruhl 1953
Bruhl, A., *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris 1953.

- Butcher-Ponting 1995 Butcher, K. - Ponting M. J., Rome and the East: production of Roman provincial coinage from Caesarea in Cappadocia under Vespasian, AD 69-79, *OxfJA* 14 (1995) 63-79.
- Buttrey 1960 Buttrey, T. V., The Denarii of Gn. Pompeius Jr. and M. Minatius Sabinus, *ANSMN* 9 (1960) 75-94.
- Bühl 1995 Bühl, G., *Constantinopolis und Roma. Stadtpersonifikationen der Spätantike*, Zürich 1995.
- Cabrero Piquero 2009 Cabrero Piquero, J., Lavisi3n de Hispania en las fuentes cl3sicas, in: Andreu Pintado, J. - CabreroPiquero, J. - Rod3 de Llanza, I. (eds.), *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*, Seria Documenta 11, Tarragona 2009, 17-28.
- Cain 1988 Cain, H.-U., Chronologie, Ikonographie und Bedeutung der r3mischen Maskenreliefs, *BJb* 188 (1988) 107-221.
- Calza 1912 Calza, G., Rappresentanze di province e di venti in un mosaico di Ostia, *BCom* 40 (1912) 103-112.
- Carnuntum 2009 Humer, F. (Hrsg.) *Von Kaisern und B3rgern. Antike Kostbarkeiten aus Carnuntum*, Wien 2009.
- Carnuntum 2011 Humer, F. - Kremer, G. (Hrsg.), *G3tterbilder - Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum*, Wien 2011.
- Catani 1987 Catani, E., Per un'iconografia di Lybia in et3 romana, *QuadALibia* 12 (1987) 385-401.
- Černik 1876 Černik, J., *Technische Studien-Expedition durch die Gebiete des Euphrat und Tigris nebst Ein- und Ausgangsrouten durch Nord-Syrien*, Petermann's geographische Mitteilungen Erg3nzungsheft 45, Gotha 1876.
- Cerulli Irelli 1973 Cerulli Irelli, G., Katalog der Gebrauchsgegenst3nde, in: Bongers, A., *Pompeji. Leben und Kunst in den Vesuvst3dten*, Recklinghausen 1973, 89-110.
- Christ 1988 Christ, K., *Geschichte der r3mischenKaiserzeit von Augustus bis Konstantin*, M3nchen 1988.
- Christ 1993 Christ, K., *Krise und Untergang der R3mischen Republik*, Darmstadt 1993.
- Christ 2002 Christ, K., *Sulla. Eine r3mische Karriere*, M3nchen 2002.
- Christof 2001 Christof, R., *Das Gl3ck der Stadt*, Europ3ische Hochschulschriften 74, Frankfurt a. M. - New York 2001.
- Clraidge 1999 Claridge, A., L'Hadrianeum in Campo Marzio: storia dei rinventimenti e topografia antica nell'area di piazza di Pietra, in: Sapelli, M. (ed.), *Provinciae fideles. Il fregio del tempio di Adriano in Campo Marzio*, Milano 1999, 117-127.
- Clarke 1994 Clarke, J. R., Mosaic workshops at Pompeii and Ostia Antica, in: Johnson, P. - Ling, R. - Smith, D. J. (eds.), *Fifth international colloquium on ancient mosaics: held at Bath, England, on September 5-12, 1987*, Ann Arbor 1994, 89-102.
- CNNM Mazard, J., *Corpus nummorum Numidiae Mauretaniaeque*, Paris 1955.
- Coarelli 2000 Corelli, F., *Rom: ein arch3ologischer F3hrer*, Mainz 2000.

- Cohen Cohen, H., *Description Historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain*, Paris 1880-1892.
- Collignon 1916 Collignon, M., L'Afrique personnifiée. Statuette provenant d'Égypte acquise par Jean Maspero, *MonPiot* 22 (1916) 163-173.
- Conze 1891 Conze, A., *Königliche Museen zu Berlin. Beschreibung der antiken Skulpturen*, Berlin 1891.
- Coulston 1991 Coulston, J. C. N., The draco standard, *JRMES* 2 (1991) 101-114.
- Cowan 2006 Cowan, R. W., The land of king mane. A pun at Horace, Odes 1.22.15, *ClQ* 56 (2006) 322-324.
- CRR Sydenham, E. A., *The coinage of the Roman Republic*, New York 1976.
- Dahlheim 2005 Dahlheim, W., Augustus, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 26-50.
- Dattari 1901 Dattari, G., *Numi Augg. Alexandrini*, Cairo 1901.
- Dawid 2003 Dawid, M., Die Elfenbeinplastiken aus dem Hanghaus 2 in Ephesos. Räume SR 18 und SR 28, *Forschungen in Ephesos VIII/5*, Wien 2003.
- De Blois 1976 De Blois, L., *The policy of the emperor Gallienus*, Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society 7, Leiden 1976.
- Del Moro 2007 P. Del Moro, Foro di Nerva, in: Ungaro, L. (Hrsg.), *Il museo di fori imperiali nei mercati di Traiano*, Milano 2007, 178-191.
- Deneauve 1969 Deneauve, J., *Lampes de Carthage*, Paris 1969.
- Desbat 2011 Desbat, A., Les vases à médaillons d'applique de la vallée du Rhône, in: Desbat, A. - Savay-Guerraz, H. (eds.), *Images d'argile*, Gollion 2011, 8-44.
- Deyts 1999 Deyts, S., La forme animale et la forme anthropomorphe, la déesse Epona, in: Deyts, S. (ed.), *A la rencontre des Dieux gaulois - un défi à César*, Dijon 1999, 91-93.
- Diez 1983 Diez, E., Isis-Alexandria auf dem grossen Fries von Ephesos, in: Bonacasa, N. - di Vita, A. (eds.), *Alessandria e il mondo ellenistico-romano: studi in onore di A. Adriani*, Roma 1983, 155-161.
- DNP *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart 1996-2009.
- Dodero 2010 Dodero, E., Catalogo nr. 13-15., in: Gasparri, C. (ed.), *Le sculture Farnese III. Le sculture delle terme di Caracalla. Rilievi e varia*, Napoli 2010, 60-68.
- Domaszewski 1885 Domaszewski, A. v., *Die Fahnen im römischen Heere*, Wien 1885.
- Domes 2007 Domes, I., *Darstellung der Africa. Typologie und Ikonographie einer römischen Provinzpersonifikation*, Internationale Archäologie 100, Rahden 2007.
- Doublet-Gauckler 1892 Doublet, G. - Gauckler, P., *Musée de Constantine*, Musées et collections archéologiques de l'Algérie et de la Tunisie, Paris 1892.
- Dragendorff 1935 Dragendorff, H., Darstellungen aus der augusteischen Geschichte auf arretinischen Kelchen, *Germania* 19 (1935) 305-313.

- Drinkwater 1987 Drinkwater, J. F., *The Gallic Empire. Separatism and continuity in the north-western provinces of the Roman Empire A.D. 260-274*, Historia Einzelschriften 52, Stuttgart 1987.
- Drost 2008 Drost, V., Le monnayage d'or de Maxence à l'atelier d'Ostie: à propos de l'aureus au type *Pax Aeterna Aug N*, *RNum* 164 (2008) 269-296.
- Dvorjetski-Segal 2004 Dvoretzki, E. - Segal, A., The Nile Festival mosaic of Sepphoris and its relationship to Roman-Byzantine leisure culture in the land of Israel, *Assaph* 9 (2004) 65-84.
- EAA *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, Roma 1958-1973.
- Eck 2002 Eck, W., Traian - Der Weg zum Kaisertum, in: Nünnerich-Asmus, A., *Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit?*, Mainz 2002, 5-20.
- Eck 2005 Eck, W., Traian, in: Clauss, M., *Die römischen Kaiser*, München 2005, 110-124.
- Eder 2005 Eder, W., Traianus Decius, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 216-222.
- Edgar 1904 Edgar, M. C. C., *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Greek bronzes*, Cairo 1904.
- Eichler 1968 Eichler, F., Die österreichischen Ausgrabungen in Ephesos im Jahre 1967, *AnzWien* 105 (1968) 79-95.
- Elia 1934 Elia, O., Regio I, Ins. X, n. 8, *NSc* 10 (1934) 308-344.
- Erim 1982 Erim, K. T., Récentes découvertes à Aphrodisias en Carie, *RA* 1982, 163-169.
- Eschebach 1993 Eschebach, L. (Hrsg.), *Gebäudeverzeichnis und Stadtplan der antiken Stadt Pompeji*, Köln 1993.
- Estiot 2004 Estiot, S., *D'Aurélien à Florian (270-276 après J.-C.)*, Monnaies de l'Empire romain 12/1, Paris-Strasbourg 2004.
- Estiot - Amandry 1990 Estiot, S. - Amandry, M., Aurélien: trois monnaies d'or de l'atelier de Milan (270 A.D.), *BSFN* 45 (1990) 727-732.
- Farnum 2005 Farnum, J. H., *The positioning of the Roman legions*, BAR Int. Ser. 1458, Oxford 2005.
- Ferrill 1965 Ferrill, A., Otho, Vitellius and the propaganda of Vespasian, *CIJ* 60 (1965) 267-269.
- Fishwick 1972 Fishwick, D., The temple of the three Gauls, *JRS* 62 (1972) 46-52.
- Fishwick 1993 Fishwick, D., On the origins of Africa proconsularis, I: the amalgamation of Africa vetus and Africa nova, *AntAfr* 29 (1993) 53-62.
- Fishwick 1996 Fishwick, D., The dedication of the Ara Trium Galliarum, *Latomus* 55 (1996) 87-100.
- Fishwick 1996a Fishwick, D., On the origins of Africa proconsularis: the era of the Cereres again, *AntAfr* 32 (1996) 13-36.
- Fishwick 2002 Fishwick, D., *The imperial cult in the Latin west III*, Religions in the Graeco-Roman world 145, Leiden-Boston-Köln 2002.

- Fittschen 1975 Fittschen, Kl., Zum Figurenfries der villa von Boscoreale, in: Andreae, B. - Kyrieleis, H., *Neue Forschungen in Pompeji und den anderen vom Vesuvausbruch verschütteten Städten*, Recklinghausen 1975, 93-100.
- Fittschen 1976 Fittschen, K., Zur Panzerstatue in Charchel, *JdI* 91 (1976) 175-210.
- Fittschen 1979 Fittschen, K., Bildnisse numidischer Könige, in: Horn, H. G. - Rüger, Chr. B. (Hrsg.), *Die Numider*, Bonn 1979, 209-225.
- Fitz 1982 Fitz, J., *Pannonok évszázada (Pannonia 193-284)*, Budapest 1982.
- Fitz 1990 Fitz, J., A katonacsászárok kora, in: Mócsy A. - Fitz J. (szerk.), *Pannonia régészeti kézikönyve*, Budapest 1990, 44-45.
- Fitz 1993 Fitz, J., *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit II*, Budapest 1993.
- Fitz 1994 Fitz, J., *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit III*, Budapest 1994.
- Fleischer 1967 Fliescher, R., *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz 1967.
- Fleischer 1983 Fleischer, R., Zu den trajanischen Elfenbeinfriesen aus Ephesos, *AA* 1983, 539-541.
- Fless 2007 Fless, F., Griechen - Skythen - Bosporaner, in: Kästner, U. - Langer, M. - Rabe, B. (Hrsg.), *Griechen, Skythen, Amazonen*, Berlin 2007, 53-54.
- Formigli-Salcuni 2011 Formigli, E. - Salcuni, A., Die Flügel der Victoria von Brescia, *AW* 2011/4, 71-76.
- Fossing 1929 Fossing, P. *The Thorvaldsen Museum catalogue of the antique engraved gems and cameos*, København-London 1929.
- Franken 1994 Franken, N., *Aequipondia. Figürliche Laufgewichte römischer und frühbyzantinischer Schnellwaagen*, Alfter 1994.
- Franzoni 1973 Franzoni, L., *Bronzetti romani del Museo Archeologico di Verona*, Venezia 1973.
- Franzoni-Tempesta 1992 Franzoni, Cl. - Tempesta, A., Il Museo di Francesco Gualdi nella Roma del Seicento tra raccolta privata ed esibizione pubblica, *BdA* 73 (1992) 1-42.
- Frere 1967 Frere, S. S., *Britannia. A History of Roman Britain*, History of the provinces of the Roman Empire, Cambridge 1967.
- Fröhlich 1991 Fröhlich, Th., *Lararien- und Fassadenbilder in den Vesuvstädten*, RM Ergh. 32, Mainz 1991.
- Fuchs 1964 Fuchs, W., Archäologische Forschungen und Funde in Sizilien 1955 bis 1964, *AA* 1964, 657-749.
- Furtwängler 1896 Furtwängler, A., *Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium Königl. Museen zu Berlin*, Berlin 1896.
- Furtwängler 1900 Furtwängler, A., *Die antike Gemmen. Die geschichte der Steinschneiderei im klassischen Altertum*, Leipzig-Berlin 1900.
- Gambash-Gitler-Cotton 2013 Gambash, G. - Gitler, H. - Cotton, H. M., Iudaea Recepta, *INR* 8 (2013) 89-104.
- Ganschow 1986 Ganschow, T., Überlegungen zum Partherdenkmal von Ephesos, *AA* 1986, 209-221.

- García-Bellido 1989 García-Bellido, M. P., Punic iconography on the Roman denarii of M. Plaetorius Cestianus, *AmJNum* 1 (1989) 37-49.
- Gardner 1888 Gardner, P., Countries and Cities in Ancient Art, *JHS* 9 (1888) 47-81.
- Garnsey 1988 Garnsey, P., *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*, Cambridge 1988.
- Garzón Blanco 1991 Garzón Blanco, J. A., Iconografía numismática de las provincias europeas desde Trajano a Antonio Pio, *BSAA* 57 (1991) 259-266.
- Gencheva-Mikami 2005 Gencheva-Mikami, I., Personifications in an impersonal context: Late Roman bureaucracy and the illustrated Notitia Dignitatum, in: Stafford, E. - Herrin, J. (eds.), *Personifications in the Greek world: from antiquity to Byzantium*, Aldershot 2005, 285-291.
- Gentili 1999 Gentili, G. V., *La villa romana di Piazza Armerina palazzo Erculio*, Osimo 1999.
- Gergel 1994 Gergel, R. A., Costume as geographical indicator: barbarians and prisoners on cuirassed state breastplates, in: Sebesta, J. L. - Bonfante, L. (eds.), *The world of Roman costume*, Madison 1994, 191-209.
- Giumlia 1983 Giumlia, A., *Die neuattischen Doppelhermen*, Wien 1983.
- Gnecchi I-III Gnecchi, F., *I medaglioni Romani I-III*, Milano 1912.
- Goldman 1994 Goldman, N., Reconstructing Roman clothing, in: Sebesta, J. L. - Bonfante, L. (eds.), *The world of Roman costume*, Madison 1994, 213-237.
- Grainger 2004 Grainger, J. D., *Nerva and the Roman succession crisis of AD 96-99*, New York 2004.
- Grant 1950 Grant, M., *Roman Anniversary Issues: An Exploratory Study of the Numismatic and Medalllic Commemoration of Anniversary Years, 49 B.C.-A.D. 375.*, Cambridge 1950.
- Grassinger 1991 Grassinger, D., *Römische Marmorkratere*, Monumenta artis romanae 18, Mainz 1991.
- Grassinger 1994 Grassinger, D., *Antike Marmorskulpturen auf Schloß Broadlands (Hampshire)*, Monumenta artis romanae 21, Mainz 1994.
- Green 2012 Green, J. R., Roman bronze lamps with masks: Dionysos, pantomime and Mediterranean popular culture, *Herom* 1 (2012) 23-65.
- Gschwantler 1986 Gschwantler, K., *Guß und Form. Bronzen aus der Antikensammlung*, Wien 1986.
- Gsell 1952 Gsell, St., *Cherchel, antique Iol-Caesarea*, Alger 1952.
- Guiraud 1985 Guiraud, H., Vénus Victrix: à propos d'une intaille d'époque romaine, de Murviel-lès Montpellier, *RANarb* 18 (1985) 399-403.
- Gutekunst 1992 Gutekunst, L., „Africa” oder „Alexandria”? Ein numismatischer Beitrag zur Deutung einer römischen Kleinbronze aus Nürtingen-Oberensingen, *ArchKorr* 22 (1992) 537-547.
- Hachlili 2009 Hachlili, R., *Ancient Mosaic Pavements. Iconographic Themes, Issues and Trends*, Leiden-Boston 2009.

- Haehling 2005 Haehling, R. v., Tiberius, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 50-63.
- Hamdorf 1964 Hamdorf, F. W., *Griechische Kultpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit*, Mainz 1964.
- Haley 1992 Haley, E. W., Clunia, Galba and the events of 68-69, *ZPE* 91 (1992) 159-164.
- Halfmann 1986 Halfmann, H., *Itinera principum*, HABES 2, Heidelberg 1986.
- Halfmann 2005 Halfmann, H., Gallienus, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 229-235.
- Hamberg 1945 Hamberg, P. G., *Studies in Roman imperial art*, København 1945.
- Hanfmann 1965 Hanfmann, G. M. A., *Die römische Kunst*, Wiesbaden 1965.
- Hannestad 1988 Hannestad, N., *Roman art and imperial policy*, Aarhus 1988.
- Hart 1952 Hart, H. St. J., Judaea and Rome: the official commentary, *Journal of Theological Studies* 3 (1952) 172-198.
- Hayes 1972 Hayes, J. W., *Late Roman pottery*, London 1972.
- Helbig 1868 Helbig, W., *Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens*, Leipzig 1868.
- Helbig I Helbig, W. - Speier, H. (Hrsg.), *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom I*, 4. Auflage, Tübingen 1963.
- Helbig II Helbig, W. - Speier, H. (Hrsg.), *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom II*, 4. Auflage, Tübingen 1966.
- Helbig III Helbig, W., *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom III*, 4. Auflage, Tübingen 1969.
- Hendin 2007 Hendin, D., Echoes of "Judaea Capta": The nature of Domitian's coinage of Judaea and vicinity, *INR* 2 (2007) 123-130.
- Hinks 1939 Hinks, R., *Myth and allegory in ancient art*, Studies of the Warburg Institute 6, London 1939.
- Holliday 2002 Holliday, P. J., *The origins of Roman historical commemoration in the visual arts*, Cambirdge 2002.
- Hollstein 1993 Hollstein, W., *Die stadtrömische Münzprägung der Jahre 78-50 v. Chr. Zwischen politischer Aktualität und Familienthematik*, München 1993.
- Hölscher 1967 Hölscher, T., *Victoria Romana. Archäologische Untersuchungen zur Geschichte und Wesensart der römischen Siegesgöttin von den Anfängen bis zum Ende des 3. Jhs. n. Chr.*, Mainz 1967.
- Hölscher 1980 Hölscher, T., Die Geschichtsauffassung in der römischen Repräsentationskunst, *JdI* 95 (1980) 265-321.
- Hölscher 1988 Hölscher, T., Historische Reliefs, in: *Kaiser Augustus und die verlorene Republik: eine Ausstellung im Martin-Gropius-Bau, Berlin, 7. Juni - 14. August 1988*, Mainz 1988, 351-399.
- Hunter 2001 Hunter, F., The carnyx in iron age Europe, *AntJ* 81 (2001) 77-108.
- Ioannitis 2007 Ioannitis, Chr., *Le vase des Iberès. Un léchyte du Peintre de Darius*, Mainz am Rhein 2007.
- Janssen 2007 Janssen, E., *Die Kausia. Symbolik und Funktion der*

- Houghtalin 1996 *makedonischen Kleidung*, Göttingen 2007 (disszertáció, kézirat).
 Houghtalin, L., *The personifications of the Roman provinces*, Ann Arbor 1996.
- Jatta 1908 Jatta, M., *Le rappresentanze figurate delle provincie romane*, Roma 1908.
- Jucker 1961 Jucker, H., *Das Bildnis im Blätterkelch. Geschichte und Bedeutung einer römischen Porträtform*, Olten - Lausanne - Freiburg i. Br 1961.
- Jucker 1965 Jucker, H., HISPANIA CLVNIA SVL. Zu einem Sesterz des Kaisers Galba, *SchwMüBl* 15 (1965) 94-111.
- Juhász 2009-2010 Juhász, L., The reverse types from the local mint of Viminacium. An iconographic analysis, *NumKözl* 106-107 (2009-2010) 23-44.
- Juhász 2010 Juhász, L., Három érdekes *vexillum*os hátlap a viminaciumi verdéből, *Az Érem* 2010/1, 1-4.
- Juhász 2012 Juhász, L., Die Pannonia-Münze des Aelius Caesar im Spiegel der Nachfolgepolitik Hadrians, *ActArchHung* 63 (2012) 367-380.
- Juhász 2012a Juhász, L., Aelius Caesar Pannonia perszonifikációja és a hadrianusi utódlási politika, in: Bíró, Sz. – Vámos, P. (szerk.), *FI rKáK II. Fiatal római koros kutatók II. Konferenciakötete*, Győr 2012, 179-187.
- Juhász 2012b Juhász, L., A REX DATVS érmek és előzményeik, *Az Érem* 2012/2, 2-6.
- Juhász 2013 Juhász, L., The Biesheim cameo - a reinterpretation, *DissArch Ser.* 3. No.1. (2013) 45-52.
- Kähler 1954 Kähler, H., Die Ara Pacis und die Augusteische Friedensidee, *Jdl* 69 (1954) 67-100.
- Kähler 1959 Kähler, H., *Die Augustusstatue von Prima porta*, Köln 1959.
- Kerényi 1997 Kerényi, I., *Görög mitológia*, Szeged 1997.
- Kiedorf 2005 Kiedorf, W., Claudius, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 67-76.
- Kienast 2004 Kienast, D., *Die römische Kaisertabelle*, Darmstadt 2004.
- Kindler 1983 Kindler, A., *The coinage of Bostra*, Warminster 1983.
- Koch-Sichtermann 1982 Koch, G. - Sichtermann, H., *Römische Sarkophage*, München 1982.
- Koepfel 1969 Koepfel, G., Profectio und Adventus, *BJb* 169 (1969) 130-194.
- Kovács 2004 Kovács, P., Összefoglalás, in: Fehér, B. – Kovács, P. (szerk.), *Fontes Pannoniae Antiquae I*, Budapest 2004, 252-299.
- Kovács 2006 Kovács, P., The Sebasteion of Aphrodisias and Pannonia, in: Németh, Gy. - Forisek, P. (szerk.): *Epigraphica III. Politai et cives. Studia sollemnia in honorem Geysae Alföldy doctoris honoris causa Universitatis Debreceniensis*. Hungarian Polis Studies 13, Debrecen 2006, 171-179.
- Kovács 2007 Kovács, P., A Pisidian veteran and the first mention of Pannonia, *Tyche* 22 (2007) 99-107.

- Kovács 2008 Kovács, P., Some notes on the division of Illyricum, in: Piso, I. (Hrsg.), *Die römischen Provinzen. Begriff und Gründung*, Cluj Napoca 2008, 237-247.
- Kraay 1956 Kraay, C. M., *The aes coinage of Galba NNM 133*, New York 1956.
- Krierer 2004 Krierer, K. R., *Antike Germanenbilder*, Archäologische Forschungen 11, Wien 2004.
- Kriseleit 1985 Kriseleit, I., *Antike Mosaiken*, Berlin 1985.
- Kriseleit 2000 Kriseleit, I., *Antike Mosaiken*, Mainz 2000.
- Kunckel 1974 Kunckel, H., *Der römische Genius*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung Ergh. 20, Heidelberg 1974.
- Kuttner 1995 Kuttner, A. L., *Dynasty and Empire in the Age of Augustus*, Berkely 1995.
- Künzl 1988 *Der römische Triumph. Siegesfeiern im antiken Rom*, München 1988.
- Künzl 1988a Künzl, E., Die römische Personifikation der Germania, in: M. Hoffer (Hrsg.), *Kaiser Augustus und die verlorene Republik: eine Ausstellung im Martin-Gropius-Bau, Berlin, 7. Juni - 14. August 1988*, Mainz 1988, 545-546.
- Landskron 2003 Landskron, A., Ethnische Personifikationen in der Bildpropaganda der römischen Kaiserzeit, in: Asamer, B. - Wohlmayer, W. (Hrsg.), *Akten des 9. Österreichischen Archäologentages am Institut für Klassische Archäologie der Paris Lodron-Universität Salzburg, 6.-8. Dezember 2001*, Wien 2003, 123-128.
- Landskron 2006 Landskron, A., Repräsentantinnen des orbis Romanus auf dem sog. Partherdenkmal von Ephesos. Personifikationen und Bildpropaganda, in: Seipel W. (Hrsg.), *Das Partherdenkmal von Ephesos. Akten des Kolloquiums Wien 27-28. April 2003*, Schriften des Kunsthistorischen Museums 10, Wien 2006, 103-127.
- Landwehr 1993 Landwehr, Chr., *Die römischen Skulpturen von Caesarea Mauretaniae I*, Archäologische Forschungen 18, Berlin 1993.
- Langer 2007 Langer, M., Fremdheit im Mythos, in: Kästner, U. - Langer, M. - Rabe, B. (Hrsg.), *Griechen, Skythen, Amazonen*, Berlin 2007, 31-34.
- Laporte 1989 Laporte, J.-P., *Rapidum. Le camp de la cohorte des Sardes en Maurétanie Césarienne*, Pubblicazioni dei Dipartimento di storia dell'Università degli Studi di Sassari 12, Sassari 1989.
- Laubenberger 1999 M. Laubenberger, Zu den Porträts und Städtepersonifikationen des Parthermonuments, in: Friesinger, H. - Krinzinger, F. (Hrsg.), *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos. Akten des Symposions Wien 1995*, Wien 1999, 647-653.
- Laubscher 1991 Laubscher, H. P., Ptolemäische Reiterbilder, *AM* 106 (1991) 223-238.
- Le Bohec 2005 Le Bohec, Y., *Histoire de l'Afrique romaine (146 avant J.-C. – 439 après J.-C.)*, Paris 2005.

- Le Glay 1964 Le Glay, L., La déesse Afrique à Timgad, in: Renard, M. - Schilling, R. (eds.), *Hommages à Jean Bayet*, Latomus 70, Bruxelles-Berchem 1964, 374-382.
- Le Glay 1966 Le Glay, M., Encore la Dea Africa, in: Chevallier, A. (ed.), *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à A. Piganiol*, Paris 1966, 1233-1239.
- Le Glay 1991 Le Glay, M., Un centre de syncrétisme en Afrique: Thamugadi de Numidie, in: Mastino, A. (ed.), *L'Africa romana. Atti dell' VIII convegno di studio, Cagliari, 14-16 dicembre 1990* 8, Sassari 1991, 67-78.
- Leppin 2005 Leppin, H., Maxentius, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 302-305.
- Leschi 1947 Leschi, M. L., Découvertes récentes à Timgad: Aqua Septimiana Felix, *CRAI* 91 (1947) 87-99.
- Leschi 1949 Leschi, L. Ch., Lambaesis, Lambèse. 4020, *FA* 4 (1949) 400-401.
- Levi 1947 Levi, D., *Antioch mosaic pavements*, Princeton - London - Den Haag 1947.
- Levi 1971 Levi, D., *Antioch mosaic pavements* I, Roma 1971.
- Levick 1985 Levick, B., L. Verginius Rufus and the four emperors, *RhM* 128 (1985) 318-346.
- Levine 1972 Levine, L., Some observations on the coins of Caesarea Maritima, *IEJ* 22/2-3 (1972) 131-140.
- Liddell-Scott Liddell, H. - Scott, R., *A Greek-English lexicon*, Oxford 1987.
- Linfert 1984 Linfert, A., Die Tochter - nicht die Mutter. Nochmals zur "Afrika"-Schale von Boscoreale, in: Bonacasa, N. - di Vita, A. (eds.), *Alessandria e il mondo ellenistico-romano: studi in onore di A. Adriani*, Roma 1984, 351-358.
- Lippold 1950 Lippold, G., *Die griechische Plastik*, Handbuch der Archäologie 3/1, München 1950.
- Lippold 1956 Lippold, G., *Die Skulpturen des Vaticanischen Museums* III/2, Berlin 1956.
- Liverani 1995 Liverani, P., 'Nationes' e 'civitates' nella propaganda imperial, *RM* 102 (1995) 219-249.
- Liverani 1997 Liverani, P., La imagen de Hispania, in: Arce, J. - Ensoli, S. - La Rocca, E. (eds.), *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio. Roma, Palazzo delle Esposizioni, 22 settembre-23 novembre 1997*, Milano 1997, 93-97.
- Liverani 1999 Liverani, P., Il cosiddetto monumento partico di Lucio Vero. Problemi di interpretazione e di cronologia, in: Friesinger, H. - Krinzinger, F. (Hrsg.), *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos. Akten des Symposions Wien 1995*, Wien 1999, 639-645.
- LIMC *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* I-VIII, Zürich-München-Düsseldorf 1981-2009.
- LKA Sievers, S. - Urban, O.H. - Ramsel, P.C. (Hrsg.), *Lexikon zur keltischen Archäologie*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 73, Wien 2012.

- Löwy 1928 Löwy, E., *Die Anfänge des Triumphbogens*, Wien 1928.
- Lucas 1900 Lucas, H., Die Reliefs der Neptunsbasilica in Rom, *JdI* 15 (1900) 1-42.
- Maaskant-Kleibrink 1978 Maaskant-Kleibrink, M., *Catalogue of the engraved gems in the Royal Coin Cabinet, The Hague: the Greek, Etruscan, and Roman collections*, Den Haag 1978.
- Maddoli 1963/64 Maddoli, G., Le cretule del Nomophylakion di Cirene, *ASAtene* 41/42 (1963/64) 39-145.
- Maiuri 1949 Maiuri, A., Di un singolare emblema sacro in una bottega pompeiana, in: *Hommages à Joseph Bidez et à Franz Cumont*, Latomus 2, Bruxelles 1949, 185-192.
- Malitz 2005 Malitz, J., Vespasian, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 86-94.
- Mambella 2005 Mambella, R., Publius Aelius Hadrianus. Emperor and artist, in: Novelli, R. (ed.), *Hadrianeum*, Roma 2005, 22-46.
- Mannsperger 1974 Mannsperger, D., ROM. ET AVG. Die Selbstdarstellung des Kaisertums in der römischen Reichsprägung, in: *ANRW* II/1, Berlin - New York 1974, 919-996.
- Mansel 1941 Mansel, A. M., Grabhügelforschung im östlichen Thrakien, *AA* 1941, 119-187.
- Martin 1992 Martin, F., *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapest 1992.
- Matz-Duhn III Matz, Fr. - Duhn, v. F., *Antike Bildwerke in Rom* III, Leipzig 1882.
- Medini 1968 Medini, J., Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru, *Diadora* 4 (1968) 143-181.
- Meneghini 2009 Meneghini, R., *I fori Imperiali e I Mercati di Traiano*, Roma 2009.
- Menzel 1964 Menzel, H., *Römische Bronzen*, Bildkataloge des Kestner-Museums Hannover 6, Hannover 1964.
- Metcalf 1975 Metcalf, W. E., The Tell Kalak hoard and Trajan's Arabian mint, *ANSMN* 20 (1975) 39-108.
- Méthy 1995 Méthy, N., La représentation de l'Italie dans le monnayage romain de l'époque impériale, *RNum* 150 (1995) 25-49.
- Meyer 1989 Meyer, M., *Die griechischen Urkundenreliefs*, AM Beiheft 13, Berlin 1989.
- Meyer 2006 Meyer, M., Die Personifikation der Stadt Antiocheia, *JdI Erg.* 33, Berlin 2006.
- Mihailescu-Bîrliba 2009 Mihailescu-Bîrliba, L., A funerary sculptured monument of Chester and its representation, *Studia Antiqua Et Archaeologica* 15 (2009) 145-172.
- Middleton 1991 Middleton, Sh. H., *Engraved gems from Dalmatia. From the collection of Sir John Gardner Wilkinson and Sir Arthur Evans in Harrow School, at Oxford and elsewhere*, Oxford 1991.
- Michel 1967 Michel, D., *Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar und Marcus Antonius*, Latomus 94, Bruxelles 1967.
- Milella 2007 Milella, M., Il Foro di Traiano, in: Ungaro, L. (ed.), *Il Museo dei Fori Imperiali nei Mercati di Traiano*, Milano 2007, 197-211.

- MIR 14 Woytek, B., *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98-117)*, Moneta Imperii Romani 14, Wien 2010.
- MIR 18 Szaivert, W., *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161-192)*, Moneta Imperii Romani 18, Wien 1986.
- Mócsy 1974 Mócsy, A., *Pannonia and Upper Moesia*, History of the provinces of the Roman Empire, London - Boston 1974.
- Moratello 2012 Moratello, C., *Usque ad flumen Danuvium: testimonianze di artigianato artistico sul Danubio nella media e tarda età imperial*, BAR Int. Ser. 2375, Oxford 2012.
- Morgan 2006 Morgan, G., *69 A.D. the year of the four emperors*, New York 2006.
- Mommsen 1888 Mommsen, Th., Relief aus Kula, *AM* 13 (1888) 18-21.
- Mrogenda 1996 Mrogenda, U., *Die Terrakottafiguren von Myrina*, Europäische Hochschulschriften 63, Frankfurt a. M. 1996.
- Naster 1983 Naster, P., *ARABIA ADQUSITA* sur les monnaies de Trajan, *NumAntCl* 12 (1983) 159-169.
- Negev 1969 Negev, A., Seal-impressions from tomb 107 at Kurnub (Mampsis), *IEJ* 19 (1969) 89-106.
- Nilsson 1950 Nilsson, M. P., *Geschichte der griechischen Religion* II, München 1950.
- Nista 1999 Nista, L., La propaganda imperiale nell'arte ufficiale Adrianea e Antonina, in: Sapelli, M. (ed.), *Provinciae fideles. Il fregio del tempio di Adriano in Campo Marzio*, Milano 1999, 107-115.
- Nolhac 1884 P. de Nolhac, Les collections d'antiquités de Fulvio Orsini, *MEFRA* 4 (1884) 138-231.
- Oberleitner 1999 Oberleitner, W., Das Partherdenkmal von Ephesos, in: Friesinger, H. - Krinzinger, F. (Hrsg.), *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos. Akten des Symposions Wien 1995*, Wien 1999, 619-631.
- Oberleitner 2009 Oberleitner, W., *Das Partherdenkmal von Ephesos. Ein Siegesmonument für Lucius Verus und Marcus Aurelius*, Schriften des Kunsthistorischen Museums 11, Wien 2009.
- Ostrowski 1990 Ostrowski, J. A., *Les personifications des provinces dans l'art romain*, Warszawa 1990.
- Ostrowski 1999 Ostrowski, J. A., Personifications of Judaea on Flavian coins, *Notae Numismatae* 3/4 (1999) 153-161.
- Overbeck-Mau 1884 Overbeck, J. - Mau, A., *Pompeji in seinen Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken*, Leipzig 1884.
- Oxé 1933 Oxé, A., *Arretinische Reliefgefäße vom Rhein*, Materialien zur römisch-germanischen Keramik 5, Frankfurt a. M. 1933.
- Östenberg 2009 Östenberg, I., *Staging the world: spoils, captives, and representations in the Roman triumphal procession*, Oxford 2009.
- Pagenstecher 1909 Pagenstecher, R., *Die calenische Reliefkeramik*, JdI Ergh. 8, Berlin 1909.

- Pais 1979 Pais, A. M., *Il "podium" del tempio del Divo Adriano a Piazza di Pietra in Roma*, Roma 1979.
- Papi 2005 Papi, C., The age of the Antonines, in: Novelli, R. (ed.), *Hadrianeum*, Roma 2005, 52-70.
- Paribeni 1922 Paribeni, R., Via Portuense, *NSc* 19 (1922) 408-427.
- Paris-Bonsor-Laumonier-
Ricard-Mergelina 1926 Paris, P. - Bonsor, J. E. - Laumonier, A. - Ricard, R. - Mergelina, G. de, *Fouilles de Belo (Bolonja, province de Cadix)*, Bordeaux 1926.
- Parisi Presicce 1999 Parisi Presicce, Cl., Le rappresentazioni allegoriche di popoli e province nell'arte romana imperiale, in: Sapelli, M. (ed.), *Provinciae fideles. Il fregio del tempio di Adriano in Campo Marzio*, Milano 1999, 83-105.
- Parisi Presicce 2005 Parisi Presicce, C., The enclosure of the Hadrianeum, in: Novelli, R. (ed.), *Hadrianeum*, Roma 2005, 76-108.
- Parlasca 1983 Parlasca, K., Das Mosaik von Mas'udije aus dem Jahre 228/29 n. Chr., *DaM* 1 (1983) 263-267.
- Pera 1991 Pera, R., I riferimenti all'Africa nelle emissioni monetali della zecca di Roma, Mastino, A. (ed.), *L'Africa Romana. Atti dell' VIII convegno di studio, Cagliari, 14-16 dicembre 1990* 8, Sassari 1991, 503-521.
- Perdrizet 1911 Perdrizet, P., *Bronzes grecs d'Égypte de la Collection Fouquet: publications pour faciliter les études d'art en France*, Paris 1911.
- Perdrizet – Fossey 1897 Perdrizet, P. - Fossey, Ch., Nouvelles et Correspondance, *BCH* 21 (1897) 165-166.
- Petronell 1973 Weninger, P., *Die Römer an der Donau. Landesausstellung, Noricum und Pannonien, Schloss Traun, Petronell, NÖ. 25.Mai bis 28.Oktober 1973*, Wien 1973.
- Philipp 1979 Philipp, H., Zu einer Gewichtbüste aus dem Kerameikos, *AM* 94 (1979) 137-159.
- Picard 1957 Picard, G. Ch., *Les trophées romains: contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*, Paris 1957.
- Picard 1975 Picard, G. Ch., La date du théâtre de Cherchel et les dans les provinces romaines d'occident, *CRAI* 119 (1975) 386-397.
- Pick 1898 Pick, B., *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin 1898.
- Picon 1983 Picon, C. A., *Bartolomeo Cevaceppi. Eighteenth-century restorations of ancient marble sculpture from English private collections*, Uxbridge 1983.
- Platz-Horster 1987 Platz-Horster, G., *Die antiken Gemmen aus Xanten I*, Köln-Bonn 1987.
- Platz-Horster 1994 Platz-Horster, G., *Die antiken Gemmen aus Xanten II*, Köln-Bonn 1994.
- Poulsen 1951 Poulsen, Fr., *Catalogue of ancient sculptures in the Ny Carlsberg Glyptotek*, København 1951.

PPM II	Pugliese Carratelli, G. (ed.), <i>Pompei. Pitture e mosaici</i> , Roma 1990.
PPM IV	Pugliese Carratelli, G. (ed.), <i>Pompei. Pitture e mosaici</i> , Roma 1993.
R.-Alföldi 1963	R.-Alföldi, M., <i>Die constantinische Goldprägung</i> , Mainz 1963.
R.-Alföldi 1979	R.-Alföldi, M., Die geschichte des numidischen Königreiches und seiner Nachfolger, in: Horn, H. G. - Rüger, Chr. B. (Hrsg.), <i>Die Numider</i> , Bonn 1979, 43-74.
Rabe 2008	Rabe, B., <i>Tropaia. Τροπή und σκολα – Entstehung, Funktion und Bedeutung des griechischen Tropaions</i> , Rahden 2008.
RE	<i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , Stuttgart 1894-1980.
Reinach RP	Reinach, S., <i>Répertoire de peintures grecques et romaines</i> , Paris 1922.
Reinach III	Reinach, S., <i>Répertoire de la statuaire greques et romaine III</i> , Paris 1904.
Reinach IV	Reinach, S., <i>Répertoire de la statuaire greques et romaine IV</i> , Paris 1910.
Reynolds 1981	Reynolds, J., New Evidence for the Imperial cult in Julio-Claudian Aphrodisias, <i>ZPE</i> 43 (1981) 317-327.
RIC I	Sutherland, C. H. V., <i>The Roman Imperial Coinage I</i> , London 1984.
RIC I ²	Sutherland, C. H. V., <i>The Roman Imperial Coinage I. Revised edition</i> , London 1984.
RIC II	Mattingly, H. - Sydenham, E. A., <i>The Roman Imperial Coinage II</i> , London 1926.
RIC II/1	Carradice, A. – Buttrey, T. V., <i>The Roman Imperial Coinage. Volume II-Part 1. Second Fully Revised Edition. From AD 69 – 96. Vespasian to Domitian</i> , London 2007.
RIC III	Mattingly, H. - Sydenham, E. A., <i>The Roman Imperial Coinage III</i> , London 1930.
RIC IV/1	Mattingly, H. - Sydenham, E. A., <i>The Roman Imperial Coinage IV/1</i> , London 1936.
RIC IV/2	Mattingly, H. - Sydenham, E. A. - Sutherland, C. H. V., <i>The Roman Imperial Coinage IV/2</i> , London 1938.
RIC IV/3	Mattingly, H. - Sydenham, E. A. - Sutherland, C. H. V., <i>The Roman Imperial Coinage IV/3</i> , London 1949.
RIC V/1	Webb, P. H., <i>The Roman Imperial Coinage V/1</i> , London 1972.
RIC V/2	Webb, P. H., <i>The Roman Imperial Coinage V/2</i> , London 1972.
RIC VI	Sutherland, C. H. V., <i>The Roman Imperial Coinage VI</i> , London 1967.
Ricks 2006	Ricks, S. D., <i>Dexiosis and Dextrarum Iunctio: The Sacred Handclasp in the Classical and Early Christian World</i> , <i>The Forum Review</i> 18/1 (2006) 431-436.
Richter 1956	Richter, G. M. A., <i>Catalogue of engraved gems. Greek, Etruscan and Roman</i> , Roma 1956.

- Ridgway 2001 Ridgway, B. S., *Hellenistic sculpture I*. The styles of ca. 3310-200 B.C., Madison 2001.
- Ridgway 2002 Ridgway, B. S., *Hellenistic sculpture III*. The styles of ca. 100-31 B.C., Madison 2002.
- Ritter 1995 Ritter, St., *Hercules in der römischen Kunst von den Anfängen bis Augustus*, Archäologie und Geschichte 5, Heidelberg 1995.
- Rizzo 1929 Rizzo, G. E., *La pittura ellenistico-romana*, Milano 1929.
- Robertson 1955 Robertson, M., The Boscoreale figure-paintings, *JRS* 45 (1955) 58-67.
- Roscher I-II Roscher, W. H., *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* I-II, Leipzig 1884-1897.
- Rosen 2005 Rosen, K., Marc Aurel und Lucius Verus, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 145-158.
- Rostovtzeff 1942 Rostovtzeff, M., Vexillum and Victory, *JRS* 32 (1942) 92-106.
- Roussin 1994 Roussin, L. A., Costume in Roman Palestine: archaeological remains and the evidence from the Mishnah, in: Sebesta, J. L. - Bonfante, L., *The world of Roman costume*, Wisconsin 1994, 182-190.
- Rowan 2012 Rowan, C., *Under divine auspices. Divine ideology and the visualisation of imperial power in the Severan period*, Cambridge 2012.
- RPC I Burnett, A. - Amandry, M. - Ripollès, P.P., *Roman provincial coinage I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (BC 44-AD 69)*, London - Paris 1992.
- RPC II Burnett, A. - Amandry, M. - Carradice, I., *Roman provincial coinage II. The Flavians (AD 69-96)*, London - Paris 1998.
- RRC Crawford, M. H., *Roman republican coinage*, London 1974.
- Sacken 1871 Sacken, E., *Die antiken Bronzen des K. und K. Münz- und Antiken-Cabinetes in Wien*, Wien 1871.
- Salcedo 1995-1996 Salcedo, F., La Hispania bárbara y la Hispania civilizada: la imagen de un concepto, *StHist* 13-14 (1995-1996) 181-194.
- Salcedo 1996 Salcedo, F., *Africa. Iconografía de una provincia romana*, Bibliotheca Italica 21, Roma 1996.
- Salomonson 1964 Salamonson, J. W., Un plat de terre cuite trouvé à El-Djem, pièce d'importation ou produit local?, *CahTun* 12 (1962) 107-127.
- Salomonson 1973 Salamonson, J. W., Kunstgeschichtliche und ikonographische Untersuchungen zu einem Tonfragment der Sammlung Benaki in Athen, *BABesch* 48 (1973) 3-82.
- Salzmann 1974 Salzmann, D., Die Münzen der mauretanischen Könige und ihre stadtrömischen Vorbilder, *MM* 15 (1974) 174-183.
- Sapelli 1999 Sapelli, M. (ed.), *Provinciae fideles. Il fregio del tempio di Adriano in Campo Marzio*, Milano 1999.
- Sauer 1964 Sauer, H., Das Motiv nachalexandrinischer Köpfe mit Elefanten-Exuvie, in: Homann-Wedeking, E. - Segall, B., *Festschrift Eugen v. Mercklin*, Waldsassen 1964, 152-160.
- Schäfer 1989 Schäfer, Th., *Imperii Insignia*, RM Ergh. 29, Mainz 1989.

- Schefold 1957
Schlüter-Platz-Horster-Zazoff 1975
Schmidt 1970
Schmidt-Dick 2002
Schmidt-Dick 2011
Schneider 1998
Schumacher 1935
Schwarzmaier 2011
Scullard 1974
Sedlmayer 2001
Seelentag 2004
Seston 1946
Simon 1957
Simon 1991
Simpson 2005
Slim 1995
Slim 1995/2
Slim 1999
- Schefold, K., *Die Wände Pompejis*, Berlin 1957.
- Schlüter, M. - Platz-Horster, G. - Zazoff, P., Hannover, *Kestner-Museum, Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe*, Antike Gemmen in deutschen Sammlungen IV, Wiesbaden 1975.
- Schmidt, E., Italische Glaspasten vorkaiserzeitlich, in: Brandt, E. - Schmidt, E., *Staatliche Münzsammlung München*, Antike Gemmen in deutschen Sammlungen I/2, München 1970, 81-230.
- Schmidt-Dick, F., *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus I. Weibliche Darstellungen*, Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 38, Wien 2002.
- Schmidt-Dick, F., *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus II. Männliche Darstellungen*, Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 55, Wien 2011.
- Schneider, R. M., Überlebensgroßer Kopf der Africa („Onfale“), in: Bol, P. C. (Hrsg.), *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke* 5, Berlin 1998.
- Schumacher, K., *Germanendarstellungen I. Teil: Darstellungen aus dem Altertum*, Mainz 1935.
- Schwarzmaier, A., *Die Masken aus der Nekropole von Lipari*, Palilia 21, Wiesbaden 2011.
- Scullard, H. H., *The elephant in the Greek and Roman world*, Cambridge 1974.
- Sedlmayer, H., Bronzelampen mit Pferdekopf- und Maskengriff aus dem Virunenser Stadtgebiet, in: *Carinthia romana und die römische Welt. Festschrift für Gernot Piccottini zum 60. Geburtstag*, Klagenfurt 2001, 301-315.
- Seelentag, G., *Taten und Tugenden Traians*, HERMES Einzelschriften 91, Stuttgart 2004.
- Seston, W., *Dioclétien et la tétrarchie*, BEFAR 162, Paris 1946.
- Simon, E., Zur Augustusstatue von Prima Porta, *RM* 64 (1957) 46-68.
- Simon, E., Altes und neues zur Statue des Augustus von Prima Porta, in: Binder, G. (Hrsg.), *Saeculum Augustum* III, Darmstadt 1991, 204-233.
- Simpson, Chr., Where is the Parthian? The Prima Porta statue of Augustus revisited, *Latomus* 64 (2005) 82-90.
- Slim, H., L'Afrique, Rome et l'empire, in: Mermet, G. - Ennaïfer, M. - Slim, H., *Sols de l'Afrique romaine. Mosaïques de Tunisie*, Paris 1995, 19-28.
- Slim, H., Les demeures de Thysdrus, in: *Carthage l'histoire, sa trace et son écho*, Paris 1995.
- Slim, H., Personnification de Rome et des provinces à El Jem, in: Ennaïfer, M. - Rebourg, A., *La mosaïque gréco-romaine* 7, Tunis

- 1999, 181-193.
- Smith 1987 Smith, R. R. R., The Imperial reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias, *JRS* 77 (1987) 88-138.
- Smith 1988 Smith, R. R. R., The Ethne from the Sebasteion at Aphrodisias, *JRS* 78 (1988) 50-77.
- SNG Aulock *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung Hans Von Aulock* I-IV, Berlin 1957-1967.
- SNG München *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, München Staatliche Münzsammlung* I-XXVIII, Berlin 1968-2001.
- Snowden 1970 Snowden, Fr. M., *Blacks in antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman experience*, Cambridge 1970.
- Speidel 1993 Speidel, M.P., Mauri equites. The tactics of light cavalry in Mauretania, *AntAfr* 29 (1993) 121-126.
- Spranger 1955 Spranger, P. P., Untersuchungen zu den Namen römischen Provinzen im Zeitalter der Republik, Tübingen 1955 (dissertáció, kézirat)
- Spijkerman 1978 Spijkerman, A., *The coins of the Decapolis and Provincia Arabia*, Studii Biblici Franciscani collectio maior 25, Jerusalem 1978.
- Stewart 1993 Stewart, A., *Faces of power*, Hellenistic culture and society 11, Berkeley - Los Angeles - Oxford 1993.
- Stahl 2005 Stahl, M., Commodus, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 159-169.
- Strack 1931 Strack, P., *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts I. Die Reichsprägung zur Zeit des Traian*, Stuttgart 1931.
- Strack 1933 Strack, P., *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts II. Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian*, Stuttgart 1933.
- Strack 1937 Strack, P., *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts I. Die Reichsprägung zur Zeit des Antoninus Pius*, Stuttgart 1937.
- Stribrny 1991 Stribrny, K., Zur Entstehung der Elefanten-Exuvieals „Africa“-Attribut, in: Noeske, H-Chr. - Schubert, H. (Hrsg.), *Die Münze: Bild-Botschaft-Bedeutung. Festschrift für Maria R.-Alföldi*, Frankfurt am M. - Bern - New York - Paris 1991, 378-385.
- Strocka 2005/2006 Strocka, V. M., Ein vorvergilisches Bildprogramm in Terzigno bei Pompeji, *RM* 112 (2005/2006) 80-120.
- Strong 1907 Strong, A., *Roman sculpture from Augustus to Constantine*, London 1907.
- Strong 1937 Strong, E., Terra Mater or Italia, *JRS* 27 (1937) 114-126.
- Studniczka 1904 Studniczka, F., *Tropaeum Traiani. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte der Kaiserzeit*, Leipzig 1904.
- Svenson 1995 Svenson, D., *Darstellungen hellenistischer Könige mit Götterattributen*, Archäologische Studien 10, Frankfurt 1995.
- Svoronos 1890 Svoronos, J. N., *Numismatique de la Crète ancienne*, Mâcon 1890.
- Sydenham 1933 Sydenham, E. A., *The coinage of Caesarea in Cappadocia*,

- London 1933.
- Szabó 2010 Szabó, M., A carnyx füle, *Ókor* 2010/1, 70-73.
- Talbert 1974 Talbert, R. J. A., *Timoleon and the Revival of Greek Sicily: 344-317 B.C.*, Cambridge 1974.
- Thomas 1987 Thomas, E. B., Die Romanität Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert, in: Menghin, W. - Springer, T. - Wamers, E., *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Ausstellungskataloge des Germanischen Nationalmuseums*, Nürnberg 1987, 284-294.
- Tomasi 1971 Tomasi, T., Lucius Ceionius Commodus Aelius Caesar, *RIN* 73 (1971) 101-106.
- Torelli 2003 Torelli, M., The Frescoes of the Great Hall of the Villa at Boscoreale: Iconography and Politics, in: Braund, D. - Gill, Chr. (eds.), *Myth, History and Culture in Republican Rome: Studies in Honour of T. P. Wiseman*, Exeter 2003, 217-256.
- Toynbee 1925 Toynbee, J. M. C., Further notes on Britannia coin-types, *JRS* 15 (1925) 104-106.
- Toynbee 1934 Toynbee, J. M. C., *The Hadrianic School: a chapter in the history of Greek art*, Cambridge 1934.
- Töpfer 2008 Töpfer, K., Der Adler der *Legion*, *AW* 2008/5, 30-36.
- Töpfer 2011 Töpfer, K., *Signa Militaria: die römischen Feldzeichen in der Republik und im Prinzipat*, RGZM Monographien 91, Mainz 2011.
- Treu 1900 Treu, G., Erwerbungen der Antikensammlungen in Deutschland II. Dresden. 1896-1897, *AA* 1900, 106-110.
- Treu 1948 Treu, M., Zur Clementia Caesars, *MH* 5 (1948) 197-217.
- Tyrell 1989 Tyrell, W. B., *Amazons. A study in Athenian mythmaking*, Baltimore 1989.
- Veličković 1972 Veličković, M., *Rimska sitna bronzana plastika u Narodnom muzeju*, Beograd 1972.
- Vermeule 1976 Vermeule, C. C., *Romans and barbarians: Museum of Fine Arts, Boston (Dec. 17, 1976-Febr. 27, 1977)*, Meridin 1976.
- Vermeule 1981 Vermeule, C. C., *Jewish relations with the art of ancient Greece and Rome*, Boston 1981.
- Vermeule 1981a Vermeule, C. C., *Greek and Roman sculpture in America*, Berkeley - Los Angeles - London 1981.
- Veyrac 1998 Veyrac, A., *Le symbolisme de l'as de Nîmes au crocodile*, Archéologie et Histoire Romain 2, Montagnac 1998.
- Vincent 2007 Vincent, A., Les musiciens de l'armée romaine impériale, *DossA Paris* 320 (2007) 34-39.
- Visconti 1883 Visconti, P. E., *Catalogo del Museo Torlonia di sculture antiche*, Roma 1883.
- Vitale 2012 Vitale, M., Personifikationen von *provinciae* auf den Münzprägung unter Hadrian: Auf den ikonographischen Spuren von "Statthalterprovinzen" und "Teilprovinzen", *Klio* 94 (2012) 156-174.
- Wagner 1976 Wagner, J., *Seleukia am Euphrat/Zeugma*, Wiesbaden 1976.

- Waille 1891 Waille, V., Sur l'éléphant, symbole de l'Afrique, *RA* 17 (1891) 380-384.
- Wallace-Hadrill 1986 Wallace-Hadrill, A., Image and authority in the coinage of Augustus, *JRS* 76 (1986) 66-87.
- Walters 1899 Walters, H. B., *Catalogue of the bronzes, Greek, Roman, and Etruscan in the department of Greek and Roman antiquities, British Museum*, London 1899.
- Walters 1926 Walters, H. B., *Catalogue of the engraved gems and cameos. Greek Etruscan and Roman in the British Museum*, Oxford 1926.
- Weber 1907 Weber, W., *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig 1907.
- Weiß 1996 Weiß, C., *Die antiken Gemmen der Sammlung Friedrich Julius Rudolf Bergau im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg*, Antike Gemmen in deutschen Sammlungen, Nürnberg 1996.
- Weiss-Talgam 2002 Weiss, Z. - Talgam, R., The Nile Festival building and its mosaics: mythological representations in early Byzantine Sepphoris, in: Humphrey, J. H. (ed.), *The Roman and Byzantine Near East III*, *JRA Suppl.* 49, Portsmouth 2002, 61-73.
- Wiegartz 1996 H. Wiegartz, Simulacra Gentium auf dem Forum Transitorium, *Boreas* 19 (1996) 171-179.
- Wightman 1985 Wightman, E. M., *Gallia Belgica*, London 1985.
- Wilson 1982 Wilson, R. J. A., Roman mosaics in Sicily: the Africa connection, *AJA* 86 (1982) 413-428.
- Wilson 2003 Wilson, R. J. A., From Palma di Montechiaro to the Isle of Man. The usage of the triskeles in antiquity and after, in: Fiorentini, G. - Caltabiano, M. - Calderone, A. (eds.), *Archeologia del Mediterraneo: studi in onore di Ernesto De Miro*, Roma 2003, 721-747.
- Wilson 2004 Wilson, R. J. A., On the identification of the figure in the south aspe of the great hunt corridor at Piazza Armerina, *Sicilia Antiqua* 1 (2004) 153-170.
- Winkler 1977 Winkler, G., Noricum und Rom, in: *ANRW II/6*, Berlin - New York 1977, 183-262.
- Wissowa 1971 Wissowa, G., *Religion und Kultus der Römer*, München 1971.
- Witschel 2005 Witschel, Ch., Domitian, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 98-110.
- Wrede 1985 Wrede, H., *Die antike Herme*, Trierer Beiträge zur Altertumskunde I, Mainz 1985.
- Wuilleumier 1928 Wuilleumier, P., *Musées d'Alger Suppl.*, Musées et collections archéologiques de l'Algérie et de la Tunisie, Paris 1928.
- Wuilleumier-Audin 1952 Wuilleumier, P. - Audin, A., *Les médaillons d'applique gallo-romains de la vallée du Rhône*, Paris 1952.
- Zahrnt 2005 Zahrnt, M., Hadrian, in: Clauss, M. (Hrsg.), *Die römischen Kaiser*, München 2005, 124-136.

- Zahnrt 2007 Zahnrt, M., Hadrians „Provinzmünzen“, in: Haensch, R. (Hrsg.), *Herrschen und Verwalten. Der Alltag der römischen Administration in der Hohen Kaiserzeit*, Köln 2007, 195-212.
- Zanker 2009 Zanker, P., *Augustus und die Macht der Bilder*, München 2009.
- Zawadka 2009 Zawadka, A., Gallic Horned Helmets on the Roman Republican Coinage, *Archeologia. Rocznik Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk* 60 (2009) 35-43.
- Zazoff 1983 Zazoff, P., *Die antiken Gemmen*, Handbuch der Archäologie 6, München 1983.
- Ziegler 1981 Ziegler, R. (rec.), Maria Regina Kaiser-Raiß, Die stadtrömische Münzprägung während der Alleinherrschaft des Commodus, *BJb* 181 (1981) 649-653.
- Zinserling 1967 Zinserling, G., Der Augustus von Prima Porta als offizielles Denkmal, *ActaAnt* 15 (1967) 327-339.
- Zwierlein-Diehl 1973 Zwierlein-Diehl, E., *Die antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien I*, München 1973.
- Zwierlein-Diehl 1979 Zwierlein-Diehl, E., *Die antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien II*, München 1979.
- Zwierlein-Diehl 2007 Zwierlein-Diehl, E., *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin - New York 2007.

Rövidítések

- AA Archäologischer Anzeiger
- ActArchHung Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
- AEA Archivo Español de Arqueología
- AM Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
- AnnPerugia Annali della Facoltà di lettere e filosofia, Università degli studi di Perugia
- AntJ The Antiquaries Journal
- ANRW Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
- ANSMN American Numismatic Society, Museum Notes
- AntAfr Antiquités Africaines
- ArchKorr Archäologisches Korrespondenzblatt
- ASAtene Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente
- AnzWien Anzeiger. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse
- AW Antike Welt
- BABesch Bulletin Antieke Beschaving
- BAR Int. Ser. British Archaeological Reports. International Series
- BCH Bulletin de Correspondance Hellénique
- BCom Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma
- BdA Bollettino d'Arte
- BEFAR Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
- BJb Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn
- BSAA Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología
- BSFN Bulletin de la Société Française de Numismatique

<i>CahTun</i>	Cahiers de Tunisie
<i>CIL</i>	Corpus Inscriptionum Latinarum
<i>CIJ</i>	The Classical Journal
<i>ClQ</i>	The Classical Quarterly
<i>CRAI</i>	Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
<i>DaM</i>	Damaszener Mitteilungen
<i>DissArch</i>	Dissertationes Archaeologicae
<i>DossAParis</i>	Les Dossiers d'Archéologie
<i>EDH</i>	Epigraphische Datenbank Heidelberg
<i>FA</i>	Fasti Archaeologici
<i>HABES</i>	Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien
<i>JHS</i>	Journal of Hellenic Studies
<i>IEJ</i>	Israel Exploration Journal
<i>IGLS</i>	Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie
<i>ILS</i>	Inscriptiones Latinae Selectae
<i>INR</i>	Israel Numismatic Research
<i>JdI</i>	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
<i>JRA</i>	Journal of Roman Archaeology
<i>JRMES</i>	Journal of Roman Military Equipment Studies
<i>JRS</i>	Journal of Roman Studies
<i>MEFRA</i>	Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité
<i>MH</i>	Museum Helveticum
<i>MM</i>	Madridener Mitteilungen
<i>MonPiot</i>	Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot
<i>NNM</i>	American Numismatic Society. Numismatic Notes and Monographs
<i>NumAntCl</i>	Numismatica e Antichità Classiche
<i>NumChron</i>	The Numismatic Chronicle
<i>NSc</i>	Notizie degli Scavi di Antichità
<i>NumKözl</i>	Numizmatikai Közlöny
<i>OxfJA</i>	Oxford Journal of Archaeology
<i>QuadALibia</i>	Quaderni di Archeologia della Libia
<i>RA</i>	Revue Archéologique
<i>RANarb</i>	Revue Archéologique de Narbonnaise
<i>RGZM</i>	Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
<i>RhM</i>	Rheinisches Museum für Philologie
<i>RIB</i>	The Roman Inscriptions of Britain
<i>RIN</i>	Rivista italiana di Numismatica e Scienze Affini
<i>RNum</i>	Revue Numismatic
<i>RM</i>	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
<i>SchwMüBl</i>	Schweizer Münzblätter
<i>StHist</i>	Studia Historica. Historia Antigua
<i>ZPE</i>	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

XXXI. Képjegyzék

1. kép: <http://www.mfa.org/collections/object/two-handled-jar-pelike-depicting-nike-setting-up-a-trophy-153838>
2. kép: <http://www.hellenicaworld.com/Greece/Vases/de/DareiosVase.html>
3. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1604654>
4. kép: <http://www.beazley.ox.ac.uk/sculpture/styles/votive4.htm>
5. kép:
http://en.wikipedia.org/wiki/Tyche#mediaviewer/File:Tyche_Antioch_Vatican_Inv2672.jpg
6. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1178705>
7. kép: <http://quvucuko.host56.com/the-dying-gaul.php>
8. kép: http://www.vroma.org/images/mcmanus_images/romulus_warrior.jpg
9. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1295182>
10. kép: https://www.flickr.com/photos/roger_ulrich/6782486866/
11. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1588594>
12. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=316761>
13. kép: <https://www.flickr.com/photos/julio-claudians/6973160168/>
14. kép: [http://fr.wikipedia.org/wiki/Arc_de_Carpentras#mediaviewer/File:Carpentras - Arc Romain 4.JPG](http://fr.wikipedia.org/wiki/Arc_de_Carpentras#mediaviewer/File:Carpentras_-_Arc_Romain_4.JPG)
15. kép: Östenberg 2009, Fig. 11.
16. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1896203>
17. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=758526>
18. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1626640>
19. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=875268>
20. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1742960>
21. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1804171>
22. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1500267>
23. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1995944>
24. kép: Zanker 2009, Abb. 74.

25. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1134414>
26. kép: http://www.skulpturhalle.ch/sammlung/highlights/2006/02/achill_penthesilea.html
27. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1025437>
28. kép: http://www.acsearch.info/ext_image.html?id=639142
29. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=759184>
30. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=2013008>
31. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1537954>
32. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=279189>
33. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=973264>
34. kép: <http://www.coinproject.com/siteimages/97-77000417.jpg>
35. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1123956>
36. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1390197>
37. kép: <http://www.acsearch.info/record.html?id=23690>
38. kép: <http://www.acsearch.info/image.html?id=1372089>
39. kép: <http://www.trocadero.com/bagot/items/1243008/en1.html>
40. kép: <http://www.adrianiteatro.net/pictures-gallery/>
41. kép: <http://www.acsearch.info/image.html?id=604395>
42. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1124001>
43. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1537776>
43. kép: <http://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/boscoreale-treasure>
45. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=372117>
46. kép: <http://www.acsearch.info/image.html?id=1537858>
47. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=2013024> 47
48. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=220595> 48
49. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=67991> 49
50. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1200598> 50
51. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=453844>
52. kép: <http://www.acsearch.info/image.html?id=713990>
53. kép: http://www.deichstadtweg.de/kelten_und_roemer_in_neuwied_4.htm

54. kép:

http://en.wikipedia.org/wiki/Portonaccio_sarcophagus#mediaviewer/File:Sarcofago_dio_portonaccio_12.JPG

55. kép:

<http://www.coinarchives.com/9ff6f79b9912a32682b24e5005866715/img/kunker/257/image08829.jpg>

56. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1370647>

57. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1537866>

58. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=236385>

59. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=57934>

60. kép:

http://www.vcoins.com/en/stores/sebastian_sondermann/150/product/postumus_antoninianus_victoria_germanica_elmer_317/258343/Default.aspx

61. kép: <http://www.acsearch.info/image.html?id=641406>

62. kép: http://www.otorange.fr/Portals/117/Media/Photos/photos_arc/detail-arc-restaure.jpg

63. kép: http://www.kelticos.org/gallery/main.php?g2_itemId=226

64. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=584140>

65. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=498689>

66. kép: <http://www.acsearch.info/image.html?id=1780904>

67. kép: Alföldi 1937, Taf. 21/1.

68. kép: http://de.wikipedia.org/wiki/Laelianus#mediaviewer/File:Aureus_Laelius-RIC_0001.jpg

69. kép:

http://en.wikipedia.org/wiki/Gemma_Augustea#mediaviewer/File:Gemma_Augustea.jpg

70. kép:

http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/data/13030/mw/ft309nb1mw/figures/ft309nb1mw_00000.jpg

71. kép: <http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=3987>

72. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=58590>

73. kép: Juhász 2012, Abb. 5.

74. kép: Juhász 2012, Abb. 6.

75. kép: <http://www.acsearch.info/image.html?id=287795>

76. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1541231>
77. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1411576>
78. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=2141221>
79. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=291971>
80. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1275652>
81. kép: <http://www.romancoins.info/VIC-Provinces.html>
82. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=169659>
83. kép: http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00665/AN00665427_001_1.jpg
84. kép: <http://www.romeartlover.it/Vasi24.html>
85. kép:
http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bithynia_Hadrianeum_MAN_Napoli_Inv79_n01.jpg
86. kép:
http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Armenia_Hadrianeum_MAN_Napoli_Inv79.jpg
87. kép: http://farm5.static.flickr.com/4041/4362247245_8886e46363_m.jpg
88. kép: Parisi Presicce 1999, 98/a.
89. kép:
http://www.livius.org/a/turkey/ephesus/parthian_monument/ephesus_parthian_monument_vienna_1.JPG
90. http://www.livius.org/a/turkey/harran/harran_wien.JPG
91. kép: <http://ancientrome.ru/art/artwork/sculp/rom/imp/lucius-verus/ephesos-monument/eph015.jpg>
92. kép: <http://www.ostia-antica.org/ regio2/5/5-1-a.htm>
93. kép: <http://romeartlover.tripod.com/Thysdr12.jpg>
94. kép: Slim 1999, Pl. LXXIX/2.
95. kép: Slim 1999, Pl. LXXX/2.
96. kép: Kriseleit 2000, Abb. 58.
97. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=584162>
98. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=8591>
99. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1495773>
100. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1500252>
101. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1922156>

102. kép:

http://www.vcoins.com/en/stores/roma_numismatics/139/product/trajan_decius_ar_antoninianus_genivs_exercitvs_illvriciani_scarce/245282/Default.aspx

103. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1496202>

104. kép: <http://www.acsearch.info/search.html?id=530098>

1. ábra: http://uncyclopedia.wikia.com/wiki/File:Roman_Empire_Map.png